

ЗОРЯ-НАЈНАЛ

Часописъ Подкарпатского Общества Наукъ
A Kárpátaljai Tudományos Társaság Folyóirata

З М Ъ С Т Ъ — TARTALOM

<i>Василій Гаджега</i> : Вплывъ реформаціѣ на подкарпатскихъ русиновъ —	5— 50
<i>Szova-Gmitrov Péter</i> : Ungvár múltja — — — — —	51—118
<i>Иванъ Гарайда</i> : Галицька политика угорскихъ королѣвъ Бейлы III-го и Андрія II-го — — — — —	119—176
<i>Bacsinszky Tivadar</i> : A ruszin nemzeti öntudat útjai — — — — —	177—200
<i>Василь Балогъ-Берій</i> : „Куманский Отчешашъ“ — — — — —	201—205
<i>Sztripszky Híador</i> : Egyházi schematismusaink és a helységnevek — —	206—228
<i>Николай Лелекачъ</i> : Подкарпатское письменство на початку XX. вѣка	229—257
<i>А. Изворинъ</i> : Сучаснѣ рускѣ художники (Докончена) — — — — —	258—287
<i>Е. Балецький</i> : „Ű“ въ чинядѣвскомъ говорѣ — — — — —	288—301
<i>Potusnyák Ferenc</i> : A ruszin nérviselet — — — — —	302—327
<i>П. Милославский</i> : Война въ руськой вародной пѣсни — — — — —	328—359
<i>Gáspár János</i> : A keleti szlávok antropológiája különös tekintettel a kárpátaljai ruszinokra — — — — —	360—514
<i>Н. Лелекачъ—И. Гарайда</i> : Библиографія подкарпатской руськой лите- ратуры — <i>Lelekács M.—Harajda J.</i> : A kárpátaljai ruszin irodalom bibliográfiája — — — — —	515—524
<i>Иванъ Бростяникъ</i> : Юда изъ Каряята — — — — —	525—538
<i>Ф. Пастъчникъ</i> : Хатка та млинокъ — — — — —	539—555
<i>Ruszin nérvalladák</i> — — — — —	556—563
<i>Александръ Ильницький</i> : † Епископъ Александръ — <i>Illiczky Sándor</i> : † Sándor püspök — — — — —	564—569
Библиографія — <i>Könyvismertetés</i> — — — — —	570—600
Нѣмецкѣ и французскѣ резуме — <i>A közlemények német és francia tartalma</i> — — — — —	601— 612

INHALT

<i>Bazil Hadzsega</i> : Der Einfluss der Reformation auf die karpathenländischen Ruthenen	5—50
<i>Peter Szova-Gmitrov</i> : Ungvárs Vergangenheit	51—118
<i>Johann Harajda</i> : Béla des dritten und Andreas des zweiten Politik im Halitsch	119—176
<i>Theodor Bacszinsky</i> : Die Wege des ruthenischen nationalen Selbstbewusstseins	177—200
<i>Ladislau Balogh-Beéry</i> : Das „kumanische Vaterunser“	201—205
<i>Hiador Sztripszky</i> : Unsere Diözesal-Schematismen und die Ortsnamen	206—228
<i>Nikolaus Lelekács</i> : Die ruthenische Literatur am Anfang des XX. Jahrhunderts	229—257
<i>A. Izvorin</i> : Ruthenische Künstler der Gegenwart	258—287
<i>Emil Balczky</i> : Der Selbstlaut ü in der Mundart von Beregszentmiklós	288—301
<i>Franz Potusnyák</i> : Die ruthenische Volkstracht	302—327
<i>Peter Miloszlávszky</i> : Ruthenische Kriegs- und Soldatenlieder	328—359
<i>Johann Gáspár</i> : Anthropologie der Ostslaven mit besonderer Rücksicht auf die Ruthenen südlich der Karpathen	360—514
<i>N. Lelekács—J. Harajda</i> : Allgemeine Bibliographie der ruthenischen Literatur	515—524
<i>Johann Murányi</i> : Judas Ischariot (Erzählung)	525—538
<i>F. Paszicsnik</i> : Die Hütte und das Mühlenchen (Gedicht)	539—555
Ruthenische Volksballaden	556—563
<i>Alexander Ilniczky</i> : † Bischof Alexander	564—569
Bibliographie	570—600
Deutsche und französische Zusammenfassung der Mitteilungen	601—612

SOMMAIRE

<i>Bazil Hadzsega</i> : L'influence de la réformation sur les Ruthènes de la Subcarpathie	5—50
<i>Peter Szova-Gmitrov</i> : Le passé de Ungvár	51—118
<i>Jean Harajda</i> : La politique des rois de Hongrie Béla III et Endre II à l'égard de Halitsch	119—176
<i>Théodore Bacszinsky</i> : Les voies de l'éveil de la conscience nationale ruthène	177—200
<i>Ladislau Balogh-Beéry</i> : L'oraison Dominicale coumane	201—205
<i>Hiador Sztripszky</i> : Nos schématismes diocésains et la toponymie	206—228
<i>Nikolaus Lelekács</i> : La littérature ruthène au début du XXe siècle	229—257
<i>A. Izvorin</i> : Les artistes ruthènes contemporains	258—287
<i>Emile Balczky</i> : La voyelle ü dans le dialecte de Beregszentmiklós	288—301
<i>François Potusnyák</i> : Le costume national ruthène	302—327
<i>Pierre Miloszlávszky</i> : Les chansons ruthènes militaires et guerrières	328—359
<i>Jean Gáspár</i> : L'anthropologie des slaves, plus spécialement des ruthènes de la Subcarpathie	360—514
<i>N. Lelekács—J. Harajda</i> : Bibliographie générale de la littérature ruthène	515—524
<i>J. Murányi</i> : Judas Iscariote (Narration)	525—538
<i>F. Paszicsnik</i> : La chaumière et le moulin (Poésie)	539—555
Ballades populaires ruthènes	556—563
<i>Alexandre Ilniczky</i> : Evêque Alexandre	564—569
Bibliographie	570—600
Résumés des communications allemandes et françaises	601—612

Василій Гаджега :

Вплывъ реформаціѣ на подкарпатскихъ русиновъ¹⁾

Сей вопросъ доси не есть обробленый. Кромѣ студіѣ 'А. Петрова, яку онъ выдавъ 1929. рока подъ титуломъ: »Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатыи XVI. вѣка« не есть жаднаго твору, який занимався бы симъ вопросомъ. Се постановляе и потверждае и самъ Петровъ: »Объ отношеніи протестантовъ въ Угрии къ русскимъ — пише онъ — имѣемъ очень мало свѣдѣній, никто этимъ вопросомъ не занимался. Болѣе данныхъ извѣстно относительно непосредственныхъ ихъ сосѣдей — румынь, хотя и тутъ, повидимому, не весь матеріалъ собранъ, тымъ менѣе исчерпанъ.«²⁾ И се есть доста чудное явище, бо реформація XVI. вѣка была, можъ казати, якась свѣтова революція, яка въ дѣйности захопила весь католицький свѣтъ, всѣ народы и перебѣгла и всѣми краями. Всюды записалася она въ исторію каждого народа, каждой церкви и сильно подѣйствовала на ихъ житя. Отъ кат. церкви оторвала она великое число вѣрниковъ. А такъ и на сихъ частяхъ тогдашней Угорщины — отъ Спѣшу до Ердилю — загорѣла реформація и mezi мадырами, а то майже одночасно изъ еѣ появою въ Нѣмеччинѣ. Вже »отъ года 1520. имѣется свѣдѣтельство о проповѣди идей Лутера въ Спѣшу« — пише справедливо Петровъ въ своей вышененаведенной студіи.³⁾

Реформаціи та еѣ идеямъ посередничили слухачѣ универзитету въ Нѣмеччинѣ та купцѣ, якѣ были въ постоянномъ непрерывномъ звязку изъ нѣмцами, жиючими въ Нѣмеччинѣ, та осѣвшими въ Спѣшу, Офенѣ и Ерделю. А якразъ на сей терри-

¹⁾ Блаженной памяти славный нашъ историкъ написавъ сю, доси непечатану студію ще въ 1933-омъ роцѣ.

²⁾ А. Петровъ Матеріалы для исторіи Закарпатской Руси. УИИ. Отзвукъ реформаціѣ въ русскомъ Закарпатыи ХУІ. въ Прага, 1923. стор. 83.

³⁾ Ibid. стор. 75.

торіи жили та живуть и русины. Такъ есть невозможномъ, чтобы реформація XVI. вѣка ничимъ не вплинула на нихъ.

Однако Легоцкій въ своей Монографіи жупы Берегъ⁴⁾ твердитъ то, что православнѣ русины та румуны, котрыхъ священники стояли на дуже низькой степени культуры, были неучеными, зависимыми и бѣдными, въ сей добѣ стало противились реформаціи (Моногр. II. 65) и по Іоаннѣ, епископу мункачевскому, котрый першій разъ споминаеся 1491. года, непрерывно слѣдовали его наслѣдники, епископы мункачевскѣ. (Моногр. II. 31.)

А нашъ славный историкъ, дръ Антоній Годинка, котрый написавъ исторію мункачевской епархіѣ просто мовчить про впливъ реформаціѣ въ XVI. вѣку на нашихъ русиновъ. Ани въ одномъ уступѣ, ани на одной сторонѣ не занимаеся онъ симъ вопросомъ. Здаеся, что онъ вповнѣ принявъ думку и становище Легоцкого.

Напротивъ сѣго въ найновѣйшихъ часахъ — 1931. рока — выданой исторіѣ калвинской епархіи Ужанской пишешя,⁵⁾ что реформація была землевластниками заведена и въ околицяхъ, де жили русины та словаки, а то на основѣ тогдашного законного звичаю: чия земля — того вѣра. Наслѣдкомъ того и русины стали реформатами хотя и изъ примусу, особливо такого, что землевластники другихъ духовниковъ не допускали до нихъ. Были реформатскѣ села, де еще и до року 1632. задержалися руськѣ церковнѣ одежѣ, надписы, якъ се свѣдчатъ записки, найденѣ у визитаційномъ реформатскомъ протоколѣ изъ рока 1638.

Але — подчеркуеся и се — мѣжь ськими русинами, въ ихъ горыстыхъ, отъ всякой культуры отдаленыхъ селахъ, реформатска вѣра не могла посилитися и вкоренитися. Сякѣ руськѣ села, при первомъ подувѣ протиреформаціѣ отпали отъ реформатской церкви, навернулися до католицькой и стали греко, або римо католиками. Русины, котрѣ привыкли до мистичного обряду и богослуженя, до ладаномъ каденнымъ и пахучимъ церквамъ, не могли задовольнитися изъ пуританскою порожностью реформатскихъ церквей.

Повстае такъ вопросъ, что въ дѣйстности який впливъ мала реформація XVI. вѣка на нашихъ подкарпатскихъ русиновъ?

На сей вопросъ стараюся подати об'ективный отвѣтъ, розумѣся, на сколько знаю и можю.

Реформація, якъ якась свѣтова буря потрясла католицькою церквою. Ся революція на вѣроисповѣдномъ полю почалася въ Нѣмеччинѣ, але скоро переходила и въ сусѣднѣ краѣ та межи сусѣднѣ народы. Лутерь, якъ реформаторъ, выступивъ,

⁴⁾ Lehoczky Tivadar, Beregvármegye Monográfiája, Ungvár, 1881. II. köt. 65. oldal.

⁵⁾ Az ungi református egyházmegye, Nagykapos, 1931. 54, 480. oldal.

можъ сказати, въ навечеріе праздника всѣхъ святыхъ рока 1517. Его сторонниковъ называли реформатами отъ рока 1529. коли они протестовали противъ приказовъ нѣмецкого сойма, а отъ рока 1530., коли составили науку своего вѣроисповѣданя и передали цѣсарѣви въ Авгсбургу, называлися они и вѣрниками авгсбургского вѣроисповѣданя.

Мало позднѣйше, якъ Лутерь, почали ширити реформацію Цвингліи въ Зюриху, въ Швайцаріи, 1518. рока, а Калвинъ 1532. рока.

Тогдашнѣ турецкѣ войны довершили то, что домашнѣ безпорядки и горячка реформаціи не были доста сильнѣ переперти. Въ нѣмецкихъ краяхъ запановала свобода вѣроисповѣданя. Ся свобода вѣроисповѣданя и державна равноправность были поширенѣ Вестфалскимъ мирнымъ договоромъ, въ 1648. роцѣ и на реформатовъ.

Межи тымъ реформація поширилася по всѣхъ краяхъ Европы. Кромѣ Нѣмеччины и Швайцаріи (по части Франціи; Калвинъ), насампередъ захопила реформація сусѣдну Пруссію вже въ роцѣ 1525., отки были выгнанѣ всѣ священники та монахи, якѣ отказалися проповѣдати по Лутеру (6. юлія 1525.).

Слѣдующого рока приняли реформацію и Швеція, Данія та Норвегія переважно наслѣдкомъ примусу королѣвъ.⁹⁾

Въ Франціи вже 1530. рока почалися реформатскѣ рухи, а въ Австріи та Угорщинѣ вже 1522. року сѣяли протестантскѣ проповѣдники лутеранску науку.

Се все доста намъ лишь коротко пригадати. Але за то треба намъ подробнѣйше заниматься реформаціею въ Угорщинѣ, якожь и въ двохъ сусѣдныхъ, намъ найблизшихъ славянскихъ державахъ въ Польшѣ и въ Литовско-польской державѣ. Тамошнѣ рухи немало поясняютъ впливъ реформаціи XVI. вѣка и на нашѣ домашнѣ обставины. Бо въ тыхъ державахъ разомъ изъ поляками жили и русины православной вѣры, а тутъ въ Угорщинѣ коло нашихъ предковъ русиновъ жили и волохи.

Въ Польши идеѣ реформаціи скоро поширилися настолькѣ, что вже подъ панованьемъ Зигизмунда I. въ 1520. роцѣ польскій соймъ строго заборонивъ подъ карою выгнания и утраты маетки, ширити Лутеровѣ письма. Але се ничего не помогло. Важнѣйшѣ города, особливо въ прусской Польши явно переходили на лутеранизмъ. Наслѣдкомъ сѣго въ роцѣ 1534. всѣ тѣ университетнѣ студенты, котрѣ студовали у Виттенбергу, и якѣ всѣ были найревнѣйшими апостолами новой вѣры, были въ своѣй отчинѣ выключенѣ изъ усѣхъ державныхъ посадъ. Але ани се не помогло, бо высшѣ сусполнѣ версты явно подпоровали идею реформаціи та нову вѣру.

⁹⁾ Диви: Dr. Rapaics Raymund, Egyetemes egyháztörténelem, Eger, 1886 III. 8—88. oldal.

Коли 1548. рока король Зигизмундъ померъ, его наслѣдникомъ ставъ Зигизмундъ Августъ II. (1548—1572). Подъ часъ его панованя Польша сталася притулкомъ всякихъ диссидентовъ. Кромѣ лутерановъ находилися тутъ чеськѣ братья, цвингліяне, калвины, унитаріѣ. Силу протестантовъ въ Польши показуе то, что 1572. рока они выбороли собѣ у варшавскомъ мировомъ договорѣ повну религію свободу и равноправность изъ католиками.⁷⁾

Грушевський въ своей исторіи такъ говоритъ: »Смерть старого короля и вступленя на польскій престолъ Жигизмонта Августа (1548) дае нагоду выбухнути тому всѣму. До особы молодого короля привязовалося тысячь плановъ и надѣй. Шляхта хотѣла отъ него помочи до борьбы зъ можновладствомъ, тѣ, что интересовалися религійними дѣлами, переведеньемъ реформы, хотѣли помочи до сотвореня національной польской церкви... Посольска палата, на чолѣ котрой являються ще небывалѣ шляхетнѣ трибуны-демагоги, бере проводну ролю, зъ дешевою отвагою ударяючи на сенатъ и короля и припускаючи гърячѣ штурмы на послѣднѣ останки королевской власти и еѣ прерогативъ. Такѣ самѣ завязятъ штурмы въ соймѣ и поза соймомъ припускаються до католицькой церкви и иерархіѣ. Протестантскѣ доктрины здобывають массу прихильниковъ и визнавачевъ и то якразъ середъ найбільше впливовыхъ круговъ въ аристокраціи, а богатшой шляхтѣ Малопольшѣ и Великопольшѣ, такожь Литвы. Польша покрываеся въ третей четвертинѣ XVI. в. массою лутеранскихъ громадъ, калвинскихъ и чеськихъ братовъ, а мало позднѣйше выступають коло нихъ такожь численѣ громады антитринитаровъ аріянь або социніянь, якъ ихъ называно. Религійна толеранція стягае до Польшѣ зъ цѣлого свѣта рознѣ некатолицькѣ конфессіѣ. Католицька церковь, здавалося, готова была власти зовсѣмъ и самѣ римскѣ агенты уважали католицьку церковь програнымъ дѣломъ.«⁸⁾

Дальше занимаеся Грушевський руськими землями окреме и пише: »Великий культурный и религіинный европейский рухъ XVI. вѣка самъ по собѣ дуже мало зачепивъ малоруську суспольность. Правда, въ краяхъ, де вже закоренилося польское панство, — въ Галичинѣ, на Подолію, на холмско-бельзскомъ Побужу — вже въ серединѣ XVI. вѣка зявляються нововѣрскѣ громады, проповѣдники и школы, але до такихъ розмѣровъ, якъ въ земляхъ польскихъ, реформаційный рухъ николи не доходивъ тутъ. Въ часы наибольшого его розвою, всѣ малоруськѣ землѣ короны творили лишь два реформатскѣ »дистрикты« — руський и бельзкий (тымъ часомъ якъ въ Малой Польши было ихъ зъ десятокъ), а третий, подляскій, у в. кн. Литовскомъ и число

⁷⁾ Rapaiacs, Op. cit. Egyháztört. 82—83.

⁸⁾ Михайло Грушевський, Історія України-Руси, Київ-Львів, 1907. VI. ст. 416.

протестантскихъ громадъ на малоруськой землѣ лишаеся далеко позаду отъ земель польскихъ. Реформація, такъ само и анти-тринитарство держалося деколькома панскими и магнатскими фамиліями якъ Горайскѣ, Гурки, Фирлеѣ, Лащѣ, Замоискѣ на Побужу, Стадницкѣ, Сенескѣ, Бучацкѣ, Потоцкѣ, Зборовскѣ, Дрогоевскѣ въ Галичинѣ, и то найчастѣйше съ протестантскѣ громадѣ и зборы держалися только за жита фундатора: загорѣшися запаломъ до реформы панъ выгонивъ католицького плебана изъ своего маютку и отдавъ церковь протестантамъ на »зборъ« та спровадивъ протестантского »министра«, а сынъ або иршій наслѣдникъ, индиферентный реформы (мода на ней не подержалася больше якъ одно поколѣня) отдавъ церковь назадъ католикамъ и касовавъ протестантску громаду. И въ польскихъ земляхъ нововѣрство не переходило глубше въ широкѣ круги, поза панскѣ дворы, а въ Малороссіи ще менше...«⁹⁾

По сѣму Грушевський варуе отъ перебільшованя и отъ вѣры цѣлковитого розширення реформатскихъ масть повсюды на Руси и такъ пише: »Тому належить брати зъ певною обережностю тѣ ходячѣ шумнѣ фразы про широкое поширення на Руси »еретичныхъ гадокъ«, навѣтъ ихъ властныхъ часовъ, послѣдной четверти XVI. вѣка а тымъ менше видѣти въ нихъ доказъ розширення реформацийныхъ идей въ попередныхъ десятилѣтяхъ. Курбский бывъ правовѣрный московитянинъ, котрый въ каждомъ натяку на якусь свободнѣйшу гадку видѣвъ ересь и зраду православіѣ и изъ сѣго становища онъ мало не всю Волинь въ 1570—80. рокахъ уважавъ за заражену »душевною гангреною«, »скверными догматами подущаему«.

Такий же старовѣръ Вишенский писавъ, правда, значно позднѣйше, уже въ початкахъ XVI. вѣка, что »князіе русскіе всѣ поеретичили«. Але они занадто богато вымагали на пунктахъ правовѣрности и всякѣ зносины зъ »еретиками« безъ церемоніѣ уважали отступництвомъ, зрадою, ересью.¹⁰⁾

Грушевський подае посему немного особливого о Бѣлой Руси и о ширеню тамъ раціонализму. »На Бѣлой Руси стрѣнулися два явища. Зъ одного боку хвилевый успѣхъ, занесеной изъ Пруссіѣ и Польшѣ протестантской и унитарской проповѣди, головно середъ пановъ передъ тымъ покатоличеныхъ, завдяки тому, что съ конфессіѣ знайшли тутъ энергичныхъ и незмѣрно впливовыхъ протекторовъ. Реформатство знайшло его въ особѣ Миколая Радзивила Чорного, воеводы виленского, канцлера и першого магната в. князѣвства, а по нёмъ его стрыевого брата Мик. Радзивила Рудого, воеводы виленского и гетьмана в. князѣвства. Унитарство въ особѣ Яна Кишки, старосты жмудского, магната Радзивиловъ впливового въ политичныхъ кругахъ, але такожъ

⁹⁾ Ibid. VI. ст. 420.

¹⁰⁾ Грушевський: Історія Укр.-Руси, VI. 421—422.

сильного и незмѣрно богатого. Прикладъ и wpłyвы сихъ магнатовъ потягають массы дворяновъ и магнатовъ тутешныхъ, особливо католицькихъ, до калвинства и унитарства.

Зъ другого боку шириться больше домородный, на православномъ грунтѣ выросшій рационализмъ, въ послѣднихъ своихъ заключеняхъ сильно зближенный до унитаризма. Его головными пропаторами являються московскѣ вѣтѣчачѣ: Теодозій Кривый (Косой), Игнатій, Васіанъ, Хома. Покликанъ за своѣ еретичнѣ думки передъ московскій соборъ въ 1554. р. и силою приставленъ до Москвы, они втекли на бѣлоруськѣ землѣ в. кн. Литовское и тутъ знайшли много приклонниковъ. Сучасный великорусскій полемистъ Зиновій, монахъ Отенскій, на вопросъ православныхъ зъ в. князѣвства розясняючи ересы тыхъ московскихъ эмигрантовъ, навѣтъ прировнѣвавъ успѣхи ихъ на Бѣлой Руси до успѣху Лутера въ Нѣмеччинѣ: »Востокъ развратилъ дѣяволъ Бахметомъ (Магометомъ), западъ Мартиномъ Нѣмчиномъ, а Литву Косымъ.«

Великороссійскій рационализмъ конца XVI. вѣка, — такъ зв. жидовствующихъ — дослѣдники выводятъ изъ Малой та Бѣлой Руси, тому что по традиціи першѣ проповѣдники его были изъ в. кн. литовского. Жидъ Сахарія, отъ которого ведутъ его початокъ, мавъ прийти до Новгорода изъ кн. Михайломъ Оделковичомъ изъ Кіѣва, иншѣ жиды, инициаторы новой ереси мали быти »изъ Литвы«. ¹¹⁾

Чтобы певнѣйше порозумѣти положеня православной вѣры, треба приняты до отповѣдной уваги тогдашній станъ православныхъ, бо се подае полное свѣтло слабости сей церкви и показуе низькость и упадокъ еѣ въ научности якъ и въ культурности. Петровъ занимается симъ вопросомъ у высше згаданой студіи такожъ изъ оглядомъ на образования православного духовенства на Подкарпатской территоріи и такъ звѣдае: »Но каковъ могъ быти здѣсь уровень образования, если даже въ южной и западной Руси мы имѣемъ, напримѣръ, такіе отзывы о духовенствѣ въ XVI.—XVII. вѣку.«

И на доказъ приводить тутъ слова декотрыхъ писателѣвъ изъ того же вѣка, якъ В. Типинского, князя К. К. Острожского, Захарія Копыстенского, М. Смотрицкого, котрѣ покликаються на неукость и засталость тамошного православного духовенства.

Послѣдний изъ нихъ сякъ пише: — у насъ (православныхъ) все хвастовство, а не дѣло, въ цѣлой русской землѣ, такой обширной, не имѣете ани трѣхъ ученыхъ и между тѣмъ хвалитесь, что ихъ тысячи. ¹²⁾

И всѣ разомъ свѣдчатъ, что не есть учителѣвъ, ни проповѣдниковъ а коли не есть учителѣвъ, не есть ани казаня. Хоть не

¹¹⁾ Грушевскій: Истор. Укр. Руся, VI. 423—424.

¹²⁾ Петровъ: Ор сіт. Огзвукъ..., стор. 18—19.

можно твердити, чтобы не было школь. »Изъ XVI. вѣка мы маеме рядъ вѣстокъ, якѣ показываютъ на широкое поширеня, на звычайность школь при церквахъ« — пише Грушевський.¹³⁾

Але что учили въ тыхъ школахъ: лишь самѣ початки наукъ. И се учивъ дякъ, званный уставникъ, або бакаляръ або дѣдаская (даскаль).¹⁴⁾

Кругъ науки такой школы описуе згаданий Одербонъ такъ: »тридцятьлѣтний чоловѣкъ учить въ ней дѣтей першихъ початковъ наукъ, катехизма не уживають, але дають дѣтямъ молитвы до Богородицѣ и св. Миколая, списанѣ въ книжкахъ, а апостолский символъ учать зъ деякими змѣнами въ словахъ, до сѣго додають Давидовѣ псалмы, котрѣ они читають въ день и въ ночи.¹⁵⁾

Безъ латины и польского языка не можно было порушитися въ практичномъ житю, а звертатися до латинского, польского, нѣмецкого толькы значило, якъ вертатися до католицького,¹⁶⁾ бо высшихъ школь не было.¹⁷⁾ А до чужосторонныхъ школь удавалися дуже рѣдко, якъ Грушевський пише: »Толькы заоснованя езуитскихъ колегій у Вильнѣ и Ярославѣ починае притягати до себе учениковъ изъ руськихъ православныхъ родинъ.«¹⁸⁾ И такъ продовжае: »...У наведенихъ выше словахъ автора Перестороги цѣкава думка пробиваеся, что изъ тою наукою, яку заводили православнѣ, въ XVI. в. особливо, они навѣтъ не годнѣ были опановати того культурного запасу, який имѣ передали попереднѣ вѣки. Книгъ было нанесено великое множество, але они припадали пыломъ, безъ ужитку, безъ читаня.«

И се дѣйстно дае одинъ изъ найсилнѣйшихъ симптомовъ культурного упадку Руси XVI. вѣка, что она не годна была навѣтъ корыстати изъ того, что могла дати ей стара книжность. Исторія письменства и книжности на Руси въ сихъ темныхъ двохъ столѣтяхъ (середина XIV. — середина XVI.) взагалѣ догепер не дослѣджена и дуже бѣдна матеріяломъ.¹⁹⁾

Грушевський посему переглядае письменство,²⁰⁾ библиотеки, мистецький промышль, малярство, будовництво, рѣзбарство, золотництво, музику, житя²¹⁾ и инше и такъ зачинае своѣ заключеня: Зачну отъ того, что идеальный, ци идеологичный змѣстъ житя XIV—XVI. вѣка, до початковъ того духовного руху, до якого перейдеме позднѣйше, бывъ взагалѣ дуже бѣдный —

¹³⁾ Грушевський. *Op. cit.* *Исторія У. Р.* VI. 333.

¹⁴⁾ *Ibid.* VI. 334.

¹⁵⁾ Грушевський. *Op. cit.* *Исторія Укр. Р.* VI. 334.

¹⁶⁾ *Ibid.* VI:330.

¹⁷⁾ *Ibid.* VI 332.

¹⁸⁾ *Ibid.* VI 337.

¹⁹⁾ *Ibid.* VI:337.

²⁰⁾ *Ibid.* VI. 337—390.

²¹⁾ *Ibid.* VI.:402.

въ поровнаню изъ XI.—XII. вѣкомъ навѣтъ бѣднѣйшій. Якъ въ духовой творчости, такъ и тутъ сѣ переходовѣ вѣки вызначаються якъ вѣки застою, летаргіѣ, упадку...²²⁾

Православна вѣра заперлася въ границяхъ русской народности, стала — якъ у Петрова читаеме — знакомъ національнѣнѣмъ,²³⁾ а языкомъ той же вѣры и церкви стався церковно-славянскій »въ послѣдствіи у русскихъ славяно-русскій, славяно-россійскій«.

»Языкъ въ теченіи столѣтій сдѣлался для народа языкомъ священнымъ, который уже самъ по себѣ иміеть чудодѣйственную силу. По церковно-славянскимъ книгамъ списались св. угодники Божіи. Самая часто непонятность возвышала ёго надъ простой, всѣмъ доступной рѣчью. О священныхъ предметахъ и не приличествуетъ говорить по просту.« — пише обосновано Петровъ.²⁴⁾

Симъ же занедбався народный языкъ правѣ такъ, якъ и »польскій языкъ ще въ срединѣ XVI. вѣка уважався некультурнымъ, вульгарнымъ: якимъ можно звернутися до поважного чоловіка только изъ перепрошеньемъ.« Сякъ пише Грушевскій.²⁵⁾

Реформація почала потомъ уживати народный языкъ, чтобы и тымъ зближилася до простого народа. Проповѣдники реформаціѣ говорить по польски, а тому и оборонцѣ католицизму, чтобы противостати реформатамъ, зачинають уживати такожъ того языка.²⁶⁾

Такъ само стоить дѣло изъ руськимъ языкомъ.

А наконецъ, чтобы оминуты все инше, что служило розвитку реформаціѣ, треба еще пригадати, что реформацію не мало запричинило и тогдашнее житя высшого православного духовенства.

»Въ тыхъ часахъ упадку русской церкви на се могъ вливати и образъ сѣго церковного безладу, коли высшее духовенство само давало першій прикладъ безпардонного нищеня церковного добра, и зовсѣмъ матеріялистичное, ажъ до цинизму, трактованя православныхъ посадъ и бенефицій правительствомъ, а наконецъ и тогдашнѣ реформаційнѣ кличѣ противъ церковныхъ доходковъ и маетковъ, ширенѣ и поддержованѣ изъ своихъ классовыхъ интересовъ въ магнатскихъ кругахъ, особливо польскихъ въ срединѣ XVI. вѣка.«²⁷⁾

²²⁾ Грушевскій. *Op. cit.* *Исторія VI. стор. 390.*

²³⁾ Петровъ. *Op. cit.* *Отзвукъ... стор. 57.*

²⁴⁾ *Ibid.* *стор. 57.*

²⁵⁾ Грушевскій. *Op. cit.* *Исторія VI. стор. 414.*

²⁶⁾ *Ibid.* *стор. 416.*

²⁷⁾ Грушевскій. *Исторія Укр. Руси, VI. 328.*

Але вернёмся до самой Угорщины и подайме подобный короткий очеркъ реформаціонного руху, чтобы потомъ могли мы розбирати нашъ вопросъ подробнѣйше.

Вже было згадано мало выше, что протестантскѣ проповѣдники въ Угорщинѣ вже отъ рока 1522. розсѣвали реформатскѣ науки — явно и публично и при самомъ королѣвскомъ дворѣ.²⁹⁾ Се спричинили тѣ зносины, якѣ вже отъ давна истновали между нѣмцями (швабы, сасы) жиючими въ Угорщинѣ и между Нѣмецчиною. Сѣ зносины были такъ торговельнѣ, якъ и культурнѣ.

Торговля велася отъ давна mezi сими краями, а нѣмецкѣ школы многѣ посѣщали и изъ Угорщины. Особливо отъ початку реформаціѣ многѣ ишли изъ Угорщины на университетъ до Виттенбергу.³⁰⁾

Есть доказано, что въ рокахъ 1522—1560. на сѣмъ университетѣ студіовало 442 мадяровъ. Правда, что были зробленѣ и охоронѣ кроки. Вже отъ 1523. рока краевыми законами была заборожена нова вѣра, было приказано выслѣдити лутеранскѣ писаня та ихъ спалити. А 1525. рока угорский соймъ подержанный на Ракошѣ (коло Будина) наконецъ приказавъ выгубити всѣхъ лутерановъ въ Угорщинѣ, выслѣдити ихъ, поймати та спалити.³⁰⁾

Однакожъ нова вѣра ширилася. Коли въ 1526. р. турки въ битвѣ при Могачу перемогли мадяровъ и запановали надъ великою частью Угорщины, реформація свободно ширилася не лишъ на территоріи, де турки пановали, але и на другихъ территоріяхъ. Новѣ королѣ, — хоть самѣ были добрыми католиками — абы не утратити своихъ подданныхъ, не переслѣдовали енергично протестантовъ, не заповняли епископскѣ престолы. А зъ недостатку епископовъ стадо вѣрниковъ природно безъ перепоны почало розпадатися, розбиватися.

Въ 1538. роцѣ въ цѣлой Угорщинѣ находилися лишъ три посвященѣ епископы.³¹⁾ Се постановивъ бывъ вже и Петро Пазманъ, коли сказавъ, что въ часѣ недостатку пастырей, въ добѣ дыма и войнѣ легко могли въ стадо закрастися новѣ учителѣ.³²⁾

Отъ 1541. рока турки дѣйстно закоренилися въ Угорщинѣ, больша часть державы стояла подъ ихъ властью. Въ Ерделю пановали такожъ турки, бо ердельскѣ князѣ по большой части были ихъ союзниками и послушными рабами, чтобы сякъ захоронили и ту якусь политичну свободу, яку турки имъ полишили.

»Въ 1606. г. — пише (Петровъ³³⁾ — во время Вѣнскаго мира въ непосредственномъ владѣннѣ императора и короля Угрии находились только 14 западныхъ и сѣверозападныхъ столицъ, 17

²⁹⁾ Rapaics, Op. cit. Egyet. egyháztört. III. 89.

²⁹⁾ Ibid. III. 89. old. 2. jegyzet.

³⁰⁾ Ibid. III. 89.

³¹⁾—³²⁾ Ibid. III. 91.

³³⁾ Петровъ, Op. cit. Отзвукъ ... стор. 73.

номинально числились за ними, но вполне или отъ части хозяйничали здѣсь турки, 9 были переданы Трансильваніи, 8 соединены съ нею (т. назв. *partes adnexae*), князья за исключеніемъ краткихъ перерывовъ были васалами султана.»

Межи сѣкими обставинами протестанты стали такими сильными, что въ р. 1545. и 1549. вже скликали своѣ соборы, де поставовили науку свого вѣроисповѣданя, з'единилися въ нову церковь, формально отлучилися отъ католиковъ и своѣ рѣшеня передали самому королю Фердинандови.³⁴⁾

Къ симъ лутеранамъ скоро придружилася и калвинска реформація, яку по Пазманю³⁵⁾ найперше проповѣдавъ и ширивъ проповѣдникъ Калманчехій Шанта Мартинъ въ Мункачѣ, въ панствѣ Петра Петровича.

Калвинска зѣра скоро поширилася особливо на малярскихъ околицяхъ. Калвины вже въ рокахъ 1563 и 1567. въ Тарцалу и въ Дебреценѣ постановили ученя свого окремишого вѣроисповѣданя и проголосили свое отлученя отъ лутерановъ.³⁶⁾

Межи такими обставинами и межи майже николи не переставаючими войнами, такъ горожанскими якъ и заграничными, коли католицькѣ епископы по большой части носили лишь титулъ своей епархіѣ, коли число священниковъ до неувѣреня зменшилося, коли монастырѣ знищилися, а школы по большой части закрылися,³⁷⁾ коли около 1573. рока изъ значнѣйшихъ немешскихъ фамилій въ цѣлой Угорщинѣ лишь три были католицькой вѣры, коли каждый такъ ширивъ реформацію, якъ хотѣвъ, зачинаючи отъ воеводовъ самого короля — тогда не есть дивнымъ, что реформація запановала и что цѣлой угорской католицькой церкви грозила погибель, якъ то написавъ дня 12. мая 1576. папѣ Григорію XIII.-ому протоіерей Николай Телегдій, тогдашний дочасный заступникъ Естергомского архиепископа.³⁸⁾

Якъ и у другихъ краяхъ, такъ и въ Угорщинѣ почалася протиреформація. На се была вже и потреба, бо напр. межи роками 1586—1596. въ 26 жупахъ не было епископа и сталося, что естергомское архиепископство не было заповнено черезъ 23 роки, а егерское черезъ 10 роковъ, а изъ 900 парохій въ естергомской епархіи 800 находилося въ рукахъ реформатовъ. Протестанты — здавалося — въ цѣлой державѣ мали большость.³⁹⁾

Протиреформація началася на початку XVII. столѣтя и крокъ за крокомъ тисла протестантовъ назадъ. Але протестанты вже натогда выбороли собѣ повну религію свободу и повну равноправность въ державѣ. И на першое достоинство въ дер-

³⁴⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 91.

³⁵⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 92.

³⁶⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 92.

³⁷⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 90.

³⁸⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 93.

³⁹⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 93—94.

жавѣ, на палатинатъ, король бывъ закономъ обовязаный предложить станамъ двоухъ католиковъ и двоухъ протестантовъ, изъ котрыхъ станы могли свободно выбирать, кого хотѣли.⁴⁰⁾

Въ сей протиреформаціи великѣ заслуги здобыли собѣезуиты, а mezi ними особливо Петро Пазманъ.

Петро Пазманъ походивъ изъ простой дворянской родины, отъ протестантскихъ родичевъ. Родився 1570. рока. Учився въ езуитскихъ школахъ и ставъ изъ своего переконаня не лишь католикомъ, але вступивъ и въ езуитский чинъ и такъ ревно и успѣшно працювавъ якъ священникъ, позднѣйше якъ епископъ и естергомский архиепископъ въ дѣлѣ навораченя протестантовъ, что его апостолской ревности можно приписати великий успѣхъ протиреформаціѣ въ Угорщинѣ, наслѣдкомъ якого успѣху католицька церковь и вѣра въ Угорщинѣ обновилися.

Дѣяльности езуитовъ и Пазманя треба приписати, что больша часть магнатовъ, нямешкѣ та и иншѣ родины въ Угорщинѣ вернулись назадъ до католицькой вѣры⁴¹⁾ и потому по тогдашнему духу часовъ и самѣ сталися борцами протиреформаціѣ.

Протестанты всюды оборонялися. Чого не могли досягнути законными средствами, то усиловалися выбороти силою, путѣмъ повстаня и войны. Тому есть въ сихъ часахъ только повстанъ, только горожанскихъ военъ, только нападотъ турковъ та иншихъ чужихъ гостей, зъ якими протестанты заключали союзы, чтобы сякъ здѣйснили своѣ надѣѣ и своѣ требованя.

Ся борьба была ведена люто и немилосердно, головоно изъ стороны протестантовъ, якѣ держали себе всюды пригноблеными и хотѣли помститися за несправедливость католиковъ.

Въ мировомъ договорѣ, заключеномъ въ Линцѣ въ 1645. роцѣ, была забезпечена повна религійна свобода и калвинамъ, якъ переже лутеранамъ. Але борьба однакъ велася и надале, бо протестанты не хотѣли утихомирится. Все повставали якѣсь тяжкости то изъ одной, то изъ другой стороны, а борьба стало обновлялася. Наконецъ Йосифъ II. выдавъ въ 1781. роцѣ свой толеранційный декретъ, який потому въ 1790—1791. рѣкахъ закономъ XXVI. принявъ и утвердивъ и угорский соймъ. Симъ закономъ была признана религійна свобода всѣхъ протестантовъ та ихъ цѣлковита державна равноправность.

Въ сѣмъ реформаційномъ и протиреформаційномъ русѣ въ Угорщинѣ отповѣдну участь мала все и Трансилванія (Ердель). Однакъ подѣями на сей территоріи треба намъ и подробнѣйше заниматися, бо наше Подкарпатя въ часахъ реформаціѣ по части принадлежало до сей территоріѣ, якъ »прилучена часть« (»partes adnexae«).

⁴⁰⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 95.

⁴¹⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 97.

Нѣмецкѣ купцѣ до Ерделю, до города Себенъ принесли изъ собою вже рока 1519. деякѣ письма або творы Лутера изъ Нѣмеччины изъ Лайпцѣгу. Заразъ по сѣму якѣсь чужоземнѣ проповѣдники зъ великимъ успѣхомъ ширили нову науку. Дойшло до того, что себенска городска рада вже 1526. рока выгнала изъ города всѣхъ канониковъ, монаховъ и монахинь, якѣ остались вѣрнѣ до католицькоѣ церкви. Потому лутераны заняли катедральну церковь и завели въ городѣ свою вѣру.

Такъ само сталося и въ городѣ Брашшовъ. Дальше и въ городѣ Медьешъ, де 1545. рока все нѣмецкое населеня перейшло на лутеранску вѣру.

Ширилася реформація и въ сусѣдныхъ мадярскихъ околицяхъ.

Въ 1556. роцѣ бывъ изъ Ерделю выгнанный — по рѣшеню сойма — послѣдний католицький епископъ, Павелъ Борнемиса и до 1715. рока не было въ Ерделю сякихъ епископовъ, не рахуючи короткий періодъ въ рокахъ 1597—1601. И въ турками обсаженной части Угорщины протестантизмъ ширився безъ перешкодъ.⁴²⁾ Сякъ можъ порозумѣти, что въ роцѣ 1557. краевый соймъ, скликанный до Торды, забезпечивъ религійну свободу всѣмъ лутеранамъ.⁴³⁾

Але подъ симъ часомъ почалася и калвинска реформація, яку въ Ерделю проповѣдавъ головно Калманчехій, а то изъ великимъ успѣхомъ. Въ борьбѣ изъ лутеранамъ дійшло наконецъ до того, что въ роцѣ 1564. калвины на своихъ нарадахъ въ Еньеду рѣшили отлучитися отъ лутеранъ. Краевый соймъ ще того самого рока забезпечивъ калвинамъ таку саму религійну свободу, якъ лутеранамъ.

Соймъ поддержанный такъ само въ Тордѣ въ роцѣ 1566. приказавъ выгнати изъ Ерделю всѣхъ католицькихъ священниковъ, а относительно членовъ Надъ-Варадской капитулы постановивъ, что если они до цвѣтной недѣлѣ не перейдутъ на калвинску вѣру, мають такъ само выгнатися изъ Ерделю.

Того же самого рока рѣшено перевести и волоховъ на калвинску вѣру.⁴⁴⁾

Але за калвинами прийшли зновъ иншѣ проповѣдники, якѣ ширили унитаризмъ. Почалася нова борьба, въ наслѣдокъ котрой соймъ въ роцѣ 1571. признавъ и унитарамъ религійну свободу. Але теперъ вже было вырѣшено, что кромѣ сихъ чотырѣхъ головныхъ религій, якѣ рахуються признаными, жаднѣ иншѣ религій не допуцаються.

⁴²⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ, 75.

⁴³⁾ Rapaics. *Op. cit.* Egyháztört. III. 101.

⁴⁴⁾ Диви попередну примѣтку.

Что относиться до церковныхъ маетковъ, вже 1557. рока было рѣшено на соймѣ, что сѣ маетки стануть державными.⁴⁵⁾

Въ число принятыхъ религій раховалася и католицька, кромѣ высшенаведеныхъ трѣхъ протестанскихъ—лутеранской, калвинской та унитарской.

Але треба сказати об'ективно, что католицька вѣра въ тыхъ часахъ была все пригнетена. Доки протестантскѣ вѣры могли мати своихъ епископовъ, доти католики могли мати лишь викарія.

Относно волоховъ было рѣшено сякъ: »Секта волоховъ або грековъ тымчасово допускаеся по воли князя и становъ.«⁴⁶⁾

Чтось треба згадати ще про унитаризмъ або антитринитарство... (Се »трете теченіе реформаціѣ — пише Петровъ⁴⁷⁾ — имѣвшее корни въ анабаптизмъ и развитое въ систему М. Серветомъ (1509—1553) утвердилось главнымъ образомъ въ Трансилваніи«.

Се самое згадали вже и мы переже. Але треба тутъ мати на увазѣ, что коли Петровъ на сѣмъ мѣстѣ говорить про Трансилванію, все треба розумѣти не лишь самый Ердель, але и прилученѣ части (*partes adnexae*), якѣ належали въ тыхъ часахъ до Ерделю и якѣ стояли подъ панованьемъ ердельскихъ князѣвъ, союзниковъ або и вазаловъ турковъ.

Ердель въ XVI.—XVIII. вѣку бывъ независимый отъ угорскихъ королѣвъ изъ Габсбургской династіѣ и наслѣдкомъ того стався притулкомъ и опоромъ угорскихъ политичныхъ и религійныхъ змаганъ, якъ то пише и Петровъ.⁴⁸⁾

Сей фактъ наводитъ Петровъ дуже интереснымъ способомъ, але ще больше интереснымъ есть то, якъ онъ описуе звязъ межи Ерделемъ и Польщею особливо изъ огляду унитаризму. »Все это — пише онъ — здѣлало Трансилванію убѣжищемъ для гонимыхъ въ западной Европѣ за вѣру, особенно же для крайныхъ сектъ, преслѣдуемыхъ и католиками и протестантами. Здѣсь укрывались послѣдователи германскихъ и голандскихъ анабаптистовъ, возможно и швейцарскихъ либертиновъ, итальянскіе рационалисты, особенно же послѣдователи Сервета, унитары въ мѣстѣ съ крайними, близкимъ къ полужидовству ихъ отвѣтленіемъ. Притекъ послѣднихъ шель изъ Польщи, въ томъ числѣ изъ Галичины и литовско-русскихъ областей, гдѣ съ крайними антитринитаріями слились ученики московскихъ волнодумцевъ, Феодосія Коссога съ дружиной. Польскіе антитринитары поддерживали связъ съ трансилванскими собратами. Симонъ Буднай изъ калвинизма отошедшій къ полужидовству-

⁴⁵⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 101.

⁴⁶⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 102.

⁴⁷⁾ Петровъ. Op. cit. Отзвукъ... стор. 78.

⁴⁸⁾ Ibid. стор. 78—79.

ющимъ антиринатарамъ, находился въ прямыхъ сношеніяхъ съ Трансилваніей, печаталъ въ Лозкахъ сочиненія Якова Палеолога, хіоскаго грека, вмѣстѣ съ нѣмцемъ Соммеромъ и мадьярскимъ Францомъ Давидомъ разпространявшаго унитаризмъ въ Трансилваніи. Симонъ же Будный выступалъ въ защиту Давида. Въ основанной Сенинскимъ антиринитарской типографіи (въ Раковѣ⁴⁹⁾) печатались книги для Угорщины. Сѣмена критическаго отношенія къ догмату о Троицѣ въ Трансилваніи и Угорщины, какъ и въ Польщѣ были брошены Фр. Станкаремъ, состоявшимъ съ 1549. г. въ Коложварѣ домашнемъ врачомъ вліятельнаго при дворѣ магната Петра Петровича. По возвращеніи изъ Польщи Станкаръ сталъ проповѣдать ученіе объ оправданіи черезъ человѣческую природу Христа на церковныхъ сѣздахъ въ Мукачевѣ, въ Бардіевѣ и др. городахъ Угорщины въ 1554—1555. г., затѣмъ въ Трансилваніи въ Коложварѣ, въ Себенѣ, Марошваргелѣ и др. Скоро Станкаръ опять удался въ Польшу.»

»Первое открытое выступленіе съ проповѣдью унитаризма было дѣломъ калвинскихъ проповѣдниковъ Оомы Аранъ Петердіи въ Дебреценѣ въ 1561. г. и нѣкогого Луки въ Егерѣ, Генцѣ, Унгварѣ и т. д. въ 1565—1566. г. По проискамъ возмущенныхъ его проповѣдью протестантовъ Лука въ 1566. былъ заключенъ въ тюрьму, гдѣ и умеръ въ 1573. г. Послѣ этого вже нѣтъ извѣстій объ унитаризмѣ въ собственной Угорщинѣ. Въ Трансилваніи унитаризмъ широко разпространился. Родоначальникомъ его явился извѣстный и въ исторіи польской реформаціи итальянецъ Г. Бландрата, съ 1563. г. придворный врачъ Яноша II. Сигизмунда, выдававшій себе за кальвиниста, но тайно разбрасывавшій между магнатами и при дворѣ сѣмена унитаризма. Главнымъ же глашателемъ и борцомъ унитаризма былъ выдающійся проповѣдникъ и полемистъ Фр. Давидъ, человѣкъ пылкаго темперамента, критическій умъ, котораго не останавливался передъ крайними выводами на пути отрицательнаго рационализма. По рожденію и началу карьеры католикъ, онъ послѣдовательно уклонился въ лѣво — въ лютеранства, кальвинизмъ, унитаризмъ, полужидовство . . .»

»Въ началѣ 1568. г. подъ вліяніемъ Давида Бландраты Яношъ II. и многіе вельможи приняли унитаризмъ. Наибольшаго успѣха достигъ унитаризмъ въ 1570—1571. г. На сеймѣ въ Марошваргелѣ, открытомъ 6-го января 1571. г., Яношъ потребовалъ отъ трансилванскихъ чиновъ признанія за унитаріями права свободнаго вѣроисповѣданія. Унитаризмъ вошелъ не только въ число четырехъ признанныхъ религій, но сталъ, правда на короткое время, какъ бы религіей господствующей. Доселѣ колебавшіеся или исповѣдавшіе его въ тайнѣ открыто объявляютъ себя уни-

⁴⁹⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 186.

тарами: магнаты, дворяне, часть горожанъ — мадяры и секель, даже кое, гдѣ горожане-нѣмцы.»

»Унитаризмъ еще ранѣе распространился и въ владѣніяхъ турокъ въ южной Угорщинѣ, за Дунай, на западъ. Но уже 14 марта 1571. г. умеръ Яношъ II. и унитары лишились покровителя. Послѣ 1578. г. унитаризмъ вже не дѣлаетъ новыхъ завоеваній и склоняется къ упадку. При князяхъ кальвинистахъ XVII. в. большая часть магнатовъ и дворянъ, принадлежащихъ къ унитарскимъ родамъ, переходятъ на кальвинизмъ, или католичество, послѣдователи же Давида въ простомъ народѣ въ началѣ XVII. в. сливаются съ жидовствующими суботниками (szombatosok).⁵⁰⁾

Антитринитаріѣ або унитары называлися и соцініянами отъ Фавста Социна, який закликаный Бландратомъ, прийшовъ до Трансилваніѣ въ 1576. роцѣ и тамъ и остався до отсужденя Давида. Посѣму отойшовъ онъ до Польщѣ, де спочатку польскѣ братья не хотѣли его принять, але поволи своею ученостю и вытрвалостю перемогъ онъ ихъ всѣхъ такъ, что они стали его учениками. Отъ нѣго и называли себе соцініянами.

Социнъ зложивъ раковский катехизъ, який унитары приняли за авторитетное правило своей вѣры.⁵¹⁾

Въ Польщи ще и за першѣ десятилѣтя XVII. ст. процвѣтавъ унитаризмъ. Але позднѣйше, въ 1638. роцѣ, коли якъсь соцініяне публично обезчестили розпятя, отобрали отъ нихъ друкарню и заперли ихъ церковь. Въ 1656. роцѣ соймъ у Варшавѣ выключивъ ихъ изъ религіёного мирового договора и приказавъ имъ, чтобы они протягомъ трѣхъ роковъ залишили державу, бо доказалося, что они злучилися изъ шведами противъ своей отчины. Сякъ выгнанъ соцініяне посѣму поселилися въ Ерделю, въ Силезіи, Пруссіи и въ другихъ краяхъ.⁵²⁾

Реформаты вже на самомъ початку зробили пробы порозумѣтися зъ греко-нез'единеными.⁵³⁾ Въ 1559. роцѣ самъ Меланхтонъ заславъ въ допроводѣ вѣжливого письма лутеранский катехизъ въ грецькомъ перекладѣ константинопольскому патріярхови.⁵⁴⁾ Коли патріярхъ Йосафатъ дознався въ сѣмъ новомъ ученю, заславъ дьякона Димитрія Мизиуса до Виттенбергу, чтобы онъ тамъ при жерелѣ точно познакомився изъ реформаціею.

Меланхтону патріярхъ не отповѣвъ. Чотырнадцати роками позднѣйше звернулися до константинопольского патріярха два славнѣ профессора университета въ Тюбингенѣ.⁵⁵⁾ Заслали ему авгсбургский катехизъ и чтобы не походили такъ, якъ Меланхтонъ, просто запросили и отповѣдь патріярха. Вѣчливый па-

⁵⁰⁾ Петровъ. *Op. cit.* отзвукъ... стор. 78—82.

⁵¹⁾ Rapaics. *Op. cit.* Egyháztört. III. 187.

⁵²⁾ Диви попередну примѣтку.

⁵³⁾ Rapaics. *Op. cit.* III. 149—150.

⁵⁴⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ... стор. 21—22.

⁵⁵⁾ Rapaics, *Op. cit.* III. 149.

тріярхъ и отповѣвъ имъ, але просто заявивъ, что не може изъ ними та изъ ихъ наукою погодитися.⁵⁶⁾

Въ XVII. столѣтїю и калвины зробили сяку пробу. Имъ и удалося приклонити до себе Кирила Лукариса, котрый 1621. рока стався константинопольскимъ патріярхомъ. Онъ заразъ и спробовавъ ширити калвинскѣ своѣ идеѣ, але его науку не приняли, навѣтъ константинопольскій соборъ вже слѣдующого рока скинувъ его изъ престола и черезъ турецкое правительство дали его выпнати на островъ Родосъ. Але его оборонцѣ позднѣйше перевели, что могъ онъ навернутися на свой престоль. Тамъ дальше проповѣдавъ онъ калвинизмъ, за что знову его прогнали. Се повторилося пять разъ. Наконецъ отвели его турецкѣ яничарѣ, бо бывъ заскаренный изъ зрады и передъ султаномъ. На пути яничарѣ забили его та его мертвое тѣло кинули въ море. Се сталося 1638. рока.⁵⁷⁾

Сѣ подѣвъ отбылися далеко отъ насъ и не мають такое великое значеня для насъ. Тому доста ихъ лишь коротко пригадати.

Для насъ о много интересантнѣйшими, значнѣйшими и важнѣйшими суть тѣ реформацінѣ пробы, якѣ зробивъ Яношъ Заполя I., король Угорщины.

Сѣ пробы пригадуе и Петровъ въ своей высшеназванной студи, тому опишеме ихъ словами автора, додаючи лишь то, что сѣ пробы сталися въ рокахъ 1530—1534 и что ани они не мали жадного успѣху.

Петровъ пише про сѣ пробы сякъ:⁵⁸⁾ »Князь Трансилваніѣ и король (части) Угорщины Яношъ I. Заполя, официално изъ политическихъ видовъ поддерживавшій католическую партію Угорщины, но втайнѣ, повидимому, сочувствовавшій реформаци, въ виду двухъ враговъ — короля (части) Угорщины Фердинанда I. и турокъ, нуждался въ благоволеніи римскаго престола. Вслѣдствіе успѣховъ турокъ и тяжести своего положенія Яношъ долженъ былъ признать зависимость отъ султана и навлекъ на себя въ концѣ 1529. г. отлученіе отъ церкви папой Климентомъ VII. Для того ли, чтобы, какъ предполагаетъ Н. Дашкевичъ, хлопотами объ уніи вернуть собѣ милость папы, или по искреннему желанію прекратить религиозныя смуты въ Угорщинѣ и достигъ единенія въ вѣрѣ его подданныхъ протестантовъ, католиковъ и православныхъ. Заполя, черезъ своего нотаря (логотета), православнаго румына изъ Моцешни, Лацко, обратился между 1530—1534. г. съ какимъ то посланіемъ о дѣлахъ вѣры къ протоигумену Аѳонской горы, Гавріилу. Отвѣтъ Гавріила положенъ былъ на храненіе въ королевскую »ризницу« т. е. въ

⁵⁶⁾—⁵⁷⁾ Rapaics. Op. cit. III. 149.

⁵⁸⁾ Петровъ. Отзвуки... стор. 23—25.

личный архивъ короля. Объ этихъ документахъ мы узнаемъ, изъ втораго посланія Лацка въ 1534. г. и втораго отвѣта Гавріила, копии съ котрыхъ дошли до насъ въ трехъ позднѣйшихъ спискахъ: 1. въ Сборнику Кіевскаго Михайловскаго Монастыря Нум. 475/1656, нач. XVII. в. лл. 276—35. 2. въ рукописи А. Петрушевича, подаренной Кіевскому Университету, половины XVII. в. и 3. въ Сборникѣ о. Свидзинскаго 1740. г. въ коллекціи Петрушевича во Львовскѣмъ народномъ домѣ, лл. 44.

Текстъ всѣхъ трехъ списковъ различается лишь незначительными варіантами:

— »Януша, краля угорскаго, посланіе второе ко протоигумену св. горы Аѳонской и ко всему собору ихъ, исповѣдаючи вѣру и законъ свой и Лютерова ученія и молячи ихъ, да имъ отпись учинять отъ божест. писанія и противныхъ титуловъ его ученія.«

— »Иже въ велицей части... и т. д. Кир. Гавріилу, проту. св. горы Аѳинскія, ... Лацко, кралевъ логоуетъ и т. д.«

Лацко отъ имени короля просить отвѣтить (»яко и первѣ послалъ кралю Яношу«) какъ слѣдуетъ вѣрить относительно чистилища, мытарства, постовъ, исповѣди литургіи, призванія святыхъ и Божіей Матери, брака священниковъ (»ихъ попѣве да ся женять якоже и нашѣ«).

— »Мы не того не можемъ разумѣти, да отпишете, како вы держите« — »то все учитъ одинъ лжепророкъ Лютеръ: онъ побѣдилъ нѣмецкую страну и здѣсь на угорской землѣ многіе къ нему приступиша и его ученіе пріяша,« — »а другіе глаголють: тако держите, яко есте держали прежде.«

— »И нынѣ наша святыни рачишь о томъ потрудитися, еда дастъ Богъ, яко да уединиме ся, да будетъ едина вѣра, и едино стадо, и одинъ пастырь Христосъ, яко же и прежде было. Яко же и самъ краль рече, усмирится со нѣмецкимъ кралемъ, хочеть соборъ учинити и патріархи наши хочеть у царя испросити, да будутъ на соборъ у его земли. — Пошлите еписколію до краля и до папы римскаго, на вся тыя страны до ихъ духовныхъ учителей, да и насъ не забудете въ своихъ св. молитвахъ. — Писалъ у Бидинъ (Мих. сб.: Будине, Петр: въ Будинѣ) градъ въ л. ЗМВ (1534) краля угорскаго логоуетъ Лацко отъ Моцешти.«

»Въ отвѣтномъ посланіи: Отъ прота св. Горы Аѳонскія и всего собора ихъ Яношу, кралю Угорскому посланіе второе и отвѣтъ ко вопрошенію его противу ученію Лютера, учителя ихъ.«

Протоигумень по сѣму вычисляетъ блуды лютеранъ, але докторкаеса и хибъ римской церкви. По словахъ проф. Н. Петрова эти обличенія не отличаются строгой послѣдовательностью мыслей и изложенія.«

Дальше Петровъ примѣтитъ: »Продолжалась ли дальше переписка и привела ли она хоть къ какимъ либо практическимъ выступленіямъ, неизвѣстно.«⁵⁹⁾

Коротко можно сказать про се дѣло се: Заполя повернувшись и дваразь посолствомъ до игумена Аѳонской горы, але изъ стороны православныхъ отвѣтили ему, что нова Лутерова наука противиться ихъ вѣрѣ а такъ сѣ переписки не мали жадныхъ наслѣдковъ або успѣховъ.

Теперь вже переглянули мы въ достаточной мѣрѣ всю суздну намъ околицю и подивилися, что якъ ширилася тамъ реформація. Послѣ сѣго можеме вернуться до самого нашего Пѣдкарпатя и слѣдити за тымъ, який впливъ мала реформація XVI вѣку на нашу землю.

Насампередъ повстае вопросъ: что якимъ способомъ ширилася взагалѣ нова вѣра на нашихъ околицяхъ? Можеме отвѣсти, что загальный характеръ doby реформаціѣ у насъ бывъ насильный. Се есть и зовсѣмъ природнымъ дѣломъ, коли подумаеме, что панство каждого землевластника, магната або нямеша, каждый городъ (позднѣйше и каждое село) значили самостояну единицу, де реформація провадилася по воли властителя.

»Въ Угорщинѣ — пише Петровъ⁶⁰⁾ — встрѣчаемъ то же, что и въ литовско-польскомъ государствѣ въ первую половину XVI в. когда каждый вельможный панъ и шляхтичъ вѣрилъ по своему, реформировалъ церковь по своему, то сохраняя внѣшность католическаго богослуженія, то приближаясь къ лютеранамъ или калвинистамъ.«

То самое дѣся и на нашей тѣснѣйшой околицѣ, въ Ерделю-Трансилваніи. Першій разъ приняли реформацію въ Себену и вже 1526. рока выгнали изъ сѣго города всѣхъ канониковъ, монаховъ и монахинь, котрѣ остались вѣрнѣ католицькой церкви и не хотѣли принять лютеранску вѣру.

Такъ само ширилася нова вѣра въ городѣ Брашовъ и на малярскихъ околицяхъ. Въ 1556. роцѣ выгнали католицького епископа изъ цѣлого Ерделю и всѣ маетки католицького епископа, капитулы, протоерея, значиться всѣ церковнѣ маетки отобрали и проголосили державными маетками.

Не принесло змѣны ани ширеня калвинизму. Соймъ въ роцѣ 1564. забезпечивъ религійну свободу и калвинистамъ, та вже въ 1566. роцѣ приказавъ отдалити и выгнати изъ Ерделю всѣхъ католицькихъ священниковъ.

По сему выступили унитаристы и своими непрестанными проповѣдьями и агитаціями знову розсѣяли бурю межи лютера-

⁵⁹⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ ... стор. 25.

⁶⁰⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ ... стор. 76.

нами и калвинами. Ситуація лишь въ томъ змѣнилася, что доки переже переходили всѣ изъ католицизма на лутеранство, а изъ лутеранства на калвинство, то теперь ставали всѣ унитаристами. И самъ Яношъ Жигмондъ три разъ перемѣнивъ свою вѣру.

Такъ робили и многѣ магнаты, нямешѣ. Унитаристы одержали въ 1571. роцѣ повну религію свободу и цѣлковиту равноправность изъ лутеранами та калвинами, а унитарска вѣра — хоть и на короткий часъ — стала пануючою религією.

Межи чотырьма, закономъ принятыми, вѣрами розумѣлася и католицька, однакожъ католикама не было дозволено, чтобы они мали своего епископа. Князь Жигмондъ Баторій, якъ католикъ, въ 1596. роцѣ знову заосновавъ католицькое епископство въ Ерделю, але протестантское большинство вже 1601. рока выгнало князѣмъ назначеного епископа. Такъ отъ сѣго часу до 1716. рока католики и не мали въ Ерделю своего епископа, только викарія.⁶¹⁾

Про православныхъ згадовали мы вже, что о нихъ было рѣшено, что ихъ секты дочасно будуть терпѣтися по воли князѣвъ и становъ.

Князь и король Яношъ Заполя изъ сѣго огляду бывъ толерантнымъ. Чого доказомъ есть и его высше згаданое переписываня изъ православными, въ якомъ зробивъ пробу дорозумѣтися даякъ изъ православною церквою. Але его сынъ, князь Яношъ Жигмондъ II, котрый изъ католика стався лутераномъ, изъ лутерана кадвинистомъ а наконецъ унитаристомъ змагався выгубити въ краю всѣ останки католицизма.⁶²⁾ Подъ его натискомъ узаконивъ соймъ повну свободу калвинской, позднѣйше и унитарской вѣры, а въ 1566. роцѣ въ Тордѣ рѣшивъ, что и волохи мають приняти калвинску вѣру.

Что относится до краевыхъ становъ, магнатовъ и нямешовъ, они свободно ширили реформацію, якъ се заразъ докладно переглянеме, насильно.

Сякъ не можъ было мати ани найменшой надѣѣ, что законъ про переведеня православныхъ на реформатску вѣру оставъ бы бывся лишь закономъ на папери. Ердельскѣ князѣ были на столько зависимыми отъ становъ краины, что якъ бы были они и мали охоту, противъ своихъ магнатовъ и становъ не могли бы были взяти православныхъ въ свою оборону.

Майже непрестаннѣ войны изъ угорскимъ королемъ Габсбургомъ, та изъ иншими ворогами, внутрѣ краю неперерывнѣ сварки, дальше деспотичнѣ требованя султана, якъ ихъ верхности и несподѣванѣ та страшнѣ напады татаровъ та турковъ, — изъ сѣго складалася доля ердельскихъ князѣвъ. Се все такъ сильно привязало ихъ къ своимъ краевымъ станамъ, что изъ

⁶¹⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 102.

⁶²⁾ Rapaics. Op. cit. Egyháztört. III. 101.

зависимости ихъ ледвы могли освободитися и тѣ князѣ, котрѣ самѣ были католиками, якъ напр. князь Баторій.

Але подивѣмся якъ проявився реформаційный рухъ на територіяхъ або маеткахъ поодинокихъ магнатовъ, нямешовъ, котрѣ — якъ Петровъ то написавъ — таку вѣру исповѣдали, яку хотѣли и такъ реформовали, якъ хотѣли.⁶³⁾

Не будеме тутъ знову говорити про Ердель, але намѣряеме займатися лишь нашими околицями, повночною и восточною частю Угорщины.

Петровъ пише въ своей многоразъ згаданой студіи се: — »По словамъ сучасниковъ, около 1550. г. на всемъ сѣверѣ Угорщины отъ Пожоню (Братислава, Пресбургъ) до границъ Трансильваніи не оставалось католиковъ, кромѣ трехъ магнатскихъ фамилій и части католицькаго клиру...⁶⁴⁾

Петровъ рахуе се перебільшеньемъ, однакожъ можеме сказати, что се хоть и не буквально та чисельно, але взагалѣ отповѣдае дѣйности.

Въ сей часть вже лутеранами были могучѣ фамиліѣ Другетовъ, Добовъ, Сирмай, Драгфіевъ, Переніевъ и загаломъ всѣ значнѣйшѣ нямешскѣ фамиліѣ.⁶⁵⁾ А изъ сими фамиліями, природно, сталися вѣрниками новой религіѣ и всѣ парохіѣ та филиѣ, якѣ находилися на ихъ маеткахъ.

Якимъ способомъ переводимася ся реформація подае Легочкій въ своей Монографіи, де пише, что протестанты въ католицькихъ церквахъ, якѣ они заняли, беспощадно нищили олтарѣ, мощи святыхъ повымѣтовали, кресты, розпяты и статуѣ розрѣзовали, церковнѣ книги роздирали, настѣннѣ образы изшкреповали або забѣляли, заставы пороздирали, казательницѣ и крестительницѣ розбили, сакристы знищили а ще и мистецькѣ памятники минувшихъ часовъ на немалу шкоду по вандалски погубили.⁶⁶⁾

Межи сякими обставинами, само собою розумѣся, что реформаты насампередъ отобрали всѣ церковнѣ и священническѣ маетки, а монаховъ повыганяли изъ монастыревъ.⁶⁷⁾

Что зъ якимъ успѣхомъ поступовала реформація, показують слѣдуючѣ даты, поданѣ по жупахъ, а то изъ розныхъ творовъ.

Въ жупѣ сатмарской вже 1527. рока ширитъся лутеранизмъ. Могутный Гашпаръ Драгфій поступае насильно противъ католиковъ, котрѣ не хотять принять нову вѣру. Уже 1550. рока ледви находятъся 1 або 2 землеаетники католики на околици города Сатмаръ, а въ 1556. роцѣ закрыеся и кат. парохія въ самомъ

⁶³⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ... стор. 76.

⁶⁴⁾ *Ibid.* стор. 75.

⁶⁵⁾ *Az ungi ref egyházmegye, Nagykapos, 1931. 31—32. oldal.*

⁶⁶⁾ *Lehoczky. Monográfia II. 66.*

⁶⁷⁾ *Ibid.* II. 8.

Сатмаръ. въ 1629. роцъ въ цѣлои сатмарской жупѣ находився лишь одинъ католицкій священникъ, а то въ Ечеду.⁶⁸⁾

Въ жупѣ Берегъ передъ реформаціею въ многихъ парохіяхъ (30) стояли вже прекраснѣ католицкѣ церкви. Самыхъ большихъ плебаній находилося 40. Реформація зничила ихъ всѣхъ. Дойшло до того, что 1660. рока не можъ было найти ани одного рим. кат. священника въ цѣлой жупѣ.⁶⁹⁾

Въ жупѣ Марамарошъ передъ реформаціею были два монастырѣ для монаховъ, а одинъ для монахинь, кромѣ того численнѣ парохіѣ. Але буря реформаціѣ загорѣла у всѣхъ королевскихъ городахъ и парохіяхъ. Около 1556. рока реформація была вже довершена, въ цѣломъ Марамороши не осталася ани одна римо-кат. парохія.⁷⁰⁾

Въ жупѣ Угоча передъ реформаціею процвѣтало 23 або 25 парохій. Сила реформаціѣ зничила всѣ сѣ парохіѣ. Протестанты заняли католицкѣ церкви и парохіѣ, вѣрниковъ притягли до себе, а душпастыревъ, котрѣ не хотѣли приняти нову вѣру, розкѣряли або выгубили. Монастырь францисканцевъ бывъ зруйнованный, монахи выгнанѣ. Однакъ около 1660. рока они повернулись и почали помалы воскресати останки католицизму.⁷¹⁾

Въ жупѣ Унгъ передъ реформаціею истновало около 30 парохій римо-кат. Буря реформаціѣ не пощадила ани одной изъ нихъ. На довший або на коротший часъ были они всѣ закрытѣ.

Йосифъ Новакій, каноникъ егерской епархіѣ, наводитъ въ своихъ тогочасныхъ запискахъ, что въ 1699. роцъ въ жупѣ Сатмаръ истновали три, въ жупѣ Берегъ двѣ, въ Угочѣ одна (францисканска въ Надсьевлешѣ), въ Марамороши ани одна, а въ жупѣ Унгъ ажъ чотыри парохіѣ: Унгваръ, Капушанъ, Паловць, Сень.⁷²⁾

Въ жупѣ Земплинъ скоро началася реформація. Могучѣ землевластники магнаты вже на початку заняли церковнѣ маетки, священники и монахи або порозходилися по цѣлой державѣ, або и самѣ стали реформатами.⁷³⁾

Такъ выгнавъ въ Требишовѣ Петро Периній монаховъ павлинїанъ въ 1531. роцѣ. Того самого рока въ Гуменномъ могутнѣ Другеты (тобрали маетки францискановъ. Такъ само робили Гашпаръ Драгфій въ Торуни, а Петро Переній въ Шаторалъ-уйгелю. Одиноко лишь препозитуря въ Лелесу боролася якось изъ бурею реформаціѣ, хоть и сѣ монахи протягомъ XVI. столѣтя неразъ были принушенѣ залишити свой монастырь. Такъ, здаеся, что въ часѣ виденского мирового договора не находилося ани одного рим. кат. священника въ земплинской жупѣ.

⁶⁸⁾ A szatmári püspöki egyházmegye Emlékkönyve, Szatmár, 1904, 119 oldal.

⁶⁹⁾ Ibid. 213 oldal.

⁷⁰⁾ Ibid. 243. oldal.

⁷¹⁾ Ibid. 273—274. oldal.

⁷²⁾ Ibid. 287—288. oldal.

⁷³⁾ Zemplén vármegye Monográfiája, Budapest, 1900, 424. oldal.

Подобный станъ находиме и въ жупѣ Саболчъ, де все сприяло реформаціи. Въ Монографіи сей жупы читаеме, что въ Саболчу давнѣ непорядки и надужитя, звязки изъ Ерделёмъ, безперерывнѣ свары, напады турковъ, турецкое панованя всѣ приготавлиали прунтъ для реформаціѣ. Чародѣйна сила новой вѣры потягла за собою вѣрниковъ римо-кат. церкви такъ, что около 1605. рока въ цѣлой жупѣ лишь на пару мѣстахъ остались скрыто якѣсь парохіѣ. Коли 1699. рока Стефанъ Телекешій, егерскій епископъ переглянувъ свою епархію, въ Саболчу найшовъ лишь двоухъ римо-кат. священниковъ, одного въ Кишвардѣ, другоу у Великомъ Калловѣ, але и сей послѣдній бывъ военнымъ священникомъ.

Сама реформація въ жупѣ Саболчъ началась 1524. рока. Нову вѣру почали ширити лютеранскѣ проповѣдники: Стефанъ Секель, Сегедій Кишъ Стефанъ и Девай Бировъ Матяшъ, Мартонъ Калмачехій Шанта, Стефанъ Копачій. Тамошнѣ магнаты, якъ фамиліѣ Баторій, гуменскѣ Другеты, Нярій и майже всѣ немешскѣ фамиліѣ приняли нову вѣру.

По лютеранской реформаціѣ скоро наступивъ и калвинизмъ, який вже въ рокахъ 1549—1550. подъ веденьемъ Петра Петровича темешского жупана организовавъ свою церковь на соборѣ въ Торунѣ.⁷⁴⁾

Наконецъ можеме заглянути ще и въ сусѣдну жупу, въ Абауй-Торна. И тутъ стрѣчаеме майже то самое. Кашша и Шатор-алаяуйгель были тѣ два осередки, отки реформація почала ширитися. А то такимъ скорымъ темпомъ, что въ короткомъ часѣ майже цѣла жупа приняла реформатску науку, лишь мала, незначна часть жителёвъ осталася при католицькой вѣрѣ.

Спочатку ширилася въ жупѣ Абауй-Торна лютеранска вѣра, але отъ середины XVI. столѣтя мадярское населеня приняло калвинизмъ, а нѣмцѣ та словаки остались при лютеранствѣ.

Протестанты въ Кашши вже 1526. рока выбрали за священника Йоанна Генкела, придворного, королѣвского священника, родомъ изъ Левочи, а отъ рока 1531. Деваѣ Бировъ Матяша, названсго мадярскимъ Лютеромъ. Въ 1552. роцѣ заняли протестанты и головну церковь въ Кашши и задержали еѣ собѣ майже до рока 1687. хоть католики всѣми силами змагалися приобрѣсти назадъ стародавну славу свою церковь. Се удалося имъ лишь тогда, коли егерскій епископъ зъ капитулою жили въ рокахъ 1603—1724. поперше въ Кашши, потомъ въ Яссовѣ и пакъ знову въ Кашши.⁷⁵⁾

⁷⁴⁾ Borovszky Samu, Szabolcs vármegye Monográfiája, Budapest, 1900, 361. old.

⁷⁵⁾ Dr. Sziklay János és dr. Borovszky Samu, Abauj-Torna vármegye és Kassa, 1896, pag. 149.

Переглянувши поступъ реформаціѣ та еѣ впливъ на римо-кат. церковь въ сусѣдныхъ краяхъ, потому и на нашей території, можеме наконецъ поставити вопросъ: який впливъ мала отже реформація на русиновъ Подкарпатя?

Насампередъ маеме запримѣтити, что сей впливъ не могъ быти иншакый, якъ впливъ на католицьку церковь на сей території. Изъ доси поданыхъ данныхъ се ясно слѣдуе. А ще больше, треба думати и на то, что если реформація такъ насильно поступила противъ державной, пануючой религиѣ, якою была римо-католицька, тогды положеня религиѣ, яка не была ани державною, ани пануючою, яка не мала вѣрниковъ магнатовъ, нямешовъ, землемаетниковъ, ани богатыхъ горожанъ, яку не обороняли ани державнѣ законы, ани публичное житя и громадянство и яка опиралася лишь на найнишу верству державного и политичного житя: на крѣпацтво, бо еѣ вѣрники, зачавши отъ епископа ажъ до наибѣднѣйшого были майже выключно крѣпаками — положеня сей церкви могло быти лишь о много горшое и безнадѣйное, бо она николи та отъ никого не могла чекати помочи и обороны.

Сякъ безнадѣйна быма отже доля нашихъ предковъ, подкарпатскихъ русиновъ та ихъ религиѣ. Не могли они ани подумати на то, чтобы поставилися противъ той страшной душевной бурѣ, противъ реформаціѣ та еѣ нападovъ и страшного насильства, супротивъ котрой бурѣ не могла постояти ани сильна католицька церковь.

Что положеня подкарпатскихъ русиновъ дѣйстно было сякое, то показують и тѣ документы, якѣ говорять про подѣѣ сихъ часовъ.

Але тутъ заразы на початку треба запримѣтити, что дуже мало документовъ маеме изъ сихъ часовъ. Кромѣ пару королевскихъ дипломовъ, котрыхъ не есть много и котрѣ занадто скупѣ на слова, приватныхъ документовъ зовсѣмъ не маеме. Не есть ани лѣтописовъ, ани записокъ, ани памятникowъ.

Можно звѣдати: куды они подѣлися? Може и не были. Тадъ батухи крѣпаки або пѣвцѣ, або простѣ вѣрники крѣпаки, что могли записовати? Може и были деякѣ розкиненѣ записки, что ихъ назначили черцѣ въ декотрыхъ монастыряхъ, але де они подѣлися?

Нѣтъ, ничего не можъ было найти, якъ то мы вже и переже запримѣтили, покликуючися на слова Петрова.

На нашъ вопросъ другой отпсвѣди не находиме, якъ ту, что подають самѣ протестанты, что взаимна ненависть въ часѣ бурѣ реформаціѣ знишила изъ церквами та монастырями и письма та грамоты.⁷⁶⁾

Перейдѣмъ теперь на документы, якѣ удалося найти.

⁷⁶⁾ Haraszty Károly. Az ungi ref. egyházmegye, pag. 371.

Перша диплома есть изъ 1. октября 1551. рока и была выдана угорскимъ королёмъ Фердинандомъ I. Въ ней, на просьбу Василя (Ладислава), епископа церкви св. Николая близько Мункача, король приказуе всёмъ вѣрникамъ, бывшимъ подъ властью того же епископа, чтобы они по давнему звичаю подавали своему епископови всяку честь и послушность та и всѣ доходки.⁷⁷⁾

Мункачский епископъ живъ въ монастырѣ св. Николая на Чернечой горѣ, близько Мункача и сякъ есть природнымъ, что его доля была звязана изъ долею сего монастыря та города Мункача.

Самъ городъ Мункачъ, разомъ изъ замкомъ, были осередкомъ панства — доминіѣ — такой самой назвы, яка доминія въ сей добѣ часто мѣняла своихъ властниковъ та изъ причины майже непрерывныхъ безпокойствъ, междуособиць, борьбъ и военъ мала дуже тяжку долю, якъ се пише и Легоцький въ своей Монографіи.⁷⁸⁾

Майже до 1529. рока мункачский замокъ належавъ угорскому королю Фердинанду, бо лишь въ осени 1528. рока занявъ его Яношъ Заполя проти-король. Подъ панованьемъ Заполѣ остався замокъ ажъ до 1551. рока, коли зновъ перейшовъ на руки короля Фердинанда. 1556. рока княгиня вдова короля Заполѣ знову достала замокъ. Въ 1566. роцѣ король Максимилианъ силою занявъ мункачский замокъ (22. фебр.). 1573. рока сей король подаровавъ замокъ своему вѣрному сторонникови Гашпару Маковціѣви. 1595. рока перейшовъ замокъ въ руки ердельского князя Жигмонда Баторій, потому 1598. рока до рукъ Георгія Башты, 1606. рока на руки князя Стефана Бочкая, 1620. рока на князя Гавріила Бетлена, а пакъ 1630. рока на руки князя Ракоція.⁷⁹⁾

Сказали мы вже, что реформація, при прихильныхъ для ней обставинахъ, скоро ширилася всюды. Знаеме, что вже 1532. рока въ городѣ Мункачѣ процвѣтавъ протестантизмъ.⁸⁰⁾ А 1546. рока и въ Унгварѣ заосновалася вже протестантска парохія.⁸¹⁾

Изъ сихъ осередковъ нова вѣра поширилася скоро всюды, а то такимъ самымъ способомъ и такими самыми средствами, якъ въ Нѣмеччинѣ або въ иныхъ краяхъ, якъ то было вже выше подано. Тутъ приведу ще для илустраціѣ того, что якъ переводилася реформація и у насъ, слова об'ективного, въ односторонности або въ религійномъ фанатизмѣ ниякъ не подозрѣлого Легоцького, котрый въ пригаданой вже своей Монографіи пише сякъ: »Лутеранство изъ Ерделю, де его сасы зъ великимъ одушевленьемъ приняли, поволы переходило и на сѣ околицѣ. Въ Ерделю подпиравъ лутеранство Петро Петровичъ, котрый своею

⁷⁷⁾ Диви сю диплому: Dr. Hodinka. Op. cit. Okmár pag. 11—12.

⁷⁸⁾ Lehoczky. Monográfia, op. cit. I. pag. 143—144.

⁷⁹⁾ Lehoczky. Ibid. II, 143—152.

⁸⁰⁾ Lehoczky. Ibid. II, 476.

⁸¹⁾ Haraszy. Op. cit. Az ungvári ref. e. m. pag. 394.

властью энергично унеможлививъ переведеня приказовъ епископа Мартунизія, якѣ были выданѣ въ оборону католицькой религіѣ, а въ сѣмъ помагали ему Михаилъ Чакій, каноникъ апостать и Орбанъ Батяній. Петровичъ зъ лютою старався ширити нову вѣру: переслѣдовавъ католицькое духовенство, отобравъ отъ нихъ ихъ маетки и котрѣ супротивилися, давъ ихъ горячимъ желѣзомъ пятновати, або на мѣстѣ, де мали тонзуру, давъ кожу зъ головы здерти. Петровичъ позднѣйше изъ княгиню Изабелю, вдовою Заполь, перейшовъ изъ Ерделю до Мункача и перебравъ тутъ всю мункачску доминию. Тутъ старався зъ неменшою горячкою ширити нову вѣру, въ чомъ помагавъ ему проповѣдникъ Калманчехій Шанта Мартонъ. Маетки католицького духовенства и церкви и тутъ отобравъ, монаховъ такъ изъ Мункача якъ изъ Берегсасу давъ выгнати.⁸²⁾

Король Иванъ Заполя умеръ дня 18. юлія 1540.

Вышшенаведенѣ даты свѣдчать, что реформація, то есть лутеранизмъ а позднѣйше калвинизмъ до рока 1551. вже не лишъ поширилися въ Мункачѣ та на его оклицы, але вже и запановали.

Въ сѣмъ освѣтленю треба намъ оцѣнити пригадану королевску грамоту изъ 1551. рока та розумѣся и грамоты дальшѣ.

Изъ наведеныхъ датъ слѣдуе, что протестанты забрали маетки и отъ нашихъ грецкого обряду руськихъ монаховъ ихъ монастырь розпустили, а монаховъ выгнали, якъ се робили на иншихъ околицяхъ изъ римо-католиками.

Се подтверджуе и грамота короля Фердинанда. Тому му свѣвъ просити епископъ Василій королевской помочи, бо подданѣ ему вѣрники отказалися быти ему послушными и подавати ему принадлежнѣ доходки.⁸³⁾

Причина сѣго есть ясна. Были землевластники, якѣ не дозволяли отдавати епископови сѣ доходки. Се свѣдчить и друга грамота, выдана королѣмъ Фердинандомъ въ сѣмъ самомъ дѣлѣ, а то дня 9. октября 1551. рока.⁸⁴⁾

Въ сей грамотѣ пишешя, что епископъ подавъ тяжку скаргу, что его вѣрники, жиучѣ на маеткахъ нямешовъ, не повинуются ему и не отдають ему приходячѣ доходки изъ той причины, что — особливо въ Марамороши — землемаетники сѣго не допускають. Зъ той причины король, якъ найвысший патронъ всѣхъ церквей въ Угорщинѣ, сею грамотою приказуе землемаетникамъ, абы они не перешкаждали платити сѣ доходки а ровночасно строго приказуе всѣмъ урядамъ, чтобы они такихъ, котрѣ не хотять добровольно платити сѣ доходки, примусили до сѣго всѣми средствами и всякимъ способомъ.⁸⁵⁾

⁸²⁾ Lehoczky. Monográfia II. 64.

⁸³⁾ Hodinka. Op. cit. Okmár, pag. 11.

⁸⁴⁾ Hodinka. Op. cit. Okmár, pag. 12.

⁸⁵⁾ Диви попередну примѣтку.

Съ двѣ грамоты доповняе третя, выдана тымъ же королѣмъ дня 15. марта 1552. рока. Въ ней на просьбу того же епископа Василя король Фердинандъ приказуе, чтобы русины не розводили супружества безъ дозволу епископа и чтобы не заключили супружества зъ такими особами, котрѣ были розведенѣ не церковными урядами та епископомъ, але свѣтскими властями, а то много разъ за грошѣ, что есть наибольшимъ грѣхомъ и соблазну для всѣхъ вѣрниковъ.⁸⁶⁾

Дальше наводитъ королевска грамота, что свѣтскѣ люде и уряды не мають права мѣшати до церковныхъ дѣлъ и тымъ меньше мають права розводити супруговъ, се всё треба залишити церковнымъ урядамъ та епископови. Грамота наконецъ дозволяе епископови, чтобы урядово поступивъ проти розведеныхъ свѣтскими урядами та особами.⁸⁷⁾

Зъ того самого дня и рока маеме еще одну королевску грамоту, въ якой потверджуея выше сказаное. Кромѣ того ся грамота содержитъ ще и инше, такъ маеме зъ нею заниматься и подробнѣйше.⁸⁸⁾

Ся грамота мѣститъ въ собѣ приказъ короля Фердинанда, даный Михаилу Бидій, префекту мункачевского королевского замку, чтобы онъ допустивъ монастырю и названому епископови збудовати млинъ на рѣцѣ Латорицѣ, на давномъ мѣстѣ, де стоявъ и переже передъ спустошеньемъ монастыря монастырскій млинъ, если се дѣйстно такъ было и если симъ не причинитьс ядна кривда доминіи и замку, або комусь иному, бо пристойнымъ есть, чтобы удержованя монастырей и церквей каждый подпоровавъ по своей силѣ.

Се есть короткий змѣстъ сей грамоты. Розбирайме его мало и подробнѣйше. Монастырь мавъ отъ давна якийсь млинъ, поставленный десъ на рѣцѣ Латорицѣ. Сей млинъ бывъ спустошенный въ тыхъ часахъ, коли и монастырь.

Отже есть изъ сего яснымъ, что сей монастырь бывъ спустошенный. Але коли, якъ, та изъ якой причины? Было бы ще много сякихъ интересныхъ вопросовъ, на якѣ не есть отповѣди. Напр. отъ рока 1498. котрѣ были мункачскѣ епископы, коли такъ были. Годинка догадуея, что отъ сего рока ажъ до 1551-го была зрушена и сама епископска власть. Супротивъ того Легоцький твердитъ, что епископы и подъ симъ часомъ наслѣдовали за собою безъ перервы.⁸⁹⁾

Однакъ изъ сихъ 59 роковъ не есть ани одной грамоты, записки, жадной памятника, жадной дипломы. Тому мае основу глядана отповѣди на сякий вопросъ, что можно знати о спусто-

⁸⁶⁾ Hodinka. Op. cit. pag. 13—14.

⁸⁷⁾ Якъ выше.

⁸⁸⁾ Якъ выше, стор. 13—15.

⁸⁹⁾ Lehoczky. Op. cit. II. pag. 31.

шению сѣго монастыря.⁹⁰⁾ Легоцький въ своей Монографіи твердить, что се спустошеня мало статься 1551. рока.⁹¹⁾ Але се не можно принять, бо отъ рока 1551. якъ то мы выше навели, замокъ перейшовъ на руки короля, а то на основѣ мирього договору, заключеного изъ княгинею Изабелюю. Отже не есть жадной причины, якой можно бы приписати спустошеня монастыря, тымъ больше, что у выше вычисленныхъ королевскихъ дипломахъ есть назначено и то, что епископъ перебивавъ въ своемъ монастырю.⁹²⁾

Годинка такъ гадае, что спустошеня мало статься при якойсь облозѣ самого города Мункача и принимае думку Комаремія, что передъ 1550. рокомъ облягали городъ въ 1537. роцѣ. Симъ и допускае думку,⁹³⁾ что того же року бывъ спустошенный и самъ монастырь. Але позитивного доказу на се не есть.

Я изъ своей части думаю, что до спустошеня монастыря не была потребна облога цѣлого города, межи тогдашними обстоятельствами могло статься хоть коли, что сей монастырь, котрый при томъ могъ быти дуже слабенький, деревянный,⁹⁴⁾ спустошила буря реформаціѣ разомъ изъ церквою. Могло се легко статься особливо по смерти короля Ивана Заполѣя (1540), коли по роцѣ 1541., въ часѣ панованя его вдовы, Петро Петровичъ ширивъ тутъ реформацію всякими насильствами и отбиравъ церковнѣ маетки, закрывавъ монастырѣ и выганявъ монаховъ, якъ то робивъ — по Легоцькому — и въ Мункачѣ та въ Бергсасѣ.⁹⁵⁾

Сей Петро Петровичъ — згадовали мы вже больше разъ — бывъ дуже насильнымъ чоловікомъ и тому выганяючи иншихъ монаховъ, правдоподобно выгнавъ и нашихъ. При чомъ мали подпалити та цѣлковито знищити и монастырь, будованый изъ дерева. Се могло прийти нагло, несподѣвано и — правдоподобно — монахи не могли выратовати ничъ изъ монастыря, ни записы, ни грамоты, ни документа.

Се мало статься по смерти Ивана Заполѣя. Иванъ Заполя и самъ бывъ католикомъ, при томъ напевно защищавъ и русиновъ грецького обряду — якъ се можъ догадоватися изъ его пробъ порозумѣтися изъ православными на горѣ Аѳонской и въ Константинополь. Не есть сякъ правдоподобнымъ, что спустошеня мункачского монастыря сталося въ часѣ его панованя. Скорше треба принять, что се сталося за часовъ панованя Петра Петровича, сѣго вызначного и впливового магната въ дворѣ Изабелы, вдовы Ивана Заполѣя.

⁹⁰⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. e. m. története, pag. 221—222.

⁹¹⁾ Lehoczky. Op. cit. Monogr. III. pag. 358.

⁹²⁾ Якъ выше I. pag. 144.

⁹³⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. e. m. tört. pag. 221.

⁹⁴⁾ Lehoczky. Op. cit. Monogr. III. pag. 358.

⁹⁵⁾ Lehoczky. Op. cit. Monogr. III. pag. 66.

Изъ оглядомъ на обставины лишь сякъ можъ собѣ представить спустошеня нашего монастыря коло Мункача. Такъ стане яснымъ и то, якъ были знищенѣ всѣ документы зъ 59. роковъ, изъ усѣми записами та иншими памятниками и такъ есть зрозумѣлымъ, чому звертаєся єпископъ Василій въ 1551. роцѣ зъ просьбою до короля Фердинанда. Бѣ на то не можъ было ани подумати, чтобы просити помощь отъ Изабелы — въ дѣйственности отъ Петра Петровича, доки они пановали въ Мункачѣ.

Больше грамотъ изъ часовъ єпископа Василія не маеме. Пригадали мы, что въ 1556. роцѣ въ осени залокъ знову перейшовъ въ руки Изабелы, вдовы короля Ивана Заполѣя та остався въ его рукахъ до 22. февруара 1566. рока. Изъ сѣго часу вже маеме деякѣ документы.

Першимъ документомъ есть грамота Георгія Баторія изъ дня 19. февруара 1556. Въ ней Баторій, жупанъ жупы Сатмаръ и Саболчъ, приказуе своимъ урядовцямъ въ Марамороши и въ его маетку Бочковѣ, чтобы они передали руському єпископу Ларію, котрого онъ до нихъ посылает, грушовский монастырь зъ усѣми маетками и чтобы постаралися про то, чтобы сей єпископъ межи ними могъ жити и своими церквами управлять.⁹⁶⁾

Се сталося въ февруарѣ, коли Мункачъ не бывъ еще въ рукахъ Изабелы.

Дня 3-го юлія 1558-го рока и сама княгиня Изабела выдала грамоту въ корысть того же єпископа Ларіона,⁹⁷⁾ въ котрой на просьбу декотрыхъ своихъ сторонниковъ освободжает того же єпископа — по примѣру своихъ предковъ, угорскихъ королѣвъ — разъ на все отъ всякой дани, таксы, роботы або обовязковъ и тому приказуе бережскому жупану, кастелану, префекту и всѣмъ другимъ начальникамъ и урядникамъ такъ жупы, якъ и замка, абы не смѣли они пожадати отъ монастыря св. Николая коло Мункача, де єпископъ Ларіонъ бывае, ани отъ самого єпископа, ани отъ монаховъ, якѣ нибудь дани, звычайнѣ або чрезвычайнѣ и проч.

Ся грамота отже есть привилей — охоронный листь — єпископа, монаховъ и монастыря отъ всякой дани, таксы, роботы и всѣго подобного.

Маеме еще одну грамоту изъ часовъ того же єпископа Ларіона (Гиларія), яку выдавъ дня 25. януара 1561. король и ердельский князь Иванъ II. Въ сѣй грамотѣ на просьбу згаданого єпископа Ларіона, дозволяет ему, чтобы на випадокъ своей смерти онъ самъ могъ назначити своего наслѣдника, и сею грамотою король одночасно строго приказуе, чтобы сякъ назначеного єпископа всѣ уряды и вѣрники приняли и подали всѣ, по закону ему приходячѣ доходки.⁹⁸⁾

⁹⁶⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 15—16.

⁹⁷⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 16—17.

⁹⁸⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 17—18.

Се есть дальший привилей, выпрошенный отъ короля. А король удѣливъ его выразно тому — якъ се кажеся въ грамотѣ — чтобы русиновъ и иншихъ крѣпачковъ оборонити отъ кривды и подержати въ своихъ правахъ и звычаяхъ.

Дальшу грамоту маеме вже лишъ изъ 18. февруара 1567. рока, котра ще близше дотыкаеся до нашего вопроса, вplyву реформаціѣ на подкарпатскихъ русиновъ. Сю грамоту выдавъ той же король Иванъ II. а въ ней, на скаргу мункачскихъ монаховъ (калюгеровъ) приказуе своёму управителю въ Мункачъ, чтобы онъ не заборонявъ имъ службу служитьи и своѣ обряды кончити по ихъ давному звычаю. Але додае король и то, что проповѣдникамъ не треба перешкоджати, чтобы они межи русинами проповѣдали.⁹⁹⁾

Ся грамота есть яснымъ доказомъ того, что якъ велася реформація межи русинами. Изъ одной стороны не дозволяли ихъ монахамъ св. службу и прочѣ богослуженія кончити, а супротивъ того проповѣдники — разумѣеся реформатскѣ — свободно могли и мали право проповѣдати межи ними. А коли се сталося въ мункачскомъ монастыри, тогда есть певнымъ, что на околици робилося ще сильнѣйше и свободнѣйше.

Треба намъ пригадати знову, что ердельскими законами и формально была приказана реформація, калвинизація волоховъ (1566. р.), але вже и передъ тымъ было принципомъ, что грецкый обрядъ волоховъ або иншихъ терпиться лишъ дочасно, доки се князь абд станы дозволятъ.¹⁰⁰⁾

Ся грамота короля Ивана II. свѣдчить и то, что хоть ердельскѣ князь старалися королѣвскими дарами — привилеями — присолодити до себе православныхъ вѣрниковъ, однакъ реформація велася межи ними непрерывно.

То самое указуе и тотъ фактъ, что самымъ мункачскимъ епископамъ не можъ было нащивляти своихъ духовниковъ и вѣрниковъ. Се доказуе и слѣдующа грамота Франциска Другета найвысшого жупана ужанской жупы¹⁰¹⁾ изъ дня 4-го февруара 1563. рока. Другетъ пише въ ней, что Василій Чинадѣвский, епископъ мункачский передавъ ему грамоты угорского короля (Максимилиана), и разомъ и Свендія найвысшого капитана, въ котрой жадаеся, чтобы было дозволено епископови нащивляти своихъ духовниковъ, абы сякъ могъ онъ дознатися, что духовники якъ своѣ дѣла ведуть, якъ вѣрниковъ на богослуженяхъ учать. На основъ сѣго королевского приказа, який бывъ выданный на просьбу згаданого епископа Василя, Другетъ дозволяе епископови нащивляти своихъ вѣрниковъ, бо изъ сѣго нияка кривда не выходитъ Другетовымъ подданнымъ.

⁹⁹⁾ Якъ выше: pag. 18—19.

¹⁰⁰⁾ Rapaics. Egyháztört. III.

¹⁰¹⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 19—20.

По думцѣ Годинки ся просьба епископа Василя была написана скорше, чимъ та друга, котра мала быти написана передъ 16-имъ септембромъ 1569. рока и яка задержалася и до днесь.¹⁰²⁾

Ся друга просьба подае вѣрный образъ религійного стану нашихъ русиновъ а въ ней у восьмохъ точкахъ проситься отъ короля помочи и лѣченя кривдъ.¹⁰³⁾

Изъ сихъ восемь точекъ до нашего вопросу ближе относятся першѣ три. Въ першой изъ нихъ проситься, чтобы король строго приказавъ своему найвысшему управителю въ Мункачѣ, чтобы всѣ насильно отобранѣ отъ монастыря рѣчи были поверненѣ и чтобы въ будущности не повторялися всякѣ насильства и незаконнѣ напады.¹⁰⁴⁾

Въ другой точцѣ проситься, чтобы король выдавъ розказъ, абы всюды, де въ Угорщинѣ лишь бывають духовники, русины, было епископови та его викаріямъ дозволено духовниковъ нащивляти.¹⁰⁵⁾

Въ третьей точцѣ проситься отъ короля, чтобы своихъ подданныхъ обовязавъ на то, абы тѣ не мѣшались въ епископску службу, не надуживали епископской власти надъ священниками, бо урядники за малѣ дарунки звыкли разводити супруговъ и противъ права и закона вырѣшати подобнѣ церковнѣ дѣла.

Зъ высшезгаданю другую точкою есть звязана и восьма точка, въ какой проситься отъ короля, чтобы онъ, присутныхъ у королевскомъ дворѣ пановъ землемаетниковъ, Другетовъ изъ Гуменного, Андрея Балаша, Георгія Баторія, на маеткахъ котрыхъ живутъ русины, строго обовязавъ на то, чтобы сѣ паны дозволили епископови выконовати визитацію въ ихъ маеткахъ и абы такожъ допустили ему выконовати свою епископску власть надъ своими вѣрниками.¹⁰⁶⁾

Другѣ точки просьбы не относятся строго до нашего вопросу. Сякими суть наприкладъ, чтобы рускѣ духовники не были обовязанѣ платити дани и всякѣ таксы, чтобы епископъ могъ на випадокъ своей смерти назначити своего наслѣдника въ епископствѣ, чтобы по смерти епископа чиновники замка незаконно не отобрали всё, что померший епископъ лишь мавъ движимого и недвижимого маетку, якъ се доси дуже часто ставалося.¹⁰⁷⁾

Въ сѣй просьбѣ найважнѣйшими суть двѣ скарги: свѣтскѣ особы мѣшajúться въ урядовѣ дѣла епископа и забороняють ему держати визиты и свободно выконовати свою церковну власть надъ своими духовниками и вѣрниками.

¹⁰²⁾ Hodinka. Op. cit. pag. 226.

¹⁰³⁾ Hodinka. Op. cit. pag. 21—23.

¹⁰⁴⁾ Hodinka. Op. cit. pag. 21.

¹⁰⁵⁾ Диви выше примѣтку 100.

¹⁰⁶⁾ Диви примѣтку 100. на попередной сторонѣ.

¹⁰⁷⁾ Диви примѣтку 100. на попередной сторонѣ.

Въ тыхъ часахъ дѣйстно такъ ставалося, что землемаетники перешкоджали мункачскимъ епископамъ выконovati свою власть надъ своими вѣрниками. Землемаетники, якъ правильно Годинка примѣчае,¹⁰⁸⁾ не старалися о то, что ихъ крѣпаки грецкаго обряда отки мають своихъ духовниковъ (батьковъ), ци отъ епископа, ци откись инде. Але что тѣ батьки были такожь ихъ крѣпаками, землемаетники не дозволяли имъ платити чтось и епископови. Надъ сими духовниками, если были такѣ, выконывали якусь власть самѣ землемаетники посередництвомъ своихъ воеводовъ, котрѣ ходили на визитацію та испытывали народъ и духовниковъ изъ вѣроисповѣданя.

Тому на епископа не была и жадна потреба, хiba для того, чтобы высвячовавъ священниковъ. Сякъ — якъ Годинка пише — землемаетники сжыми визитаціями задержали народъ подъ своею властью, а ся визитація была звычайною въ XVI. столѣтю всюды у насъ. Годинка однакъ не глядавъ отповѣди на той вопросъ, что коли и якъ, та изъ якой причины была заведена у насъ сяка визитація землемаетниковъ. То и не дивно, бо Годинка зовсѣмъ не занимався вопросомъ, что який впливъ мала реформація на нашихъ русиновъ.

Та коли подивимеся на то, что якъ ширилася реформація инде, легко можеме отповѣсти и на сей вопросъ.

Знаеме, что реформаты въ Нѣмеччинѣ вже въ 1527. роцѣ завели визитаціѣ, на якихъ испытывали вѣрниковъ и духовниковъ изъ вѣры. Меланхтонъ написавъ и катехизъ для визитаторовъ, въ якомъ точно было наведено, что и якъ треба учити, абы была задержана едність вѣры. Лутерь 1529. рока такожь выдавъ свой катехизъ и постановивъ, что въ одной громадѣ не можуть быти двоякъ проповѣдники и отъ тогды и бывъ заведеный звычай проганяти тыхъ, котрѣ склонялися до иншой вѣры.

Сякъ высше згадованѣ визиты на нашомъ Подкарпатю таксжь не были иншими, якъ визитаціями реформатовъ, лишь были они въ дачомъ приспособленѣ до нашихъ обставинъ.

А что такимъ визитаціямъ епископы мусѣли супротивлятися, то есть зовсѣмъ природное. Тому находиме у грамотахъ, что епископы вже отъ 1551. рока скаржаться, что свѣтскѣ люде мѣшаються въ ихъ дѣла, уживаютъ ихъ права, розводятъ супруговъ, перешкоджаютъ епископови у нацивлѣваню своихъ руськихъ духовниковъ и вѣрниковъ.

Ся визитація землемаетниковъ задержалася довго у насъ г послѣ того, якъ буря реформаціѣ перейшла и настали спокойнѣйшѣ часы та еще и тогды, коли — наслѣдкомъ протиреформаціѣ — католицька церковь знову ожила.

Визитація задержалася, якъ право землемаетниковъ надъ свсими крѣпаками.

¹⁰⁸⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. p. tört. pag. 225.

Годинка наводитъ урывки изъ Урбаря жупы Унгъ изъ рока 1701., въ которыхъ межи иншими податками вычисляется и кара, яку доужень бывъ заплатити руський духовникъ, коли на испытахъ при визитаціѣ не знавъ приписанныхъ молитвъ.¹⁰⁹⁾

Треба примѣтити, что се было записано ажъ 1701. рока, то есть по заключенно униѣ, коли наше духовенство одержало всѣ привилеѣ латинского клира.

Але вернемся до нашего предмету.

Король Максимилианъ I. скоро, вже 13. октября 1569. рока вырѣшивъ просьбу епископа Василя Чинадѣвского, а то такъ, что приказавъ префекту, провизору та иншимъ урядникамъ, которѣ управляли мункачскимъ замкомъ, чтобы они дотеперѣшнѣ кривды нагородили а по сѣму абы сокотилися всякихъ незаконностей и насильствъ.¹¹⁰⁾

Одновременно заславъ королѣвский дворъ другой приказъ всѣмъ землемаетникамъ, та чиновникамъ, которѣ находилися въ епархіи епископа монастыря руськихъ монаховъ и церкви св. Николая, абы они не перешкоджали епископови та его викаріямъ у визитаціяхъ своихъ церквей, але навпаки сякѣ визитаціѣ на своихъ маеткахъ имъ допущали та имъ въ ихъ подержаню помагали.¹¹¹⁾

Дня 14. октября 1569. рока заславъ королѣвский дворъ просьбу епископа королѣвской коморѣ на Спишу и приказавъ, чтобы ся комора постаралася о томъ, абы провизоръ мункачского замку навернувъ всѣ монастырѣви, если чось незаконно або супротивъ звычайѣ отъ монастыря забравъ. Кромѣ того королѣвский дворъ приказавъ, абы епископови выдали дозволъ для визитаціѣ всѣхъ своихъ церквей зъ тымъ, что духовники згаданого епископа не смѣють переходити въ иншу область, а что никто не смѣе епископови зробити жадну кривду або перешкоду въ задержованю его давныхъ звычайѣ та привилеѣвъ.¹¹²⁾

Въ томъ самомъ часѣ предложили были епископъ та монахи королѣви Максимилианови и привилейну грамоту короля Матяша изъ рока 1459., въ которой села Лавка и Бобовище признаються отъ давна донациєю монастыря и монаховъ. Але тому, что конечное вырѣшеня сѣго дѣла было отложено на позднѣйшѣ часы, монахи просьбою изъ дня 19. декабря 1569. рока просятъ отъ короля Максимилиана, чтобы онъ дозволивъ вернути монастырѣви хотъ млинъ въ Бобовищи, котрый и такъ не приносить королеви жадного хосна, бо провизоръ замка отбирае собѣ всѣ его доходки.¹¹³⁾

¹⁰⁹⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi püsp. története, pag. 225.

¹¹⁰⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 23—24.

¹¹¹⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 24—25.

¹¹²⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 25—26.

¹¹³⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár pag. 26—28.

Сю просьбу потому король Максимилианъ такъ само выдавъ королёвской коморѣ въ Спишу для поданя предложена.¹¹⁴⁾

Симъ и перерываеся рядъ нашихъ грамотъ, а не маеме потому жадной ажъ до 1597. рока. Лишь одна находится ще въ зборцѣ др. Антонія Годинки изъ 1570. рока. Въ сѣй грамотѣ высланѣ королёмъ комисарѣ подають свой докладъ въ станѣ мункачской доминіѣ. Про вопросъ нами поставленный въ сѣй грамотѣ не говориться, лишь загально наводиться, что на сихъ околицяхъ живутъ русины, котрѣ давно переселилися сюды изъ Руси, есть ихъ много, а живутъ отъ Мункача ажъ до Тренчина, наклоннѣ до крадежѣ, мають много забобонъ, оселѣ своѣ легко залишуютъ, въ своѣй религіѣ мають мно. о блудовъ и ворожокъ, своѣ супружества дають урядниками або духовниками за грошѣ разводить, ихъ духовники суть московской вѣры и называются калугерами, до сихъ священниковъ русины дуже прилѣпляются, бо они имъ за грошѣ дають розрѣшеня отъ всякой нечести и непристойности, не платятъ духовникамъ ани десятины, лишь своѣму священникови, котрого называютъ епископомъ. Тому допоруцаеся относительно сихъ русиновъ зробити отповѣднѣ реформы, бо и до турковъ много изъ нихъ отходить и боятися можъ, что если не переведуться реформы, то нароблять они ще больше ластей.¹¹⁵⁾

Се поданя было написано дня 4-го августа 1570. рока, а вже на перший поглядъ есть ясно, что подаються въ нёмъ только загальнѣ доносы, а и то не зовсѣмъ певнѣ, однакъ и ся грамота потверджуе тѣ непорядки, про якѣ епископы, якъ мы вже выше наводили, такъ много скаржилися у короля та у князѣвъ.

Та не треба намъ думати, что за сихъ восемнадцать лѣтъ ничего не сталося. Сталися и великѣ и важнѣ подѣѣ, только не маеме про нихъ доказовъ у своихъ грамотахъ, але иншакъ може ихъ доказати.

Деякѣ изъ сихъ подѣѣ вычислиме тутъ накоротко.

Король Максимилианъ II. въ 1573. роцѣ передавъ великий мункачский маетокъ разомъ изъ замкомъ въ залогъ Гашпару Маговціеви на десять лѣтъ за 42.000 форинтовъ, якъ се наводитъ Годинка.¹¹⁶⁾

Тымъ, что мункачский замокъ та и доминія перестали быти королёвскимъ маеткомъ и перейшли такъ на приватнѣ руки, повстала така неправильна практика, что властники сѣго панства зачали присвоѣвати собѣ права патрона не лишь надъ монастыремъ, але и надъ епископомъ, котрый живъ въ монастырѣ. Присвоили собѣ они и право отдалити епископа и назначити иншого та судити епископа.

¹¹⁴⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 27—28.

¹¹⁵⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 28—30.

¹¹⁶⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tör., pag. 242., jegyzet 1.

Не спадае въ рамки сей статѣ описати, что якъ ставились мункачскѣ епископы противъ сякого поступу властителѣвъ мункачского панства, только треба намъ подчеркнути, что отъ сѣго часу въ исторіи сихъ епископовъ почалася нова доба, въ якой безъ дозволу властителѣвъ замка не можъ было заняти ани епископский престолъ.

Сякъ сталося се вже за часъ панованя въ Мункачѣ Гашпара Маговця, а потому за нимъ и Жигмонда Ракоція та Николая Естергазія.¹¹⁷⁾

Съ даты подае одинъ протоколъ записаный около 1—5. фебруара 1642. рока на просьбу Георгія Ракоція, ердельского князя и на приказъ Ивана Другета, королѣвского судіѣ. Въ протоколѣ на вопросъ Ивана Балинта, кастелана мункачского замку тридцятьпять свѣдковъ подъ присягою потвердило, что епископъ мункачский — по ихъ знаню — зависѣвъ все отъ мункачского замка, а что епископами могли статься лишь тѣ, котрѣ достали до сего згуду властителя мункачского замка.¹¹⁸⁾

Ся перемѣна зрѣбила положеня мункачского епископа незносимымъ, мавъ онъ терпѣти теперь насильства не только реформатовъ, але и властителѣвъ замка, якъ якихъ то патроновъ надъ нимъ.

Насильства реформаторовъ примусили епископа Василия до того, чтобы онъ въ рокахъ 1551. и 1552. просивъ помочи отъ угорского короля, якъ то мы вже наводили выше, се самое привело епископа Василия Чинадѣвского, чтобы онъ просивъ охороны не только отъ короля, але и отъ ердельскихъ князѣвъ.

Але привилейнѣ листы ничего не помагали супротивъ деспотизма приватныхъ патроновъ, властителѣвъ мункачского замка.¹¹⁹⁾

Се было тому, — якъ Годинка правильно примѣчае — бо вѣрники были крѣпаками властителя мункачского замка и зависѣли отъ своихъ пановъ и супротивъ грамотъ и привилейныхъ листовъ, выданныхъ королѣмъ.¹²⁰⁾

Зъ той причины каждый новый епископъ примушенный бывъ просити все новѣ грамоты, привилейнѣ листы, бо новому епископови вѣрники звычайно не хотѣли платити.

Такъ сталося — на скаргу епископа — и то, что лелеска препозитура выслала своего члена, Ивана Празского, доручити князю Жигмонду Ракоціѣви приказъ короля. Про переданя сѣго приказа Иванъ Празкий и подавъ королѣви докладъ послѣ своей подорожи.¹²¹⁾

¹¹⁷⁾ Hodinka. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 247.

¹¹⁸⁾ Hodinka. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 248.

¹¹⁹⁾ Hodinka. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 251.

¹²⁰⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 246.

¹²¹⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 40—42.

Межи тымъ дня 3. сентября подавъ свой докладъ въ дѣлѣ загаданныхъ двоухъ сель и канцлерь-примась. По сѣму докладу монастырь може домагаться повернення сихъ двоухъ сель лишь посредствомъ процесу, бо Ракоцій доставъ мункачку доминию якъ донацію отъ короля разомъ изъ тыми двома селами, сякъ безъ процесу не можно отъ нѣго отобрати тѣ села.¹²²⁾

Про се архикнязь Матей, якъ угорский королѣвский губернаторъ, на приказъ короля дня 18. сентября и повѣдомляе епископа Василия.¹²³⁾

Епископъ Василій подавъ королѣви и дальшу нову просьбу, въ котрой просивъ выдана отвертого королѣского приказа до усѣхъ землеаетниковъ Угорщины, чтобы они не перешкоджали ему всюды по цѣлому краю нащивляти своихъ вѣрниковъ, ихъ свободно научити и обороняти.¹²⁴⁾

Сякой отвертый листъ дѣйстно и бывъ ему выданный дня 27. сентября тогоже 1597-го рока. Але се не принесло епископови много користи, бо коли Ракоцій дознався о намѣрахъ епископа Василия Ардановского,¹²⁵⁾ давъ посвятити Сергія, волоцкого игумена монастыря Тизмана (въ Молдавіи) на епископа и посадивъ его на престоль намѣсто Василия. Сей епископъ Сергій управлявъ пакъ мункачку епархію отъ 1597. рока ажъ до 1616. рока.¹²⁶⁾

Позднѣйше сѣго Сергія принявъ въ свою ласку и король, къ про се архикнязь Матей повѣдомивъ королѣвску комору въ Спишу и начальника хустского замка.

Подобнѣ охороннѣ листы доставъ епископъ Сергій 1601. рока отъ королѣвского генерала, якъ капитана Высшой Угорщины, а 1606. рока отъ Стефана Бочкая, ердельского князя, котрый разомъ принявъ въ свою оборону и монастырь и строго заказавъ робити монастырѣви якусь шкоду або кривду.¹²⁷⁾

Але что до другихъ землеаетниковъ, положеня епископовъ не змінилось. Противъ насильствъ не помагали имъ ани королѣвскѣ грамоты ани охороннѣ листы князѣвъ. Сей станъ навѣтъ погоршився. Причина сѣго была слѣдующа.

Передъ подорожею епископа Василия Ардановского до Праги. въ роцѣ 1595. почалася унія русиновъ, жиючихъ за Карпатами, яка была переведена въ Бресту Литовскомъ. А тому, что безсумнѣву вже отъ давна мали быти живѣ зносины межи русинами нашими и закарпатскими, то и змаганя до унѣ переходили на нашу територію, что отчули насампередъ епископы.

¹²²⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 36—37.

¹²³⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 38.

¹²⁴⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 37.

¹²⁵⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 261.

¹²⁶⁾ Диви примѣтку 25.

¹²⁷⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 43, 44, 47, 48, 49.

Про сякий рухъ певно знавъ вже и епископъ Василій вже передъ тымъ, якъ бы бывъ поѣхавъ до Праги и кто знае, ци и самъ не мавъ участи въ сѣмъ руху?

Треба лишь подумати, что який впливъ могли мати на нашихъ русиновъ, на ихъ духовенства тѣ вѣстки, якѣ приходили изъ Польщѣ про то, что польскій король, послѣ принята уніѣ, призывавъ руськихъ епископовъ до союму, что такъ апостолскій нуницъ въ Польщѣ, якъ и самъ римскій Апостолскій Престолъ ставъ защищати и подпоровати тамошнихъ русиновъ.

И хоть якѣ необразованѣ были тогочаснѣ духовники на Подкарпатю, всетаки утямили, что одинокимъ средствомъ злѣпшити свое положеня есть: з'единитися изъ рим. кат. церквою и достати сякъ привилеѣ рим. кат. клира, ласку и могучу подпору короля у всѣхъ своихъ бѣдахъ.¹²⁸⁾

Напевно знавъ про сей рухъ и епископъ Василій Ардановскій, хоть у тогочасныхъ запискахъ нигде не есть доказу, что бравъ участь въ сѣмъ руху.¹²⁹⁾

Але идея уніѣ ширилася и дале. Уже около 1611—1612. рока и была переведена перша проба на маеткахъ Другетовыхъ въ Земплину з'единитися зъ римокатоликами.

Однакъ думка з'единеня ширилася лишь повѣли, а положеня русиновъ не то что не полѣпшилося, але навпаки, на декотрыхъ панствахъ и погоршилося. Землемаетники и надале задержовали собѣ свои права надъ своими крѣпаками, а ще строгѣйше та лютьйше переслѣдовали тыхъ, котрѣ хотѣли принять, або и приняли унію.

Яснымъ доказомъ сѣго есть поступованя князя Георгія Ракоція супротивъ епископа Василія Тарасовича.

Коли сей епископъ принявъ унію и готовився на день 13. декабря 1640. до Яссова зложити присягу, кастеланъ замка, Иванъ Баллингъ, давъ его задержати въ монастыри, якразъ коли божу службу кончивъ и повязано повели епископа улицями Мункача до аресту въ замку. Тамъ его держали довгѣ два роки¹³⁰⁾ та выпустили лишь на повтореный приказъ самого короля.

Что причиною сякого поступованя было принята уніѣ, то признавъ и самъ Баллингъ, коли написавъ: Тому что перемѣнивъ онъ свою вѣру и ставъ папишомъ.¹³¹⁾

Само сякъ мали переслѣдовати нашихъ русиновъ грецького обряда и иншѣ землемаетники а можно думати, что якое могло быти положеня простыхъ крѣпаковъ, коли вже и епископа лишь на строгѣ приказъ короля выпустили изъ тюрьмы и то лишь педвохъ рокахъ.

¹²⁸⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 259—260.

¹²⁹⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 260.

¹³⁰⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp., pag. 274—290. Okmtár, pag. 76—171.

¹³¹⁾ Hodinka. Op. cit. A munkácsi gk. püsp. tört., pag. 279.

Изъ сѣго всего слѣдуетъ, что положенія нашихъ русиновъ тымъ не полѣпшилося, что почала межи ними ширитися думка про принятя униѣ. Дѣйстнаго полѣпшеня можъ было чекати только отъ цѣлковитого принятя униѣ, коли духовенство достало бы было привилеѣ католицького клира и сякъ освободило бы ся отъ насильства некатолицькихъ землемаетниковъ.¹³²⁾

Однакъ треба примѣтити, что якась полегша настала вже и тогды, коли почала ширитися протиреформація, а то отъ рока 1609. коли Георгій Другетъ жупанъ Земплинской и Ужанской жупы вернувся назадъ на католицьку вѣру.

Фамилія Другета мала два города и 36 сель въ своёмъ посяданю.¹³³⁾

Георгій Другетъ, а потому его сынъ, Иванъ, при сповраци перемышлского епископа, Атаназія Крупецького навернули и нашихъ русиновъ, живючихъ на ихъ маеткахъ на греко католицьку вѣру. Русины и доти переважно лишь на папери были протестантами и межи ними основанъ протестантскѣ парохіѣ скоро заникли.¹³⁴⁾

Таку саму полегшу значила для нашихъ русиновъ проти-реформація, яку завела княгиня, вдова Георгія Ракоція II. отъ 1661. рока, коли она въ одинъ рокъ по смерти своего мужа навернулася до рим. кат. церкви и по сѣму изъ усей силы старалася навернути до католицькой церкви и всѣхъ своихъ подданныхъ, котрѣ перейшли на протестантизмъ.

Нашѣ русины теперъ могли свободно сповѣдати свою вѣру.

Але по смерти сей княгинѣ (1680. р.) давнѣ дѣла знову продолжалися дале. Землемаетники протестанты и надале знущались надъ своими крѣпаками, русинами грецького обряда, не дозволяли на своихъ маеткахъ епископови визитаціѣ выконувати, священникамъ выслуговати своихъ вѣрниковъ, а мѣсто того протестантскѣ проповѣдники крестили, вѣнчали и погребали русиновъ грецького обряда такъ, что многѣ помирали або безъ принятя послѣднихъ тайнъ, або другѣ зновъ привыкли до науки протестантовъ и самѣ стали протестантами.

Се все ясно доказуе поданя мункачского епископа Михаила Мануила Ольшавского до королевны Маріѣ Терезы.¹³⁵⁾ изъ рока 1750.

Подобнѣ скарги находиме вже отъ початку у всѣхъ скаргахъ и просьбахъ нашихъ епископовъ, подаваныхъ до короля або ердельскихъ князѣвъ.

Ци протестанты уживали и иншакыхъ средствъ и способовъ въ ширеню своей науки межи нашими русинами, на то доказовъ

¹³²⁾ Диви Др. Васъ. Гаджега, Додатки (Наук. Зб. Ужгородъ, 1922, стор. 163.)

¹³³⁾ Haraszty. Op. cit. Az ungi ref. egyh. megye, pag. 34.

¹³⁴⁾ Haraszty. Op. cit. Az ungi ref. egyh. megye, pag. 44—45.

¹³⁵⁾ Vid. Archivum Dioecesanum. 1750. Visitae Canon 21.

не маеме. Можеме только догадываться, что поступъ протестантовъ противъ нашихъ подкарпатскихъ русиновъ бывъ такой самый, якъ ихъ поступъ противъ иныхъ вѣрниковъ гречького обряду, противъ волоховъ та русиновъ, якѣ жили межи волохами.

Про се пише Петровъ въ згаданой нами вже большеразъ студіѣ слѣдующое:

»Православные восточной Угорщины, русскіе и румыны, географически и исторически были связаны съ двумя течениями реформации — съ калвинизмомъ и унитаризмомъ. Калвинизмъ былъ болѣе влѣятеленъ и ближе подходилъ къ карпаторусской территоріи... Объ отношеніи протестантовъ въ Угрии къ русскимъ имѣемъ очень мало свѣдѣній, никто этимъ вопросомъ не занимался. Болѣе данныхъ извѣстно относительно непосредственныхъ ихъ сосѣдей-румынъ, хотя и тутъ, по видимому, далеко не весь матеріалъ собранъ, тѣмъ менѣе исчерпанъ. Въ всякомъ случаи то, что можетъ быть выведено изъ этого матеріала относительно румынъ, мы имѣемъ достаточное основаніе приложить и къ русинамъ. И тѣ и другіе въ XVI. и XVII. вв. исповѣдывали одну и ту же православную вѣру, пользовались однимъ и тѣмъ же языкомъ церкви и литературы — церковно-славянскимъ. Соціальное и культурное положеніе духовенства и крестьянства русскаго не отличалось отъ положенія духовенства и крестьянства румынскаго. Дворянство въ Марамороши и въ сосѣднихъ частяхъ округовъ Бережской и Угочской столицъ, кромѣ нѣкоторой части мадьяръ, было румынское по народности и по языку, особенно тогда полурумынское, полурусское. Въ политическомъ отношеніи Мараморошь до 1773. г. составляла часть Трансильваніи. Владѣнія трансильванскихъ князей, какъ магнатовъ-помѣщиковъ, лежали въ сосѣдней Бережской столицѣ, а также и въ другихъ населенныхъ русскими столицахъ. Мукачевскіе православные епископы, носившіе титулы »епископъ мукачевскій, краснобродскій и всей земли угорскія, епископъ мукачевскій, раковецкій, списокій и всея державы царскаго и королевскаго православія«, весьма часто утверждались на катедрѣ трансильванскими князьями.. А ргіогі слѣдуетъ предложить, что протестанты сталкиваясь съ православными начинали вести среди нихъ пропаганду своего ученія, какъ по благородному побужденію просвѣтить ихъ истинной евангелской вѣрой, такъ и изъ разчета увеличить число единовѣрцевъ въ предстоящей борьбѣ съ католичествомъ. Обстоятельныхъ свѣдѣній объ этомъ, мы однако не имѣемъ, и о какомъ либо организованномъ походѣ протестантизма въ XVI. в. на основаніи дошедшихъ до насъ данныхъ нельзя и говорить. Въ XVII. в. въ виду натиска католической реакціи, калвинисты нашли нужнымъ для объединенія силъ подчинить православное духовенство до извѣстной степени опекаль калвинской іерархіи. Это могло казаться тѣмъ

необходимѣе, что Габсбурги, руководимые іезуитами, пустили въ половинѣ XVII. в. въ ходъ противъ православныхъ уже испытанное въ Польшѣ средство — церковную унию.¹³⁶⁾

По словамъ Жилинскаго (*A magyar honi protestáns egyház története*, рад. 263.) при Раковціяхъ православная іерархія въ Трансильваніи была поставлена подъ надзоръ и верховную юрисдикцію кальвинскихъ суперинтендентовъ. У второй половинѣ XVII. в. православное духовенство (и русское тоже) платило десятину и девятину кальвинскимъ пасторамъ. Протестанты въ борьбѣ съ католицизмомъ стараются приблизить къ себѣ и румынъ. Книгопечатаніе пускается въ ходъ. Съ 1636. по 1648. г. трижды издается кальвинско-православный катехизисъ. По словамъ Гурмазаки со времени Г. Бетлена до смерти князя Михаила I. Апафій въ 1690. г. значительная часть высшаго румынскаго дворянства, часть нисшаго дворянства, часть духовенства перешли на кальвинизмъ. Кальвинизмъ сдѣлалъ завоеваніе и въ простомъ народѣ, отъ него отпали нѣкоторые румынскіе села цѣликомъ, въ другихъ отдѣльные семьи. Несомнѣнно такой же переходъ православныхъ румынъ въ кальвинизмъ совершался и въ XVI. в., а въ виду сходства положенія русскихъ изъ румынами, могъ совершатся и среди русскихъ . . .¹³⁷⁾

Сей догадъ Петрова про положенія нашихъ русиновъ въ XVI. в. есть зовсѣмъ логичный и правильный, се подтверждаютъ и выше згаданъ мною грамоты и ними доказанъ факты.

Сякъ треба принять доказанымъ, что наибольше мала ширитися у насъ реформація въ тыхъ часахъ, коли ничего не знаеме про мункачскихъ епископовъ, коли и самъ мункачскій монастырь бывъ знищенный, коли не маеме вѣстей ани про монаховъ ани про духовниковъ.

Борьба нашихъ подкарпатскихъ русиновъ за свою вѣру стала энергичнѣйшою и успѣшнѣйшою лишь отъ часовъ, коли рушилася у насъ протиреформація.

Наслѣдкомъ протиреформаціи вернулись многѣ назадъ до католицкой вѣры, але не всѣ. Особливо — якъ се подають историчнѣ книги самыхъ протестантовъ¹³⁸⁾ — вернулись до католицизма жителѣ малыхъ верховинскихъ чисто руськихъ сель. Супротивъ того мѣшанѣ мадярско-руськѣ села остались и надале при протестантской вѣрѣ.

Чисельнѣ або статистичнѣ даты подати про то, что колько изъ нашихъ русиновъ перейшло въ часѣ реформаціи на протестантску вѣру и колько при ней осталося, не можъ. Зъ тыхъ часовъ не маеме статистичныхъ датъ ани про римо-кат. парохіѣ, не то чтобы мали мы про парохіѣ грецького обряду.

¹³⁶⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ, стор. 83—84.

¹³⁷⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ, стор. 87.

¹³⁸⁾ Nagaszy. *Op. cit.* *Az ungi ref. e. m.*, pag. 44—45.

Однакъ, что знаеме про римо-кат. парохіѣ, може намъ служити для того, чтобы мы могли уявити собѣ, сколько изъ нашихъ русиновъ перейшло на нову вѣру.

Въ Марамороши передъ реформаціею рим. кат. парохіѣ были въ пятѣхъ королѣвскихъ городахъ, кромѣ того были деякъ монастырѣ такъ для монаховъ, якъ и для монахинь.¹³⁹⁾ Дальшее населеня складалоса изъ русиновъ або изъ волоховъ. Сѣ мали вже передъ реформаціею — въ XIV. и XV. ст. — численнѣ церкви и парохіѣ, якъ на се показавъ я въ одной иншой студіи.¹⁴⁰⁾

Наслѣдкомъ того великое число кальвинистовъ въ Марамороши въ часѣ реформаціѣ можно пояснити лишь такъ, что на сую вѣру перейшло и много волоховъ та русиновъ.

Въ жупѣ Угоча истновало 25 рим. кат. парохій,¹⁴¹⁾ але — якъ наводитъ Чанкій въ своей историчной географіи — сель было ажъ 76, а въ долинѣ рѣки Боржавы была цѣла славянска колонія.

Въ жупѣ Унгъ передъ реформаціею раховалоса около 30 рим. кат. парохій, але сель было 205, кромѣ 7 замковъ и 7 городовъ.¹⁴²⁾

Въ жупѣ Земплинь раховано около 40 рим. кат. парохій, а сель 493, а до того треба ще додати 23 замки и 18 городовъ.¹⁴³⁾

Въ жупѣ Берегъ передъ реформаціею было около 40 рим. кат. парохій, а сель числилося 172, кромѣ 4 замковъ и 8 городовъ.¹⁴⁴⁾

Треба намъ ще чось сказати про жупу Шаришъ. Въ сей жупѣ при конци XV. столѣтя числится 440 сель.¹⁴⁵⁾ Точныхъ датъ, что въ сѣмъ самомъ часѣ колько было въ сей жупѣ рим. кат. парохій не маеме. По моему догаду можно допустити най-больше 130—135 парохій.¹⁴⁶⁾

Если припустиме и сяке великое число и тогда много русиновъ мало перейти и въ сей жупѣ до реформатовъ, бо число реформатовъ въ сей жупѣ было значно великое.

Подали мы тутъ даты изъ тыхъ жупъ, якѣ передъ реформаціею мали переважно руськое населеня, а приблизно сякѣ были обставины и въ сусѣдныхъ жупахъ, якъ Саболчъ, Абауй Торна и Спийшъ, де такожь жили въ тыхъ часахъ православнѣ русины.

Нами поданѣ даты суть достаточнѣ для того, чтобы могли мы догадоватися, колько изъ нашихъ русиновъ грецького обряда могло перейти на протестантску вѣру.

¹³⁹⁾ Schematismus Centenarius. Op. cit. p. 242.

¹⁴⁰⁾ Др. В. Гаджега, князь Ф. Корятовичъ въ Марамороши, Подк. Русь, 1931, ст. 102—103.

¹⁴¹⁾ Vide supra állata in datis statisticis de Ugocsa tempore reformatidnis.

¹⁴²⁾ Др. В. Гаджега, Додатки, Наукъ. зб. 1923, стор. 49.

¹⁴³⁾ Др. Гаджега, Додатки, Наук. зб. 1932, ст. 5—20.

¹⁴⁴⁾ Др. В. Гаджега, Додатки, Наук. зб. 1932, ст. 46—48.

¹⁴⁵⁾ Csányku. Op cit, Magyarország történeti földrajza I. 277—316.

¹⁴⁶⁾ Др. В. Гаджега, Додатки Наук. Зб. 1932. ст. 50—51.

Якъсь чисельнѣ даты про нашихъ русиновъ грецького обряда маеме лишь изъ середины XVII. вѣка.

Въ докладѣ королѣвской комисіѣ, изъ 1570-го рока згадується лишь то, что на околици отъ Мункача до Тренчину русины живутъ у великомъ числѣ.¹⁴⁷⁾

Першѣ точнѣйшѣ чисельнѣ даты про русиновъ подае докладъ Георгія Липпая, естергомского архиепископа написанный дня 2. юлія 1654. до римской конгрегаціѣ.¹⁴⁸⁾

Въ семь докладѣ читаеме, что отъ Спишу до Ерделью въ дожинѣ майже 70 мадярскихъ миль тягнуться горы Карпаты, якѣ творять границу межи Угорщиною и Польщею. На обохъ бокахъ сихъ горъ живутъ русины (фрутены), якѣ суть греко-восточного вѣроисповѣданія а то такъ на сѣмъ боцѣ Карпатъ, въ Угорщинѣ, якъ и на другомъ, въ Польщи. Они мають своихъ окремѣшныхъ священниковъ, якѣ не знаютъ по латински и богослуженія кончатъ по руськи. На угорскомъ боцѣ жие около 600 священниковъ сякихъ, а русиновъ больше якъ 300.000 душъ.

Изъ наведеного числа сихъ священниковъ въ мункачской дминіи въ панствѣ княгинѣ вд. Ракоція есть 150, въ панствѣ фамиліѣ Гомоннай 170, фамиліѣ Барковцій 30, въ панствѣ Ладислава Ракоція, внуки ердельского князя 77, въ Середнѣмъ 37, въ панствѣ фамиліѣ Пете. . . 0. Сѣ парохіѣ суть всѣ на территории егерской парохіѣ, по части на территории варадской 24, въ Спишу, подъ управою естергомского архиепископа 45 священниковъ.

Згаданѣ русины мають отъ непамятныхъ часовъ въ Мункачѣ своего епископа. Такъ священники якъ и епископъ суть грецького обряда, а не суть они порядочно роздѣленѣ въ парохіѣ, але въ декотрыхъ селахъ не есть жадного священника, а въ иншихъ есть ихъ 4, 5 ажъ 10. Священники живутъ тамъ разомъ изъ своими дѣтьми та жонсю якъ и другѣ селяне и сповняють всю панщину, на котру землемаетники неразъ выганяють ихъ отъ самого алтара.

Хоть сей докладъ и подае намъ статистичнѣ даты, одно въ немъ хибить. Именно то, колько русиновъ числилося передъ тымъ и колько отпало наслѣдкомъ реформаціѣ, яка — якъ мы то вже видѣли — провадилася межи нашими русинами средствами насильства.

Цѣкаву подробицю подае про сѣ средства и згаданое высше поданя,¹⁴⁹⁾ въ котрому пишесе: »— Княгиня — вдова Георгія Ракоція — поступила ще дальше и старалася перевести самыхъ священниковъ на калвинску вѣру такъ, что по смерти послѣднего епископа грецького обряда скликала 12 калвинскихъ пропо-

¹⁴⁷⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 28—30.

¹⁴⁸⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 168—174.

¹⁴⁹⁾ Hodinka. Op. cit. Okmtár, pag. 169.

вѣдниковъ, якѣ выбрали одного изъ священниковъ грецького обряда и поставили его за мункачского епископа, безъ жадного посвященя, какое есть звычайѣмъ въ сихъ русиновъ, только выбрали отъ нѣго присягу, что буде онъ вѣрно держати в'едно изъ калвинистами и буде вѣрный до княгинѣ. Отъ того часу сей епископъ посвящае священниковъ и сповняе службу епископа.»

И се есть доказомъ того, что калвинизмъ ширився межи нашими русинами такимъ самымъ способомъ, якъ и межи сусѣдными волохами.

Слѣды калвинско-православного катехиза инструкціѣ до ширеня реформаціѣ межи православными доси на нашей территоріи не находиме, ани въ Няговскому евангеліи. Авторъ сѣго евангелія, якъ Петровъ пише въ своей студіи про сей творъ: »хотя и проникся общимъ духомъ реформаціи, но не примкнулъ къ какому либо скристализовавшемуся ея теченію и къ тому же въ основныхъ вопросахъ вѣры остался на православной почвѣ.»¹⁵⁰⁾

Няговское евангеліе — подѣ впливомъ реформаціѣ — было написано на чисто народномъ языкѣ и по Петрову есть »первымъ рукописнымъ памятникомъ карпаторусскаго нарѣчія.»

Реформація мала всюды, такъ и у насъ впливъ и на литературу.

Реформаты стали перекладати святое письмо всюды на народный языкъ и тымъ живой народный языкъ заводився и въ литературу. Сякъ то сталося въ литовско-польской державѣ и безъ сумнѣву такъ робилося то и въ Угорщинѣ, а такъ и на территоріи, де жили русины. Доказомъ служить для сѣго и згаданое выше евангеліе.

Але вернѣмся назадъ до розбираня чисельныхъ датъ.

Коли король Леопольдъ I. 1659. рока выименовавъ Петра Партенія мункачскимъ епископомъ та епископомъ всѣхъ русиновъ въ Угорщинѣ, въ декретѣ окремо вычислюются сякѣ жупы: Берегъ, Саболчъ, Угоча, Сатмаръ, Земплинь, Унгъ, Абауйваръ, Шаришь. Торна, Спишь и Гемерь.¹⁵¹⁾ Однако чисельнѣ даты въ сѣмъ декретѣ не подаються.

Сякъ относительно числа русиновъ на Подкарпатской территоріи и относительно числа парохій и селъ, мусиме опертися лишь на тѣ даты, якѣ мы все выше наводили.

Повстае вопросъ, что колько изъ сихъ парохій и колько изъ сѣго населеня приняло реформатску вѣру.

Относно сѣго даютъ намъ якѣсь руководства протоколы визитаціи калвинскихъ церквей въ ужанской реформатской епархіи, якѣ были записанѣ отъ 1618. ажъ до 1772. рока. Въ сихъ протоколахъ находятяся даты, якъ сильно поширився калвинизмъ въ жупѣ Унгъ отъ рока около 1560, ажъ до протирефор-

¹⁵⁰⁾ Петровъ. *Op. cit.* Отзвукъ, стор. 32.

¹⁵¹⁾ *Nodinka*. *Op. cit.* Okmár, pag. 166—188.

маціѣ. По сихъ датахъ въ сѣмъ часѣ такъ много было въ сѣй жупѣ калвинскихъ парохій, что смѣло можно сказати, калвинизмъ запановавъ надъ усѣми еѣ городами и селами, ще и найдалъшими верховинскими.¹⁵²⁾

Про другѣ жупы, въ якихъ жили нашѣ русины, не маеме подобныхъ датъ. Але смѣло можно догадоватися, что то не могло быти инакше ани инде, якъ въ жупѣ Унгъ.

Однакѣ причины мають однакѣ наслѣдки. Сякъ то зовсѣмъ логично можно догадоватися, что реформація запановала надъ усѣми нашими русинами-въ такой мѣрѣ, якъ и въ жупѣ Унгъ.

Се есть и зовсѣмъ зрозумѣлымъ. Коли могутна католицька церковь не могла постояти въ бурѣ реформаціѣ, але была майже знищена та лишъ позднѣйше опамяталася и могла — на многихъ околицяхъ неразъ послѣ довгихъ столѣтъ — ожити, тогда якъ бы были могли постояти въ сѣй бурѣ русины грецького обряда?

Тадъ католицька церковь мала власть и маетокъ и подпору короля. Она мала образованыхъ священниковъ, визначныхъ вѣрниковъ: магнатовъ, нямешовъ, интеллигенцію. Напроти православнѣ русины ничего такого не мали. Были зовсѣмъ залишенѣ самѣ на себе, тадъ и ихъ священники были такими самими крѣпаками, якъ они-вѣрники.

Одинскимъ ихъ оборонцемъ бывъ ихъ епископъ, але и сѣй епископъ ставъ крѣпакомъ пана мункачского панства и якъ мы видѣли, неразъ дарьмо просивъ отъ короля обороны противъ насилствъ землемаетниковъ.

При сякомъ станѣ не можно сумнѣватися, что есть историчноу правдою наше твердження, яке основуеся на доказахъ нами поданыхъ прамотъ: что реформація цѣлковито была запановала надъ нашими русинами на Подкарпатю.

Что могло быти однакожъ причиною того, что ся вѣра и церковь грецького обряда не были въ сихъ часахъ зовсѣмъ знищенѣ, але задержалися а позднѣйше ожили?

Причиною сего была унія, то есть з'единеня изъ апостолскою церквою зъ Римомъ.

Заключеня уніѣ мало такой наслѣдокъ, что угорский король ставъ заразъ »патрономъ«¹⁵³⁾ мункачского епископа такъ якъ и иншихъ рим. кат. епископовъ. Епископъ сякъ достався подъ оборону державы и доставъ разомъ изъ усѣми своими священниками тѣ самѣ привилеѣ, якими были обдарованѣ рим. кат. священники.

Бывший православный батько переставъ быти крѣпакомъ га и вѣрники подкарпатскѣ русины освободилися отъ надужитя землемаетниковъ въ религійныхъ дѣлахъ.

¹⁵²⁾ Haraszy. Op. cit. Az ungi ref. e. m., pag. 40.

Сякъ то могли потому нашѣ русины противостати бурѣ ре-
формаціѣ и захоронити свою прадѣдну вѣру.

Безъ принята церковной униѣ нашѣ русины безсумнѣву не
были бы были въ силѣ спротивитися реформаціи.

На се учить насъ неумолима логика историѣ.

Hadzsega Bazil :

A reformáció hatása a kárpátaljai ruszinokra¹⁾

Történetíróink közül ezzel a kérdéssel, Petrovon kívül, eddig még senki sem foglalkozott. Lehoczky Tivadar, Bereg vármegye Monográfiája c. művében megjegyzi, hogy a kárpátaljai ruszinok ellenálltak a reformációnak. Dr. Hodinka Antal, kárpátaljai származású neves történetírónk, a munkácsi gör. kat. egyházmegye történetéről írott munkájában egyáltalán fel sem veti ezt a kérdést.

Valóban nagyon kevés okmányszerű adat áll rendelkezésünkre, aminek alapján ezt a kérdést taglalni és eldönteni lehetne, azért igénybe kell venni az összehasonlítás és következtetés eszközeit is.

Legelőször is figyelembe kell vennünk, hogy milyen hatása volt a reformációnak a Kárpátaljával szomszédos területek ruszin vagy egyéb nemzetiségű, de görög szertartású népességére.

A két szomszédos államban Lengyelországban és Litvániában a legbefolyásosabb főnemesek pártfogása mellett nagyon hamar terjednek a különböző új vallások tanai. Habár a görög szertartású ruszinoknál ezekben az országokban a vallás majdnem egyet jelentett a nemzetiséggel, mégis nagy számban akadtak közöttük, akik az új tanokat követték. Oka volt ennek egyrészt a földesurak erőszakoskodása, másrészt a görög szertartású papok, a pravoszláv batykók iskolázatlansága, alacsony képzettsége.

A Kárpátaljával határos hazai területek közül, tanulmányunk szempontjából minket főleg az erdélyi részek érdekelnek. Kárpátalja egyes vidékei ugyanis egyideig Erdély csatolt részei voltak, azonkívül az erdélyi románok szertartása, egyházi könyveik és egyházi nyelvük abban az időben teljesen megegyezett a ruszinokéval. Így az ottani eseményekből következtethetünk az itteni állapotokra is.

Erdélyben a jobbágyok a földesurak kénye-kedve szerint voltak kénytelenek változtatni a vallásukat. Maguk a fejedelmek is többször cseréltek hitet. 1571. óta úgy a Luter, mint a Kálvin hívei, valamint az unitáriusok is teljes vallásszabadságot nyertek. A görög

¹⁾ Az 1938. évben elhunyt neves ruszin történelemkutató irodalmi hagyatékából.

szertartásúakat azonban a rendek csak megtúrt szektának nyilvánították.

A kárpátaljai ruszinok között — a földesurak támogatása mellett — ugyanolyan erőszakos eszközökkel terjesztették a reformáció tanait, mint a szomszédos területeken.

Ezt bizonyítják többek között a következő okmányszerű adatok is:

1. I. Ferdinánd király 1551. okt. 1-én László, munkácsi püspök kérésére elrendeli, hogy ennek a püspöknek minden híve engedelmeskedni tartozik s ugyancsak köteles megadni neki az őt megillető tiszteletet s fizetni a neki járó illetményeket.

2. Ugyanez a király, ugyanakkor a püspöknek a kérésére 1551. okt. 9-én kiadott királyi levélben kötelezi az összes földesurakat, hogy ne akadályozzák a püspök híveit az egyházi adó fizetésében; a hivatalnokoknak pedig meghagyja, hogy kötelesek a püspöknek járó egyházi adókat behajtani.

3. Ugyanez a király 1552. március 15-én kiadott rendelettel megtiltja, hogy a ruszinok püspökük engedélye nélkül házasságra léphessenek olyanokkal, akiknek előző házasságát világi személyek vagy hatóságok bontották fel, egyben megtiltja a világi személyeknek vagy hatóságoknak, hogy a püspök egyházi dolgaiba beavatkozzanak.

4. Ugyanazon a napon kiadott másik rendelettel Ferdinánd király megparancsolja a munkácsi várkapitánynak, hogy köteles megengedni annak a püspöki (munkácsi kolostori) malomnak a felépítését, amelyik malom a kolostor lerombolása előtt is a püspöké volt.

5. II. János Zsigmond 1567. február 18-án kelt királyi oklevélben meghagyja a munkácsi uradalom kormányzójának, hogy ne akadályozza a püspököt és szerzeteseit vallásuk gyakorlásában ősrégi szokásuk szerint. Ezzel szemben megjegyzi a királyi oklevél azt is, hogy a prédikátorokat sem kell akadályozni abban, ha tanaikat a ruszinok között terjesztik.

6. Drugeth Ferenc, ungi főispán 1568. február 4-én, királyi rendelet alapján megengedi László püspöknek, hogy az uradalma területén lakó híveit látogathassa.

7. Miksa király 1569. október 13-án kelt oklevelében elrendeli, hogy a munkácsi vár parancsnoka és hivatalnokai kötelesek jóvá tenni a püspöknek okozott károkat s a jövőben ilyenek okozásától tartózkodni kötelesek. Úgyszintén megtiltja egy, ugyanazon a napon kiadott, más oklevélben, hogy a hivatalnokok és földesurak akadályokat gördítsenek a püspök vagy vikáriusai elé, mikor azok egyházközségeiket vagy híveiket meglátogatni akariák.

Fenti adatok, valamint más hasonló feljegyzések, világosan tanúsítják, hogy a kárpátaljai ruszinokat földesuraik az erőszak eszközeivel is igyekeztek áttéríteni a protestáns vallásra. Megaka-

dályozták, hogy papjaik, püspökeik látogassák a híveiket, hogy az ősrégi szokások szerint szabadon gyakorolják vallásukat.

Tudnunk kell, hogy a kárpátaljai ruszinoknak nem voltak sem rendjeik, fő- vagy köznemeseik, gazdag polgárságuk, értelmiségük. Jobbágyok voltak nemcsak a hívek, hanem papjaik is. A reformáció idejében, mikor a munkácsi uradalom és vár gyakran váltott gazdát, püspökük, aki a várhoz tartozó kolostorban lakott, sokszor maga is jobbágyi sorsra jutott, teljesen a földesuraktól függött.

Voltak földesurak, akik nemcsak akadályozták a püspököt és papjait egyházi kötelességeik teljesítésében, hanem bele is avatkoztak az egyházi ügyekbe s egyes jogokat maguk gyakoroltak.

A püspökök panasza, a királyok s erdélyi fejedelmek rendeletei, adománylevelei az ilyen erőszakoskodásokkal szemben mit sem használtak. A földesurak a sokat panaszkodó püspököt elkergették s helyébe mást ültettek a püspöki székbe (pl. Rákóczi Zsigmond Ardanovszki László püspök helyébe Szergij püspököt) vagy pedig a király oltalmát kereső püspököt bebörtönözték (mint Rákóczi György Taraszovics László püspököt).

Ilyen körülmények között a jobbágyi sorsban élő ruszinok és papok nem tudtak ellenállani a reformáció viharának. Nagy részük elhagyta ősi hitét és áttért az új vallásokra. Számszerű adataink ennek az áttérésnek a nagyságáról nincsenek.

Lippay György, esztergomi érsek 1654. július hó 2-án kelt, a római szentszékhez felterjesztett jelentése szerint hazánkban a Kárpátok alján kb. 600 görög szertartású ruszin lelkész és kb. 300.000 ruszin hívő él. A reformáció előtt meglevő s a reformáció alatt az új hitre áttért görög szertartású hitközségek számára és népességére csak következtetni tudunk azokból az adatokból, amelyek feltüntetik a róm. kat. és ref. egyházközségek idevonatkozó számadatait.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a reformáció legnagyobb elterjedése idején a kárpátaljai terület oly vidékein is túlnyomóan nagy volt a protestántizmus követőinek száma, amely vidékeken a lakosok többsége ruszin volt.

Ezt csak úgy lehet megmagyarázni, hogy a ruszinok nagy része is áttért az új hitre.

Hogy görög szertartású régi hitünk és egyházunk mégis újjáéledt, azt csak a római egyházzal való egyesülésnek köszönhetjük. Ezáltal az egyházegyesítés által a ruszin papok felszabadultak a földesurak önkényeskedése alól, a róm. kat. papsággal egyenlő jogokat és védelmet nyertek s így végét vethették a reformáció terjedésének s újjászervezhették egyházközségeiket, visszahódíthatták híveiket.

Az egyházegyesítés nélkül kárpátaljai ruszinságunk teljes egészében behódolt volna a reformációnak.

Ungvár multja

I. A város őskora.

Ungvár eredete a történelemelőtti kor ködében vész el. Előnyös fekvése a nagy dunai alföld északkeleti peremén, a Kárpátok lábánál természetesen már az ősembert is vonzotta a letelepülésre; melyhez adva voltak a síkvidék és a hegység találkozásából eredő legkedvezőbb előfeltételek.

Ezen előnyös fekvéssel magyarázható elsősorban, hogy Ungvár úgyszólván a történelemelőtti kor egész folyamán már lakott hely volt. Erről tanúskodnak az itt talált őskori tárgyak, melyek felölelik a történelemelőtti idők valamennyi főbb korszakát: a kőkort, a bronzkort és a vaskort, melyeket azon fő kultúrányag után neveztek el így, amelyből az ősember az illető korszakban fegyvereit és szerzőkeit készítette.

A kőkor régebbi korszakából, a paleolit-korból származó leletre Ungváron, éppen mint egész Kárpátalján eddigelé még nem akadtak. Ellenben az ifjabb kőkorból (neolit), mely mintegy 5—6000 évig tartott és Kr. e. mintegy 2500. év körül fejeződött be, már elég nagy számmal kerültek elő leletek. Legtöbbjük a Kárpátaljai Banknak a Nagyalagó peremén fekvő »Keramos« nevű téglagyára agyagbányájából származik, annak legalsó kultúrrétegéből. Így többek közt onnan került elő egy jáspisból készült csiszolt kőbalta, melyet mintegy 5 és $\frac{1}{4}$ méter mélységben találtak, továbbá a kőkor végéről származó szép urna. Azonkívül a Kálváriahegyen is előkerült az útminti omladékból néhány obszidián- és kova-szilánk.

A kőkort a rézkorszak (aeneolit) váltotta fel, mely átmenetet alkot a kő- és a tulajdonképpen bronzkorszak között. Ennek a korszaknak aránylag kevés emléke maradt ránk. Ennek oka főképpen abban keresendő, hogy a réztárgyak legnagyobb részét utóbb valószínűleg bronzzá olvasztották át. Annál figyelemreméltóbb, hogy

igen tekintélyes számú réztárgy éppen Ungvárról, helyesebben annak környékéről került elő.

A rézkorszak után, kb. Kr. e. a 2000. év körül a bronzkorszak következett. Ebből a korból aránylag sok lelet került elő Ungvár és környékéről. Legtöbbjük a nemrég Ungvárhoz csatolt Radvánczról származik. Egy részük ékszer, köztük két karperec, más részük pedig szerszám, többek közt egy sarló, egy véső és két balta.

Köbalt a „Keramos“ téglagyárból.
(A szerző tulajdonában)

Ugyancsak Radvánczról való egy ú. n. »vastag karperec«, mely valószínűleg a bronznak egyik nyersanyag-formája volt, amelyben az a kereskedelmi forgalomba került. Ennek a bronztárgynak, mely öntve van, az az érdekessége, hogy rajta egy héber betűs felirat van beverve, mely azonban — zsidó szakértők megállapítása szerint — már a történelmi újkor elejéről való. A felirat szövege a következő: »vávé hámarim«, ami magyarul azt jelenti, hogy »kék megkötésére

Urna a Kárpátaljai Bank (Keramos) téglagyárából.
(Ú. n. péceli kultúra a neolitikor végéről)

«első horog». A bronzkori lelet és a későbbi keletű héber felirat közti összefüggést még mindezideig nem sikerült megállapítani.

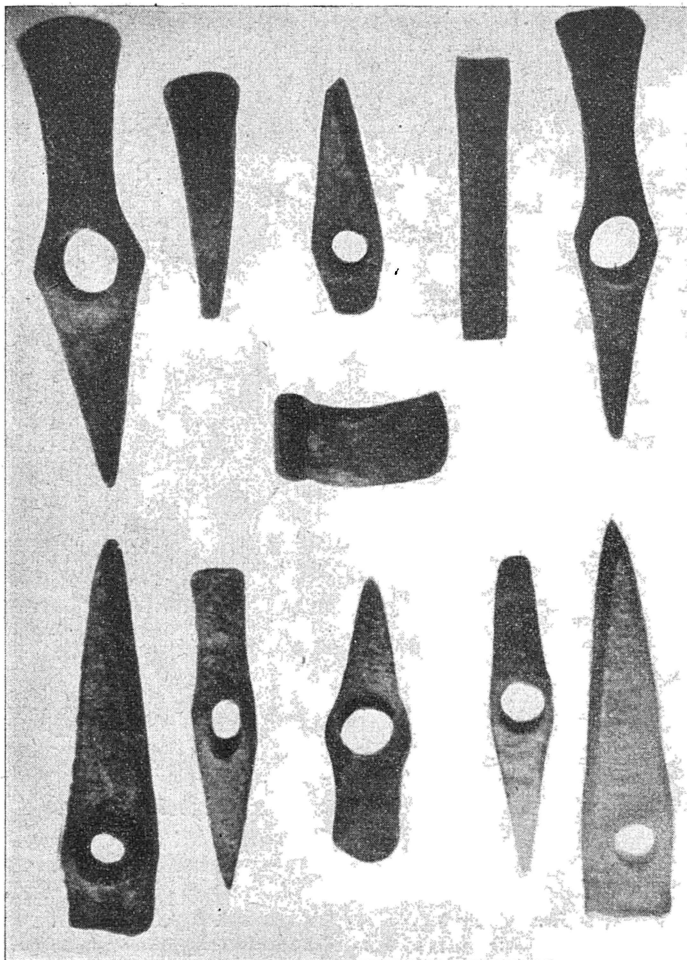
Ungvárról származik három fokos bronzbalta, melyet gyerekek játszottak meg játék közben az egyik ház udvarán.

Kr. e. mintegy 1000. év körül Közép-Európában a bronzot fokozatosan a vas váltja fel, mely uralkodó közhasználatú fém jellegét

mindmáig megtartotta. Ezzel kezdetét vette a történelemelőtti vas-
kor, mely a következő három főbb korszakra oszlik: 1. a hallstatti
korszak, 2. a La Tène-korszak és 3. a népvándorlás kora.

A hallstatti kor, mely nevét az e korból való leleteiről híres
ausztriai Hallstatt nevű várostól nyerte, tulajdonképpen átmeneti
kor. Ebben a korban nagy szerepe van még a bronznak is.

Az e korból származó leletek legnagyobb része ugyancsak a
»Keramos« téglagyárból került elő, annak legfelső kultúrrétegéből,
mely mintegy 1.20 m mélyen fekszik a föld színe alatt.

Réztárgyak Ungvár környékéről.
(Lehoczky-múzeum Munkács)

A leletek különféle, nagyobbára tört edényekből állanak, amelyekben égett csontokon és hamun kívül semmi egyéb nem szokott lenni. Egyes edénytöredékek grafit-mázzal vannak bevonva. Az előbbi körülmény a mellett bizonyít, hogy abban a korban a hamvasztásos temetkezés, vagyis a hullaégetés volt szokásban, ami tulajdonképpen az árja népek eredeti ősi temetkezési módja, amely egyaránt megvolt a szlávoknál és a germánoknál is. Azonkívül Ungvár környékén

Vastag karperec Ungvár—Radvánczról.
(Lehoczky-múzeum Munkács)

Több őskori sírhalom, ú. n. »tumulus« található. Négy ilyen tumulus volt a Radvánczi-hegy fokán, az ároki út kanyarulatában, melyet 1943. év nyarán a kassai Rákóczi-múzeum felásatott, azonban néhány cseréptöredéken, kova- és obszidián-szilánkon, valamint szén- és arabbkákön és égett agyagrögökön kívül semmi egyéb nem került elő belőlük.

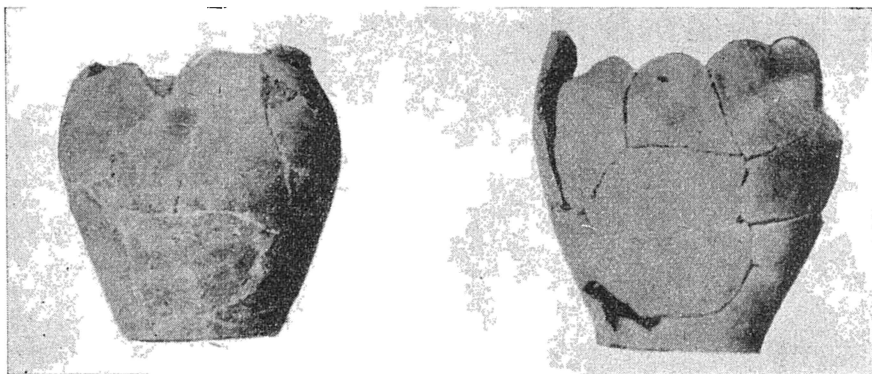
A Krisztus előtti V. században a hallstatti kultúrát felváltja a La Tène-kultúra, mely Galliában keletkezett. Nevét a hasonló

híres lelőhelytől nyerte. Megteremtői a kelták voltak, akik hatalmuk alá hajtották az Atlanti-óceántól a Fekete-tengerig terjedő roppant területeket.

E korból származnak a »Keramos« téglagyár agyagbányájában talált különféle edénytöredékek.

Ugyancsak e korból valók az Ungváron talált ékszertárgyak, melyek a munkácsi Lehoczky-múzeumban vannak elhelyezve.

A gallokat több évszázados élet-halál harcban a rómaiak leverték s országaikat a Krisztus utáni II. században nagyobbára bekebelezték, mint provinciákat a Római világbirodalomba. A Duna-medencében római provincia lett Pannónia név alatt a Dunántúl és Dácia néven a mai Erdély területe.

Hallstatti-korabeli edények a Kárpátaljai Bank téglagyárából.
(A szerző tulajdonában)

E korból valók a Radvánczon talált római ezüstpénzek, melyek a munkácsi Lehoczky-múzeumban nyertek elhelyezést.

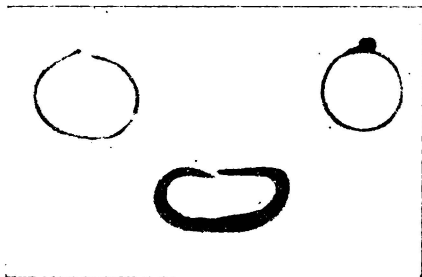
A gallok letörésével az európai hatalmi egyensúly megbomlott s ennek folyományaként kezdetét vette tulajdonképpen még jóval a húnok előtörése előtt a népvándorlás, mely kereken egy egész évezredig tartott. A Duna-medencében, mint egy óriási kaleidoszkópban, egymást váltották fel az egyes népek, melyek azonban nagyobb-részt elmerültek a történelem véres hullámaiban. Megfordultak itt a karpok, a hazdingok, majd megjelentek a jazigok és egyéb barbár népek, kik elől a rómaiak a Duna vonalára vonultak vissza. Azután jöttek a húnok elől menekülő nyugati és keleti gótok, majd maguk a húnok is, akiknek a Krisztus utáni 375. évben történt előtörésétől szokták számítani a tulajdonképpeni nagy népvándorlás kezdetét.

A hún birodalom felbomlása után jöttek a gepidák, géták, herulok, longobárdok és a szlávok, majd az avarok és a bolgárok, végül pedig a magyarok.

A népvándorlás korából származó tárgyak nagyobbára ugyancsak a »Keramos« téglagyár agyagbányájából kerültek elő. Volt közöttük néhány edény, azonkívül egy gyöngysor meg egy ezüst-fülbevaló. A tárgyak egy része bizonyára szláv, más része pedig valószínűleg magyar, esetleg avar eredetű.

Az Úr 903. esztendejében — írja Anonymus krónikájában — Álmos hadai megjelentek Ungvár falai alatt és bevették azt.

Ezzel Ungvár belépett a történelmi korba.

La Tène-korabeli bronzékszerek Ungvárról.
(Lehoczky-múzeum Munkács)

II. Az Árpádok kora.

Anonymus szerint Urunk születésének 884-ik esztendejében a magyarok (mogerok) az Ural-menti őshazából, melyet ő helytelenül Scythiának nevez, Álmos vezérlete alatt megindultak nyugat felé. Azt a földet az orosz évkönyvek Ugra név alatt említik, ami tulajdonképpen Ugor-földet jelent.¹⁾

Az Etíl vizén — így nevezik a keleti népek a Volgát — »pogány szokás szerint« tömlőre ülve úsztattak át, majd a Súdáli (Susudal) orosz fejedelemségen keresztül Kiev alá vonultak.²⁾

Az orosz évkönyvek tanúsága szerint, melyek többek közt »fehérek« és »fehér« magyarokról emlékeznek meg, a magyarok 893-ban birtokolták Kiev alatt.

Kiev alól a magyarság, melyhez — Anonymus szerint — útközben sok kún és orosz (ruthenus) csatlakozott, »kiknek maradéka mai napig különböző helyeken Magyarországon lakik«, tovább vonult nyugatnak és a Vereckei-szoroson keresztül átkelve a »Havas-erdőn«

¹⁾ Polnoe sobranie russkich letopisej, tom I. 3.

²⁾ Anonymus: „Gesta Hungarorum“, cap. VII.

— így nevezi Anonymus a Kárpátokat — kiért a Duna-medence peremére, a »hungi határszélre« és az ott lakó szlávokat, akik Zalán fejedelem alattvalói voltak, meghódította.

Innen negyven napi pihenő után Álmos hadai 903-ban Ungvár alá vonultak, melyet minden nehézség nélkül elfoglaltak, miután Laborcz, a vár parancsnoka (comes), ki a »duka« címet viselte, a ma-

Magyarok bejövetele (Bécsi Képes Krónika).

gyarok elől Zemplén (Zemlin) várába próbált menekülni — úgy látszik a nélkül, hogy felvette volna a harcot, — de Álmos vitézei útközben elfogták s az emiatt róla elnevezett folyó partján felakasztották.¹⁾

Ungváron az öreg Álmos átadta a vezérletet fiának Árpádnak s ezért őt — Anonymus szerint — »hungvári vezérnek, minden vitézeit pedig hungváriaknak nevezték az idegenek nyelvén«.

¹⁾ Anonymus, op. c. XIII.

zik őket a nyugati népek hungarus-oknak. Egyideig ezen a vidéken is maradtak.¹⁾ Nem valószínű azonban, hogy a nomád magyaroknak a honfoglaláskor módjuk és idejük lett volna várakat építeni.

A »hungarus« névnek fent említett származtatása minden bizonnyal megvolt már a magyar őskronikában is s onnan, mint közös forrásból vette azt át úgy III. Béla király névtelen jegyzője, mint Kézai Simon mester. Valószínű azonban, hogy a szó az ósláv »vęgry« (ougrý, ugry, ugri) szónak a latinizált alakja, mely különben azonos az »ugor« szóval.

A város első ismert neve Ungvár. (Hungwar, Ungwar), mellyel legelőször Anonymusnál találkozunk, aki mint említettük, tőle származtatja a »hungarus« elnevezést.²⁾

Mészáros Károly szerint Ungvár eredeti neve Ungográd volt. Ennek bizonyítékául »Ungvár története« c. művében Luitprand, kremenai érsek krónikájából a következő szöveget idézi: »Ungogradus, propugnaculum validum slavorum caravantium, nomen sortitum ab amne Ung, quod idiomate slavico denotat celerem«, ami magyarul annyit tesz, hogy: Ungográd a karavánti (kárpáti) szlávok erős vára, mely név az Ung folyótól származik, ami szláv nyelven azt jelenti, hogy sebes.³⁾

Az idézett szöveg azonban mindezeideig Luitprand »Libri sex historiarum de rebus suo tempore in Europa gestis« c. művének egy kiadásában sem volt fellelhető. Azonkívül az »ung« szó egy szláv nyelvben sem jelenti azt, hogy: »sebes«. Az Ung mentén lakó szláv-ság (ruszinok és szlovákok) az Ungot rendszerint »Uh«-nak nevezi. Ennek kicsinyített alakja (deminutivuma) az Ung forrásvidékén, a róla elnevezett hágó alatt fekvő Uzsok, vagyis kis Uh.

É helyt említendő meg, hogy a helybeli történészek legtöbbje azt vitatja, miszerint Ungvár, illetőleg az ungvári vár eredetileg nem a jelenlegi helyén feküdt. Közülök egyesek azt állítják, hogy Ungvár eredetileg a szomszédos Gerényben feküdt, mások pedig, hogy az Ung torkolatánál, valahol Deregnyő nevű falu határában.⁴⁾

A felhozott érvek azonban nem eléggé meggyőzőek. Ezzel szemben a hadászati szempontok a mellett szólnak, hogy az ungvári vár eredetileg is a mai helyén, vagyis a Kárpátokból a nagy dunai alföldre kilépő Ung folyó völgyének torkolatában keresztbe fekvő, mintegy 24 méter magas sziklás várdombon feküdt. Ez a hely — az akkori hadászati szempontokat tekintve — az erődítésre kiválóan alkalmas volt s valószínűleg már az őskorban is veszély idején menedékkül szolgált a lakosságnak, bár ezt a feltevést eddigelé még semminemű őskori lelet nem igazolta.

¹⁾ Kézai Simon Magyar Krónikája, II. könyv, I. fej. 18. cím.

²⁾ Anonymus, op. c. cap. II.

³⁾ Mészáros Károly: „Ungvár története a legrégebb időtől máig“ — 1861.

⁴⁾ Konratovics Irén: „K istorii starodavnaha Užhoroda“, 8. old.; Antal Miklós: „Gerényről és a gerényi ásatásokról“ — Ruszinszki Magyar Hírlap, 1926. dec. 25.

A dombot az Ung kiöntéseiből keletkezett mocsarak vették körül. Az egyik ungotúli városrészt még most is Bolotinának nevezik, ami ruszinul mocsaras helyet jelent. A hely természetes védettségét még emelte az a körülmény is, hogy az alatta folyó Ungon kívül körül-folyták annak mellékágai is, köztük a nemrégén megszüntetett Kis-Ung. Megjegyzendő különben, hogy Ungvár alatt hajdan a Nagy-Ung is több ágra szakadt. Az egyik ág Radvánczon, Darócson, Unghosszúmezőn és Gejőczön keresztül folyt egyenesen a Latorczába. Morotvája, melyet Ong pataknak hívnak, még most is látható, amint Daróc községen keresztül kanyarog.¹⁾ A másik ág Tarnócson keresztül folyt, ahol egy XIV. századbeli okmány malomról és gátról emlékezik meg.²⁾ Jelenleg Ungtarnócson, mint ismeretes, semminemű folyóvíz nem folyik. A harmadik ág nyugatnak tartott s — mint jelenleg is — a Laborczba ömlött.

Az Árpádok korában Magyarország védelmének alapját a gyepű és a várrendszer képezte. Ungvár, mint végvár belesett a gyepűvonalba, mely határtörzások alakjában vette körül az egész országot. A gyepűvonal Németin, Tibán, Jeszenőn és Dargón keresztül vezetett fel Sóvárnak, illetve Eperjesnek, kelet felé pedig Darócson át Szolyvának.

Ungvár egyúttal székvára volt az ungi várispánságnak (*voyvodatus seu comitatus castri Ungh*). A várispánságok, melyek a várrendszer alapját képezték, a várak körül alakultak ki s főképpen katonai közigazgatási egységek voltak. Számuk 70-en felül volt. Élükön a várispánok (*comes castri*) állottak, akik a király nevében a legfőbb katonai, egyúttal pedig — legalább is eleinte — valószínűleg a polgári hatalmat is gyakorolták. A várispán után rangban az udvarbíró (*comes curialis*) következett. A vár parancsnoka a várnagy (*maior seu praefectus castri*) volt, míg a várkatonaság fölötti közvetlen parancsnokságot a hadnagy (*major exercitus seu hodnogio*) látta el.

Az ungi várispánsághoz a következő 18 község tartozott: Szenna, Csepel, Bező, Nagyráth, Radics, Hozdov, Hardics (Gragissa), Szirma, Sztretava, Pálló, Mirkóc, Palágy, Jenke, Ör, Tasola, Ruzska, Tiba és Mokcsa.³⁾

A felsorolt községek, melyek — egy kivételével talán — most is léteznek, egytől-egyig mind a síkságon feküdtek, vagyis a gyepűn belül. Ezen falvakban a vár védelmére rendelt várjobbágyok laktak.

Kézai Simon mester Magyar krónikájában a várjobbágyok rendi helyzetét a következőképpen határozza meg: »*jobagiones castri sunt pauperes nobiles, quibus ad regem venientibus terram is tribuit de terris castri, ut pheuda castri et castrum guerrae tempore custodirent*«. Tehát a várjobbágyok szegény nemesek, kik a királyhoz for-

¹⁾ Dr. Hodinka Antal: Adalékok az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez, 15. old.

²⁾ Anjoukori okmánytár, VI. 186.

³⁾ Pesti Ferenc: Várispánságok története, 521. old.

dultak és a vár földjeiből földet kaptak, hogy a vár birtokait és a várat háború idején védelmezzék.¹⁾

A fentiek szerint a várjobbágyok kint laktak a várhoz tartozó környékbeli falvakban s fegyveres, szabad nép voltak.

A városban, helyesebben a vár alatt elterülő váralján (suburbium — szlávul podhorodj, podhradie) laktak a várcelemek vagy udvarnokok és a várnépek (castrenses). Ezek személyes szabadsággal nem rendelkeztek s a várhoz voltak kötve. Nagyjából a foglyok és a rabzolgák soraiból kerültek ki.²⁾

A várcelemek személyes szolgálattal tartoztak a várnak s mint küldöncök, lovászok, szakácsok, kulcsárok, szolgák stb. teljesítették szolgálatot.

A várnépek (castrenses) mesterségükkel szolgáltak a várnak s az erődítési munkálatokat végezték, vagyis a vár műszaki és haditechnikai szükségleteit látták el.

Az Árpádok korában Ungvárt több ízben érte támadás. Így a Budai Krónika szerint a kúnok, akiket Salamon király hívott segítségül a hercegek ellen, 1086-ban egészen Ungvárig nyomultak előre, útjukban mindent elpusztítva és felperzselve.³⁾ A Szentek Legendája is megemlékszik ugyanerről, vagy egy másik hasonló esetről, amikor is a kún király betört Magyarországra és ez alkalommal elfoglalta Ungvárt és Borzsavát.⁴⁾

Az Árpád-kori Ungvár állapotáról kevés adat áll rendelkezésre. Csupán annyi ismeretes, hogy abban az időben volt már Ungváron plébánia. Kiténik ez az egrí káptalannak egy 1284-ből eredő okleveléből, mely István ungvári lelkésze (Stephanus sacerdos de Ungwar) emlékszik meg.

A várrendszer és a vele kapcsolatos gyepűrendszer, mint védelmi rendszer a tatárjárás idején nem vált be. Ezért fokozatosan mindkettőt megszüntették. A várrendszert a bandériális rendszer váltotta fel, mely a honvédelmet nyugati mintára feudális alapokra helyezte. A várispánságok (comitatus castrenses) helyébe, melyek királyi intézmények voltak, s ezért talán helyesebb lenne »királyi vármegyék«-nek nevezni őket, az önkormányzati, ú. n. nemesi vármegyék (comitatus nobilium) léptek, melyek a »vármegye« elnevezést a történelmi folytonosság következtében megtartották, de a várakhoz már semmi közük nem volt.

Az ungi várispánság (voyvodatus seu comitatus castrensis de Ungh) helyébe a »nemes Unghvármegye« (Comitatus de Ungh vel Unghvariensis) lépett. A vármegye székhelye azonban nem Ungvár, hanem Nagykapos lett. A megyéhez csupán a négy alsó járás, és pedig

¹⁾ Kézai op. c. Függelék, II. fej. 67. p.

²⁾ Kézai op. c. Függelék, II. fej. 65—66. p.

³⁾ Mocsári Miklós: Ungmegeyi Századok I. sz.

⁴⁾ Mocsári M. op. c.

az ungvári, kaposi, pálóczi és a szobránczi járás tartozott. Abban az időben tehát Ungvár csupán járási székhely volt.

A hegyvidék (Verchovina), az ú. n. »Ungi Krajna« a megyéhez nem tartozott s a krajnikok igazgatása alatt állott, akik azonban úgy látszik inkább földesúri, mint önkormányzati szervek voltak.

Az ungi várispánsághoz tartozó földeket a király, főképpen III. Endre, az utolsó Árpád-házi király fokozatosan eladományozta. Legnagyobb részük Amadé nádor birtokába került 1290-ben.¹⁾

Az ungi várispánság megszűnésének pontos idejét mindeddig még nem állapították meg. Bár egy 1308-ból származó okmány megemlékszik még az ungi várjobbágyokról, akik Amadé nádor kétértelmű birtokára törtek be, amiből arra kell következtetni, hogy az említett időben az ungvári várnak még lehettek némi birtokai, mégis azt lehet mondani, hogy az ungi várispánság megszűnése nagyjából egybeesik az Árpád-ház kihaltával.

III. A Drugethek kora.

Az Árpád-ház 1301-ben történt kihalása után bekövetkezett trónviszályok nagy kihatással voltak Ungvár további sorsára. Hosszas belvillongások után 1308-ban a magyar trónra végül is a pápa jelöltje, az Anjou-házi Róbert Károly került.

A felvidéki lakosság az Amadé-családdal az élen azonban az új uralkodót nem ismerte el s a Rurik-házból származó Leó halicsi királyfit, aki a kihalt Árpád-házzal női ágon rokonságban volt, akarta a magyar trónra emelni. Róbert Károly azonban ellenfeleit a Rozsonyi csatában döntően megverte és uralmát megszilárdította. Az Amadé-család elkobzott birtokainak jelentős része királyi adományozás útján Pethene Péternek (magistri Petri filii Pethunye) tulajdonába került.

A harcok azonban nemsokára (1320) újból fellángoltak. Az elégetlenek élére az imént említett Pethene Péter ungi főispán állott.²⁾ A galíciai királyság azonban akkor már végnapjait élte és Leó híveinek nem tudott kellő segítséget nyújtani. Ennek következtében Róbert Károly, kinek hadai 1322-ben elfoglalták a szomszédos Neviczke várát³⁾ is, végül is diadalmaskodott s kemény bosszút állt ellenfelein.

Pethene Pétert a »Szent Korona árulójává« nyilvánították s örösi birtokait el is kobozták.

Az elkobzott birtokok nagy része, köztük Neviczke, Barkó és Jeszenő várai, továbbá Zemplén városa, valamint azok tartozékai

¹⁾ Pesti op. c. 251., 526. old.

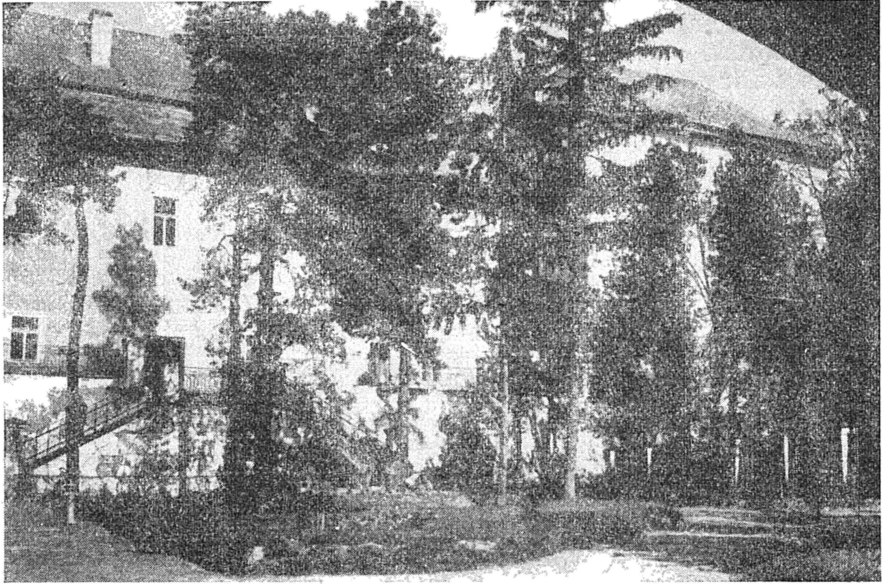
²⁾ Horváth M.: Magyarország története II. 138.

³⁾ Anjoukori okmánytár II. 38.

a királlyal Nápolyból együtt jött, eredetileg francia származású, de később olaszra lett Drugeth-családnak adományoztatott.

Ungvár az adománylevelben, melynek csak egy 1551-ből kelt királyi ítéletbe foglalt másolata maradt fenn, külön nem szerepel s csupán mint Neviczke várának tartozéka került a család birtokába.¹⁾

Az ítélet alapjául szolgáló keresetben Ungvárt »Castellum Wngwar«-nak nevezik, míg magában az ítéletben »oppidum Wngwar« vagy »oppidum seu castellum Wngwar« név alatt szerepel, azonban csak mint Neviczke várának tartozéka. Ebből viszont az következik,

A várpalota.

hogy Ungvár, mint erősség, abban az időben jelentőséggel nem bírt. Ennek a nehezen érthető jelenségnek az oka, bár mindaddig minden kétséget kizáróan még nincs megállapítva, csak arra vezethető vissza, hogy a vár védművei vagy teljesen elavultak voltak, vagy pedig a tatárjárás, esetleg a belviszályok folyamán lettek lerombolva s így Ungvár, mint erősség, abban az időben hadászati szempontból nem jött számításba. Még egy 1499-ből származó okmányban is csak mint »castellum Ungwar« vagyis »váracs« szerepel.

Abban az időben Ungváron volt már iskola, ami kitűnik egy 1400-ból való okmányból, mely János ungvári iskolamesterről (Jo-

¹⁾ Adataékok Zemplén vmegye történetéhez XVI. 129—137.

hannes, alias rector scole opidi Hwngwar) tesz említést.¹⁾ Egy 1352-ből eredő okirat Péter ungi főesperesről (Petrus archidiaconus de Hung)²⁾ tesz említést, aki valószínűleg Ungváron székel.

Közben fontos világtörténelmi események zajlottak le, melyek úgy látszik újból előtérbe helyezték Ungvár stratégiai jelentőségét. Északon Lengyelország 1340 körül elfoglalta a halicsi királyságot s fokozatosan egészen Moszkva alá tolta ki határait. Délen a török tört be a Duna-medencébe és a szerencsétlen kimenetelű mohácsi csata után Magyarország hamarosan három részre szakadt s megszűnt nagyhatalom lenni. Ennek következtében Ungvár végvár lett egyrészt Törökország, illetőleg a török hódoltság és a független Erdély, másrészt pedig Lengyelország felé. E mellett bizonyít az a körülmény is, hogy Ungvár vára, bár magánbirtok volt, közmunkával tartotta fenn magát. Kitűnik ez többek közt az 1599. évi XXV. t. cikkből is, mely elrendelte, hogy Ung megye a vármunkát Ungváron végeztesse el.³⁾

A vármunka eleinte hat nap volt évente, később azonban évi 12 munkanapra (gratuitus labor dierum duodecim) emelték föl.

Valószínű, hogy a haditechnika fejlődéséhez képest a vár több átalakításon ment át. A központi várpalota bejárata fölött »1598« számfelirat van, amiből arra lehet következtetni, hogy a központi várépület akkor esett át az utolsó nagyobb átalakításon, vagy talán akkor építették újjá.

A vár komor épülettömege ma is uralkodik az alatta elterülő város felett.

Egyes források szerint 1564-ben a várat János Zsigmond, erdélyi fejedelem ostromolta, de bevenni nem tudta. (Fényes: Magyarország Földrajzi Szótára — 1851. II. köt.)

A fentebb említett 1551-ből való királyi ítéletben a város »Oppidum Wngwar« néven szerepel, bár az 1567. évi összeírásban (conscripctio dicalis seu portalis) Ungváron mindössze 34 jobbágy- és 4 zsellérporta mutatható ki, vagyis összesen 38 porta,⁴⁾ tehát portánként átlag öt embert számítva, a város lakossága — a várat és a várőrséget kivéve — alig haladhatta meg a 200 lelket.

E korból, éspedig 1561-ből való Ungvár legrégebb pecsétje, mely egy ágat ábrázol négy levéllel és egy csillagalakú virággal.⁵⁾

Magyarországnak a mohácsi vész után beállott politikai feldaraboltóságához hozzájárult az akkori társadalom erkölcsi és szellemi széttagoaltsága, melyet a reformáció közös neve alatt ismert vallási mozgalmak és eszmeáramlatok idéztek elő.

¹⁾ Századok 1871. — 385. old.

²⁾ Anjoukori okmánytár — V. 556. old.

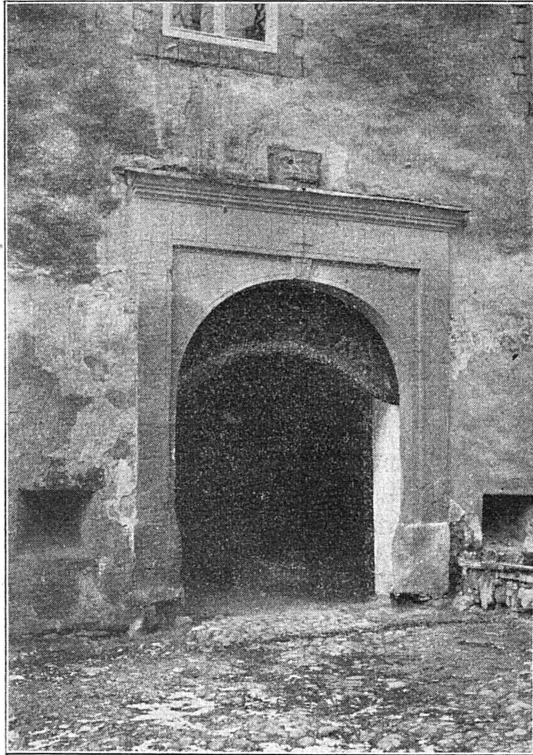
³⁾ Corpus Juris Hungarici.

⁴⁾ Hodinka: Adalékok az ungvári vár stb. 47. old.

⁵⁾ M. kir. belügyminiszter 1903. dec. 21-én kelt 64.266/930. I. sz. leirata.

A kormány drákói eszközökkel akart gátat vetni e tanok elterjedésének. Ezek közé tartozik a hírhedt 1525. évi IV. törvénycikk, melynek 4. §-a lakonikusan elrendelte: »Lutherani comburantur!« vagyis hogy a lutheránusokat meg kell égetni!

A szigor azonban nem használt s rövid idő alatt a lakosság többsége már az új tanok követője volt. A magyarság körében Kálvin

A várpalota főbejárata.

tanai terjedtek el, az idegen ajkú lakosság pedig túlnyomó részben Luther követője lett. Erdélyben a protestántizmus államvallássá lett.

A Drugethek, akik az ungvári — előzőleg neviczkei — és a homonnai, talán 200.000 holdat is meghaladó, óriási terjedelmű dominiu-
mok urai voltak, Kálvin tanait fogadták el. A hírhedt »cuius regio,
eius religio« elvénél fogva, de valószínűleg az új tanok népszerű-
ségénél fogva is, az alattvalók követték uraik példáját.

Ungváron Kálvin tanai oly rohamosan terjedtek el, hogy 1546-ban már megalakult a református egyházközség s a római katolikus egyház hamarosan teljesen meg is szűnt.

Minden jel arra mutatott, hogy a római egyház végleg le lesz törve. Ez azonban mégsem következett be, bár a germán népek egymásután szakadtak el tőle. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy a latin népek, valamint Európa legnagyobb hatalmi tényezője,

Drugeth György.
(Eredetije a Drugeth-gimnáziumban)

a Habsburgok, akiknek a hatalma alá — szabad királyválasztás alapján — az ú. n. »Királyi Magyarország« is tartozott, híven kitartottak mellette. Ennek következtében a római egyház annyira magához tért, hogy a XVI. és XVII. század fordulóján maga is ellentámadásba ment át.

A katolicizmusnak ezen nagy ellentámadása, mely majd egy évszázadra lángba borította egész Európát, az ellenreformáció néven ismeretes a világtörténelemben.

Magyarországon az ellenreformáció vezére a konvertita Pázmány Péter, bíboros-hercegprímás lett. Neki a jezsuiták segítségével sikerült a főnemesség túlnyomó részét visszatéríteni a római katolikus vallásra. Az alattvalók a »cuius regio, eius religio« elv alapján követni kényszerültek uraikat.

Az áttértek között volt Homonnai Drugeth György gróf is, a homonnai dominium ura, aki 1609. év végén lett katolikussá.

Ezzel majdnem egyidejűleg Drugeth Bálint gróf, az ungvári dominium ura s az erdélyi fejedelmi trónus jelöltje, aki állhatatosan megmaradt reformátusnak, 32 éves korában mérgezési tünetek közt váratlanul meghalt. Három év múlva ugyancsak mérgezési tünetek közt hirtelen meghalt az ungvári várban kiskorú fia István.

Ezzel a Drugeth-család protestáns ága kihalt s az egész óriási ungvári uradalom, melyhez mintegy harminc falu tartozott,¹⁾ szintén Drugeth Györgyre szállt.

Drugeth György élete céljául tűzte ki a katolicizmus terjesztését. E célból 1613-ban Homonnán jezsuita rendházat alapított, ahol ennek következtében a protestantizmus rövidesen kihalt.

Hitbuzgóságát azonban Drugeth György drágán fizette meg. Ugyanis a szorongatott magyarországi protestánsok segítségére sietett Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki a Habsburg ellenes blokk oldalán avatkozott be a harmincéves háborúba. Bethlen egyenesen meghagyta fővezérének, Rákóczi Györgynek, hogy »látogassa meg« Drugeth Györgyöt, aki ezen »látogatás« elől 1619-ben Lengyelországba menekült, ahol azonban 1620-ban 38 éves korában ugyancsak mérgezési tünetek közt váratlanul elhunyt.

Vele együtt menekültek a homonnai jezsuiták is. Elkobzott birtokai csak 10 év múlva, Bethlen halála után, 1630-ban jutottak vissza fiához, Jánoshoz, aki folytatta apja hittérítő munkásságát. Elsősorban az ungvári reformátusokat nyomta el. Erre ők Balling János munkácsi kapitánytól kértek segítséget, aki 1644-ben büntető expedíciót vezetett Ungvárra és a protestánsokat visszahelyezte jogaikba.

Drugeth János azonban nem tágított s a jezsuitákat Homonnáról, ahol a protestantizmus már le volt törve, Ungvárra telepítette le. Itt részükre terjedelmes rendház, templom és iskolaépület felállításába fogott.

A hittérítő buzgalom azonban Drugeth Jánosnak sem vált előnyére. Ugyanis I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem ugyancsak fegyvert fogott a protestantizmus védelmére és beavatkozott a vége felé járó harmincéves háborúba. Serege 1644 tavaszán Kassa felé mentében ostrom alá fogta Ungvárt, azonban a várat rajtaütéssel nem sikerült ez alkalommal elfoglalnia, miért is az ostromot abbahagyta s tovább vonult. Ugyanez év nyarán azonban újból ostrom alá fogta Ungvárt, mely alkalommal be is vette azt.

¹⁾ Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.

A közelgő veszély hírére Drugeth János a jezsuitákkal együtt ismét Lengyelországba menekült, ahol a rákövetkező évben meg is halt. A jezsuiták csak az 1645. dec. 16-án megkötött linzi béke után, mely kétoldalúan biztosította a szabad vallásgyakorlatot, térhettek vissza.

Drugeth János (X.)

Elhúnyt férje munkáját folytatta az özvegy grófné, sz. Jakusich Anna, aki 1646-ban befejezte az általa megkezdett jezsuita kollégium építését, mire a jezsuiták Homonnáról végleg Ungvárra költöztek, ahol hamarosan lejtörték a reformációt.

A jezsuiták átköltöztetésének legfőbb célja azonban az egyházi unió, vagyis a görög keleti ruszinoknak a római egyházzal való egye-

sítése volt. E célra felhasználták elsősorban a Galiciából behozott szerzeteseket, ahol az egyházi únió a lengyel kormányzat nyomására már mintegy félévszázaddal ezelőtt gyökeret vert.

Az únió első kísérlete 1614-ben Homonnán balul ütött ki. Ami azonban nem sikerült a Drugeth-család férfi tagjainak, az sikerült egy nőnek. Ez a nő özvegy gróf Drugeth Jánosné sz. Jakusich Anna volt. Neki szabadságjogok és különféle anyagi előnyök kilátásba helyezésével¹⁾ sikerült a nagyobbára birtokain működő s jobbágy-sorsban tengődő 63 pravoszláv batykót (batykones) rávenni az egyházi únióra, mely állítólag 1649. — más adatok szerint 1646. — évi április 27-én nyert megvalósulást az ungvári vártemplomban, mely azóta már nem létezik. Az erről szóló jegyzőkönyv azonban tele van ellentmondásokkal és anakronizmusokkal, úgyhogy az únió megkötésének körülményeit még homály fedi. Az únió terjesztésében nagy szerepe volt Kollonich Lipót érseknek is.

Az únió csupán Erdély bukása után, mely viszont a pravoszlávokat támogatta, egy egész évszázadra kiterjedő ádáz küzdelem árán az államhatalom segítségével tudott csak győzelemre jutni.²⁾

Az ungvári református egyház is igen sok üldözésen és viszontagságon ment keresztül. A jezsuitáknak Ungvárra való áttelepítése után a reformátusokra nehezedő nyomás erősödött. Különösen lelkészek voltak kitéve különféle zaklatásoknak s többek közt elvonták tőlük a nekik járó jövedelmeket. Az elnyomás ellen a reformátusok panaszt emeltek, mire az országgyűlés az 1647. évi XI. törvénycikkkel elrendelte, hogy: »Proventus porro ecclesie Unghvariensis pacifice ab evangelicis ministris possideantur«, vagyis az ungvári prótestáns lelkészek jövedelmeik élvezetében ne háborgattassanak!« Mindez azonban nem használt. Az üldözések újból megkezdődtek. Szegedi Ferenc, egri püspök 1672. február 7-én elvette az ungvári reformátusoktól a templomot és az iskolát, sőt az akkori prédikátornak, Németh Istvánnak megtiltotta a lelkészi teendőik ellátását is.³⁾

Ebben a mozgalmas korban Ungvár fejlődése elég nagy lendületet vett. Az 1631. évi adóösszeírásból kitűnik, hogy Ungváron abban az időben volt 206 jobbágy- és 32 nemesi telek, tehát összesen 238 telek, illetve porta. A nemesi telkek eredetileg a földesúri terhektől megváltott (eximált) jobbágytelkek voltak.

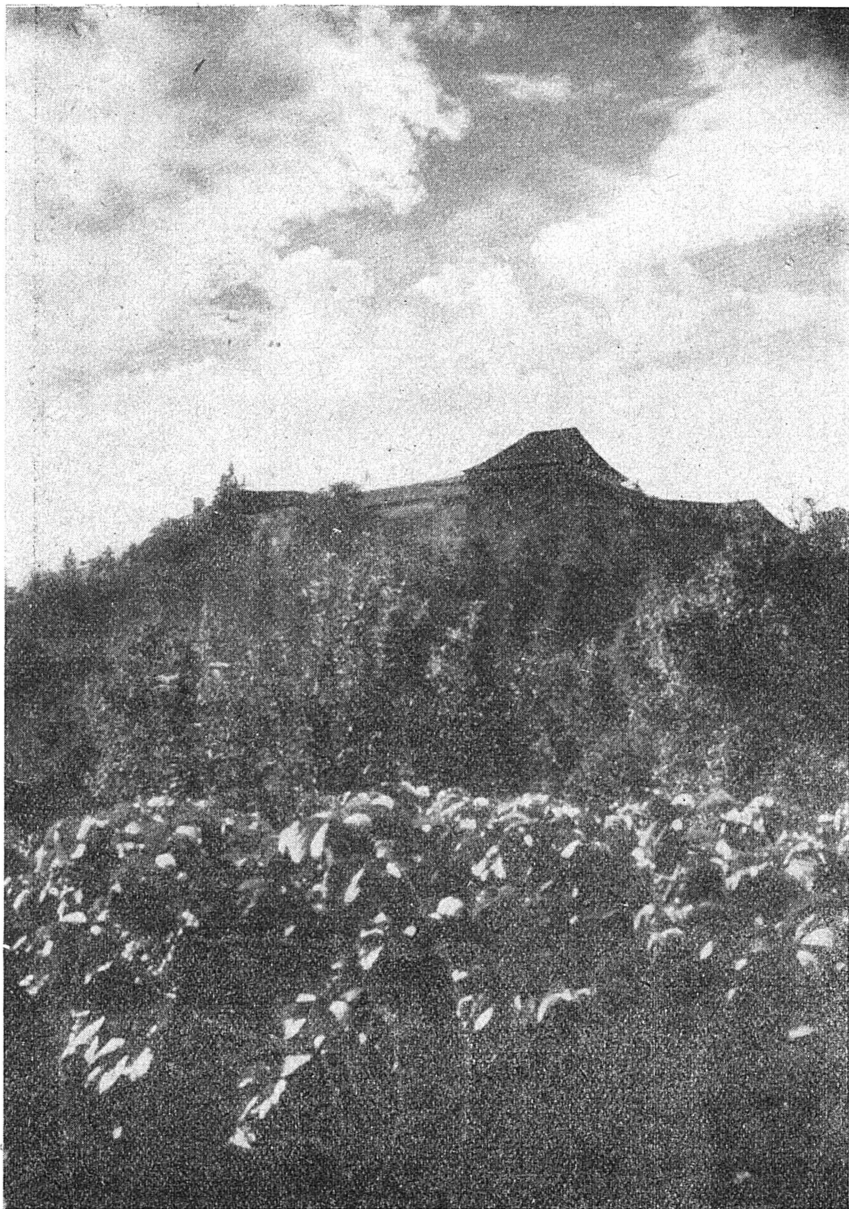
¹⁾ Hodinka Antal: A munkácsi gk. egyházmegye tört. — 255, 295, 302, 311, 313, 327, 744. Rác Zózsef: A legújabb ruszin irodalom. — Kisebbségi körlevél, VII. évf. 4. sz.

²⁾ Hodinka Antal: A munkácsi gk. egyházmegye tört. — 556—559, 776.

³⁾ A pálóczy Horváth család naplója.

Ungvár vára északkelet felől. (Fotó Kacsurek.)

Ungvár vára. (Foto Kacsurek.)

Az 1691. évi összeírás szerint Ungvárnak összesen tíz utcája volt, ú. m. Vár-utca, Gyapjú-u, Piacz-u., Híd-u., Sós-u., Cigány-u., Malom-u., Téglaszín-u., Vata-u. és Temető-utca.

A Drugethek előmozdították az ipart és az egyes iparos céheknek különféle kiváltságokat adományoztak. Ugyancsak előmozdították a szőlőművelést is és az újonnan telepített szőlőknek különféle adókedvezményeket nyújtottak.

A városi közigazgatás is széleskörű önkormányzatot nyert, mely sokban emlékeztetett a szabad királyi városokra.

Ebből a korból való a város eredeti címeres pecsétje, mely szőlőzőkét ábrázol. Rajta a következő körirat olvasható: »Sigillum Civitatis Ungvariensis anno 1635.«

Ugyanebből az évből való a város ezüst-, ú. n. »autentikus« pecsétje, mely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban van elhelyezve.

Ungvár pecsétje 1635-ből.

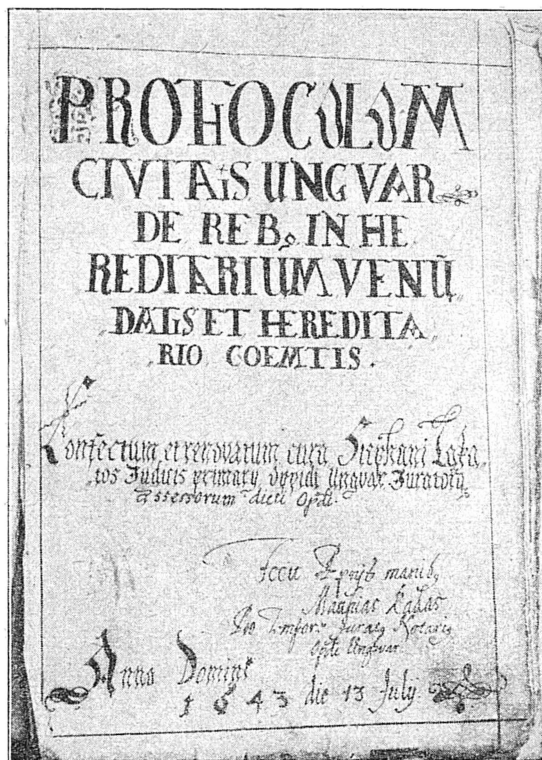
A város élén a főbíró (judex primarius) és a városi tanács (senatus) állott, melynek 12 tagja (tanácsbéliek, hites esküdtek. — jurati assessores) volt. A tisztségeket a város közönségének közgyűlése választás útján töltötte be. A választás rendszerint egy évre szólt és a földesúr jóváhagyása alá tartozott.

A városi tanács különben hiteles hely is volt, s az előtte megkötött jogügyletek »infalibilisek«, azaz hitelesek voltak. Ugyanis ebben az időben sem telekkönyv, sem kataszter, sem pedig közjegyző nem volt. A jogügyletek tárgyát képező ingatlanok a dűlő és a szomszédok megnevezésével határozottak meg. Az elzálogosított ingatlanokat a hitelező tényleges használatba kapta az adósság kifizetéséig.¹⁾

¹⁾ Városi jegyzőkönyvek.

A városnak törvényszéke (sedes iudicaria) is volt, melynek élén ugyancsak a főbíró állott, aki így joggal viselte is címét. A törvényszék úgy polgári, mint bűnügyekben egyaránt ítélkezett. A büntetések nemei között ott szerepel a botbüntetés, kalodába zárás, nyelvkimetszés, börtön, sőt halálbüntetés is.

Ennek megfelelően a kir. Helytartó Tanács egyes leirataiban Ungvárt »Oppidum privilegium« címmel illetik.¹⁾

Örökösödési jegyzőkönyv címlapja.
(Ungvár város levéltára)

Ebből a korból számos adó- és becsüösszeírás²⁾ maradt fenn, melyekben részletesen fel vannak tüntetve a különféle úrbéri terhek és szolgáltatások, melyekkel a város lakossága a földesúrnak tartozott.

¹⁾ Radványi: Die Archive in der Podkarpatská Rus, 98.

²⁾ Hodinka A.: Adalékok az ungvári vár stb. történetéhez.

Pénzbeli szolgáltatás kétféle volt: Szent György adója, mely ötven dénárt és Szent Mihály adója, mely egy forintot tett ki évente egy egész jobbágytelek után. Ez magában véve is aránylag igen nagy megterhelés volt, tekintve az akkori árakat, amidőn is egy ház vagy szőlő átlagos forgalmi ára mintegy harminc forint volt.

A robot egy egész jobbágytelek után kitett hetenként két munkanapot, vagyis 104 munkanapot évente. A mesteremberek mesterségükkel szolgáltak a várnak.

A munkaszolgálatokon kívül természetbeni szolgáltatások is terhelték a jobbágytságot. Így pl. a borból a földesúrnak kilenced (nona), a királynak pedig tized (decima) járt. Azonkívül voltak még egyéb szolgáltatások és terhek is, köztük az ú. n. »apró dézsma«. A robot és egyéb úrbéri terhek alól megváltásnak volt helye. A váltáságdíj 100—300 tallér vagy 200—500 forint között mozgott.

Erdély hatalmának hanyatlásával párhuzamosan mindegyre fokozódott a protestánsok üldözése, melyet Kollonich Lipót bíboros-érsek irányított, aki a következő mondásával vált híressé: »Faciam Hungariam pauperam, deinde catholicam!«.

Az üldözöttek Máramarosban találtak menedéket. Élükre Thököly Imre gróf állt. Kurucai 1678-ben elfoglalták Kassát, majd a következő évben rohammal bevették Ungvárt és elűzték a jezsuitákat. A harci szerencse forgandósága következtében Ungvár azonban újból a labancok kezére került, de 1684-ben Thököly ismét elfoglalta és a vár urát, Homonnay Drugeth Zsigmondot foglyul ejtette, majd Kassán lefejeztette.

Schultz cs. hadvezér 1685-ben ismét ostrom alá vette Ungvárt, melynek vivásánál 900 émbert veszített, de bevenni nem tudta, mert május elején Thököly a város segítségére sietett és a németeket elűzte.¹⁾

Thököly szerencséje azonban akkor már hanyatlóban volt. Szövetséges és pártfogója a török szultán 1683-ban Bécs falai alatt a szövetséges lengyel—német hadaktól döntő vereséget szenvedett, melynek következtében nemsokára egész Magyarország felszabadult a török uralom alól. Thököly török földön fejezte be sokat hányatott életét.

Drugeth Zsigmond halála után, aki más források szerint állítólag természetes halállal múlt ki, az óriási latifundiumok a család utolsó férfi sarjára, a szelíd lelkű Drugeth Bálint, korbáviai püspökre szálltak, aki 1691-ben meghalt. Koporsója felett megfordították a vele meghalt Drugeth-család címerét.

¹⁾ Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye Monográfiája — I. 175.

IV. A kincstári uralom kora.

A Drugeth-család férfi ágának kihalása után az ungvári domini-
nium a kir. kincstárral kötött egyezség alapján 175.000, illetve
125.000 forint váltságdíj fejében — titulo hypothece jureque redemp-

Gróf Bercsényi Miklós.

tibili — gróf Bercsényi Miklós tábornokra, Drugeth Krisztina férjére szállt, aki egyúttal Ung megye örökös főispánja is lett.

Az új földesúr rendbe hozatta a sorozatos ostromoktól erősen megrongált várat, ahol fényes udvart tartott. Egymást érték itt a vendégségek, melyeknek során Bercsényi Miklós és a szomszédos

munkácsi vár ura, Rákóczi Ferenc herceg között igen meleg barátság fejlődött ki, mely később mindkettőjükre nézve sorsdöntő lett. A kölcsönösen rendezett vendégségeken és vadászatokon érlelődött meg bennök Magyarország felszabadításának a terve a Habsburg uralom alól.

A terv azonban a jezsuiták kéme révén idő előtt kitudódott. Bercsényi az árulásról idejekorán értesülvén Lengyelországba menekült, Rákóczi pedig a bécsújhelyi börtönbe került, ahonnan azonban feleségének sikerült őt megszöktetnie, mire ő is Lengyelországba menekült. Itt készítették elő a tervbe vett szabadságharcot Seniawska hercegnő közreműködésével, aki 800 kozákat bocsátott rendelkezésükre. Ezek segítségével Rákóczi 1703-ban átlépte Vereczkénél a határt.¹⁾

Elsőnek a ruszin nép csatlakozott hozzá, mely mindvégig híven kitartott mellette s méltán érdemelte ki a »gens fidelissima« jelzőt.

A felkelés villámgyorsan terjedt s rövid időn belül az egész ország Rákóczi mellé állt. Ezzel kezdetét vette a magyar történelem egyik legdicsebb korszaka: a kuruc szabadságharc.

Az ungi nemesség, látván a pór nép megmozdulását, az egész mozgalomnak szociális színezetet tulajdonított, miért is idegenkedett tőle és esetleges kilengésektől tartva az ungvári vár falai közt keresett menedéket. Erre az Ungi Krajna ruszinsága Becsa vezérlete alatt 1703. szept. 17-én elfoglalta Ungvár városát és ostrom alá fogta a várat, melyet egy század német muskétás védelmezett Schwetlik Ferenc kapitány parancsnoksága alatt. A védelemben természetesen részt vett a várba menekült labanc nemesség,²⁾ sőt egyes források szerint a jezsuiták is, akikről az a hír járta, hogy »mérges« golyókat gyártottak.³⁾

Az ostromló »gubás hadnak« — így csúfolták a várbéli labancok a jobbágyokból összetoborzott sereget — a vár vitézül ellenállt. Az ostrom elhúzódott, aminek elsősorban az ostromló szerek hiánya volt az oka. Félévi ostrom után, 1704. március 16-án azonban a vár végül is tisztességes feltételek mellett megadta magát. A német helyőrség szabad elvonulást nyert, a vár többi védője pedig kegyelmet kapott, de hűséget kellett esküdniök Rákóczinak. A jezsuiták azonban, mint »a nemzet ellenségei«, később az 1705. évi széchenyi országgyűlés határozata értelmében kénytelenek voltak elhagyni a várost.

A szabadság ügye azonban nyolc évi hősies küzdelem után mégis elbukott. Rákóczi csillaga 1710-ben már leáldozóban volt. A fáradt

¹⁾ Thaly: Gróf Bercsényi család, II. — 520.

²⁾ A pálóczi Horváth család naplója. — Monumenta Hungariae Historica, Bpest, XXXI. 252—253.

³⁾ Thaly: Gróf Bercsényi család — III. 52—54, 25—126.

kuruc seřegek lassan az északkeleti határszél felé vonultak vissza. Az országban kitört a pestis, mely Ungváron is sok áldozatot követelt. Beállott a vég kezdete. Rákóczi és Bercsényi kimentek Lengyelországba azt remélve, hogy onnan orosz segítséggel térhetnek majd vissza. Távollétükben gróf Károlyi Sándor, akire Rákóczi a fővezérletet bízta, a majtényi síkon 1711. május 1-én letette a fegyvert a németek előtt. Ungvár 1711. május 15-én kapitulált. Legtovább tartotta magát Munkács, mely csak 1711. június 23-án nyitotta meg kapuit a németeknek.

A szatmári béke kegyelmet biztosított Rákóczinak és Bercsényinek, természetesen ha hűséget esküsznek a császárnak. Ők azonban inkább vállalták a száműzetést. Óriási birtokaikat az 1715. évi XLIX. törvénycikk értelmében elkobozták, őket pedig árulóknak nyilvánították. A munkácsi uradalom a bajor származású gróf Schönborn-családnak lett adománybirtoka, az ungvári pedig a kincstár tulajdonába került.

Ungvárra nehéz idők vártak. A földesúri jogokat a királyi kincstár (Königliche Schatzkammer — Regia Hungarica Aulica Camera) gyakorolta, az idegen származású tisztartók személyében, akiknek a túlkapásai ellen nem igen lehetett jogorvoslatot találni, mert hiszen ők a hatalom utasításai és intenciói szerint jártak el. A hatalom pedig a rebellis várossal szemben a legellenségesebb érzülettel viseltetett és intézkedéseiben a bosszú vezérelte.

A várba helyőrségként természetesen császári katonaságot szállásoltak be. A vár azonban 1728-ban — falait kivéve — porrá égett és »csupán falai omladéka állván fel, az eddigi díszes kinézését és megerősítését elvesztette« — említi róla egy egykorú feljegyzés.¹⁾

Szerencsére III. Károly király és császár a várost az egész ungvári uradalommal együtt 1735-ben — a később grófi rangra emelt — báró Gyulay Ferenc, ungmegyei főispánnak »eddigi hű és pontos szolgálatának tekintetéből hódta napjáig jelzálogul által adta.«²⁾ Az új földesúr »az ország legtávolabbik részéről is összehívott és kiváló építómesterek segítségével, nem tekintve semmi féle költségekre, a várat régi fényébe állította vissza«. A nagyszerű birtokot azonban sokáig nem élvezhette, mert 1740-ben meghalt — írja róla az egykorú feljegyzés.³⁾

Így 1740-ben Ungvár a hasonnevű uradalommal együtt újra visszaszállt a kincstárra és a várossal szemben újból kezdetét vette az erőszak és az elnyomatás.

Elsősorban a városi önkormányzatot nyirbálták meg, úgyhogy idővel a város teljes függőségbe került a földesúri jogokat gyakorló kincstárral szemben, melynek élén az uradalmi tisztartó vagy kincstári prefektus (Praefectus cameralis) állott.

¹⁾ Ungmegyei levéltár B 912 in Redibus 1737.

²⁾ Ungmegyei levéltár — Fasc: 135. Act. No.: 342/L735.

³⁾ Ungmegyei levéltár — 1737.

Új közjogi helyzetéhez képest alakult a város új címe is: »Királyi Kamerális Uradalmi Úrbéri Mező város«.

Amilyen hosszú ez a cím, éppen olyan dicstelen is, azonban híven fejezte ki a város akkori közjogi helyzetét, mely ebben a tekintetben semmiben sem különbözött egy jobbágycsofégtól. Latinul a cím rövidebb volt: »Oppidum Regio-camerale«.

Azonban nemcsak a város önkormányzata szenvedett megszorítást, hanem a lakosság vagyoni helyzete is évről-évre rosszabbodott, s a jobbágyvárosból hamarosan zsellérváros lett, minthogy az egykori jobbágyok alól a kincstár fokozatosan kihúzta a földet. A lakos-

Régi (első) vármegyeháza (1769).

ság anyagi romlása oly rohamosan ment végbe, hogy Mária Terézia 1765-ben kiadott úrbéri statutuma szerint Ungváron akkor már csak mindössze 200 és egynéhány föld nélküli zsellér volt, szemben az előző évszázad végéről való urbariumokban feltüntetett ugyanannyi telkes jobbággal. Vagyis egy félszázad leforgása alatt mintegy 2000 — esetleg még több — hold szántóföldtől fosztotta meg a kincstár — valószínűleg az úrbéri kötelezettségek nem teljesítésének ürügye alatt — a város lakosságát.

A telkes jobbágyok eltűntek és helyüket föld nélküli zsellérek foglalták el. Mindenre rátette a kezét a kincstár, melynek fojtogató teléséből még most sem szabadult ki teljesen a város. Régebben

a mintegy 180 holdat kitevő Társa-hegyen, melyet most kincstári erdő borít, a XVII. században a polgárság, helyesebben a városi lakosság szőlői voltak.

De nemcsak a lakosság vagyona, hanem a községi vagyon is lassan elveszett. Így pl. az 1701-ben megtartott tisztújításon a város többek közt erdőőrt is választott Sztárai János személyében, aminek csak úgy lehetett értelme, ha erdeje is volt, amivel tudvalevőleg most nem rendelkezik.

Ily mostoha viszonyok közt a város fejlődése is rendkívül lassú volt, bár ehhez adva voltak különben a szükséges előfeltételek, sőt egyes körülmények egyenesen kedveztek is neki. Így többek közt Ung megye székhelye Nagykaposról Ungvárra lett áthelyezve, mely célból 1769-ben a Soós-utcán vagy más néven Nagy-utcán (jelenleg

Régi gimnázium (harmadik városháza 1903—1939; jelenleg városi kereskedelmi iskola).

Rákóczi-u. 27. sz.) a vármegyeháza épült, mely, amidőn 1809-ben felépült a jelenlegi vármegyeháza, a főszolgabírói hivatal részére engedtetett át. Az épületet 1932-ben lerombolták.

Amidőn 1786-ban II. József életbe léptette az új közigazgatási beosztást, Ungvár, Máramaros, Ugocsa, Szatmár, Bereg és Ung megye összevonása útján alakult komisszariátus székhelye lett, de csak rövid időre, mert II. József halálával visszaállott a régi rend.

A jezsuiták, akik a széchenyi országgyűlés határozmányai értelmében 1708-ban hagyták el Ungvárt, Rákóczi szabadságharcának leverése után ismét visszatértek Ungvárra. Idővel azonban a jezsuita rend oly vagyonra és befolyásra tett szert, hogy túlkapásai ellen maguk a katolikus fejedelmek is állást foglaltak. Erre XIV. Kelemen pápa 1773-ban feloszlatta a rendet. A rend óriási vagyona Magyarországon a Katolikus Alapra szállt.

Az egyházi únió feltételeit, kivéve a görög katolikus papságnak a jobbágyorsorból való felszabadítását, mely az 1692-ben kiadott Lipót-féle diplomával történt meg, nem tartották be. Az unitus egyházmegye csak mint az egeri püspökség vikariátusa működött, azt mondhatni, minden kánonjogi alap nélkül. Azonban nemcsak az unitus püspök került teljes függésbe az egeri katolikus püspöktől, hanem a helyi unitus lelkészség is teljesen a római katolikus papság fennhatósága alá került, mely a jövedelem egy részét is elvonta tőle. Ennek a fonák helyzetnek folyományaként a ruszinság körében egy erős pravoszláv mozgalom indult meg, mely 1765-ben egyes helyeken, kiváltképpen Máramarosban és a Hajdúságon nyílt felkelésbe ment át.¹⁾ Erre Mária Terézia közbenjárására, akinek az únióval messze-menő politikai céljai voltak, XIV. Kelemen pápa 1771-ben megalapította az önálló munkácsi görög katolikus egyházmegyét.

Ezt megelőzőleg a munkácsi püspök kiszorult eredeti székhelyéről, a Munkács melletti csernekhegyi kolostorból. Más megoldás híján az éppen akkor feloszlott jezsuita rend ungvári rendházát adományozta 1775-ben Mária Terézia a székhely nélkül maradt unitus püspöknek a templommal együtt. Azonkívül neki adományozta az ungvári várat is, mely Lengyelország első felosztása (1773) után már teljesen elvesztette hadászati jelentőségét. A várban a papnöveldek helyezték el, bár az épülete inkább alkalmas múzeális célokra.

Így lett Ungvár Munkács helyett a ruszinság szellemi és hitéletének központja, ami nem kis mértékben segítette elő a város további fejlődését.

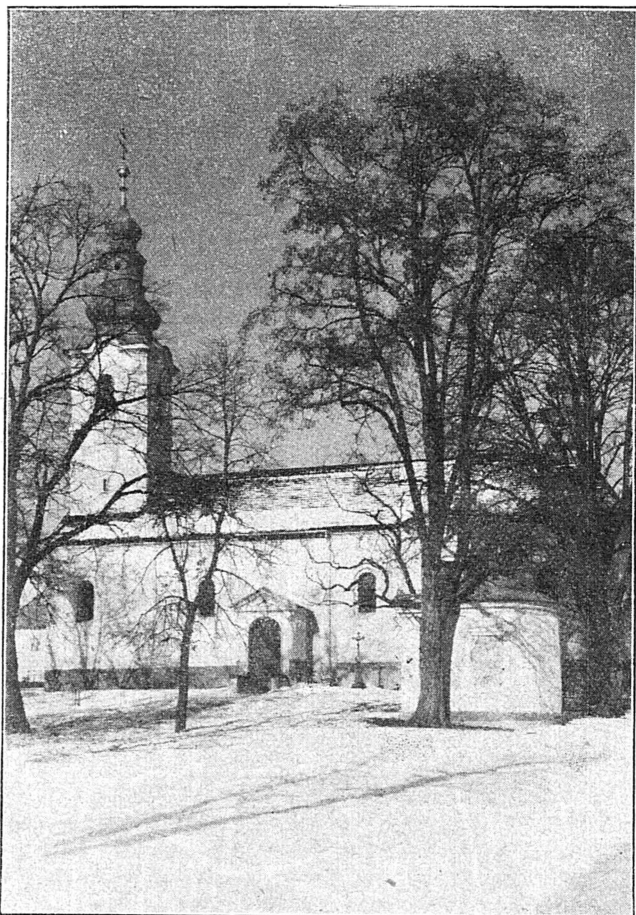
Az egyházi únió megkötésével megszűnt az ungvári görög keleti egyházközség is, mely a városi jegyzőkönyvekben »orosz cerkó« néven ismeretes (1642, 1643, 1645). Helyébe az unitus egyházközség lépett, melyet a városi jegyzőkönyvek ugyancsak »orosz cerkó« (1654) vagy »orosz parafia« (1723) név alatt említenek. Ez alatt minden bizonnyal az ú. n. »ceholnyai« görög katolikus egyház értendő. A templom eredetileg is minden valószínűség szerint a »Téglaszín-utcában« — szlávosan »Ceholnyai-utcában« — vagyis a mai helyén állott s innen nyerte az egyházközség a nevét is.

A ceholnyai unitus templom a munkácsi egyházmegye schematismusa szerint 1678-ban épült, valószínű azonban, hogy később — egyes adatok szerint 1802-ben — át lett építve.

A görög keleti egyházközség azonban nemsokára újra feléledt Ungváron. Ugyanis a XVII. század első felében Ungváron görög kereskedők telepedtek meg, akik állítólag a törökök üldözése elől voltak kénytelenek menekülni Macedóniából. Ezek a görög kereskedők hamarosan magukhoz ragadták az egész kereskedelmet, minek folytán jelentékeny jómódra tettek szert. Ők egy zártkörű közületet al-

¹⁾ Hodinka Antal: A munkácsi gk. egyházmegye története — 608. old. Kontratovics I.: Očerki po istorii Mukačevskoj eparhii — Karpatorusskij Sbornik — 1931 — 99. old.

kottak, melyet az egykorú feljegyzések »ungvári nemes görög compánia«, »Communitas graecorum« vagy »ungvarer Griechischen Handelsleute« nevek alatt említenek. Eleinte az unitusok gyámsága alatt állottak, később azonban sikerült nekik e gyámkodás ajól felszabadulniok, úgyhogy a XVIII. század második felében már ön-

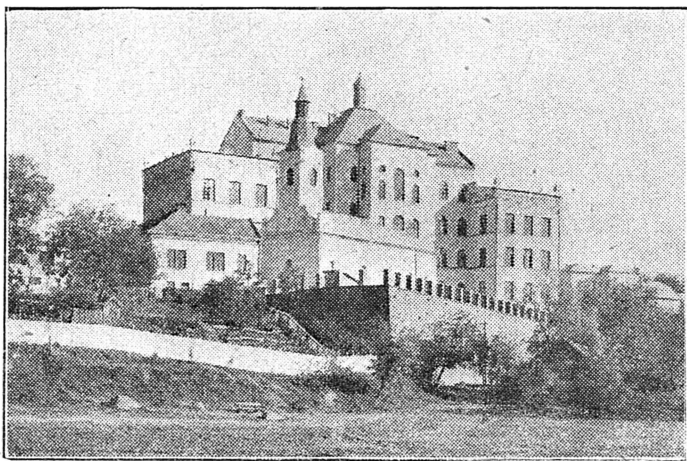

Ceholnyai gk. templom (1678).

álló egyházközségük volt, mely tetemes vagyonnal rendelkezett. A parókiális házuk a jelenlegi Bazil-rendi monostor helyén állt. Templomuk eleinte fából volt építve, 1786-ban azonban egy kőből épült templomot emeltek, mely ma is ott áll a monostor szomszédságában.

Az 1907. évi nagy tűzvész alkalmával a templom leégett, minek következtében bizonyos átalakításon ment át.

Az 1788. évi adókövetési lajstrom szerint a görög kereskedők száma 25 család volt. Lassanként azonban a zsidók kiszorították a görögöket a kereskedelemről. Számuk is egyre csökkent, úgyhogy 1879-ben megszűnt már a parókia is, mivel a lelkész eltartásához már nem volt meg az egyházközségnek a kellő anyagi ereje. Az egyházi vagyont fokozatosan áruba bocsátották, míg végül is csak a templom és a paplak maradt meg.

Régi volt görög-keleti templom (1786).
Mögötte a Bazil-rendi monostor (1912).

A XX. század elején az egyházközségnek már csak hét felnőtt és két kiskorú tagja volt, kik a megmaradt vagyont 1900-ban 16.000 koronáért eladták a munkácsi gk. egyházmegyének.

A református egyház sorsa továbbra is nehéz maradt. A Thököly által visszaadott javaikat újra elvesztették, de az utolsó Drugeth, névszerint Bálint visszaadta azokat nekik. Javaikat azonban nem sokáig élvezhették, mivel halála után az új földesúr, az akkor még császárpárti gróf Bercesényi Miklós, Kollonich érsek parancsára hivatkozva 1695-ben ismét lefoglalta azokat. Ennek következtében a reformátusok kiszorultak a szomszéd Radvánzra.

A lefoglalt egyházi vagyont csak 1705-ben Rákóczi Ferenc parancsára nyerték vissza az ungvári reformátusok. Ez alkalommal csupán a »kistemplomot« kapták meg »cum parochia et universis ad se pertinentiis«. ¹⁾

¹⁾ Monumenta Hungariae Historica XXXI. 256.

Nemsokára azonban az ungvári református egyház kebelében egyenetlenségek törtek ki, melyeknek következményeként a jezsuiták újból rátették a kezüket a református egyházi vagyonra. Ezek után az egyház ismét kiszorult Radvánczra, ahonnan csak 1783-ban tért vissza II. József császár engedélyével, Ungvárra.

Református templom (1796).

Az egyházi vagyont azonban már nem sikerült a reformátusoknak visszaszerezniök. Erre 1793-ban a kincstártól vett telken, a mostani Vármegyeház-téren megkezdtek az új templom építését, melyben segítségükre voltak az ungvári lutheránusok is, akiknek ekkor még nem volt egyházközségük. A templom 1796-ban épült fel csónka toronnyal. Mostani alakját 1906-ban nyerte.

Azóta a sokat szenvedett egyház életében beállott a nyugodt fejlődés és gyarapodás korszaka.

A római katolikus egyház a református egyháznak Radvánczra történt kiszorulása folytán ismét visszanyerte domináló helyzetét, melyet azonban a munkácsi gör. kat. püspökség székhelyének Ungvárra való áthelyezése következtében nemsokára az unitus egyház

Római katolikus templom (1762).

avára elvesztett. Élvezte különben a hatóságok pártfogását s így fejlődése zavartalan és nyugodt volt. A jelenlegi római katolikus templom 1762-ben épült, a mellette lévő parókiális ház pedig 1767-ben.

Az első adatot a zsidókról Ungváron az 1646. évi adókimetés tartalmazza, mely szerint az »árendás zsidók közönsége« két Rf. adóval volt megróva. Számuk azonban nincs megadva.¹⁾

Az 1728-ban eszközölt első zsidó összeírás szerint Ungváron mindössze két zsidó család lakott, összesen kilenc családtaggal.

Az 1735. évi második zsidó összeírás már három zsidó családot mutat ki Ungváron, összesen 16 családtaggal.

Egy évtizeddel később, 1746-ban Ungváron már hat zsidó család lakott.

Ez időtáiban alakult meg valószínűleg az ungvári zsidó hitközség is, miután az 1753. évi adókimetési ív szerint Ungváron volt már rabbi, tehát volt már egyházközség is.²⁾

Vármegyeháza (1809).

Az 1768. évi összeírás, mely házanként sorolja fel a város lakosságát, — beleértve a családtagokat is — 93 zsidót mutat ki.³⁾

Később a növekedés sokkal gyorsabb volt, ami azonban nem annyira a természetes szaporodásnak, mint inkább a szomszéd Galiciából való bevándorlásnak tudható be, amely különösen Lengyelország felosztása után emelkedett jelentékenyen. A bevándorlást — németesítési célzattal — elősegítette a kincstár is különböző kedvezmények nyújtásával, többek közt a robot alól való mentességgel.

¹⁾ Ungmezei levéltár — fasc. 99. act. 135. — 1646.

²⁾ Horovitz: Az ungvári zsidó hitközség története — (kézirat).

³⁾ Ungvár város levéltára.

Ungvár térképe 1800-ból.

A zsinagóga 1794-ben épült, a zsidó iskola pedig 1792-ben nyílt meg.

A múlt század közepén Ungváron a zsidók száma már elérte a 2500 lelket¹⁾ s a felekezetek a második helyet foglalták el.

Ekkor már a gazdasági élet irányítása az ő kezükben volt, s ezt a vezető szerepet mindmáig megtartották. Mindez mindenesetre bámulatos életerőről és szervezőképességről tesz tanúságot. Tértfoglalásukat természetesen elősegítette az 1867. évi XVIII. törvénycikk a zsidók egyenjogosításáról, melyet csak az újabb zsidótörvények korlátoznak.

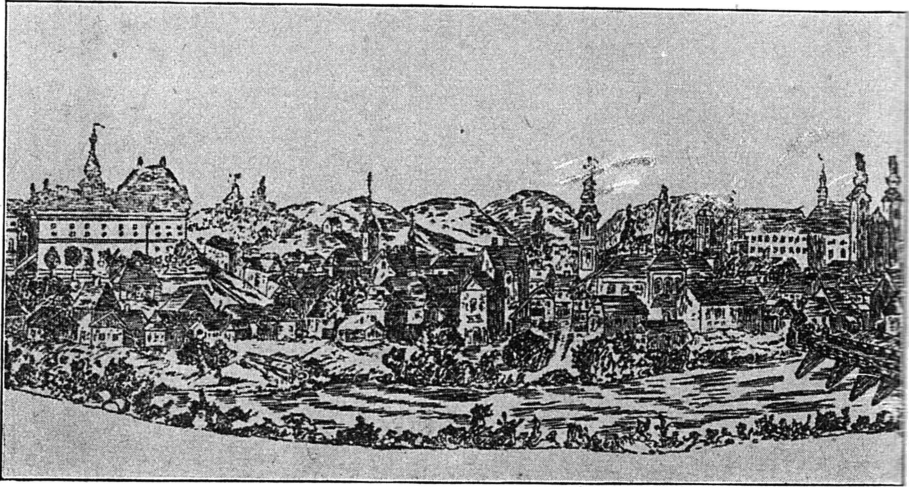
A város lakosságának növekedése is igen lassú volt. Az 1767. évi összeírás szerint Ungváron — az uradalom, jezsuiták és zsidók kivé-

¹⁾ Fényes: Magyarország földrajzi szótára — 1851.

teivel — 311 ház volt összesen 1469 lakossal. Az 1768. évi összeírás szerint a zsidók száma 93 volt, ami nem sokkal térhetett el az előző évi állapottól.

Igen értékes az 1819. évi összeírás, mely egyúttal az 1794. évi állapotokkal való összehasonlítást is tartalmazza. E szerint 1794-ben volt Ungváron 475 ház, 1819-ben pedig a házak száma már 806 volt. tehát a növekedés 25 év alatt 331 ház. Ugyanakkor a zsidó háztulajdonosok száma 15 volt.¹⁾

Ugyanezen kimutatás szerint 1819-ben Ungváron mindössze 96 írni tudó ember volt, ami ha az összlakosság számát kerekén 6000-re tesszük, alig tett ki 1.5%-ot.

Ungvár látképe a XIX. sz. elején.

A rákövetkező 15 év úgyszólván semmi fejlődést nem mutat, mert 1834-ben Ungváron volt összesen 810 ház 6224 lakossal,²⁾ ellenben újabb 17 év múlva 1850-ben a lakosok száma már 8015 volt.³⁾

Az uradalmi intézőség a várossal igen megalázóan bánt s feltétel nélküli engedelmességet kívánt meg tőle. A város vezetőségének az uradalmi prefektushoz intézett kérvényeiben ilyen kitételekkel találkozzunk: »úri lábaihoz leborulva esedezzünk«, vagy »uraságod méltatlan szolgálói stb.«⁴⁾

¹⁾ Városi levéltár: „Descriptio Re(gi)o Cameralis Oppidi Unghvar.“

²⁾ Közhasznú ismeretek tára, Pest, 1834.

³⁾ Fényes: Magyarország földrajzi szótára, Pest 1851.

⁴⁾ Fincziczky Mihály: Polgármesteri jelentés — 1912 — 91—93.

Az erőszak és elnyomás ellen a város védekezni próbált. Ezzel kezdetét vette egy kerekén másfél évszázadig tartó egyenlőtlen küzdelem a város és a földesúri jogokat gyakorló kincstár között.

A város példátlan, valóban megható szívóssággal küzdött jogaiért és állandóan sérelmezte a felsőbb hatóságok előtt a kincstár túlkapásait. Azonban hiábavaló volt minden erőfeszítése.

Látva a jogi út eredménytelenségét a város megpróbálta, hogy megváltsa magát a földesúri uralom alól. E célból 1791-ben évi 1500 forint váltságdíjat ajánlott fel, amivel el lett utasítva.

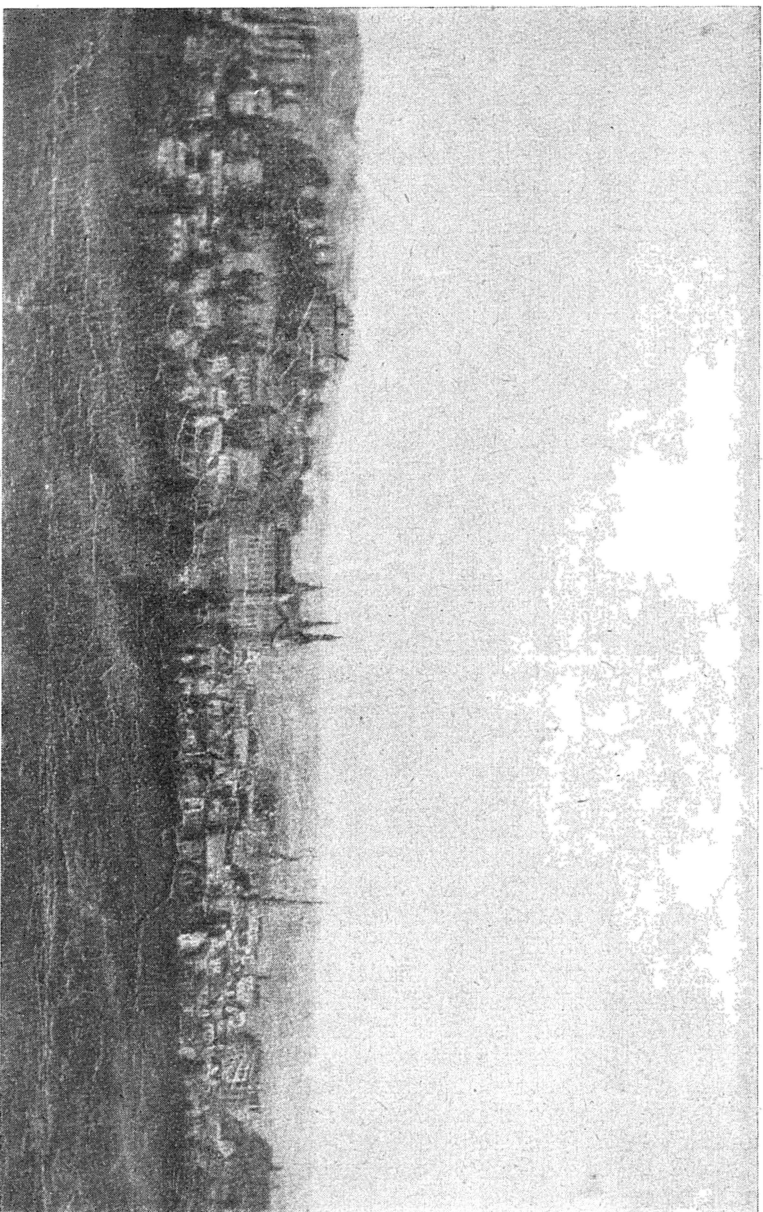

Ungvár látképe a XIX. sz. közepén.
(Az Alföld felől)

A város azonban nem adta fel a felszabadulás reményét s 1822-ben megismételte ajánlatát, mikor is aláírások által összegyűjtött 84.477 rénes forintot ajánlott fel váltságdíjul. Ez abban az időben igen tekintélyes összeg volt, hiszen a város 1820/21. évi egész költségvetése alig érte el a 3000 forintot. Az ajánlatot azonban ez alkalommal is elutasították.¹⁾

A reménytelennek látszó küzdelemben végre is egy előre nem látott fordulat állott be. Ugyanis az 1836. évi XIV., XVIII. és XX. törvénycikk értelmében a város az örökösödési és vásári ügyekben az I. fokú bíróság hatáskörét kezdte gyakorolni. A kincstár azonban földesúri jogánál fogva ezt egyszerűen betiltotta. A kincstár önkénye ellen a város panasszal élt, melynek elbírálása során Ung megye közgyűlése 1838. évi január 25-én kelt 125. sz. határozatával Ungvárt rendezett tanácsú városnak ismerte el. Ez volt a városnak a felszabadulásért vívott évszázados küzdelmében az első sikere.

¹⁾ Fincziczky: Polgármesteri jelentés — 1912 — 172—221.

Ungvár látképe a XIX. sz. közepén a Kárpátok felől. (Eredetije dr. Marina Gy. tulajdonában)

Az egyenlőtlen küzdelemben a város teljesen leromlott és le-
szegényedett. Ennek folyományaként a város külső képe is igen el-
hanyagolt lehetett, amint ez Petőfi »Úti leveleiből« is kitűnik, aki
1847. július 11-én járt Ungváron és a következőket írja róla: »Ungvár
egyébiránt szörnyen komisz város. Piszkos és rendetlen. Épen olyan,
mint a részeg ember, ki pocsettába bukott, s most sárosan tántorog
hazafelé.«

Valóban lesújtó kritika! Ez azonban semmiesetre sem róható
fel a város közönsége hibájául, mely a kincstár hatalma alatt nyög-
ött s nem volt ura saját elhatározásainak.

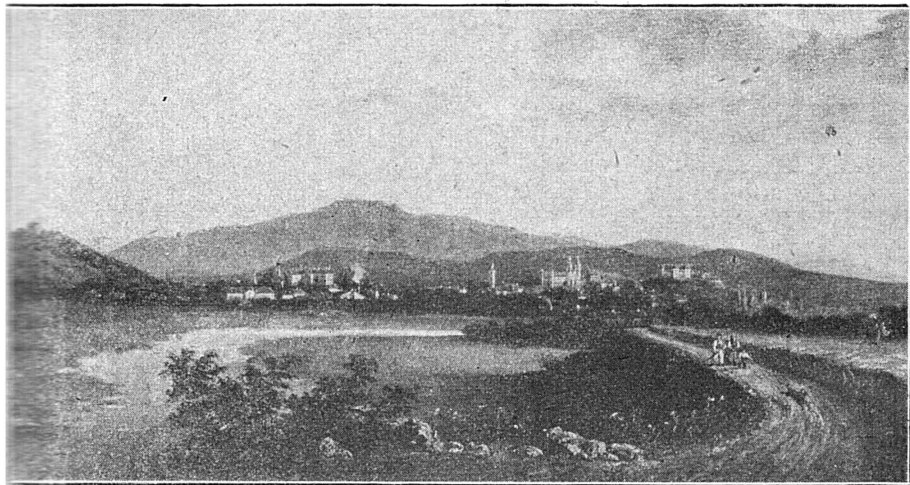
V. A szabad fejlődés kora.

Az 1848. évi korszakalkotó események meghozták a jobbágyság
felszabadulását. Így hát Ungvár is felszabadult a kincstár földesúri
hatalma alól.

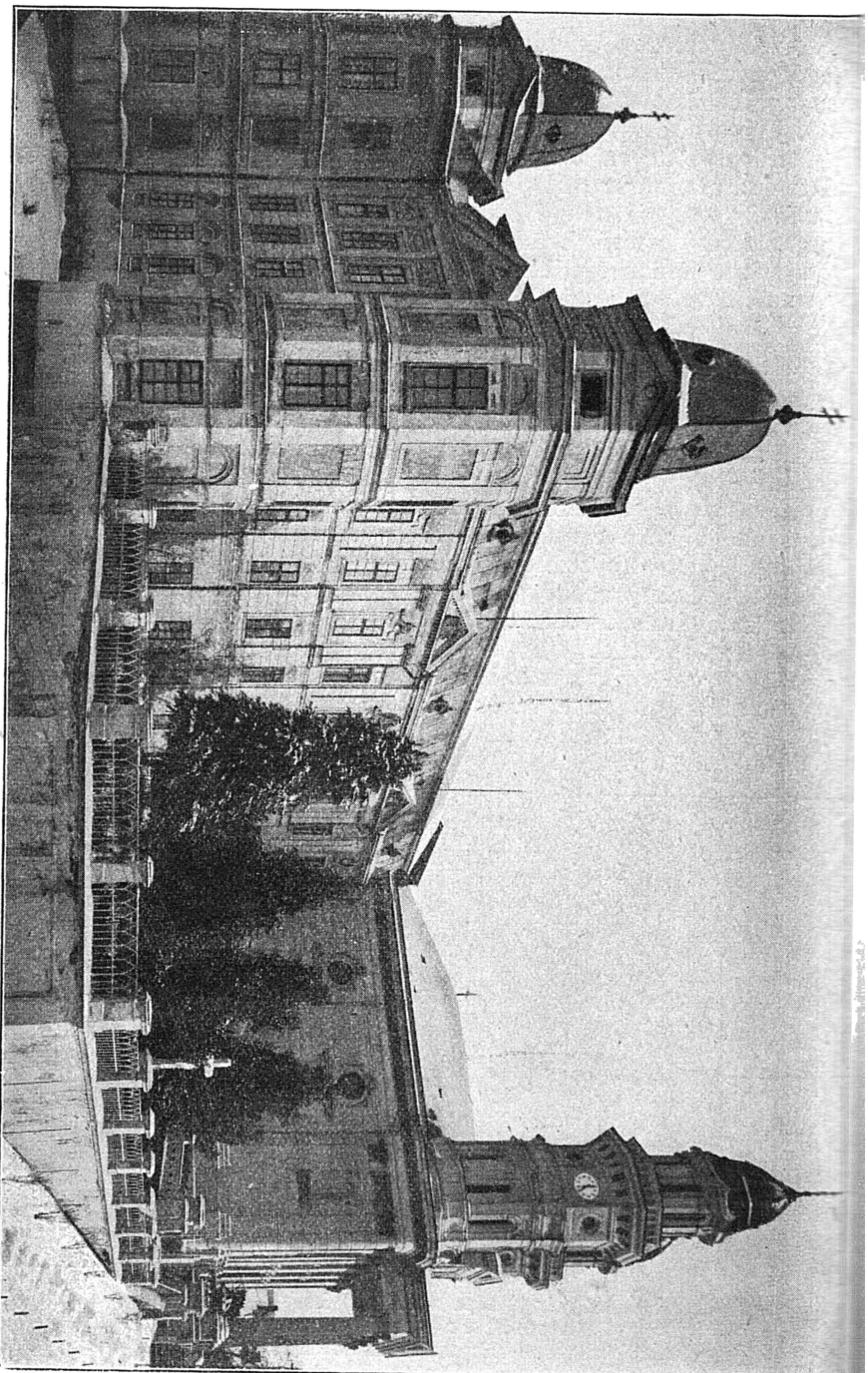
A város felszabadulása azonban inkább csak közjogi jelleggel
bírt s nagyobbára csupán az úrbéri terhekre, elsősorban a robotra,
illetőleg a helyette fizetendő kézimunkaváltságra terjedt ki.

A robot egy zsellérporta után évenként 12—18 munkanapot,
illetve megváltás esetén a helyébe fizetendő kézimunkaváltság évi
négy forintot tett ki.

A vagyoni függés azonban továbbra is jelentős mértékben fenn-
maradt, mert hiszen a város területének túlnyomó része, az összes
főbb üzemek a kincstár birtokában voltak, sőt földesúri jogon az
összes utcák és közterek is az ő tulajdonát képezték.

Ungvár látképe az Alföld felől 1888-ban.
Heverdle Frigyes festménye után.
(Eredetije a város tulajdonában. Dr. Benda Ottó ajándéka)

Görgyújfalu katolikus püspöki palota és székesegyház. (Foto Kacsirák.)

Az 1865-ben megejtett kataszteri felmérés szerint a város 5076 m. holdra rúgó területéből 3023 holdat tett ki a kincstári birtok, 315 hold volt a terméketlen terület, meder stb., ami nagyobbára ugyancsak a kincstár tulajdonát képezte, továbbá mintegy 95 hold volt

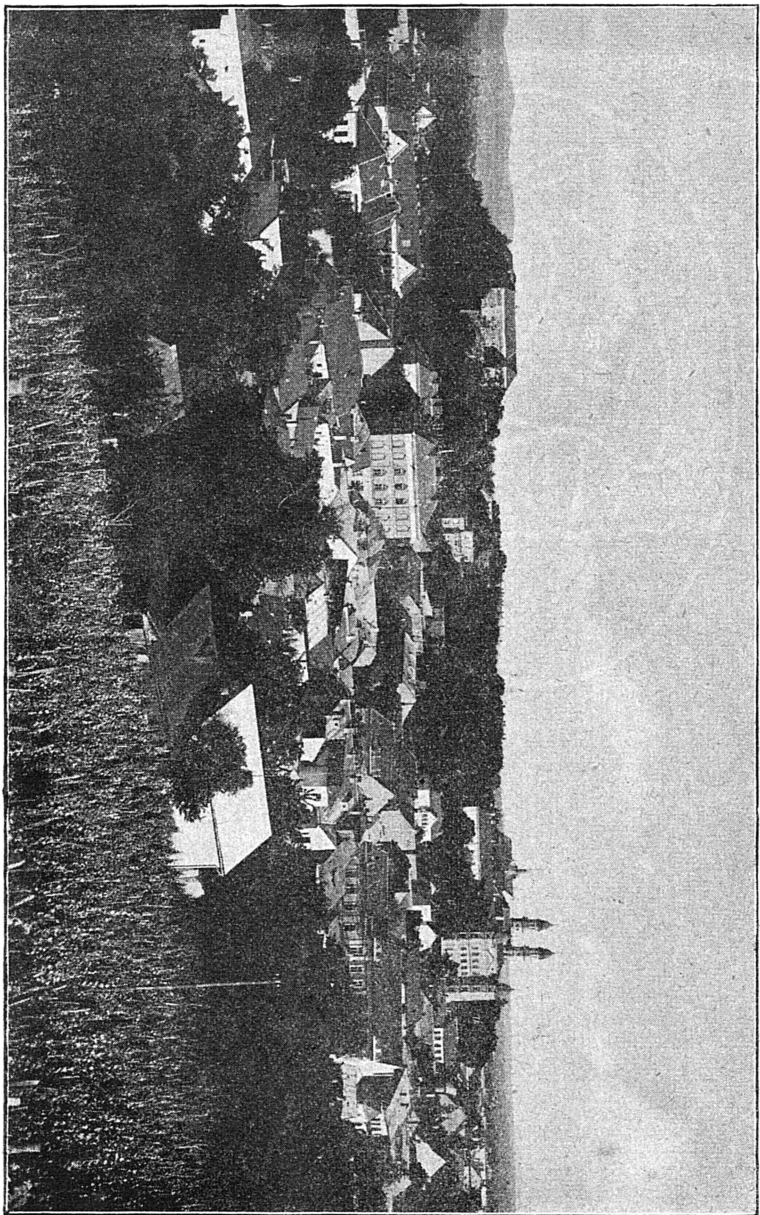

Az első városháza.

a római és a görög katolikus egyház birtokában, azonkívül 318 hold a Minaj-utcai húsz »sváb« telepesnek a tulajdonában volt, akiket németesítési célzattal a XVIII. század 90-es éveiben telepítettek a Rajna mellékéről Ungvárra.¹⁾

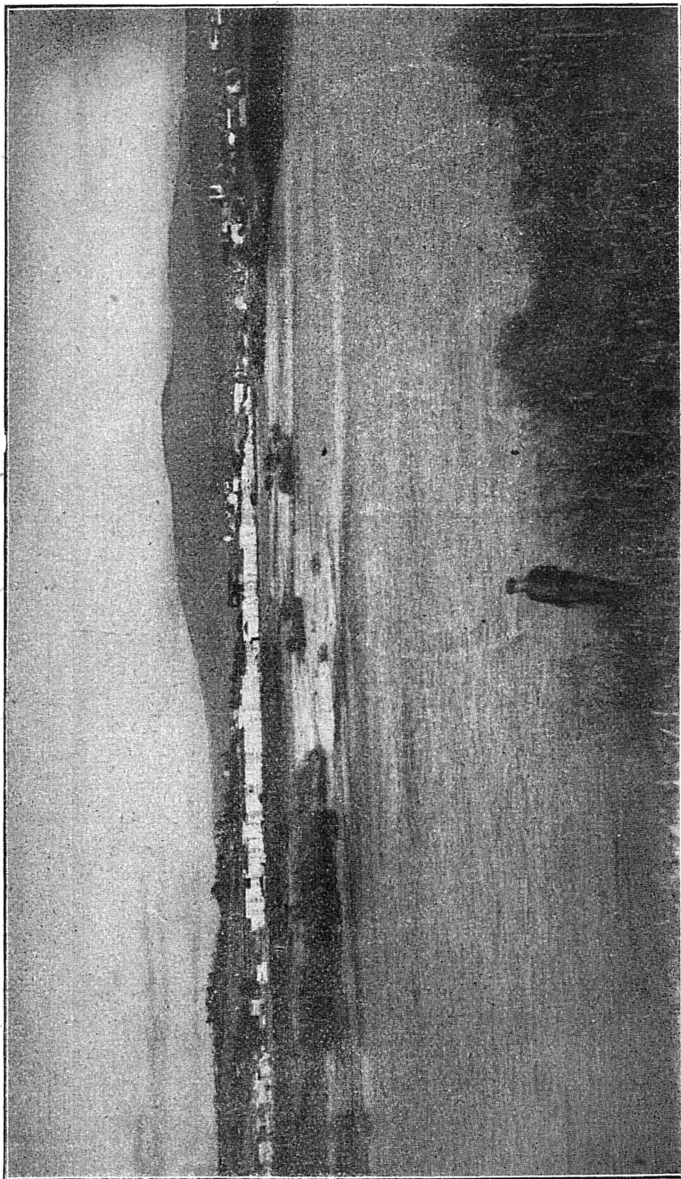
¹⁾ Fincziczky: Polgármesteri jelentés — 1912 — 99—100.

A fentiek szerint a város összterületéből mintegy két harmad rész a kincstár tulajdonában volt. Ellenben a zsellérségnek, mely a város törzsökös lakosságának a zömét képezte, egyáltalán nem volt földje.

Ungvár látképe a Kárpátok felől (1935). (Foto Kacsur-ék.)

Az anyagi függés az 1868-ban megtörtént úrbéri rendezéssel szűnt meg részben, amidőn is a város 705 zsellérje, akik a kincstárral kötött úrbéri egyezség szerint »egy talpalatnyi földdel sem bír-

Ungvár látkepe az Alföld felől (1935).

tak», egyenként 900 négyszögölnyi (három negyed magyar holdnyi) legelőt, tehát összesen 528 $\frac{3}{4}$ magyar holdat kapott a kincstártól, mint volt földesúrtól. Ugyanakkor a római katolikus, görög katolikus, pravoszláv és a református egyháznak egyenként 9 hold, összesen tehát 36 hold jutott lelkészi és kántori illetmény címén. Ugyanakkor a zsellérek megkapták tulajdonba a házas belsőségüket is.

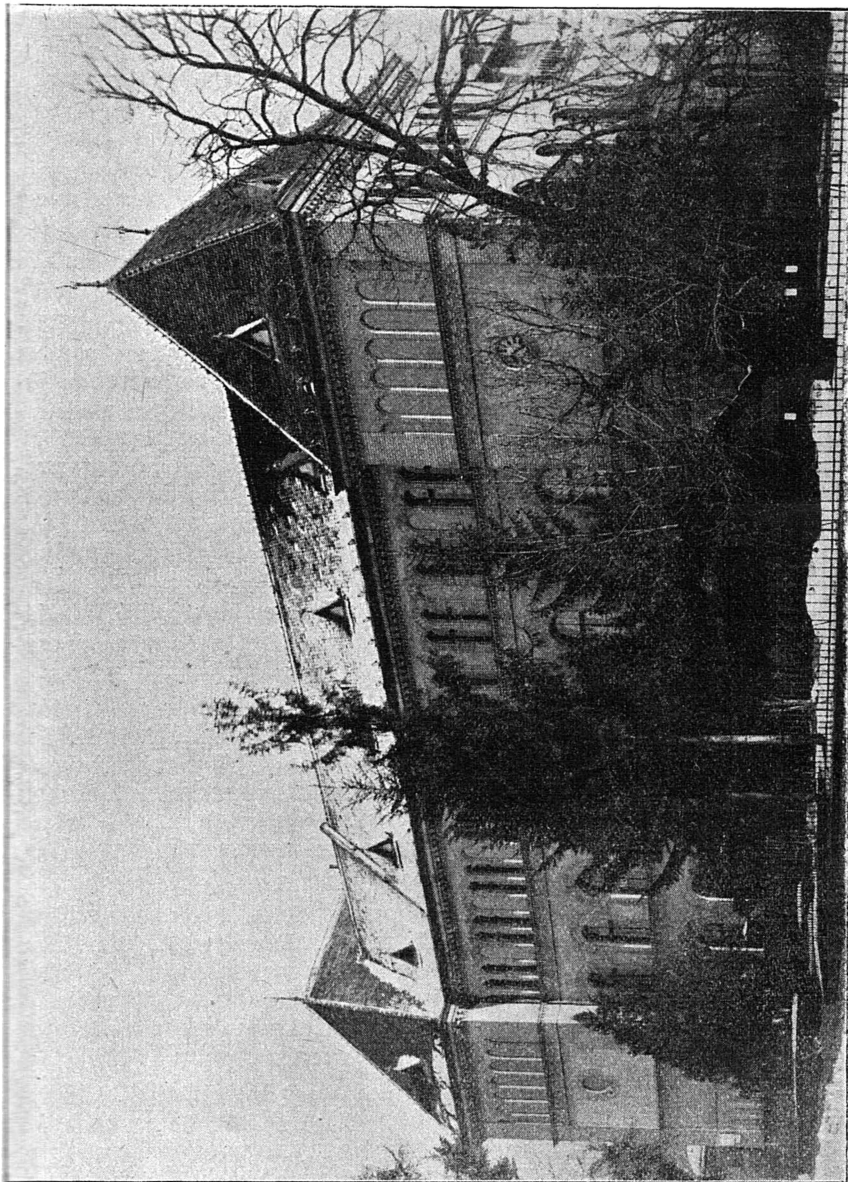
A zsellérek részéről beadott felségfolyamodványra, akik a juttatást keveselték, utólag még 176 holdnyi területet juttattak, de ezúttal nem nekik, hanem magának a városnak, mely azonban negyedholdanként 25 forintjával tovább adta azt a zselléreknek.

A Drugeth-gimnázium (1893).

A városnak magának az úrbéri rendezésből aránylag kevés jutott. Így többek között kapott a város egy kb. 10-holdas rétet a Domonyai-út mentén és egy másik ugyanolyan rétet az Ung és a Kaposutca között. Ez utóbbi később állatvásártér céljaira szolgált. Megkapta továbbá a város — mint vályogvető helyet — a mai Cigánytábor területét s még egynéhány kisebb területet, azután az Ung medrében, a városon át folyó szakaszon a kavics-szedési jogot, valamint az utcákat és közttereket, azonban vásártartási és helypénz-szedési jog nélkül, melyet a kincstár magának tartott meg, végül

pedig ráadásul városháza céljaira a »Fehérhajó« nevű kincstári egyemeletes korcsma rozzant épületét a Nagyhíd-utca és a Kishíd-utca sarkán.

Ruszin gimnázium. (Volt alreáltanoda 1904.)

Az úrbéri egyezséggel a városi lakosság egyúttal mentesült a hídvám fizetése alól.

A vásártartási jogot (jus mendinale) a város a kincstártól az 1869-ben megkötött csereszerződéssel szerezte meg. Ezen szerződés értelmében a város cserébe az átengedett vásártartási és vásárpénzszedési jogért a kincstárnak örök időkre pótdadómentességet biztosított, azonkívül magára vállalta az utcák és közterek tisztán tartását, mely kötelezettség addig a kincstárt terhelte.

A szőlők, pincék és kertek az úrbéri egyezés tárgyat nem képezték s ezért a lakosoknak külön váltságdíjat kellett fizetnie értük. A váltságdíj a beregszászi törvényszék 3685/1893. sz. ítéletével nyert megállapítást.

Ezzel véget ért a vagyonrendezés, illetve a vagyonekülönülés a földesúr és volt alattvalói közt.

Az úrbéri rendezés után a kincstári földbirtokok szemmelláthatólag fogyni kezdtek. Ugyanis a robot megszüntetésével elveszett a megmunkálásukhoz szükséges munkaerő, minek következtében jövedelmezőségük erősen csökkent, ami viszont arra indította a kincstárt, hogy a kevésbé jövedelmező birtokokon túladjon. Így többek közt a város megvett tőle 600 hold földet, melyből 400 holdat nyereséggel tovább adott a polgárságnak, ellenben 200 holdat a Társashegy alatt közlegelőül megtartott magának. Ebből azonban $34\frac{1}{2}$ holdat visszaadott a kincstárnak cserébe a »Vadaskertért«, melyet közparknak szántak.

Ugyanúgy szerezte meg a város az Ung balpartján lévő ú. n. »füzesi« földet, melyeknek nagyobbik felét tagosította és nyereséggel adta el, mint belsősegeket.

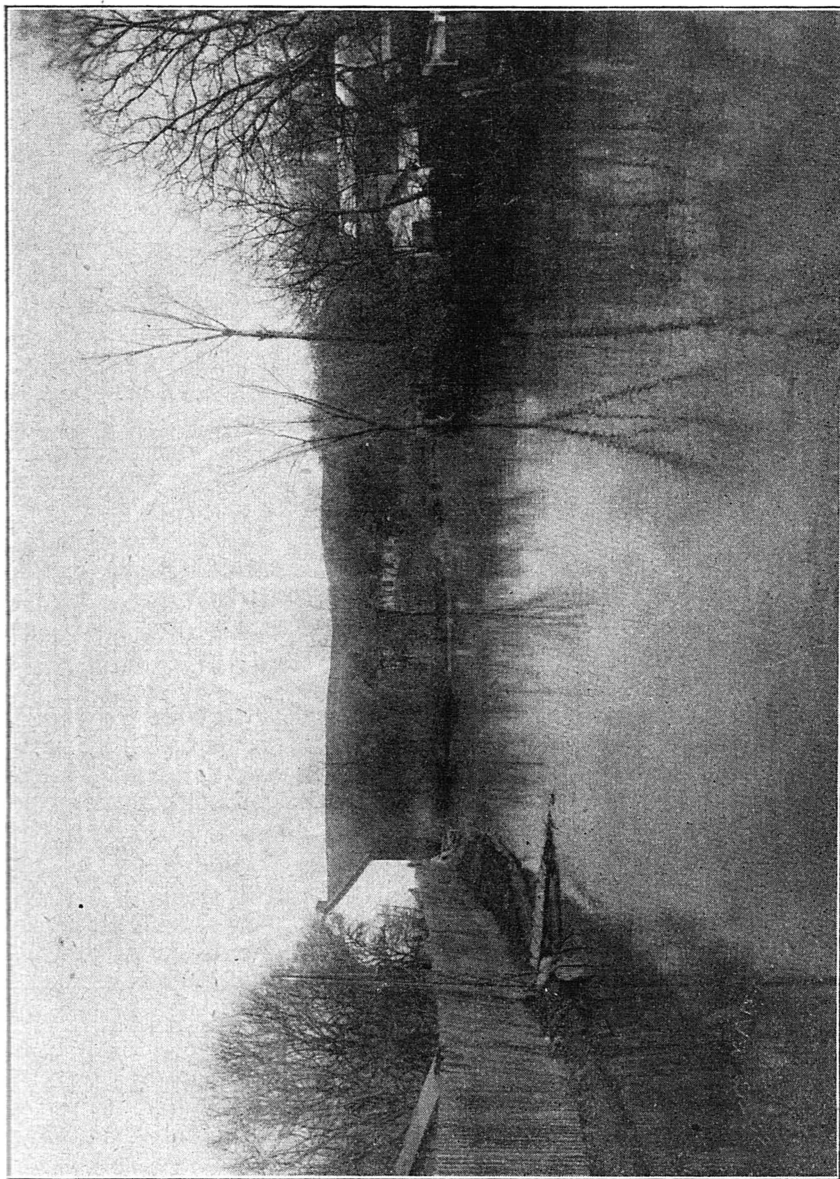
Az első világháborút megelőzően a kincstárnak már csak mintegy 990 holdnyi birtoka volt Ungváron. Ebből az erdő 506 holdat tett ki. A cseh uralom alatt a kiscsalgói, spisáki és a nagygalagói tagosítás folytán szintén jelentősen csökkent a kincstári birtokok területe. A megmaradt földeket a bolgár kertészek bérlik, akik olcsó és jóminőségű zöldséggel látják el a város lakosságát.

Idővel a kincstár üzemei nagy részén is túlادott. Így 1889-ben megszüntette és eladta a Sörház-utcában az 1631. évi úrbáriumban már szerepelt uradalmi sörgyárat. A múlt század végén eladta a kincstár az uradalmi malmot is, a Kis-Ung medrének az Ung folyó villamosításával kapcsolatos átépítése, illetve betömése következtében pedig megszűntek a kallók is. A kincstári üzemek közül jelenleg már csak a gőzerőre átalakított fűrésztelep maradt meg.

Jelenleg — a nemrég Ungvárhoz csatolt Radvánczot is beleértve — Ungváron a kincstári birtokok 481 ha 829 m² tesznek ki. Ebből 287 ha 9500 m² esik erdőre, 158 ha 5418 m² mezőgazdasági területre, 4 ha 1486 m² mederre és egyéb terméketlen területre pedig 29 ha 7168 m². Radvánczra ebből 17 ha 6126 m² esik.

Így szabadult meg a város fokról-fokra, lépésről-lépésre a kincstár fojtogató öleléséből.

Ezen emancipációs folyamattal karöltve haladt a polgárság vagyonsodása, ami viszont maga után vonta a város fejlődési úte-

Kisungu részlet (1925).

mének a meggyorsulását. Ennek folyamányaként Ungvár külső képe is mind városiasabbá vált. A zsellérek paticsból és sárból összetákolt. szalmafedeles viskói — az utolsó ilyen szalmafedeles házat 1894-ben távolították el a Mocsár- (ma Bercsényi-) utcában — lassan kezdtek eltűnedezni. Helyükbe tetszetős polgári lakóházak és bérpaloták épültek.

A középületek száma is állandóan gyarapodott. A gyönyörű szép ungvári városi panoráma fő kontúrjait a komor várépület és az ugyancsak a várdombon épült görög katolikus püspöki palota és a vele részben összeépített kettős tornyú székesegyház adják meg. Az előbbit 1846-ban, az utóbbit pedig 1876—77-ben építették át a volt jezsuita rendházból, illetve templomból, megadván annak jelenlegi tetszetős külsejét. A várban a görög katolikus papnövelde van elhelyezve, míg a püspöki palotában az értékes munkácsi egyházmegyei levéltár és könyvtár nyert elhelyezést.

A földesúri uralom alól való felszabadulás után az iskolaügy is örvendetes fejlődésnek kezdett indulni. A volt jezsuita kollégiumból alakult s addig csupán 6-osztályos gimnázium 1856-ban, illetve 1857-ben 8-osztályúvá fejlődött. Az intézet jelenlegi díszes palotája a Drugeth-téren épült 1893-ban. A gimnázium 1913-ban ünnepelte 300-éves évfordulóját. A cseh uralom idején az intézetet államosították s a ruszin és cseh gimnázium nyert benne elhelyezést.

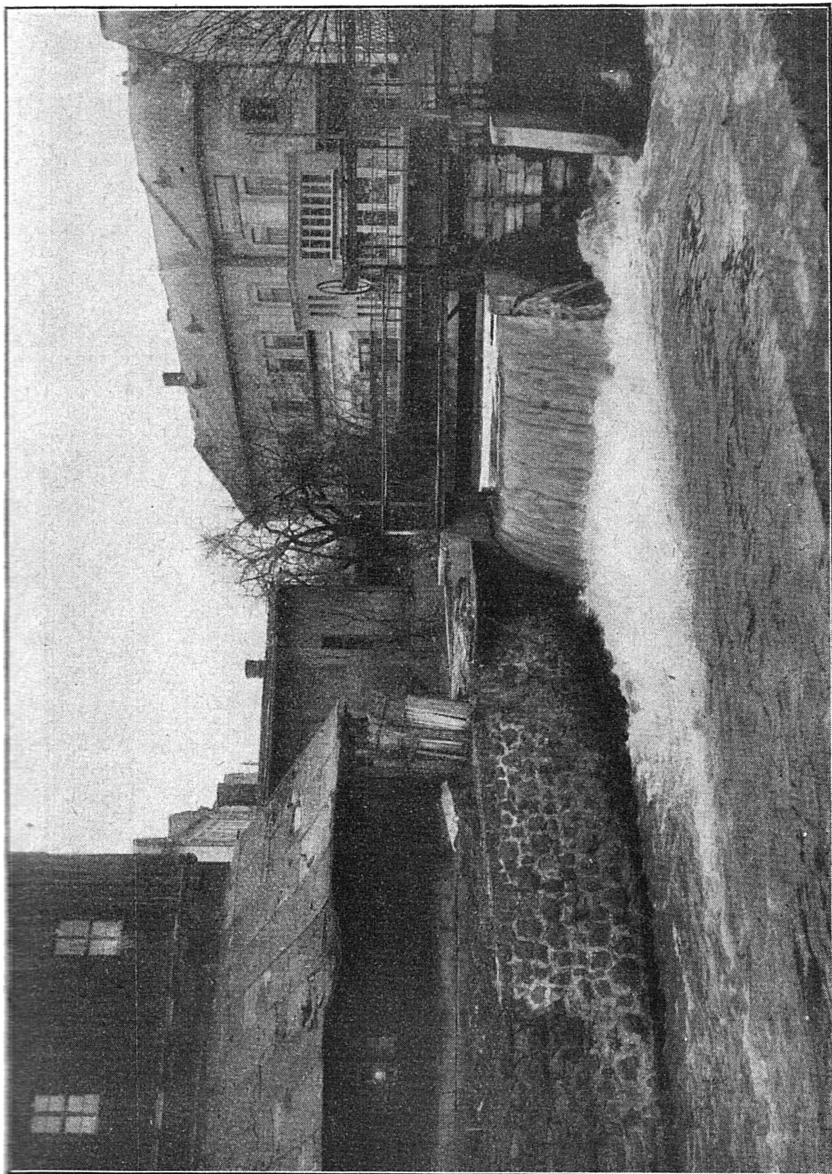
A leánynevelés terén igen fontos szerepet tölt be az 1859-ben megnyílt Gizella-ház a Rákóczi-utcán és a Mária-ház a Bozos-utcán, mely 1879-ben létesült. Mindkét intézetet a római katolikus egyház tartja fenn. A római katolikus egyháznak van még azonkívül egy elemi iskolája is a Teleki-utcában, mely egyike a város legrégebb iskoláinak.

A görög katolikus egyháznak is számos iskolája van Ungváron. A városi jegyzőkönyvek 1657. évi kelettel »oroszok iskolamesteréről« tesznek említést. Valószínű, hogy ez esetben felekezeti, tehát akkor már görög katolikus iskoláról van szó. Lehetséges, hogy ez az iskola azonos a jelenleg is fennálló ceholnyai görög katolikus iskolával.

Fontos szerepet tölt be az 1792 óta fennálló görög katolikus tanítóképző és az 1902-ben létesült görög katolikus tanítónőképző intézet. E két intézetből kerül ki Kárpátalja elemi iskolai tanszemélyzetének nagyobbik fele. A tanítóképző jelenlegi, konviktussal egybekötött, épülete 1884-ben épült a vár szomszédságában a róla elnevezett utcában. A tanítónőképző intézet mostani épülete 1912-ben épült és 1935-ben megtoldották egy emelettel. Mindkét intézet mellett gyakorló iskola is működik.

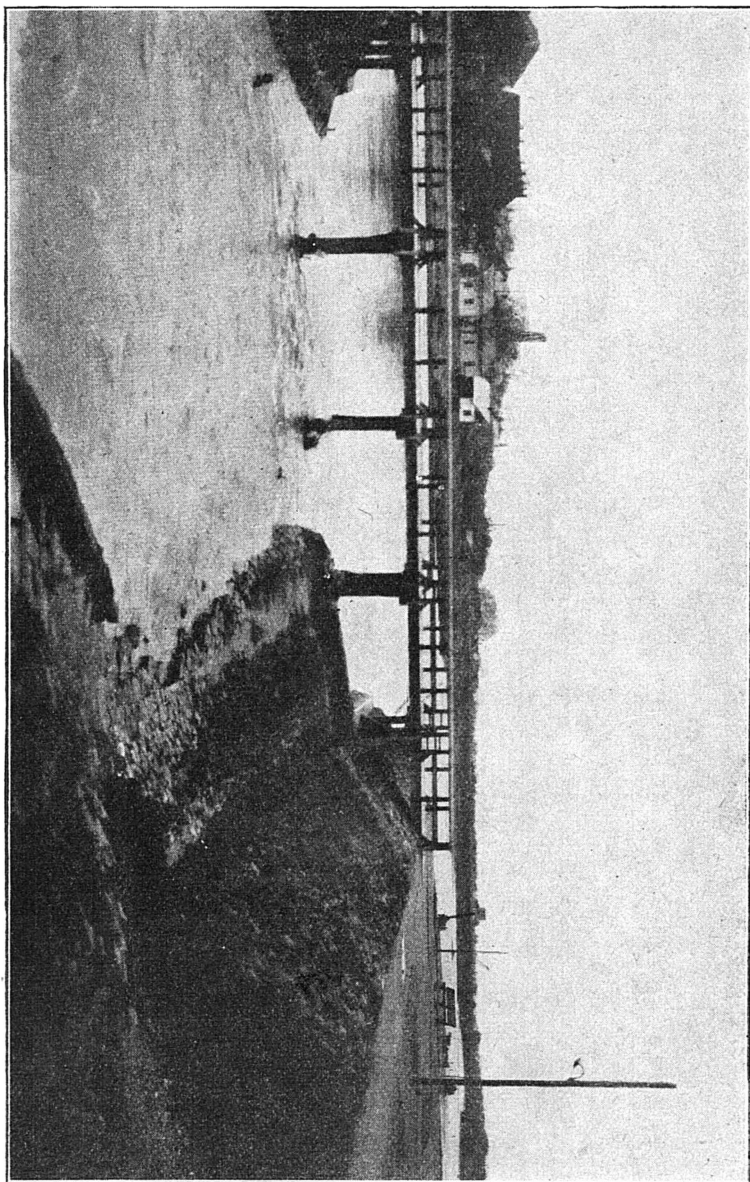
Az unitus egyháznak van még azonkívül egy lánypolgári iskolája s több fiú- és leánytáptintézete és konviktusa, valamint árva-háza. Külön kiemelendő az 1912-ben épült és azóta kétszer is meg-

boldog monumentális négyemeletes Szent Bazil-rendi kolostorban elhelyezett fiúkonviktus. A kolostor a század elején megszűnt görög pravoszláv egyház telkén épült. Mellette van a volt görög templom is.

A malom zsilipje.

Az elemi iskolai oktatás is nagy fejlődést ért el. Az elemi iskolák közül megemlítendő elsősorban a Kossuth-téri és a Drugeth-téri állami elemi iskola. Mind a kettő 1902-ben épült. Az utóbbit 1937-ben

A Kis-Ung torkolata (1925).

egy emelettel megtoldották. Az előbbiben jelenleg a ruszin állami elemi népiskola van elhelyezve. A népoktatás Ungváron különben messze évszázadokra nyúlik vissza. Egy 1400-ból való okmány János iskolamesterről (Johannes, Alias rector scole oppidi Wngwar) emlékszik meg.¹⁾ Az első óvoda Ungváron 1869-ben létesült. Bár jelenleg több állami és felekezeti óvoda működik Ungváron, mégis azt lehet mondani, hogy az óvodaügy még mindeddig nem nyert kielégítő megoldást.

A református elemi iskola még a XVIII. század végén létesült.

A volt alreál-iskola izléses épülete 1904-ben épült a második városháza telkén. Az iskola időközben megszűnt. Egyideig a ruszin polgári iskola nyert benne elhelyezést, jelenleg pedig a ruszin állami gimnázium van benne elhelyezve. Igen szép és stílszerű épület az állami polgári leányiskola, mely 1912-ben épült az Ung jobbpartján.

Az iparos szakoktatás alapját képező iparos tanonciskola még 1859-ben létesült, sokáig azonban nem volt saját épülete. A jelenlegi épület 1931—1932-ben épült a »Füzesben«. A szakiskolák közül még megemlíthető az agyagipari iskola, mely 1883-ban kezdte meg működését a Sörház-utcában, a volt Pannónia-szálló épületében, melyet a város vett meg s bocsátott e célból az állam rendelkezésére. A 20-as években az iskola átalakult faipariskolává, majd pedig 1938-ban meg is szűnt. A városi kereskedelmi iskola 1915-ben nyílt meg, majd a 20-as években államosították és áthelyezték Munkácsra. Az iskola 1940-ben ismét megnyílt és a volt városháza épületében, illetve a régi gimnázium épületében nyert elhelyezést a Firczak-utcában.

Az állami siketnéma intézet, mely igen fontos emberbaráti feladatot lát el, a város támogatásával 1904-ben nyílt meg a volt Ferencz József-laktanya egyik szárnyépületében.

A zsidó elemi iskola 1792-ben létesült. Az iskola jelenlegi épülete 1930-ban épült. A zsidó iskolai intézmények közt megemlíthető még a zsidó gimnázium, melynek díszes palotája 1936-ban épült a Füzesiparton a város által adományozott telken.

A neológ zsidó imaház 1870-ben épült a Vármegyeház-téren. Az ú. n. »askenázi«, vagyis német rítusú ortodox izraelita zsinagóga monumentális mór stílusú épülete 1904-ben épült az Ung jobbpartján, részben a város által adományozott telken. Az ú. n. »szefart« rítusú ortodox zsinagógája 1908-ban épült az Ung jobbpartján a közúti ház alatt. A vallási előírásoknak megfelelően ferdén épített imaházról nevezetes, hogy ez volt az első betonból emelt épület Ungváron. A régi ortodox imaház, mely 1794-ben épült az ú. n. orosz korcs-

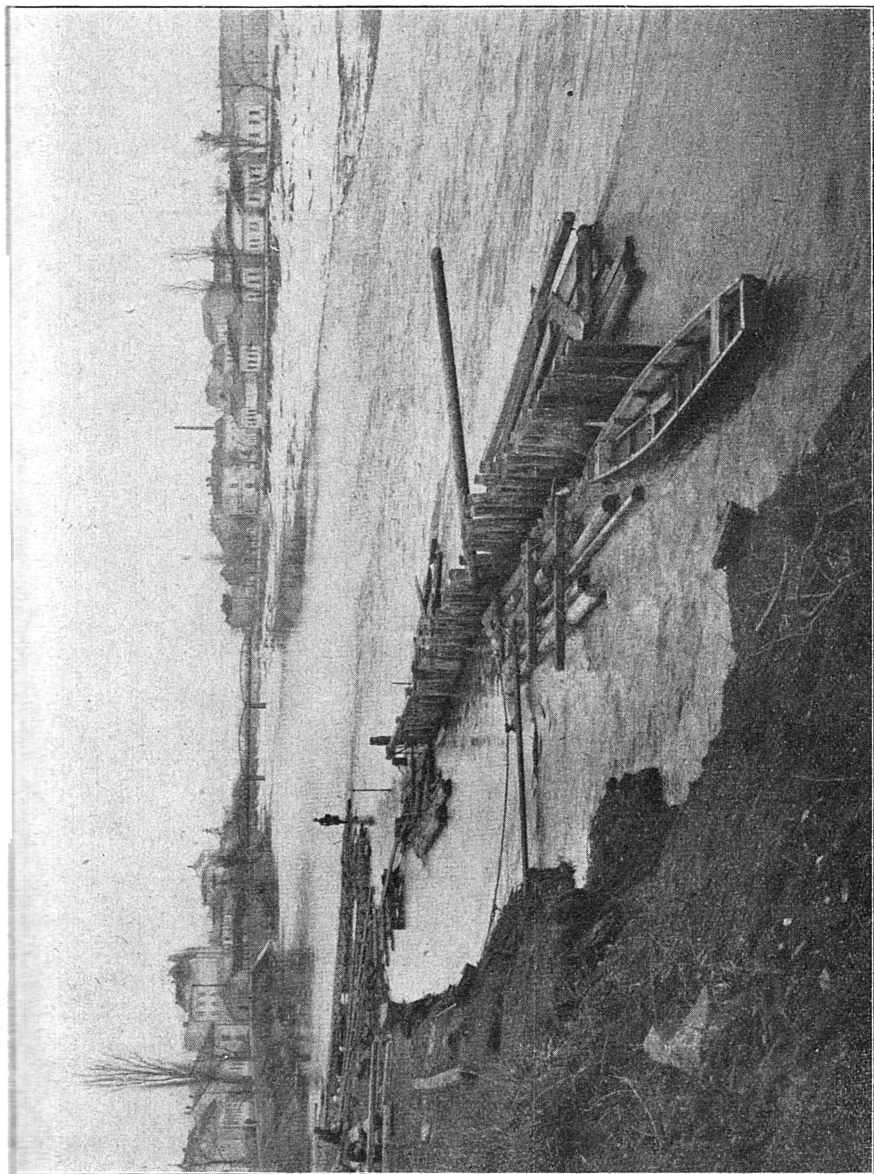
¹⁾ Századok — 1871 — 585 és köv. old.

ma helyén a Nagy-utcában az erdőigazgatóság tőszomszédságában, 1907-ben a nagy tűzvész alkalmával leégett. Helyén jelenleg talmudiskola van.

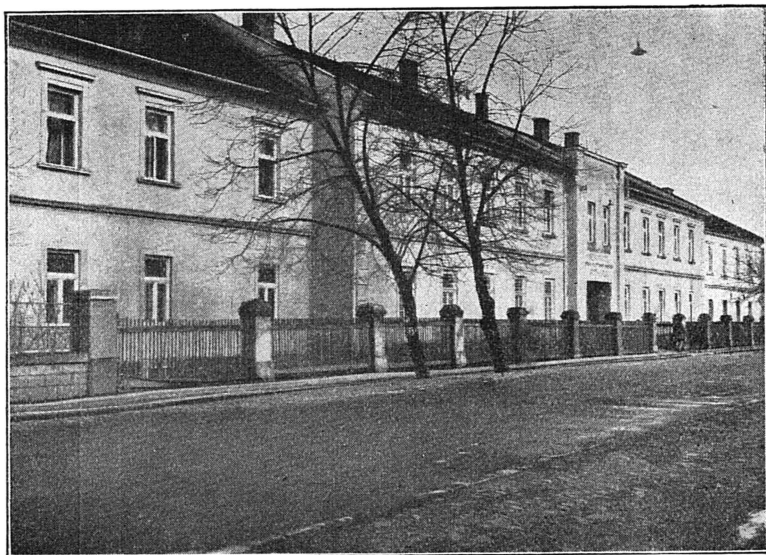
Árvíz 1926. okt. 26-án.

A színház, mely azonban semmilyen vonatkozásban sem mondható sikerült épületnek, 1907-ben épült az Új-téren (a mai Szurmay-téren) jelentős állami támogatással.

A szabályozás kezdete a Kis-Ung torkolata alatt (1925).

Jelentős volt a fejlődés a közegészségügy terén is. A városi jegyzőkönyvekben 1620-tól kezdődőleg ispotály néven többször említett kórház, mely az 1691. évi úrbéri összeírás szerint a Híd-utcában volt, időközben megszűnt. A városi tanács 1845-ben egy jótékony-célú mulatságot rendezett, melynek bevételéből a Malom-utcában vett egy kisebb házat, ahol egy kis, mindössze négy ágyas kórházat rendezett be. Ezt a kórházat eleinte közadakozásból tartották fenn s csak 1852-ben irányozták elő a városi költségvetésben a kórház fenntartására 400 forintot. Ugyancsak 1852-ben a város egy nagyobb

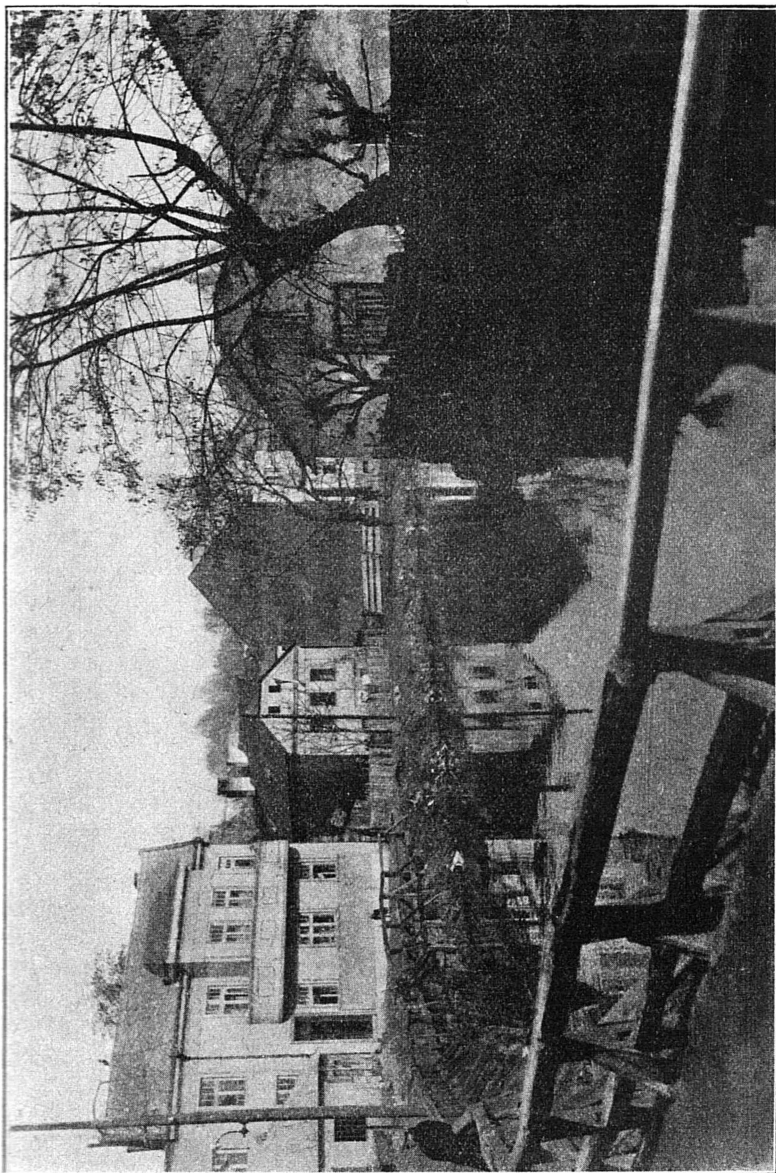

Közkórház — balra a bábaiskola. (Átépités előtt 1929-ben.)

kórház építésébe fogott a Domonyai-úton. Ezt azonban a katonai hatóságok katonai kórház céljaira foglalták le. Helyébe a király a Sas-téren (mai Kossuth-téren) adományozott a városnak a kórház céljaira egy házat. Nemsokára azonban ez a kórház is szűknek bizonyult. Erre a város a Kapos-utcán vett egy házat s oda helyezte át a kórházat, mely 1869-ben már megkapta a közkórház jellegét, ami a kórház további fejlődésére igen nagy fontossággal bírt.

A kórház eleinte csupán négy helyiségből állt. Azonban csakhamar rohamosan kezdett fejlődni. Egymásután épültek a különböző pavillonok. A járványpavillon 1911-ben, a hatalmas sebészeti pavillon

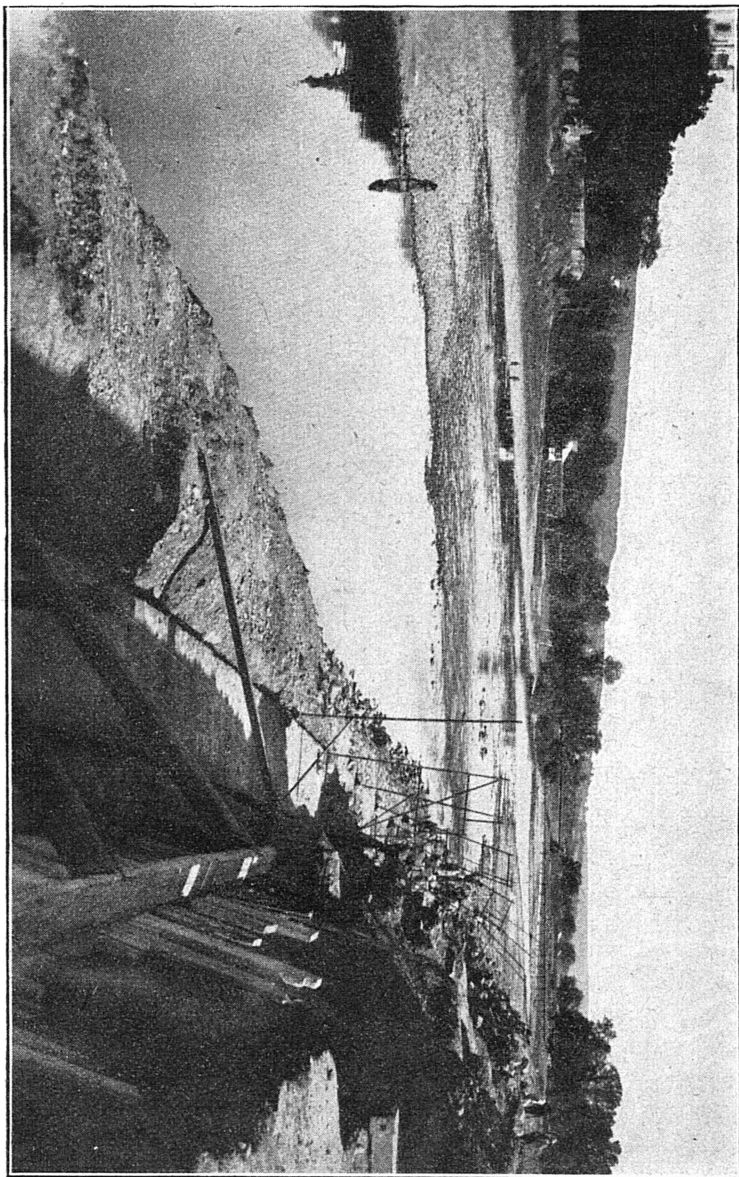
pedig 1913-ban épült. Az első világháború idején, 1916-ban épült a terjedelmes elmegyógyászati pavillon. A városi közkórház 1939-ben államosítva lett.

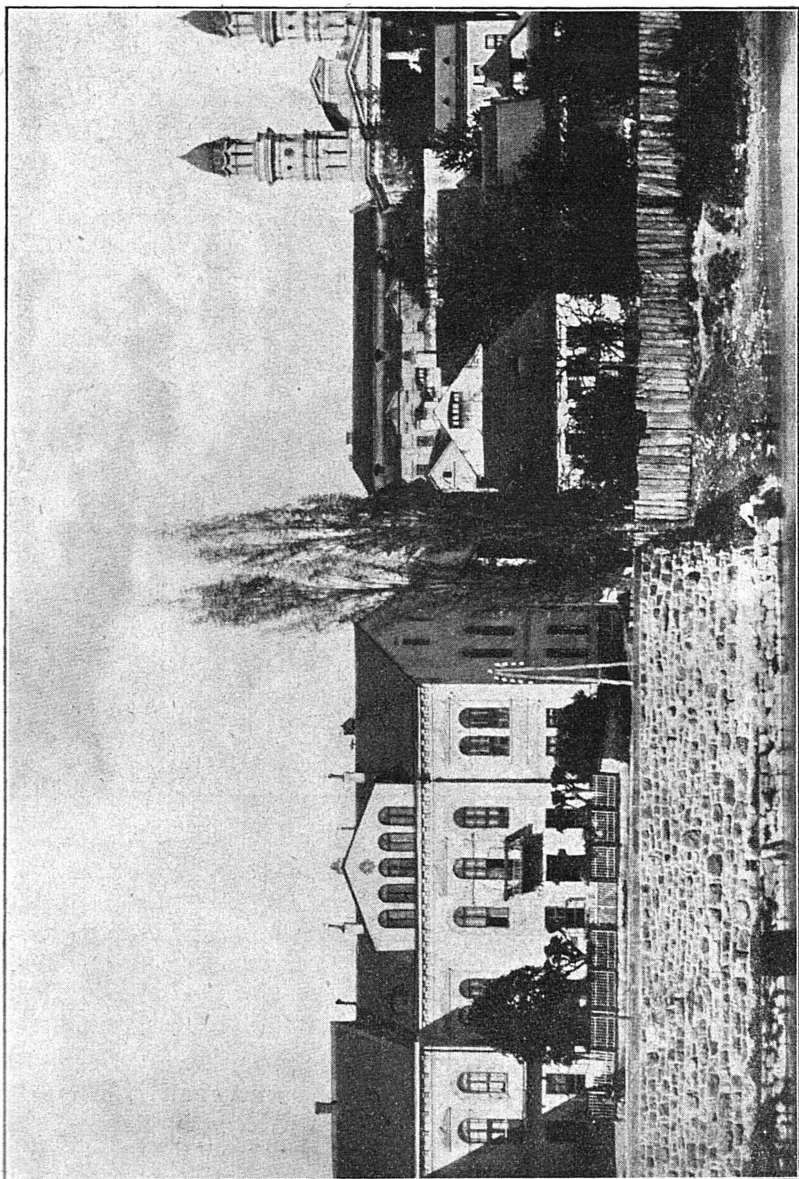
Kisungj részlet.

A bábaképző intézet 1890-ben nyílt meg. Az előadások eleinte a városi kórházban folytak. Nemsokára azonban a város által adományozott telken felépült az intézet saját egyemeletes épülete, mely-

A füzesi part szabályozása (1928). A tulsó parton az első városi strandfürdő.

ben az oktatás 1895. február 1-én vette kezdetét. Idővel az épület az intézettel szemben megnyilvánuló bizalom folytán szűknek bizonyult. Ennek folytán felmerült az épület kibővítésének a kérdése, mely az

Ungparti részlet az Új-téren a múlt század végén.

1929—30. év folyamán nyert kielégítő megoldást. Ekkor építették át és toldották meg egy emelettel a régi épületet, melyhez azonkívül hozzáépítettek egy nagy, kétemeletes szárnyépületet.¹⁾

A fent leírt fejlődés folyamányaként a város külső képe is egyre előnyösebben kezdett megváltozni, bár az évszázados földesúri uralom örökségeképpen megmaradt városrendezési és szabályozási problémákat máig sem sikerült véglegesen megoldani.

Az első járda a századfordulón épült Ungváron. Az utcák kövezése még a múlt század közepén kezdődött, azonban folyami kövekkel.

Az Ung jobbpartja 1923-ban.

Az Ung hídja, melyről »nagyhüd« néven már az 1631. évi úrbéri összeírás is megemlékszik, eredetileg természetesen fából épült. Az 1893. évi nagy árvíz azonban a hidat erősen megrongálta, s ezért helyébe 1896—97-ben egy új közúti vashidat építettek.

A város fejlődését igen előnyösen befolyásolta az 1870 : XXVII. törvénycikk alapján Nyíregyháza—ungvári vasútvonal is, melyet később Uzsokig hosszabbítanak meg, nyugat felé pedig összekötik a

¹⁾ Dr. Nemeç: Az ungvári bábaképzőintézet 1927—36. évben.

Sátoraljaújhely—Mezőlaborc vonallal. Az első világháború folyamán épült ki az Ungvár—antalóczi keskeny vágányú iparvasút.

A város fejlődése szempontjából fontos eseményként könyve-
lendő el a villanyvilágításnak 1902-ben történt bevezetése. Addig az
időig a közvilágítást oszlopokra szerelt kandeláberek segítségével
látták el. Ez az utcai közvilágítás különben 1852-ben vette kezdetét
12 utcai petróleumlámpával.

A város fejlődésével párhuzamosan növekedett a város lakossága
is, mely 1869-ben 11.017, 1900-ban 14.723, 1910-ben pedig 16.044 lei-
ket tett ki.

Az Ung jobbpartja a szabályozás után (1938).

Az első világháború idején, 1914-ben és 1915-ben Ungvár a Böhöm-Ermolli hadseregcsoport főhadiszállása volt, míg a gorliczei áttörés következtében az arcvonal el nem tolódott messze keletre.

A nagyköveti konferencia engedélyezte Ungvárnak, egyúttal pe-
dig egész Kárpátjának a csehszlovákok részéről való megszállását.
A csehszlovák hadsereg 1919. január 12-én vonult be Szobráncz felől
Ungvárra, melyet előzőleg a magyar csapatok kiürítettek.

Az ideiglenes megszállást a Saint Germainben és Trianonban
megkötött békék szentesítették. Ungvár Uzshorod néven, mely el-

nevezés a múlt század közepéből, nevezetesen az abszolutizmus korából való, az autonom Podkarpátszka Rusz fővárosa lett s mint ilyen igen nagy fejlődésnek indult. Ebben a vonatkozásban megemlítendő elsősorban az Ung folyó szabályozása, mely a város fejlődésének fő tengelyét alkotja, a városi vízvezeték, közvágóhíd és a városi mozgófényképszínház-palota megépítése, továbbá az Ung villamosítása és az új elektromos művek létesítése s ezzel kapcsolatban a közönségesen Kis-Ungnak nevezett csatorna betömése és medrében a

Kormányzósági palota (1932—1936).

főgyűjtőcsatorna lefektetése, továbbá az új iparos tanonciskola, a kiskalagói hivatalos városnegyed és a második közúti híd megépítése, a vasúti állomásnak és környékének, az ú. n. gerényi »Bolutinának« Ungvárhoz való csatolása, végül pedig a polgári repülőtér megnyitása. Építészeti érdekessége Ungvárnak az 1930-ban északorosz stílusban a Füzesi-parton épült pravoszláv (g. keleti) templom.

A csehszlovák uralom alatt a városi önkormányzatot lényegesen megszükkítették s az csupán a város gazdasági ügyeire szorítkozott, míg az elsőfokú hatóság ügykörét az e célból újonnan felállított városi jegyzői hivatal látta el. Másrészt azonban az általános válasz-

Pravosláv templom (1930).

A honvédség bevonulása 1938. nov. 10-én.

tói jog bevezetése révén a legszélesebb néprétegek nyertek befolyást a város ügyeinek vitelére.

Az 1930. évi népszámlálás szerint a város lakossága elérte a 26.675 lelket. Ugyanakkor a magyarság arányszáma a 20% alá süllyedt, minek következtében a magyar nyelv megszűnt a város hivatalos nyelve lenni, s csupán a ruszin és a csehszlovák maradt meg

hivatalos nyelvnek. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy az izraelita lakosság túlnyomó része magát zsidó nemzetiségűnek vallotta, azonkívül abban a körülményben, hogy a város lakosságának jelentős részét felemás nemzetiségű, bilingvis elemek képezik, melyek az alkalommal magukat — az államhatalomra való tekintettel — szlovákoknak, elsősorban pedig szlovákoknak vallották.

Az 1938. évi november 2-iki első bécsi döntés, mellyel Ungvárt Magyarországnak ítélték vissza, véget vetett a csehszlovák uralomnak. A várost 1938. november 10-én adták át a magyar katonai hatóságoknak.

A bécsi döntés folytán Ungvár átmenetileg igen nehéz helyzetbe került, miután nem volt környéke, sőt a város határának egy része a még megmaradt Cseh-Szlovákiában maradt. Később azonban a helyzet lényegesen javult, amidőn Ungvár az 1939. év márciusában visszafoglalt és Kelet-Szlovákia egy részével bővült Kárpátalja fővárosa lett, megyei város címmel.

A város további intenzívebb fejlődését a második világháború ideiglenesen megakasztotta. Mindazonáltal megemlítendő, hogy ez idő alatt a város további fejlődése szempontjából két fontos esemény történt. Az egyik Ungvárnak 1939-ben törvényhatósági jogú város rangjára való emelése, a másik pedig a szomszédos Radváncz községnek és az u. n. »Gerényi Telepnek« 1940 május 15-ével történt Ungvárhoz való csatolása. A csatolás folytán Ungvár területe újabb 269, illetve 239, összesen tehát 508 hektárral bővült s jelenleg összesen 2782 hektárt és 5315 m²-t tesz ki, a lakosság száma pedig elérte a 35.155 lelket.

Ezzel további kedvező előfeltételek nyújtanak lehetőséget a város jövőbeni fejlődéséhez.

Петро Сова-Гмитровъ :

Минуволость города Унгвара

Унгваръ есть прастарымъ городомъ, початки якого тонуть въ мрацѣ передисторичныхъ часовъ. Зачинаючи отъ неолитового вѣку въ всѣхъ добахъ правѣку жили вже тутъ люде, якъ про то свѣдчать найденѣ тутъ археологичнѣ памяткы.

При конци добы вандровкы народовъ, въ часѣ приходу сюды мадаръ, Унгваръ бывъ осѣдкомъ князя Лаборця. Якъ Анонимусъ пише въ 903. р. по Хр. войска Алмоша заняли сей городъ и уживали его якъ опору при своемъ дальшомъ походѣ въ завѣваню чотловины Дуная.

Въ часѣ панованя Арподовичовъ Унгваръ бывъ осѣдкомъ унгварского воеводства (voivodatus seu comitatus castri Ungh).

ковѣ подданѣ, якѣ были свободными озброеными людьми и мали за повинность хоронити замокъ, жили въ околичныхъ, до замку принадлежныхъ селахъ, якихъ было 18 и больша часть якихъ сель и до нынѣ истнуе. Жителѣ замку, замковѣ люде и замкова челядь (castrenses) жили подѣ замкомъ (suburbium). Першѣ выконовали въ замку свое ремесло, другѣ служили прислугою.

Майже одночасно зѣ вымертьемъ Арподовичовъ (1301) заникло и унгарское воеводство, а его мѣсто займае унгарский жупанатъ (Comitatus de Ungh vel Unghvariensis). Маетки замку король постепенно пороздававъ. Наибольшу ихъ часть доставъ палатинъ Амадей (въ р. 1290), котрый проти Карла Роберта, короля изъ неапольской родины Анжу, вхопився зброѣ, але коло Розгоня, въ 1312. роцѣ утративъ битву, наслѣдкомъ чого отобрали отъ него всѣ его маетки. Часть изъ отобраныхъ маетковъ отъ него — межи ними и Унгаръ — доставъ Петро Петевъ унгарский головный жу-панъ. Але незадовго сей Петро Петевъ, котрый любивъ бы бывъ посадити на угорский королевский престолъ Льва, галицького князя, такъ само повставъ противъ Карла Роберта. Та и се повстаня, до якого приключилися и русины унгарской жупы, было скоро задушено, наслѣдкомъ того и отъ Петева отобравъ король маетки. Значну часть сихъ маетковъ, межи ними и невицький замокъ и невицькое панство, до якого тогды и Унгаръ належавъ, достала родина Другетовъ, котра переселилася до Угорщины разомъ изъ королями Анжу.

Городъ, жителѣ котрого были поддаными землемаетника, спочатку дуже поволи розвивався. По урбаріальныхъ спискахъ изъ 1567. рока въ Унгарѣ было всѣго 34 крѣпацькихъ и 4 жилярскихъ дворовъ, значитья все населеня города — кромѣ замка — ледвы могло перевысшити 200 душъ. Але и мимо то городъ пригадуеся въ тогочасныхъ документахъ якъ „oppidum Ungvár”.

Въ сихъ часахъ перебудовали и унгарский замокъ, чому на свѣдчуе и дата »1598« надъ головнымъ входомъ центральной замковой палаты.

Протягомъ XVI. и XVII. столѣтъ Унгаръ бывъ свѣдкомъ горячихъ релігійныхъ борьбъ. Другеты въ серединѣ XVI. ст. стали реформатами. Ихъ прикладъ наслѣдовало и населеня города, такъ что католицькой церковной громады на концѣ XVI. ст. въ Унгарѣ вже зовсѣмъ не было. Але на початку протиреформаційного руху Другеты зновъ приняли католицьку вѣру и стали передовыми борцами католицизму. Изъ сѣго огляду треба особливо згадати гр. Георгія Другета, котрый поставивъ собѣ за головну житьеву цѣль ширеня католицизму. Для того онъ въ 1613. р. заосновавъ въ Гуменномъ езуитску колегію, котру потому его сынъ, або лѣпше кажучи его невѣстка р. Анна Якушичъ въ 1646. р. перенесла до Унгару.

Послѣ появленя въ Унгварѣ езуитовъ знову загорѣла религійна борьба, зависимо отъ щастя, то католики то реформаты перебирали церковнѣ маетки. Наконецъ реформатска церковна громада была вытиснена ажъ до Радванки, отки — по дозволу короля — только въ 1783. роцѣ могла вернуться до Унгвару.

Але головною цѣлью приходу езуитовъ до Унгвару было переведеня и посиленя церковной униї, то есть приключеня доти православныхъ русиновъ до римской церкви. Ся уния была переведена въ унгарской замковой церкви (позднѣйше розваленной), по твердженю историковъ въ роцѣ 1646, або 1649. Въ сѣй церкви 63 православнѣ батюшки приняли унию, яка однакъ запановала по цѣлому краю лишъ по зрушеню зависимости Ерделя послѣ борьбы черезъ цѣле столѣтя.

Въ сихъ рухливыхъ часахъ городъ скорымъ темпомъ развивався, хоть отъ частыхъ облогъ много терпѣвъ. Сякъ въ 1619. р. заняли городъ войска Бетлена, а 1644. рока войска Георгія Ракоція I. Въ часѣ повстаня Текелія городъ часто мѣнявъ своего газду. Въ 1678. р. занявъ городъ Текелій, скоро потому запановали въ городъ лабанцы, але 1648. р. Текелій штурмомъ зновъ занявъ городъ. По урбаріальному списку зъ 1637. въ тыхъ часахъ въ Унгварѣ было всѣго 238 дворовъ. Изъ сѣго часу походить, именно изъ рока 1635-го и гербова печатка города, зъ грозномъ по серединѣ.

Фамилія Другетовъ по мужеской вѣтцѣ въ 1691. роцѣ вымерла. Городъ и до него принадлежна величезна доминія — по згодѣ изъ ерародъ — перейшла на гр. Николая Берченія, супруга Христини Другетъ. Берчений бывъ потому ведучою особою позднѣйшого Ракоціёвого повстаня. Унгарский замокъ, який достався до рукъ лабанцовъ, повстанецькое войско, яке складалося изъ русиновъ зъ долины Унгъ — «армія въ петецѣ» — черезъ поврокъ облягало замокъ, а на яри 1704. рока и заняло его для Ракоція.

Послѣ придушеня борьбы за свободу городъ и доминія, якъ собраный маетокъ, досталися до рукъ ерару, який выконовавъ свою власть надъ городомъ самовольно и немилосердно. Городъ попробовавъ оборонятися отъ насильства и симъ почалася уперта борьба, яка тревала повтора столѣтя и протягомъ якої борьбы городъ зовсѣмъ збѣднѣвъ, а потомки колишнихъ крѣпаковъ зъ грунтами стали бѣдными желярами.

Але самый городъ и при сякихъ неблагихъ обставинахъ дальше развивався, хоть и поволи. Его развитку допомогла и та обставина, что въ 1769. роцѣ осѣдокъ жупы изъ Надькапошу переложили до Унгвару. Кромѣ того перемѣстили до Унгвара, въ 1775. роцѣ, и осѣдокъ мункачской греко-кат. епархіѣ, яка была заоснована въ 1771. роцѣ. Для сѣй цѣли Марія Тереза подарила епархіи монастырь и церковь въ тыхъ часахъ розпущеного езуитского чину, а кромѣ того и унгарский замокъ.

Борьба города против ерару мала якийсь выслѣдокъ, коли жупнѣ власти въ 1838. р. выповѣли, что Унгваръ есть городомъ изъ самоуправою (своею городскою радою).

Однакъ городъ освободився отъ панованя землеаетниковъ только по зрушеню панщины въ 1848. роцѣ. Тогда освободилося населеня города отъ крѣпачьихъ тягарѣвъ, передовсѣмъ отъ панщины, яка выносила ажъ 12—18 днѣвъ работы отъ каждого двору.

По зрушеню панщины городъ почавъ скорѣйшимъ темпомъ розвиватися. Изъ жерди та изъ глины злѣпленѣ, соломою прикрытѣ хатчины желяровъ помалы щезали. На ихъ мѣстахъ будовалися краснѣ горожанскѣ дома и палаты. Кромѣ того побудовалося больше красныхъ городскихъ будинковъ. Приростало и населеня города, въ 1850. роцѣ населеня выносило 8.015 душъ, въ 1900. р. досягло 14.723, а въ 1910. роцѣ 16.044 душъ.

По першой свѣтовой войнѣ Унгваръ — подъ назвою Ужгородъ — ставъ головнымъ городомъ автономного Подкарпатя и нежданымъ темпомъ почавъ розвиватися. Тутъ треба головно подчеркнути регулацію рѣки Унгъ и побудованя городского водопроводу.

По рѣшеню першого виденского арбитражу, въ 1938. роцѣ Унгваръ вернувся до Святостефанской державы и ставъ головнымъ городомъ въ яри, 1939. рока присоединеного Подкарпатя. Разомъ настала важна змѣна и въ его публичноправномъ положеню, бо въ 1940. роцѣ Унгваръ ставъ муниципальнымъ городомъ. Прилученьемъ до города сусѣдней Радванки и такъ званого приселку Герень въ 1940. роцѣ значно розширилася и територія города. Такъ само значно подросло и число населеня, въ 1941. роцѣ жило въ Унгварѣ вже 35.155 душъ.

Симъ были заложенѣ выгоднѣ условія для дальшого будучого розвитку Унгвару.

Иванъ Гарайда :

Галицька политика угорскихъ королёвъ Бейлы III-го и Андрія II-го.

I.

Характеръ угорскихъ и польскихъ интервенцій въ Галичинѣ.

Коли переглянеме сторонки руськихъ лѣтописовъ, котрѣ суть найважнѣйшими жерелами до исторіи Руси, то передъ нами стане ясною та вѣковѣчна борьба, яка отбывалася межи русинами и поляками о посѣдана Галичины. Той многолѣтний русько-польский антагонизмъ зачався уже при заложено польской державы.¹⁾ Але въ политичнѣ sprawy той землѣ спорадично мѣшались и угорскѣ королѣ отъ конца XI. ст., отъ панованя Володислава Святого, такъ, что неразъ нарушавъ покой Червеной Руси и брѣнькѣ зброѣ угорскихъ войскъ. Володиславъ Святой, появляючися на той землі, выступае проти князѣвъ Перемышля и Трембовлѣ. Подъ Перемышлемъ бывъ побитый Коломанъ Книжничій.²⁾ Межи роками 1148—1154 шѣсть разъ побывало угорское войско на Руси, чтобы боронити Изяслава, несправедливо посаженого на велико-князевский престолъ въ Киевѣ.³⁾ Головный гонимъ позднѣйшихъ угорскихъ походовъ звертався уже проти Галича. Той городъ протягомъ XII. ст. выросъ на столицю могучей державы. Володимирко, розширяючи границѣ своей державы на югъ и на сѣверъ, перенесъ столицю до Галича. Въ 1187. р.

¹⁾ «Иде Володимеръ на Ляхы и взя грады ихъ Перемышль, Червень и инья грады, и побѣдиша подъ Русью».

²⁾ «Повѣсть временныхъ лѣтъ до р. 1099. Въ томъ роцѣ побито угровъ подъ Перемышлемъ».

³⁾ Про то дае вычерпуючѣ вѣсти Киевска Лѣтописъ, особливо, что относится до Гейзы II-го.

умеръ въ Галичу Ярославъ Осьмомысль, сынъ Володимирка, котрый протягомъ своего довгого панованя розширивъ границѣ ажъ до Дунаю, т. е. на порожнѣ або дуже рѣдко залюдненѣ области нынѣшней Молдавіѣ, яку выпгибаючѣ тогды вже язиги спустили, а половцѣ ще не заняли.⁴⁾ Смерть Ярослава положила конецъ розцвѣту Галича. Часто мѣнялися князѣ, что давало широкое поле для угорской, польской або киевской интервенціѣ.

Отъ того часу, т. е. отъ Бейлы III-го зачинаеся навязаня моея працѣ. Ингеренціѣ изъ стороны Угорщины до того часу мали родинный характеръ, безъ якихъ будь завойовныхъ замѣровъ. Династичнѣ супружа руськихъ, польскихъ, ческихъ и угорскихъ володарѣвъ злучали ихъ якбы въ одну родину, члены котрой уважалися братами.⁵⁾ Отти походила политична интервенція Арпадовичовъ. Восточна Европа яко политична цѣлость вытворилася межи X—XII. вѣкомъ. Въ 963. роцѣ польска держава представляеся намъ яко з'единеный организмъ, мало позднѣйше отбываеся процесъ повстаня Чехіѣ, на ту добу припадае утраваленя южно-руськихъ князевствъ и заложена угорского королевства. Згаданѣ державы уже въ послѣднихъ десяткахъ XI. ст. вытворяють солидарну группу, яка выражаеся въ приятельскихъ и патріярхальныхъ зносинахъ ихъ володарѣвъ, особливо въ родинномъ звязку ихъ династій.⁶⁾

На такое становище сусѣднихъ династій безсумнѣвно впывали и межинароднѣ мотивы, именно двасторонный натискъ западнѣго и восточного цѣсарства, який отчуваеся вже отъ конца X-го ст. Кромѣ того передовсѣмъ внутрѣшнѣ споры примушавали володарѣвъ того часу до користованяя родинною помощю. Для зрозумѣня тыхъ борьбъ за престоль треба собѣ здати справу зъ того, что въ восточно-европейскихъ державахъ вопросъ дѣдиченя ажъ до пол. XI-го ст. взагалѣ не бывъ урегулованый, а позднѣйше упорядкованя той справы и такъ не перешкаждало тертю родаковъ. Наслѣдкомъ тыхъ обставинъ отъ X-го ст. до XII-го ст. истновало великое число припадовъ, коли маючого право до панованя брата або родаки просто выгнали изъ державы, беручи владу до своихъ рукъ.⁷⁾ Отже сущность политичной интервенціѣ, котра походить изъ династичного спородненя есть слѣдующа: zagrożеный князь звертаеся до своихъ заграничныхъ родаковъ, котрѣ выключно на основѣ спородненя спѣшили ему на помощь. Кривду родака уважали властною. Отси

⁴⁾ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest, 1899, т. I., ст. 329.

⁵⁾ Повѣсть временныхъ лѣтъ до р. 998.: »Володимерь . . . живяше же въ мирѣ и въ любви и съ окольными странами и съ королѣи зъ Болеславомъ Лятцкимъ и съ Стефаномъ Угорскимъ и со Андрихомъ Чезьскимъ . . .«

⁶⁾ Jancsó Benedek emlékkönyv (Deér József: A magyar-horvát államközösség kezdetei). Budapest, 1931, ст. 108.

⁷⁾ Ibidem ст. 110.

выплывавъ обовязокъ помочи. Такимъ способомъ нѣбы валилися всякъ границѣ, родяки прибывали хотьбы изъ отдаленя 1000 км.⁸⁾

Фамиліярный характеръ тыхъ сѣверныхъ угорскихъ военъ змѣнився цѣлкомъ за Бейлы III-го. Сей король порвавъ зъ традиціною восточною политикою Арпадовичовъ, звертаючи свою оріентацію на западъ. Глядавъ звязки изъ западно-европейскими династіями. Перша его жона Анна Шатійонъ по матери походила изъ норманскихъ князѣвъ Антиохіѣ, по отцю изъ славной французской родины. Его дѣти Емерикъ и Констанція были зарученѣ изъ дѣтьми нѣмецко-римского цѣсаря. Емерикъ по смерти жоны нѣмки взявъ за жону доньку Алфонза, короля арагонского, а самъ Бейла другой разъ оженився въ 1186. р. зъ Маргаретою Капетъ, донькою Людовика VIII-го и вдовою наступника англійского престола Генрика. Отже туй не стрѣчаеме звязковъ русскихъ або польскихъ, всетаки по матери русыцѣ и брату бывъ спородненный изъ домоу чешскихъ князѣвъ, якъ такожъ изъ австрійскимъ князѣмъ Леополдомъ.⁹⁾

Всетаки не зорвавъ ани Бейла III-ий изъ галицькою политикою. Мѣсто родинныхъ интервенцій выступае у него поважна плановитость и доцѣльность политики. Той политицѣ уже давъ реалну подставу. Цѣлею его было збогатити власть Арпадовичовъ одною провинціею. Сему сприяли непевнѣ обставины въ Галичинѣ, котра была того часу територіею безнастанныхъ внутрѣшнихъ борьбъ. Именно Ярославъ тестаментомъ переказавъ Галичину своему незаконному сынови Олегови, а законный сынъ Володимиръ одержавъ Перемышль. Хоть бояре присягли на респектованя тестаменту, Олегъ бывъ змушений утечи, такъ, что владу перебравъ правный наслѣдникъ. Однакъ и его панованя не было довгимъ, и онъ не сповнивъ кладену въ него надѣю. Одѣдичивъ отъ отця пристрастну натуру, оженився изъ жоною якогось попа, зневажавъ при томъ жоны и доньки боярѣ. Изъ переказовъ лѣтописця знаеме, что галицькѣ бояре спротивилися самоволѣ Володимира и подбурили цѣлу суспольность противъ него.¹⁰⁾ Треба знати, что бояре уже зъ концемъ XII. в. домагалися участи въ политичныхъ справахъ своей землѣ. Чтобы то досягнути, мусѣли неразъ вести завзяту боротьбу изъ своими князями. Уживали жорстокѣ средства, проганяли князя за княземъ, бо мали доста кандидатовъ. Коули уже власными силами не могли зъ ними поради, тогды зверталися до малярѣ, поляковъ або

⁸⁾ Ibidem ст. 111.

⁹⁾ Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar Történet, т. I. ст. 420.

¹⁰⁾ Найважнѣйшимъ жереломъ до исторіѣ Галичины въ XIII. ст. есть 3-а часть Платского Лѣтопису (назва отъ монастыря св. Ипатія) т. зв. Галицько-волынский лѣтописъ. Полное собраніе русскихъ лѣтописей. II. 1908. На семь жерелъ опираюся, что до истомостей про Галичину.

до иншого руського князя. Такъ сталося и изъ Володимиромъ. Бояре выставили протикандидата въ особѣ ладомирского князя Романа, котрый напевно не найменшу ролю мавъ у выкликаню обуреня проти Володимира.¹¹⁾ Але тому, что Володимиръ такожь мавъ своихъ вѣрниковъ, его вороги мусѣли глядати якийсь претекстъ, якусь правну причину до его прогнаня. А то не было такъ. Закинули ему его неморальное житя.¹²⁾ Володимиръ отчувавъ, что скрытый огонь може въ каждой хвилѣ выбухнути. Отже забравъ свою попадю и еѣ двоухъ сыновъ и пошовъ у дворъ Бейлы III-го. Дальший его побыть въ Галичинѣ бывать неможливый. Навѣтъ изъ стороны Казимира Справедливого, краковского князя, не бывать безпечнымъ. Именно Володимиръ наѣздами часто нарушовавъ спокой границѣ краковского князя. Еще до того его противникъ Романъ бывать спородненный изъ краковскимъ дворомъ.¹³⁾

На сей основѣ можно зрозумѣти, что Володимиръ, забравши великое число золота и сѣбла, разомъ изъ своею дружиною, глядае поддержку у Бейлы III-го противъ Романа и бунтовничихъ галичанъ. По его утечи въ 1188. р. Романъ занявъ галицький престолъ при помочи Казимира Справедливого.¹⁴⁾ Бывъ се перший випадокъ въ исторіи Галичины, что на престолѣ засѣвъ чужий, а кромѣ того настало першее злученя Галичины зъ Ладомірією. Однакъ уже изъ маю 1184. р. мае документъ, въ котромъ Бейла III. выступаетъ яко rex Galatiae.¹⁵⁾ Отже першее панованя Романа въ Галичинѣ было иллюзіинымъ. Могъ бы ктось подумати, что тамъ запануе знова Володимиръ. Бейла однакъ не оправдавъ кладенѣ на него надѣѣ. Занявъ Галичину, але не думавъ тамъ посадити на престолѣ Володимира. Може вже тогды въ головѣ Бейлы III-го зъ широкимъ виднокругомъ и смѣлыми концепціями достигала думка секундогенитуры Арпадовичовъ. Изъ двоухъ его сыновъ, послѣ плановъ Бейлы, старший Емерикъ мавъ достати корону св. Стефана, яко rex Hungariae, а молодший Андрій мавъ остати rex Galatiae. Середъ такихъ плановъ не мало быти рѣчи о реституціи Володимира.

На вѣстку про зближеня угорского войска подъ проводомъ самого Бейлы III-го, Романъ въ оточеню вѣрныхъ ему бояръ

¹¹⁾ Ип. Лѣт. 660.

¹²⁾ Ibidem 660... »княже мы не на тя восталѣ смѣи, но не хочемъ кланятися попады...«

¹³⁾ Отецъ Романа Мичиславъ великій, князь киевско-володимирскій; мати Агнета, сестра Казимира Справедливого. На основѣ сего тѣсного родинного звязку Романъ бывать частымъ гостемъ князевского двору Казимира, у котрого послѣ словъ летописца „*paene a cunabulis educatus*“.

¹⁴⁾ Kronika Wincentego. Mon. Pol. Hist. II. 412. — *Quem (Romanum) ob meritorum insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit, rege ipsorum Laodimiro in exilium profligato.*

¹⁵⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. II. 247.

утѣкъ изъ Галичины. Угорский король ставъ паномъ ситуаціѣ. Корону св. Стефана збогативь одною провинцією, чоґо выразомъ бывъ титуль *rex Galatiae*. Не могъ однакъ довго остави въ Галичинѣ, бо дома чекали его sprawy володарскѣ. Тому оставъ тамъ кандидатъ на королевский престолъ, королевичъ Андрій. Для запевненія собѣ вѣрности Бейлы III. взявъ зъ собою закладничковъ зъ посередѣ боярѣ. Панованя молодого королевича стрѣтилося зъ прихильностью одной части боярѣ. Подъ надзоромъ угорской влады бояре жили послѣ своей волѣ. Кого небудь признали бы были за князя, але они самѣ хотѣли пановати. Угорска влада не была ничимъ инымъ, якъ скрытымъ панованьемъ горстки боярѣ. Цѣлу администрацію Бейла лишивъ въ ихъ рукахъ,¹⁶⁾ черезъ что удалося ему ихъ склонити на свою сторону. Бывъ се перший випадокъ въ исторіи Галичины, чтобы руська аристокрація подала руку угорскому королевичу. Отъ того часу чторазъ лѣпше розростаюча угорска партія бере участь въ политичномъ житіи Галичины. Позднѣйше предкладають они чторазъ новѣ проекты королевичу, бо номинальна угорска верхность въ дѣйствости ровнялася ихъ панованю. Кромѣ того угорскѣ володарѣ, выкорыстаючи ихъ пружность, подарунками приклонили ихъ на свою сторону, здаючи собѣ справу зъ того, что политичное житя спочивае на ихъ плечахъ. Отже панованю королевича Андрія изъ внутира спочатку ничего не огрожало. Тымъ больше небезпеки громадилося изъ зовнѣ. Два его попередники не зрелися надѣѣ отзыскати владу. Передовсѣмъ не зрелся князь Ладомеріѣ Романъ. Мавъ за собою поддержку Казимира, краковскаго князя. Тадѣ галицька побѣда Бейлы III-го означае его пораженя. Обое ривализують на той области. Такое становище краковскаго князя могло быти поважною небезпекою для Андрія. Изъ сей конюнктурѣ постановивъ Романъ скорыстати, звернувся до Казимира. Але что сталося? Не бывъ выслуханный.¹⁷⁾ Проти политики Казимира повстала могуча внутрѣшня оппозиція изъ стороны краковской шляхты.¹⁸⁾ Только изъ сего огляду могъ приказати Казимиръ помочъ Романови. Что могло вплынути на подобное рѣшучее становище краковской шляхты? Мае то интересну прелудию. Угорска оріентація въ Краковѣ уже тогда може похвалитися якразъ 200 лѣтною минувшиною. Чимъ тѣснѣйша была сповпраця польско-угорска, тымъ менша небезпека была изъ стороны нѣмецкаго цѣсарства. Ся небезпека за часовъ Казимира была доста грозна. Ще Казимиръ не засѣвъ сильно на князевскомъ престолѣ Кракова. Его старший братъ Мешко, корый на основѣ сеніорату повнымъ правомъ могъ домагатися Кракова, николи не думавъ зрелитися того. Старався то одержати

¹⁶⁾ Ип. лѣт. 661.

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Winc. 415.

назадъ черезъ признаня верхности нѣмецкого цѣсаря. Фридрихъ Барбаросса поважно занявся справою Мешка и своего сына Генрика VI-го выславъ проти Казимира. Была се тяжка ситуація для краковскаго князя. Казимиръ, чтобы ратовати ситуацію, выславъ до Галле передъ Генрика посольство, котрое въ имени Казимира присягло вѣрности цѣсареви. Сей поступъ вызвавъ добръ наслѣдки. Цѣсаря цѣлкомъ не интересовало, кто есть краковскимъ княземъ. Могъ бы быти нимъ такъ Мешко, якъ Казимиръ, головнѣ, чтобы признавъ цѣсарьску суверенность. Симъ способомъ краковский престоль на зовнѣ для Казимира бивъ уратованный, але у внутрѣ стрѣтився зъ поважнымъ спротивомъ. Мадярофилской шляхтѣ можно приписовати то, что Казимиръ не допомогъ Романови.¹⁹⁾ Мусѣвъ Казимиръ числитися изъ незадоволеньемъ оточеня, котрое не хотѣло розгнѣвати подкарпатского сусѣда. Романъ однакъ не успокоився. Заключивши союзъ изъ своимъ тестемъ Рурикомъ, киевскимъ княземъ, выршивъ для здобытя Галичины. Что выправа не удалася, въ томъ великою причиною были бояре, котрѣ всѣ якъ одинъ стали въ оборону угорского панованя.²⁰⁾ Тутъ можно поставити вопросъ, что было причиною такой вѣрности бояръ до угорского панованя. Изъ одной стороны то, что правительство малолѣтного Андрія запевняло имъ вольну руку, изъ другой стороны особа надмѣрно энергичного Романа, была грозбою для бояръ, призвычаеныхъ до слабой волѣ пануючого. Всякъ пробы Романа скончилися неуспѣхомъ. Ничъ иншого ему не осталося, якъ повернути до родного Ладомира. Особа Романа не представляла уже больше небезпеки для *regnum Galatiae* Андрія. Але приходили большѣ тяжести, котрыхъ усуненя не было легкое. Бивъ то племенный звязокъ, а такожъ религійна спольнота. Киевский митрополитъ, якъ выражаеся лѣтописецъ, жадае забрати Галичину изъ чужихъ рукъ и посадити тамъ своего князя. Закликъ не оставъ безъ успѣху. Перша атака на Галичину, то бивъ только невдалый планъ, котрый только черезъ незгду руськихъ князѣвъ не вѣнчався успѣхомъ. Уже напередъ дѣлилися добычею. Але ситуація набирала чторазъ большѣ и поважнѣйшѣ розмѣры для королевича Андрія. Кромѣ угорской оріентації истновала поважнѣйша боярска партія, котра и дальше стояла на народовецькой основѣ або числилася зъ антипатією народа до чужихъ и не санкціонувала утреваленя угорского панованя,²¹⁾ а глядала радше руського князя. Кандидатомъ сего напрямую бивъ Ростиславъ. Перебываючи яко выгнанецъ въ Смоленску въ той хвилѣ, якъ дознався о запрошено бояръ, выршивъ въ дорогу, чтобы добыти назадъ свою отчину. На вѣстку о зближеню Ростислава, Бейла III. по-

¹⁹⁾ Ип. лѣт. 661.

²⁰⁾ Ibidem 662.

²¹⁾ Ibidem 664.

сильнѣе угорское войско въ Галичинѣ. Королевичъ и его дорадники зрѣли все, чтобы здержати боярство отъ з'единеня изъ Ростиславомъ. Многѣ зложили Андріеви присягу вѣрности. Однѣ изъ боязни, другѣ изъ переконаня. Дакотрѣ были звязанѣ черезъ то, что ихъ отцѣ або братя перебывали на дворѣ Бейлы III-го яко закладники, такъ, что не могли явно выступати проти королевича.²²⁾ Сякъ настали середь боярѣ незгоды. Однакъ абсолютно большѣ выгяды мавѣ Андрій. Партія Ростислава малѣла зъ дня на день. Справа его была програна. Битва скончилася для Ростислава фатально. Самъ онъ раненый достався до неволѣ. Его трагична судьба принаймѣ хвилево збудила у галичанѣ спѣвчутя и побудила ихъ знову (до отпору. Намѣромъ ихъ было вырвати Ростислава изъ неволѣ и проголосити его княземъ. Чтобы сей планъ въ корени задавити, угорскѣ паны зѣльемъ отравили раны Ростислава, отъ чого подѣ короткимъ часомъ онъ померъ въ монастыри св. Ивана.²³⁾ Однакъ мадяре, знаючи, что галичане «глядяють собѣ руського князя», зачали имѣ выробляти великѣ кривды. Дальше ихъ панованя лѣтописецъ малое кровавыми фарбами. Отчаяня все перебирае мѣру, что зазначуеся и въ словахъ лѣтописця, котрый малое ихъ поступованя до подробности. Панованя ихъ подтримовала уже только сила збрѣ. Каждая искра могла довести до пожару и поглотити *regnum Galatiae* Андрія. Не было только отповѣдной единицѣ, котра бы стала на чоло незадоволеного народа. Але судьба принесла помощь. Боярамъ не треба было довго глядати, чекати. Бейлою III-имъ увязненный Володимиръ, подкупивши сторожѣ высвободився изъ вязницѣ. Черезъ се галицкѣ успѣхи Бейлы III-го были zagrożенѣ. Володимиръ глядавъ поддержку у Фридерика Барбароссы. Сей поправдѣ не давъ ему, непосредней помощи, але повѣривъ Казимиrowи Справедливому реституцію выгнанця. Краковскій князь не мавѣ возможности отказати волѣ своего сеніора и теперъ того Володимира, котрого недавно разомъ изъ Романомъ позбавивъ панованя, мавѣ помощью галичанѣ знова впрозидити на князевство. Не была то рѣчь тяжка, бо Галичина по немилосердномъ угорскомъ панованю, якъ достиглый овочъ втала въ руки Володимира. Коли Володимиръ повернувъ, »то галичане зъ великою радостью витали князя изъ ихъ крови«. Але Казимиръ мало не наплативъ протегованя Володимира высокою цѣною. Изъ переказовъ Кадлубка знаеме, что политика Казимира, особливо послѣднѣ галицкѣ выпадки, будили великое незадоволеня въ групѣ оппозиціѣ такъ проти него самого, якъ

²²⁾ Ibidem 664—5.

²³⁾ Ibidem 665.

его дорадника воеводы Николая.²⁴⁾ Ситуация для Казимира была темъ больше небезпечною, что живъ еще старый Мешко, котораго бунтовники могли посадити хоть коли на престоль. А теперь для выконаня своего плану скорыстали зъ прихильной нагоды. Подъ темъ часомъ, коли князь изъ вѣрною шляхтою перебувае на Руси, бунтовники зачали облягати Краковъ.²⁵⁾ Отданный Казимирови епископъ Фулко героично боронивъ городъ, але наконецъ всетаки бывъ примушенный до капитулаціи.²⁶⁾ На вѣдомость о краковскомъ бунтѣ Казимиръ повернувъ изъ руськимъ войскомъ и покоривъ прихильниковъ Мешка. Веденный тверезостью и политичнымъ розсудкомъ перебачивъ бунтовникамъ и сповнивъ одинъ изъ постулатовъ оппозиціи, то есть привернувъ добрѣ зносины изъ угорскимъ королемъ.²⁷⁾ Заключеня миру по высше спомянутой думціи было конечностю такъ для Казимира Справедливого, якъ для Бейлы III-го. До того часу краковский князь и угорский король выступали яко соперники. Обомъ рохѣдилось о Галичину. Послѣднѣ подѣи означали цѣлковитый упадѣкъ политики обохъ володарѣвъ. Бейла бывъ примушенный зречися плану, котораго реализация до такой великой мѣры збольшала бы славу угорского королевства и власть Арпадовичовъ. Не меншее было розчарованя Казимира, котрый хоть зъ малою горсткою, але спѣшивъ привернути Володимира на престоль. Але Володимиръ отвернувся отъ Казимира и поддався подъ опѣку своего уйка Всеволода сусдальского.²⁸⁾ То, что не удалося Бейлѣ III-му, не удалося ани Казимирови Справедливому. Бейла III. и Казимиръ провадятъ боротьбу, чтобы взяти Галичину подъ впливъ або посѣданя, а темъ часомъ богатый плодъ достаеся въ руки третѣго, т. е. князя Всеволода сусдальского. Володимиръ достався подъ цѣлковитый его впливъ. Уже самъ поворотъ Володимира значае триумфъ русской идеѣ. Галицькое панованя Андрія зрушивъ не такъ Казимиръ, якъ радше почутя родинного звязку, едноты племени. Изъ той точки погляду можно оцѣнити союзъ, заключеный межи Бейлою III-имъ и Казимиромъ Справедливымъ. Галичина входитъ въ русло загально-русского жия, что отобра-ло возможность розширеня впливу на Руси такъ угорскому королеви, якъ краковскому князю. Судьба злучила дотеперѣшнихъ

²⁴⁾ Wincenty Kadłubek 415: Allegant, per ipsum (Nicolauum) omne huius regni decus pessumdatum, omne decorio firmamentum enervatum; asserunt regis Pannonniorum foedere soluto, prorsus huius regni securitatem exspirasse.

²⁵⁾ Ibidem 416: urbem, amicis exhaustam Casimiri, occupare intendunt.

²⁶⁾ Ibidem: Traditur civitas.

²⁷⁾ Ibidem 421: Regis quoque Pannonniorum foedera, idem, qui eadem dissolvise arguebatur, palatii Fulcone Cracoviensium episcopo ad perfectum redintegrat, iuxta sanctorum instituta, regis videlicet beati Stephani et sanctissimi Polonorum patroni, scilicet Adalberti: communiter debere coli utriusque regni amicitias, communiter alterutrius hostilitates insectari; communes fore prosperitatum successus, et indrimentes necessitatum succursus.

²⁸⁾ Ил. лѣт. 667.

противниковъ. Спольно сталися ворогами князя сусдальскаго, котрый якъ такихъ трактуе ихъ обохъ однако. Выникае се изъ посольства, яке высылае Всеволодъ при инсталациі Володимира до Бейлы III-го и до Кракова. Посольство повѣдомляе обохъ володаревъ, что сусдальскій князь бере въ оборону Володимира и wymagaе отъ нихъ присягу на то, что не будутъ перешкаджати Володимиру въ панованю.²⁹⁾ Сей выпадокъ есть прикладомъ, до какой степени еще и въ тыхъ часахъ мають значѣня родиннѣ звязки. Отповѣдью, данною Всеволоду, могъ быти только трактатъ, заключенный межи краковскимъ княземъ и Бейлоу III-имъ, на основѣ котораго прирекли собѣ, что проти спольного врага спольно будутъ выступати и спольно выкорыстають евентуальнѣ сприяючѣ обставины.³⁰⁾ Тымъ спольнымъ врагомъ могъ быти только Всеволодъ, зглядно Володимиръ, спольный интересъ двохъ сусѣдовъ могъ относиться только до Галичины. Изъ тексту трактату выходило бы, что разомъ намѣрили выршити на Галичину. Однако вънутрѣшнѣ обставины и тѣсно зъ ними звязанѣ зовнѣшнѣ не дуже сприяли того роду плану. Краковъ въ каждой хвилинѣ могъ быти тереномъ замаху, бо Мешко еще все не забывъ за Краковъ, а Бейла III-ий дуже интензивно занятый организованьемъ крестоносного походу, не могъ присвятити доста уваги далекимъ подѣямъ за Карпатами. Въ розцвѣту славы певно найшовъ бы бывъ доста силы, чтобы удѣлити помочъ зарожненному сынови. Зазывъ папы Григорія VIII. найшовъ отголосъ и въ души Бейлы III-го, якъ колись Коломанъ Книжный, такъ теперь Бейла III. принимавъ крестоносный походъ. Бейла III. якъ бы не знавъ про то, что при помочи нѣмецкаго цѣсаря, его галицкѣ планы змарновалися. Заховався по лицарски, не такъ, якъ Фридерикъ, котораго пороженечи надмѣрно импоновало то, что его власть сягала поза Польшу и свою ненависть до мадаръ не тайвъ навѣтъ въ часѣ переходу крестоносныхъ войскъ на Святу Землю. Фактомъ есть, что Бейла III. зъ князевскою гордостью и розкошью принимавъ своихъ западныхъ гостей. Зъ правдивою гостинностью витавъ чужѣ войска. Историки крестоносныхъ походовъ изъ захопленьемъ подчеркиють розкошѣ и богатство его двора. Бейла III. изъ великою увагою слѣдитъ за всѣми моментами крестоносныхъ походовъ. Значнымъ отдѣломъ спричинився до усиленя крестоносного лицарства. Мусѣвъ навѣтъ ужити и своѣ дипломатичнѣ способности, бо майже дойшло до зброевой сутички межи Фридерикомъ Барбаросою и Исакомъ Ангелосомъ. Сей походъ не могъ похвалитися отповѣдными успѣхами.

Хоть походъ бывъ розбитый, не отказалися надѣѣ вызвонити Святу Землю. Сынъ и наступникъ Фридерика I-го, Генрикъ VI.

²⁹⁾ Ibidem 667.

³⁰⁾ Winc. 421.

запроектировавъ нову крестоносну выправу, на котру и Бейла III. выбрався на чолѣ окремого войска. Остригомский архиепископъ Йовъ закликавъ до походу цѣлый угорский народъ. Въ 1192. р. канонизовала церковь лицарского угорского короля Володислава святымъ, котрого народъ означивъ въ своихъ легендахъ вождемъ першого крестоносного походу. Бейла III. ступаючи слѣдами славного предка, веденый великою вѣрою и глубокимъ религійнымъ почуваньемъ, приготовлявся до сего походу. Сѣверо-восточнѣ стремлѣня, династичнѣ намѣры пересунулися на другой планъ. Галицька справа стала малымъ, незначнымъ эпизодомъ въ поровнаню до того, европейской мѣры руху. Своимъ политичнымъ розсудкомъ выборовъ собѣ мѣсто середь першихъ династій Европы, за что повиненъ бывъ взяти участь въ той акціи, котра запалила душѣ найвызначнѣйшихъ володаревъ. Для того занедбавъ свой сѣверо-восточный планъ и отдався на услуги sprawy крестоносныхъ походовъ. У выконаню великихъ намѣровъ перешкодила ему смерть, яка наступила въ 1196. р.

Еще скорше, бо въ 1194. р. опутивъ землю другой орачъ галицькой нивы, Казимиръ Справедливый. Его смерть знова зробила Краковъ тереномъ поважныхъ борбъ о престолъ. Повстала борба сеніорату и принципату. Епископъ Пелко и воевода Николай, зглядно ихъ партія, высказалися за выборомъ сына Казимира, Лешка. Можно сказати, что стали они на сторону легитимизму: Лешекъ, старший сынъ Казимира бывъ дѣдичнымъ княземъ, тымъ больше, что наступъ родины Казимира подпиравъ цѣсарь Фридерикъ и папа Александеръ III.³¹⁾ Не намѣряю близше заниматися краковскими подѣями, порушую ихъ только въ той степени, въ якой мають якийсь звязокъ изъ галицькими справами. Фактомъ есть, что изъ борбъ за престолъ побѣдоносно выйшовъ Лешекъ. Выборъ свой могъ завдячовати краковскимъ панамъ. Олигархія зачала подносити голову и властиво сей элементъ вынесъ Лешка на престолъ. Числилися зъ тымъ, что малолѣтность Лешка запевнить имъ вольну руку въ державныхъ дѣлахъ. Самособою розумѣея, что супроти партіѣ Лешка и Мешко домагався своихъ правъ. Смерть Казимира подала ему новѣ надѣѣ до здобыта влады. Але розвѣявся той планъ на становищу олигархіѣ, именно Мешко бывъ репрезентантомъ давного абсолютизму, який въ значной мѣрѣ могъ зменшити впливы вельможъ. Але и Мешко мавъ своихъ прихильниковъ, якими были князѣ изъ Силезіѣ, якъ Мешко ратиборский и Ярославъ, сынъ Болеслава Высокого. Военнѣ приготовленя Мешка змусили и Лешка до чинности. Всетаки не могъ остатися безъ союзниковъ. Однимъ изъ нихъ бывъ давний, выпробованный приятель Казимира, ладо-

³¹⁾ Winc. 431.

мирский князь Романъ.³²⁾ Недалеко Кракова, надъ рѣкою Мозгавою стрѣтились 13. сентября 1195. р. оба ворожѣ таборы.³³⁾ Головнымъ вождемъ въ таборѣ Лешка бывъ Романъ. Епископъ Пелко повный обавы и поглубившиися въ молитвы чекавъ на резултаты боротбы въ андріевскомъ монастыри.

Марсъ не допомогъ ани одной сторонѣ до побѣды. Мешко стративши сына и самъ тяжко раненый опутивъ поле битвы. Романъ такожъ покрытый ранами, изъ великими стратами повернувъ до дому.³⁴⁾ Мешко, зломленный стратою сына, або може и самъ пересвѣдченый о безуспѣшности збройной атаки, уступивъ до Великой Польщѣ.

Что тымъ часомъ дѣялося въ Краковѣ? Гелена, вдова Казимира, стала на чолѣ справѣ, а коло неѣ рада, зложена изъ епископа Пелки, воеводы Николая и пару больше впливовыхъ пановъ.³⁵⁾ Здавалося, что дѣла суть на найлѣпшой дорожѣ: до повнолѣтности Лешка буде управляти его мати изъ радою.

Въ пару мѣсяцевъ по битвѣ подъ Мозгавою дня 23. апрѣля 1196. р. у два роки по смерти великого соперника Казимира, повернувъ до своихъ родичовъ — якъ выше я уже про се згадавъ — король Бейла III. Исторія уже оцѣнила ихъ великость особливо Бейлы III. Але въ галицькой земли не служило ани одному изъ нихъ щастя, хотъ на иншихъ поляхъ вынеслися понадъ пересѣчныхъ володарѣвъ. Очевидно жаденъ изъ нихъ не могъ пусвятитися цѣлковито галицькой проблемѣ. XII. вѣкъ не належавъ до найславнѣйшихъ вѣковъ ани Польщѣ, ани Угорцины. Безуспѣшное панованя численнихъ володарѣвъ въ дѣточомъ вѣку, въ великой мѣрѣ отчула Угорщина такъ, что только активность и некаждоденнѣ способности Бейлы III. могли ратовати ситуацію.

Не меншѣ клопоты мавъ и Казимиръ. Внутрѣшнѣ обставины зраджовали непорядокъ, пановало великое територіяльное роздѣля. Зъ великою енергією приложився до з'єдинення роздѣленыхъ земель, что ему въ великой мѣрѣ и удалося. Угрунтовавъ засаду принципату. Однакъ усе бывъ переслѣдованый своимъ злымъ духомъ, Мешкомъ. Черезъ узнаня цѣсарской верхности въ 1184. р. удалося Казимирови осягнути то, что цѣсарь поминувъ справу Мешка, а приклонився до постановленя, затвержденного навѣтъ папою Александромъ III., силою котрого Краковъ мавъ быти дѣдичною властностью Казимира. Изъ сей причины выникала та политична неконсеквенція, котра характеризуе галицьку политику Казимира. Реституція Володимира черезъ Казимира

³²⁾ Winc. 433: Meminit namque idem Romanus, quanta erga se Casimiri fuerint beneficia, apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur, ab eo principatu est institutus.

³³⁾ Balzer: Genealogia Piastów, Kraków 1895. 200.

³⁴⁾ Winc. 435.

³⁵⁾ Winc. 436: praesul Fulco et palatinae comes excellentiae Nicolaus, cum quibusdam procerum rei publicae curam suscipiunt.

мира сталася по волѣ цѣсаря. Тымъ большу плановитость въ галицькихъ справахъ зраджуе угорский король, котрый навѣтъ при своемъ многосторонномъ заабсорбованю найшовъ способъ на то, чтобы, зглядно довго боронити Галичину проти такъ численныхъ вороговъ и при такихъ техничныхъ труднощахъ.

Смерть Бейлы III. покынула тѣнью забыта зачату нимъ галицку политику. Угорщина стала тереномъ стальныхъ борьбъ, провадженыхъ межи сениоромъ Емерикомъ и юниоромъ Андріемъ, позднѣйшимъ угорскимъ королемъ. Престоль Емерика, подобно, якъ Лешка, хитаеся. О задержаню его постоянно бореса зъ Андріемъ, результатомъ чого его загранична политика цѣлкомъ оминула подѣѣ, отправаючъся въ Галичинѣ. Але зато ничто не нарушило панованя Володимира.

Але рокъ 1199. принесь критичнѣ часы для Галичины. Умеръ Володимиръ. Изза браку потомка, вопросъ одѣдиченя князевства бывъ нерѣшенымъ. Володимиромъ вымеръ родъ Ростиславичовъ, котрый меньше-больше сто лѣтъ пановавъ въ Галичинѣ. Кто могъ теперь мати претензію на владу? Угорский король нѣтъ, бо переживавъ въ своей державѣ рѣшаючѣ хвилѣ. Сила Емерика вычерпалася въ борьбахъ о владу. Хотя впливъ на Галичину все привабльовавъ сусѣднихъ володаревъ, але сего разу Емерикъ здержовався отъ гры. Ривализованя точилося межи Лешкомъ Бѣлымъ и руськими князями. Доки останнѣ взаємно боролися,³⁶⁾ Романъ такожъ не дармовавъ. Звернувся до Лешка, котрый може за участь въ битвѣ подъ Мозгавою, хотѣвъ отдѣчигитися ладомирскому князю и освоився зъ думкою осадженя Романа въ Галичинѣ. А може не было то и безъ натиску краковскихъ пановъ, середь котрыхъ якъ можно догадоватися изъ словъ Винцентого, Романъ мавъ доста много прихильниковъ.³⁷⁾ Незадовго послѣ того, подъ проводомъ краковского воеводы Николая вырушило польское войско на Галичину. Середь нихъ бывъ и Лешекъ. По дорозѣ польскѣ отдѣлы посильнилися ладомирскимъ лицарствомъ Романа. Галицькѣ бояре зачали приготавлися до обороны. Поворотъ Романа, извѣстнаго жорстокостью, переповнивъ гордыхъ бояръ боязнью. Однакъ всѣ стараня изъ ихъ стороны были безъ успѣху. На основѣ переказу лѣтописця пару разъ были побитѣ и были змушенѣ признати Романа княземъ. Романъ,³⁸⁾ стаючи знова володаремъ Галичины, прирѣкае вѣрность Лешкови и признае его верхность.

Доповняющий сѣ вѣдомости, Длугошъ пише, что по побѣдѣ надъ галичанами »Lesko ad arripuandum Galiciense castrum pro-

³⁶⁾ Winc. 437: Unde Russiae principes, quidam vi, quidam arte, nonnulli utroque modo vacantem student rapere principatum.

³⁷⁾ Ibidem. 438: Nec nostro principi nec nobis esse Romanum extraneum — мовитъ шляхта.

³⁸⁾ Winc. 440: Omnibus itaque Ruthenorum primis ac praecipuis omnino renitentibus, Romanus princeps Galiciae per ducem Lestconem instituitur.

perat« и дальше »petita obtentaque venia portas castri Lesconi aperiant«. Изъ поровнанъ Длугоша и руськихъ лѣтописовъ wynikaе, что Галичъ уже въ XII. в. посѣдавъ трудный до здобытя замокъ.³⁹⁾ Галицький замокъ только черезъ выголодненя можъ было примусити до капитулаціѣ,⁴⁰⁾ инакше выдержавъ пару тыждневое обляганя. Только часами поддавався Галичъ изъ браку поживы або такожъ, якъ выше згадуе Длугошъ, мѣгъ изъ доброй волѣ по переговорахъ отворити браму передъ ворогомъ. Тому рѣдкостью бывъ побѣдоносный ворогъ въ его мурахъ. Теперь знова з'единеный изъ Ладомиромъ достався подъ верхность Романа. Угрунтованя своей влады Романъ завдячовавъ Лешкови, а скорше впливови краковскихъ пановъ. Номинальною владою регента въ Краковѣ управляла мати, котра была свѣдома того, что еѣ, а властиво влада сына есть только титулярною. Только зъ сей способъ можеме собѣ вытолковати фактъ, что Гелена около 1190. р. переказала владу Мешкови Старому, подъ условіемъ, что своимъ наслѣдникомъ назначить Лешка. Такой поступъ княгинѣ заскочивъ вельможъ несподѣвано, особливо воеводу Николая, знающого абсолютистичнѣ засады Мешка. Корыстаючи зъ неприсутности Мешка въ Краковѣ,⁴¹⁾ позбавили его панованя. Изъ обставинъ можно догадатися, что авторомъ замаху проти Мешка бывъ самъ воевода Николай. Не дивно се, бо панованя Мешка означало перечеркненя его впливовѣ. Видно, что Мешко бывъ свѣдомый того, кто бывъ его найбільше завзятымъ ворогомъ и тому вступивъ изъ вдовою въ переговоры, въ котрыхъ домагався отдаленя душѣ оппозиціѣ, воеводы Николая. На то, якъ старалася Гелена позбытися впливу аристокраціѣ, ничто не показуе такъ выразно, якъ то, что безъ всякихъ скрупулизаций задовольнила жаданя Мешка.⁴²⁾ Не помогли благаня Николая, мусѣвъ безоглядно залишити Краковъ. Однакъ спритный магнатъ не стративъ равновагу душѣ. Изъ своими прихильниками нащививъ дворъ Мешка и, офируючи старому князеви своѣ услуги, доставя въ его ласку. Теперь уже ничто не стояло на перешкодѣ четвертому панованню Мешка въ Краковѣ. На основѣ договору зъ Геленою около 1201. р. засѣвъ знова на краковскомъ престолѣ. Тымъ осягнувъ цѣль свого житя, за котру

³⁹⁾ Галичъ уже въ 1144. р. бывъ уфортификованымъ замкомъ, котрого брамы въ себя обляганя замыкало. Въ лѣтописѣ есть згадка о »врата градныя«. Изъ оповѣданъ летописця можно догадатися, что найславнѣйшою была нѣмецка брама. Одну часть замку творивъ княжий дворъ, стоячий на високомъ горбку. Лѣтописъ такъ цѣлкомъ гласитъ, что дворъ изъ мѣстными фортификаціями творивъ цѣлость. На горбкахъ, лежащихъ недалеко Галича, подносилися дворы бояръ, котрѣ такожъ были укрѣпленѣ.

⁴⁰⁾ Густинскій лѣтописъ; Полное собраніе руськихъ лѣтописей, II. 1908. 332. Густинскій лѣтописъ то отмѣна, властиво переробка лѣтопису галицько-волннекого изъ цѣла поздного часу, бо изъ конца XVII. вѣка. Текстъ до галицькихъ справъ въ немъ переробченый. Майже ничего не дае, але даты суть докладнѣйшѣ.

⁴¹⁾ Dlugosz: Historja II., 160.

⁴²⁾ Winc. 433.

протягомъ довгихъ лѣтъ боровся изъ Казимиромъ, а потомъ изъ сыномъ его, Лешкомъ. Придусивъ оппозицію, утихомиривъ воеводу Николая. Але судьба была для него жорстокою. По парумѣсячному панованю 13. марта 1202. р. положено его до гробу,⁴³⁾ а зъ нимъ погасла одна изъ незломныхъ постатей давного абсолютизму.

Подѣвъ, якъ настали по смерти Мешка въ Краковѣ, показывали на то, яка небезпека крылася для династіи въ недостатку политичного досвѣду Гелены. Довѣряючи вабливымъ словамъ Мешка Старого, выгнаньемъ Николая стягнула на себе его гнѣвъ, чимъ замкла дорогу Лешкови на краковскій престоль. Бо Мешко своему сынови Ласкононому приготавливъ дорогу до князевского престола, а могъ то зробити тымъ легше, что за собою мавъ впливового воеводу Николая. О его впливахъ найлѣпше свѣдчать наслѣдки. По смерти Мешка изъ поддержкою Николая и его партіи, а изъ выключеньемъ Лешка перебравъ владу Ласконогий, якъ наслѣдникъ отца. Свой выборъ могъ завдячити одиноко воеводѣ, але коли того старого борця подкосила смерть, и надъ Ласконогимъ захмурился виднокругъ. Днѣ его въ Краковѣ были почисленѣ, а въ конци мусѣвъ отдалитися. Повернувъ Лешекъ, вѣкомъ молодой, а переживанями старый краковскій князь.

Краковскѣ борьбы о престоль межи Мешкомъ и Лешкомъ и братскѣ споры Емерика и Андрия были дуже на руку Романови. Не сподѣвався изъ жадной стороны атаки и тому могъ безопасно розширяться на цѣломъ востоцѣ. Смѣло можно сказати, что бывъ онъ найспособнѣйшимъ руськимъ володаремъ своей doby. Знищивъ Киевъ, побѣдивъ половцѣвъ, славныхъ рабунками и мрдованьемъ, скоро стався *primus inter pares* середъ руськихъ князѣвъ, якъ его руській лѣтописецъ называе: володаръ всей Руси. Якбы наступила змѣна роля межи Краковомъ и Галичомъ. Въ Краковѣ умеръ деспотичный Мешко, а такимъ самымъ характеромъ славный Романъ обнявъ панованя въ Галичинѣ. Бывъ онъ невпросимымъ гнобителемъ и пострахомъ боярь. Кадлубекъ разомъ изъ лѣтописцемъ кровавыми барвами малюють его драконокое поступованя, при чомъ Волинскій лѣтописць постать Романа малюе поетичными словами: кидався на погань якъ левъ, запальчивый бывъ якъ рысь, губивъ ихъ якъ крокодилъ, а землѣ ихъ переходивъ якъ орелъ, хоробрый бывъ якъ быкъ.

Такий описъ характеризуе его не только относительно до вороговъ, але бывъ божимъ бичомъ и для руськихъ князѣвъ. Не треба далеко глядати приклады. Тестя свого Рурика, киевского князя три разъ скинувъ изъ престола,⁴⁴⁾ а третій разъ разомъ изъ жо-

⁴³⁾ Balzer: General. 162.

⁴⁴⁾ Густ. лѣт. 329.

ною и дѣтьми замкнувъ ихъ въ одномъ монастыри. Ворожо от-носился до боярѣ. Свою давну, выпробовану боярскую гвардію припровадивъ изъ собою изъ Ладомира до Галича. Очевидно дуже разило то мѣстныхъ. Все завзято старалися укривдиги князевску владу. Се и удалося имъ въ такой мѣрѣ, якъ може нигде инде въ руськихъ подѣленихъ князевствахъ. Спричинилося се въ дуже великой мѣрѣ до упадку окремишней державности Галичины. Антагонизмы допровадили до того, что бояре выставили протикандидата изъ родины Игоревичовъ. На чолѣ того протироманового руху ставъ Володиславъ и его братъ. Однакъ галицький князь бывъ доста сильный, чтобы интриги той партіѣ задусити. Энергично взявся до дѣла и головныхъ вождѣвъ засудивъ на прогнаня.

Глядаючи генезу того боярского руху, можеме зъ правдоподобностью допустити, что въ значной степени учинковали туй польскѣ, якъ не меньше угорскѣ впливы. Розвой чужой олигархіѣ додававъ потугу галицькимъ панамъ, вабивъ прикладъ краковскихъ вельможъ. Очевидно Романъ боявся того, что станеса, если не буде въ станѣ перевести свою волю, посля боярской переаги. Правдоподобно и судьба его потомковъ не была безъ зплыву.

Тымъ часомъ дня 29. мая 1205. р. угорский народъ урочисто положивъ корону св. Стефана на голову Андрія II. Уже отъ половины септембра 1204. р. управляе краемъ, яко опѣкунъ малолѣтнего Володислава III. Андрій безъ сумнѣву мавъ больше права на угорску корону, яко повнолѣтний братъ умершого короля. Романови удалося скоро навязати зносины изъ новымъ угорскимъ володаремъ. Лѣтописецъ въ интересномъ свѣтлѣ представляе приязнь Романа и Андрія. Посля него прийшло межи ними до порозумѣня, на основѣ котрого въ случаю смерти котрой небудь стороны, друга мала заопѣковатися остаючими сиротами.⁴⁵⁾ Романъ глядавъ собѣ союзниковъ на западѣ, а Андрій може такимъ способомъ хотѣвъ зреализовати мрѣѣ своихъ молодыхъ лѣтъ.

Панованя Романа въ исторіи Галичины означало переломъ. Зъ XIII. в. за панованя Ростиславичовъ верховодили Галичиною византійскѣ впливы, а отъ Романа зачалися западнѣ. Постаѣ Романа мае цѣлкомъ западный характеръ. Восточнымъ бывъ только его варварский вандализмъ. Бывъ онъ першимъ руськимъ володаремъ, котрый больше цѣнивъ западъ отъ востока. Изъ западныхъ духомъ познакомився на дворѣ Казимира, въ якомъ посля словъ лѣтописця, выхововався отъ дѣтинства.

Иншимъ прикладомъ склону Романа до западной культуры было его супружа, котрое посля загально принятого становища, заключивъ зъ княгинєю изъ западу. На жаль ближе про сѣ по-

45) Ип. лѣт. 719.

ходження до сихъ часовъ не удалось узнать.⁴⁶⁾ Крімъ того его тенденція до запада проявляея и въ его становищу относительно Рима. Зробивъ певнѣ кроки зъ цѣлею навязаня контакту изъ апостольскою столицею, что дошло до здѣйсненя за часовъ его сына Данила. Безъ сумнѣву, Романъ бувъ найспособнѣйшимъ володаремъ своей эпохи, о котромъ тѣгочасный руський историкъ признае, что занявъ достойное мѣсто коло Володимира Великого и Мономаха.⁴⁷⁾

Пригнобивъ руськихъ князѣвъ, а потомъ вирушивъ на западъ. Въ гордости однакъ перецѣнивъ своѣ силы, а то ему выкопало гробъ. Его экспанзія и рухливість, якою нарушавъ споконъ сусѣдовъ, гнала его на западъ. Жертвою ставъ теперь Лешекъ. Мимо приятельство, яке до сего часу характеризовало зносины сихъ двохъ володарѣвъ, прийшло межи ними до сутички. Але что было непосредноу причиноу ихъ непорозумѣня, есть до нынѣшного дня невыясненымъ вопросомъ исторіѣ. Правда таемница для историковъ, бо Романъ поддерживавъ приятельскѣ зносины зъ князевскимъ дворомъ въ Краковѣ, не говорячи уже о томъ, что перший разъ Казимиръ, отецъ Лешка, посадивъ Романа въ Галичинѣ. Фактомъ есть, что 19. юнія 1205. р. оба ворожѣ таборы змѣряли своѣ силы подъ Завигостомъ. Триумфъ понесло польское войско, а Романъ въ битвѣ полягъ.

Яка цѣль могла вести Романа проти Лешка? Майже однимъ жереломъ, относячимся до вопроса битвы подъ Завигостомъ, а особливо еѣ причинъ, есть хроника Алберика монаха чину Цистерціановъ зъ Trois-Fontaines, де подъ датою 1205. можно читати слѣдующий записъ: *Rex Russiae Romanus nomine a finibus suis, egressus et per Poloniam transire volens in Saxoniam et ecclesias destruere volens, sicut falsus Christianus.*⁴⁸⁾

Догадъ о звязку межи битвою подъ Завигостомъ и нѣмецкими внутрѣшними обставинами есть гипотезоу може интересно, не менше однакъ фантастичною, правдоподобность котрой насувае много сумнѣву. Славный польский историкъ церкви, Абрагамъ, есть той думки, что информаторомъ Алберика могъ быти его колега монахъ, позднѣйший кардиналъ Яковъ изъ Принесте.⁴⁹⁾ Перебывавъ онъ черезъ довгий часъ на Угорщинѣ, яко легатъ папы, отже только его могъ информовати Андрій II. относительно руськихъ справъ дотычныхъ Романовичовъ, словомъ своѣ вѣдомости черпавъ въ каждомъ случаю только изъ угорскиихъ объясненъ. Коли около 1232. р. Алберикъ писавъ свою хроникъ, и кардиналъ Яковъ перебувавъ на Угорщинѣ, Андрій II.

⁴⁶⁾ Другу жону Романа II. лѣт. (719) означае именемъ «ятровъ» въ отношеню такъ до Андрія, якъ до Лешка. Есть се старо-руський выразъ, означающий братову. Сей выразъ однакъ не треба брати дословно.

⁴⁷⁾ Грушевський: *Історія України-Руси* 316. Львів. 1905.

⁴⁸⁾ Хроника Алберика: *Mon. Germ. SS. XXIII.*, 885.

⁴⁹⁾ Abraham: *Powstanie organiz. Kościoła łąc. na Rusi, Lwów* 1904., 99. I.

боровся изъ сыномъ Романа, Даниломъ, тому въ его интересѣ было представити Романовичовъ въ не найлѣпшомъ свѣтлѣ. Что той »*falsus Christianus*«, якъ его малое Алберикъ, не бывъ тымъ, принаймѣ зглядомъ Риму нѣ, то вже передъ симъ старався я доказати. О обставинахъ битвы подъ Завигостомъ не розпоряжаемся иншими жерелами. Оминувши інформацію Алберика правдоподобнѣйшимъ видиться становище Владарского,⁵⁰⁾ послѣ которого може туй быти рѣчь о спольной акціи Романа и Ласкононого, сына Мешка Старого проти Лешка. Не есть выключена рѣчь, ци той тѣсный союзъ, який истновавъ межи Романомъ и Андриемъ III. не спричинився до нарушеня миру.

II.

Протекторатъ Андрія II. и Лешка Бѣлого надъ Романовичами.

(1205—1214.)

Побѣда подъ Завигостомъ дала Лешкови зброю до рукъ и на той основѣ могъ утревалити польскѣ впливы. Мѣсто того повернувъ до Кракова и дальшѣ подѣѣ оставивъ судьбѣ. Что могло быти причиною той резигнаціи? Може изъ стороны Ласкононого промадилися хмары? Можно то уважати майже певнымъ, кѣтъ про атаку Ласкононого не есть жадной згадки. До певной степени выяснюеса се тымъ, что смутный прикладъ Романа принусѣвъ его до гамованя. Рѣшучимъ чинникомъ въ сей справѣ бывъ фактъ, что князь Кракова бывъ малолѣтнымъ дѣтвомъ, котрый не знавъ выкорыстати политичнѣ наслѣдки своихъ побѣдъ.

Повернѣмся однакъ до подѣи въ Галичинѣ. Остала тамъ вдова Романа изъ двома малолѣтными сынами, Даниломъ и Владылькомъ середъ наибольшой непевности изъ стороны бояръ. То они чекали только на отповѣдну нагоду, чтобы помститися на вдовѣ и дѣтяхъ того, котрый такъ безоглядно уярмивъ ихъ гордость. Роилися около неѣ вороги, отчувала, что на боярську массу не може опиратися.

Въ серіи подѣи выступила на историчну сцену особа Андрія II. На основѣ умовы межи Романомъ и Андриемъ, Андрий появився въ Саноку,⁵¹⁾ чтобы угодити обовязкамъ, заключенымъ въ договорѣ. Взявъ подъ свою опѣку вдову и еѣ сыновъ. Заразомъ при-

⁵⁰⁾ Bronisław Włodarski: *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów, 1925., ст. 22. Нагадуеса сего на основѣ Ип. лѣтописца, послѣ которого, коли вдова Романа нацивила Лешка, той мавъ ей сказати, что незгоду межи нимъ и Романомъ выкликавъ дьяволъ. Тымъ дьяволомъ словами лѣтописця мавъ быти якийсь Володиславъ. Изъ сего догадуеса Владарский, что Володиславомъ могъ быти только Ласконогий.

⁵¹⁾ Ип. лѣт. 717.

тяговала его мрія молодыхъ лѣтъ: галицкое королевство. Вбывъ титулъ, хоть безъ практичной влады и прибравъ титулъ короля *Galatiae et Ladomegiae*.⁵²⁾ Лѣтописецъ захопленный добротою Андрія относительно Романовичовъ: витавъ Данила якъ власного сына,⁵³⁾ котрому бояре мусѣли присягнути вѣрность. Его паневана мала боронити угорска залага. Якъ саранка, нападъ 1205. р. рядъ лакомныхъ руськихъ князѣвъ на спадщину Романа, голоднымъ вождемъ котрыхъ бывъ эксмонахъ Рурикъ, але середъ котрыхъ находилися Олеговичѣ, якъ такожъ знаннѣ грабункамъ половцѣ.

Бояре чекали на нихъ надъ Серетомъ, послѣ лѣтописця недалеко мѣстевости Микулина,⁵⁴⁾ отки однакъ наслѣдкомъ переваги противниковъ мусѣли вернуться. Подъ Галичомъ угорска залага отбила атаку. Се была перша проба, неудача котроа спричинилася до еще большого приготоваия князѣвъ, лакомныхъ на добычу.

Весною 1206. р. готовилося проти Галича новое облягане. Сполучилися Олеговичѣ, Игоревичѣ, Рурикъ и половцѣ. Кроме того приключився до нихъ и Лешекъ. Уложили планъ, на основе котрого руськѣ князѣ мали ударити на Галичъ, а Лешекъ на Ладомиръ. Вдова переживала знова тяжкѣ днѣ. Изъ зовнѣ руськѣ князѣ, а изъ внутра ворожо относячѣся бояре грозили панованю Романовичовъ. Въ семь положеню княгиня звернула ся о помощи до Андрія. Зачимъ симъ побытомъ певно наражалася на небезпеку, выховзнула зъ перстения вороговъ изъ Галича до Ладомира,⁵⁵⁾ котрое мѣсто зраджовало все большу симпатію до Романовичовъ, якъ Галичъ. Але ратунку и тамъ не было. Тамъ грозила небезпека изъ стороны Лешка. Андрій II. знова перейшовъ Карпаты, чтобы заопѣковатися Романовичами. Взавъ напрямъ до Ладомира, де входивъ въ переговоры зъ Лешкомъ. Ихъ стрѣча выказала повну згоду и здаеся, что дойшло межъ ними до порозумѣня, что было тымъ легше, бо на сторонѣ Лешка назначала напрямъ политики та сама стара гвардія, котра и Казимирови, а котра теперь и Лешка взяла подъ свой цѣлковитый впливъ. Який бывъ змѣстъ порозумѣня межъ Андріемъ и Лешкомъ, относительно того не маеме жадныхъ позитивныхъ данныхъ.

Отцевское гнѣздо Романовичовъ, Ладомиръ, оставили посѣданю вдовы, властиво Данила, доки въ Галичу по смерти Романа поднесла голову оппозиція. На чолѣ ставъ Володиславъ Кормиличичъ, сынъ боярина, занимаючого высокое становище у дворѣ. Ненависть его относительно Романовичовъ датуеся еще отъ того часу, коли черезъ деспотичного Романа мусѣвъ опустити Галичъ. Тогда ставъ на чолѣ незадоволенныхъ, котрѣ хотѣли

⁵²⁾ Першій разъ ужинае той титулъ въ 1206. р. Fejér III. 1. 31/2.

⁵³⁾ Ип. лѣт. 717.

⁵⁴⁾ Ibidem.

⁵⁵⁾ Ibidem 718.

положить конец панованю Романовичовъ. Може властно результатомъ ихъ подземной агитаціѣ было то, что вдова мустьла утѣкати изъ Галича.

На пропозицію Кормиличича бояре офировали галицкое князевство Володимирови Игоревичеви, сынови славного Игоря, знаного изъ пѣснѣ Слово о полку Игоря,⁵⁶⁾ котрый разомъ изъ иншими руськими князями зарывався до Галича. Але кромѣ того истновала и сильна партія, згуртована около Андрія и Романовичовъ, бо часть боярства, ворожо относячяся до Игоревичовъ, клонилася до маляръ. Кандидатомъ сей группы бивъ Ярославъ, сынъ князя сусдальского, Всеволода. На сю кандидатуру згодився и Лешекъ. Двѣ давнѣ династіѣ суперечили о посѣданя Галичины. Большѣ шансы мавъ Володимиръ, котрый разомъ изъ иншими руськими князями перебивавъ подъ городомъ, въ обавѣ однакъ передъ угорскимъ королемъ, чекавъ на розвой подѣй въ Галичинѣ. Андрій II. не могъ дочекатися прибытя Ярослава изъ Переяславу, а зачимъ пыльна справа наглила его до дому, опустивъ галицкую арену. По отдаленюся угорского короля, перебиваючи въ близькости Володимиръ, на возваня своихъ прихильниковъ, выховзнувъ изъ табору руськихъ князевъ и появився въ Галичу.⁵⁷⁾ Словомъ побѣдила оппозиція. Панованя Игоря не было певнымъ. Одиною его подпорою была часть галицкого боярства. Довкола мавъ множество вороговъ: угорска партія, на почю котрой въ каждой хвилѣ могъ прибыти угорский король, але тамъ были и оминутѣ руськѣ князѣ. Сподѣвався утреваленя зтого панованя черезъ династичну политику. Свого брата Романа посадивъ въ Звенигородѣ, навѣтъ сягнувъ за Ладомиромъ. Вплыви магната-бунтовщика Кормиличича можно приписати фактъ, что Володимиръ Игоревичъ зажадавъ отъ того города выданя Романовичовъ, домагаючися ровночасно узнаня своего брата Святослава Игоревича, княземъ въ Ладомирѣ. Въ случаю отмовленя, прозивъ знищеньемъ города.⁵⁸⁾ Поступъ Игоревича въ Ладомиру выкликавъ обуреня. Изъ одной стороны тому, что родина Романа мала тамъ больше щирыхъ прихильниковъ, а изъ другой, что того роду деспотичное жаданя ображало ихъ почутя вѣзбоды. Найшлися однакъ и прихильники думки здатися.⁵⁹⁾ Сдается, что и тамъ повстала оппозиція проти князевской родины, такъ, что для вдовы вже не было иншого выходу, якъ подъ полною ночи выкрастися изъ города. Истновала для неѣ толькѣ одна возможность и то, гляданя охоронѣ на краковскомъ дворѣ. Лешекъ принявъ еѣ зъ гоноромъ, належнымъ княгинямъ,⁶⁰⁾ перебиваючи цѣлкомъ о ворожомъ колись взаимномъ отношеню

⁵⁶⁾ Ibidem 718.

⁵⁷⁾ Ibidem.

⁵⁸⁾ Ibidem.

⁵⁹⁾ Ibidem.

⁶⁰⁾ Ibidem 719.

зь Романомъ. Слабость его позиціѣ не позволяла на то, чтобы выступити проти трёхъ братьевъ Игоревичовъ, бо тымъ часомъ уже и третій Игоревичъ, именно Святославъ, ставъ господаремъ Ладомира.

Однакъ справа Романовичовъ вымала розвязаня. Лешекъ молодшого Василька задержавъ у себе, а старшого Данила выславъ въ товариствѣ посольства на Угорщину⁶¹⁾ изъ тою пропозицію, чтобы разомъ изъ Андріемъ отыскати ему отчину. Осадженя Романовичовъ на спадщинѣ ихъ отця, было проводною думкою галицькой политики Андрія и Лешка, чимъ хотѣли собѣ запевнити впливъ на галицькѣ дѣла.

Андрій II. заопѣковався Даниломъ. Зачимъ знеохотила его до того часу неудача галицькой политики, для котрой уже посвятить только силы, зачавъ глядати новѣ дороги. Дотеперѣшнѣ пробы показалися безуспѣшными. Теперь ему и его дорадникамъ насунулася думка оженити Данила изъ донькою Андрія. Марією.⁶²⁾ Андрій супружними звязками хотѣвъ розширити власть своего дому. Ся цѣль вела его до зарученя Коломана изъ Саломеею. Взагалѣ бывъ мистцемъ въ заключованю того роду звязковъ.⁶³⁾ Черезъ супруга Данила зъ Марією хотѣвъ тѣсно звязати Галичину зъ угорскою короною. Планъ однакъ оставъ только планомъ. Тымъ часомъ Андрій II., котрому николи не выстарчало грошей, дався позыскати дарами Володимирю Игоревичови. Таку саму методу уживавъ Игоревичъ и относительно Лешка. Здалось, что такимъ способомъ панованя Игоревичовъ есть запевненымъ. Але внутрѣшнѣ непорозумѣня межи братами спричинилися до ихъ погубы. Игоревичѣ Романъ и Володимиръ посварилися.⁶⁴⁾ Романъ, панующий въ Звенигородѣ, утѣкъ на Угорщину, де признаючи верхность Андрія, просивъ его поддержку. Угорский король въ 1207. р. выгнавъ Володимира изъ Галича и посадивъ тамъ Романа.⁶⁵⁾ Незрозумѣла есть туй нестала политика Андрія II. Родина Игоревичовъ была репрезентантомъ партіи, котра была найбільше вытревалымъ ворогомъ Романовичовъ, подтримованыхъ въ тыхъ часахъ мадярами, а однакъ Андрій выставився для одного изъ членовъ той родины и то властиво тогда, коли у его дворѣ перебуывавъ Данило.

Отже коалиція Игоревичовъ зачала розпадатися. Заинтересовало то и краковскаго князя. Изъ стороны Ласконогаго почу-

⁶¹⁾ Ibidem.

⁶²⁾ Ibidem 723.

⁶³⁾ Андрій II. въ поворотѣ изъ Св. Землѣ по дорожѣ заключивъ новѣ фамиліинѣ звязки, заручуючи своего найстаршого сына Бейлу изъ донькою цѣсаря Теодора Ласкариса, другого сына Андрія изъ Багратидю, донькою Леона II., короля Арменіѣ, котрый приобѣщывъ, что по его смерти молода пара достане въ спадщину его малое королевство, лежащее у стопахъ Тавру. Доньку Марію заручивъ изъ Азономъ II., царемъ Болгаріѣ. О семъ виформуе насъ листъ Андрія до папы: Fejér III/1. 250.

⁶⁴⁾ Ип. лѣт. 720.

⁶⁵⁾ Густ. лѣт. 330.

зався теперь безпечнымъ, бо сей бывъ занятый споромъ изъ своимъ братранцемъ. Такимъ способомъ Лешекъ могъ звернути увагу на востокъ. Доки Андрій назначавъ напрямъ галицькой политики, Лешекъ старався розширити своѣ впливы на Ладомиръ. Може властиво то было переже предметомъ порозумѣня межъ ними. Нагоду до вмѣшаня въ ладомирскѣ дѣла открывъ намѣръ родака Лешка, князя бельского Александра, котрый мавъ аспираціѣ относительно Ладомира. Была то для Лешка привабна нагода, бо Ладомиръ достався бы до такихъ рукъ, на котрѣ Лешекъ могъ бы мати великий впливъ.

Ладомиръ безъ жадного опору отворивъ ворота передь краковскимъ княземъ, котрый переказавъ владу Александрови.⁶⁶⁾ Та сей недовго тѣшився тымъ панованьемъ. Тымъ часомъ найшовся инший претендентъ до ладомирской землѣ въ особѣ луцького князя Ингвара, зъ котрого донькою Лешекъ незадовго заручився.⁶⁷⁾ Тогды краковский князь покинувъ справу Александра, а на его мѣсто посадивъ своего тестя, впливъ на котрого такожь мавъ запевненный. Але ладомирскѣ бояре »не любили Ингвара«, котрый такожь не знавъ упевнити свое панованя надъ ними. Незадовго за згодою Лешка Александеръ занявъ назадъ князвство.

Доки въ Галичу и Ладомирѣ мѣнялися князѣ и политичнѣ напрямы, родина Романовичовъ дарьмо чекала на лѣпшѣ часы. Ихъ судьба завдала много клопоту такъ Андріеви, якъ Лешкови. Данидо бывъ и дальше гостемъ угорского двора, а Василькомъ и его матѣрюю опѣковався Лешекъ. Незадовго однакъ справа ихъ взяла прихильнѣйший зворотъ. Вертаючому изподъ Ладомира Лешкови заступило дорогу посольство изъ Брестя, просячи о осадженя въ немъ Василька изъ матѣрюю, котрыхъ панованя были склоннѣ признати. Лешекъ самособою радо приклонився до той просьбы.

Тымъ часомъ Белсъ и Брестъ замѣнили своихъ господарѣвъ. Александеръ на выразну волю вдовы переказавъ Белсъ, яко отцевску властность, Василькови и здаеся, что ровночасно Брестъ перейшовъ у посѣданя Лешка.⁶⁸⁾

Повернѣмся однакъ до Галича. Пановавъ тамъ, протегованный Андріемъ Романъ, что означало перевагу угорскихъ впливовъ. Церква такожь хотѣла збирати плоды на тыхъ областяхъ, де сягали угорскѣ впливы и тому на перший планъ высунувся вопросъ униѣ изъ Римомъ. Въ семь дѣлѣ посередничали мадяре. Зсюды тамъ, де угорское панованя было сильное, церква розпознала свою дѣяльність, т. е. працю въ напрямъ наверненя. Першѣ

⁶⁶⁾ Ип. лѣт. 720.

⁶⁷⁾ Balzer: Geneal. 265.

⁶⁸⁾ Такъ догадуеся Владарский: *Polityka ruska Leszka Białego*

исторично доказанѣ слѣды того дѣланя провадять насъ въ 1207. р., коли якразъ въ Галичинѣ пануе Романъ.

Великий апостолъ унійныхъ дѣлъ Инокентій III., выдавъ 7. октября 1207. р. два декреты. Въ першомъ звернувся до угорского,⁶⁹⁾ въ другомъ до руського духовенства. Закликовавъ въ немъ русиновъ, чтобы повернули на лоно католицькой церкви. Ревночасно для упорядкованя церковныхъ справъ такъ на Угорщинѣ, якъ и на Руси, выславъ легата, кардинала Григорія. Апостолска дѣяльность Григорія на Руси не лишила жадныхъ слѣдовъ. Не есть о немъ жадной згадки въ тогочасныхъ документахъ. Можно держати певнымъ, что взагалѣ не было его въ Галичинѣ. Не сприяли тому политичнѣ обставины. Ледвы Романъ освоився изъ своимъ панованьемъ, бояре позбавили его влады, покликавши Ростислава Руриковича его наслѣдникомъ. Панованя его не было довгое. Романъ знова здобывъ правительство въ Галичинѣ. Изъ тыхъ сталыхъ змѣнъ и непевности панованя Игоревичовъ wynikaе, что провадили они остру боротьбу изъ боярами. Въ семъ спорѣ боярство звернулося о помочь до мадаръ. Андрій II. еще въ 1208. р. выславъ для упорядкованя галицькихъ справъ семигородского воеводу Венедикта, сына Корлата, мужа красной испанки Тоты, давной придворной дамы королевы Гертруды. Галичъ легко поддався Венедиктови. О томъ, якъ управлявъ Венедиктъ, информуе насъ Ипатский лѣтопись. Киевского походженя Тимотей Мудрый, котрый присутный бывъ при чинахъ, выконаныхъ его войскомъ, межи иншими обдаровавъ Венедикта именемъ антихриста. Бывъ снѣ жорстокимъ тираномъ относительно боярѣ, а зъ невинными жителями обходився дико. Середъ такихъ обставинъ бояре самособою старалися изъ усѣхъ силъ зверечи обтяжующое ихъ ярмо, а изъ другой стороны Венедиктомъ увязненому Романови удалося утечи и заключити союзъ изъ боярами, зъ цѣлю проваленя панованя Венедикта, котрый маючи проти себе и ворожое для него боярство, и Игоревичовъ, видѣвъ отповѣднымъ забратися на Угорщину.⁷⁰⁾

По отдаленю Венедикта панами ситуаціѣ стали Игоревичѣ. Въ Галичу засъвъ знова Володимиръ, Романъ въ Звенигородѣ, а Святославу подаровали Перемышль намѣсто утраченого Ладомира.⁷¹⁾ Сей другой выступъ Игоревичовъ припавъ менше-больше на весну 1209. р. Збанкротовала отже галицька политика угорского короля. Не тому, что не сприяли обставины на провадженя такой политики, але якразъ слабость Андрія II., его легко доступна особа, стали на перешкодѣ тому, чтобы галицькѣ планы были увѣнчанѣ позитивнымъ результомъ.

⁶⁹⁾ Fejér, III. 1.

⁷⁰⁾ III. стр. 723.

⁷¹⁾ Ibidem.

Въ Галичинѣ управлявъ дальше Володимиръ, котрый проти интенцій угорского короля стався тамъ паномъ. Отчувавъ то добре, бывъ свѣдомый своей слабости и: изъ того, что Андрій могъ въ каждой хвилѣ напасти на него зъ войскомъ и позбавити панованя. И другой разъ звернувся до разъ уже выпробованого средства. Чтобы усунути небезпеку, выславъ до Андрія своего сына изъ дарунками.⁷²⁾ Се средство и теперь не завело. Что уда-лося ему позыскати ласку Андрія, найлѣпше свѣдчить фактъ, что 1209. р. проплынувъ въ Галичинѣ въ покою. Володимиръ отже почувався певнымъ. Памятка жорстокого панованя Венедикта была еще все жива, подчасъ коли подъ его управою могли жити спокойно и якъ о семъ информуе Ип. лѣтопись, стали вѣрными поддаными Володимира.

Если теперь поровняеме политику Андрія II. и Лешка и результаты осягненѣ по битвѣ подъ Завигостомъ, то въ той добѣ вага рѣшучо перехилилася на корысть другого. Хоть оба володарѣ дали численнѣ доказы политичного невыробленя, то всетаки политика Лешка може пѣхвалитися большимъ результатомъ. Не почувався певно на престолѣ Кракова, ще стало мусѣвъ за него боротися, але чимъ чувся свободнѣйшимъ, звертавъ свой взглядъ зъ напрямъ Ладомира. Панованя Василька можно завдячити Тешкови. Неудача галицькой политики Андрія мала иншу причину. По великомъ Бейлѣ III. наступаютъ слабѣ володарѣ. Не мали енергій и рѣшучости Бейлы III., чтобы запановати надъ руськими князями, ворогуючими стало межи собою. Зато галицький князь и теперь не мавъ боятися заграничного наѣзду, але о зваленя его панованя трудився уже внутрѣшний ворогъ.

Изъ переказовъ лѣтописця знаеме, что боярамъ скоро знудит-ся панованя Володимира и глядали нагоду, чтобы позбытися его. Чому? Володимиръ изъ драконскою жорстокостю нищивъ оппозицію. Зачала подносити голову партія Романовичовъ, партія молодого Данила. Володимиръ, чтобы перешкодити ихъ акціи, десятковавъ ихъ ряды.⁷³⁾ На основѣ лѣтописця число страченыхъ жертвъ выносило 500. Великое было число и тыхъ, котрѣ не почувалися безпечными и тому опустили Галичъ.⁷⁴⁾ Бѣгцѣ найшли ратунокъ на дворѣ Андрія II. Средиъ сихъ бывъ такожь Володиславъ Кормиличичъ, котрый до недавна числився еще до непоколебимыхъ прихильниковъ Игоревичовъ, а теперь ставъ разомъ изъ своею партією на боцѣ Андрія II. Порожный и над-иѣру жадный панованя бояринъ стративъ впливъ на Игоревичовъ, ставъ отже на чолѣ иншой политичной партіи. Для политичного интересу покинувъ ненависть до Романовичовъ, черезъ свою амбитну жажду забывъ о кривдахъ запричиненыхъ отцемъ

⁷²⁾ Ibidem.

⁷³⁾ Ibidem 724.

⁷⁴⁾ Ibidem.

Данила. Перебачивъ сынови Романа, ставъ навѣтъ прихильникомъ проекту осадженя Данила въ Галичинѣ. Въ интересѣ сего хитрого боярина лежало передовсѣмъ то, чтобы Данило вернулся до Галича. Сподѣвася, что при молодомъ володарю управляти буде онъ. Приваблюючо представивъ проектъ Андриєви, что самособою стрѣтилося изъ прихильнымъ принятъемъ короля.⁷⁵⁾ Уважавъ, что наслѣдкомъ выхованя Данила у своемъ дворѣ, въ случаю его панованя мае запевненный впливъ на молодого Романовича.

Зачахали великѣ приговореня. Весною 1210. р. выршили угорское войско подъ проводомъ палатина Пота изъ роду Дьеръ. Въ его супроводѣ ишли Мика Бородатый, калочанский архиепископъ Сауль и дакотрѣ жупаны.⁷⁶⁾ Войско тягло черезъ Ду-келский переходъ до Галича. Ихъ дорога вела черезъ Перемышль, де управлявъ наймолодший Игоревичъ, Святославъ. Подъ впливомъ демагогичной рѣчи Кормиличича, замокъ безъ борьбы перейшовъ до рукъ мадяръ, а его володаръ достався до неволѣ. Судьба походу вырѣшилася только подъ Звенигородомъ, въ котромъ пановавъ другий Игоревичъ, именно Романъ. Тамъ розложився таборъ воюющихъ. На сторонѣ мадяръ воевавъ Василько, братъ Данила. Зявився тамъ Ингваръ, якъ такожь князь Александеръ. На помочъ мадярамъ надойшли ще отдѣлы Лешка⁷⁷⁾ и прибыли и иншѣ прихильники Романовичовъ. Такое самое приговореня и брѣнькотъ зброѣ было слѣдное и изъ другой стороны. До обороны Романа наставъ его братранецъ Изяславъ изъ половцями, склонными до грабунку и нищеня. Перевагавъ однакъ угорский таборъ. Романъ нещасливо достався до рукъ своихъ вороговъ, наслѣдкомъ чого Звенигородъ капитуловавъ. Третий Игоревичъ, галицький Володимиръ уже навѣтъ не ставивъ опоры. Перестрашився судьбы своихъ братовъ. Панованя всѣхъ трѣхъ было зрушеное. Побѣда была повна. Десятилѣтний Данило мсгъ обняти спадчину по отцю.

Середъ великихъ урочистостей въ церкви Богородицѣ въпрваджено молодого Данила на отцевский престолъ.⁷⁸⁾

Бояре стали горячими прихильниками того Романовича хотъ до недавна споминали ненавистное панованя его родича. Та все-таки зъ великою симпатією приняли сына «орла» може только тому, чтобы позднѣйше зъ тымъ большою ненавистью выступитъ

⁷⁵⁾ Ibidem.

⁷⁶⁾ Fejér: III. 1.

⁷⁷⁾ Ип. лѣт. 725.

⁷⁸⁾ Въ житію Галича головну ролю града часто згадована церковь имени Богородицѣ Присно Дѣвы Маріѣ. Бывъ то каменный будинокъ, котрый часто служивъ азилотъ отъ зовѣвшихъ атакъ. Въ 1187 р. тамъ найшовъ вѣчный спочинокъ Ярославъ Осмомысль, котрого высокий золоченый престолъ тамъ стоявъ такожь за его житя. Отдѣ управлявъ своєю державою, сягающую за Вост. Карп. ажъ по устя Дунаю. Тамъ спочили тѣлѣншїе останки Романа, убитого подъ Завигостомъ. Туды ишовъ теперь побѣдоносцъ Данило и занявъ престолъ отця.

проти него. Такъ было изъ Игоревичами. Сѣ, котрѣ недавно ще сервильно хилили головы передъ тыми князями, выкупили ихъ теперъ изъ угорской неволѣ и збавили ихъ житя.⁷⁹⁾

Конечно позитивнымъ результатомъ походу было для Андрія посаджена Данила въ Галичинѣ. Осягнувъ свою цѣль. Здавалося, что родина Романовичовъ знова буде грати значнѣйшу ролю середъ руськихъ князѣвъ. Молодой Василько мавъ въ посѣданю Белсъ, Данило Галичъ. До старшого перейшла вдова, чтобы особисто взяти управу у своѣ руки. Надѣя свавольного панованя боярѣ сталася мрією. Въ своихъ припущеняхъ завѣвса особливо Володиславъ, котрый хотѣвъ сповняти функцію регента коло Данила. Ставила ему опорѣ энергична вдова, удатно беручися до упорядкованя обставинъ. Въ суперецѣ однакъ прогнала. На основѣ информаций лѣтописця »галичане выкинули матѣрь Данила«.⁸⁰⁾ Правдоподобно сталоса то въ 1211. р. Вдова звернулася изъ скаргою до Андрія II., котрый знова занявся еѣ справою. Концемъ 1211. р. або може початкомъ 1212. р. знова выправився Андрій до Галичины. Прибыла тамъ и вдова изъ вѣрными до неѣ ладомирскими боярами, кромѣ того Василько изъ Белса, Ингварѣ изъ Лутска. Здаеся, что настрой боярѣ обернувся проти мадарѣ. Певно было се наслѣдкомъ подземной роботы Кормиличича, котрый за всяку цѣну хотѣвъ въ Галичу грати головну ролю. Передъ рокомъ еще здавалося, что бояре суть незломными прихильниками Андрія, а теперъ такъ завзято повстали проти его панованя. Андрій прибывши жорстоко помстився на нихъ, больше заангажованыхъ давъ помучити, а Володислава въ кайданахъ выславъ на Угорщину.⁸¹⁾ Привернено панованя Данила и его матери, котра вела управу. Энергичное еѣ поступованя ворожо наставило проти неѣ боярѣ.

Ярополкѣ и Яволодѣ два галицькѣ бояре, сыны увязненого Володислава, закликали на галицький престолѣ Мстислава »Нѣмого«⁸²⁾ князя Пересопницѣ, котрого аспираціѣ зглядомъ галицького князевства, знанѣ были еще зъ давнѣйшихъ часовъ. Той надтягнувъ заразы изъ войскомъ. Вдова, видѣвши показовану ей ненависть боярами, опустила Галичъ и звернулася до Андрія II., просячи его о приверненя имъ панованя.

Здаеся, что Андрій все змѣнявъ своѣ планы, что до Галичины. Такъ и симъ разомъ политика его взяла инший оборотъ. Выпустивши изъ вязницѣ Володислава, зобравъ войскѣ, чтобы выршити на Галичъ. Теперъ уже не было цѣлью его посаджена на престолѣ Данила и его матери. Осенью 1213. р. поспѣшивъ до Галичины въ товариствѣ Володислава безъ участи Данила. Кормиличичъ относився до Романовичовъ, особливо до вдовы зъ

⁷⁹⁾ Ип. лѣт. 727.

⁸⁰⁾ Ibidem.

⁸¹⁾ Ibidem 728.

⁸²⁾ Ibidem.

непримиримую ненавистью. Андрій докладно бивъ свѣдомыйъ того, что въ случаю реституціѣ Романовичовъ въ жадномъ случаю не може числити на помощь Володислава. Видится умотивованымъ здогадъ, что маеме туй дѣло изъ новѣйшою тактикою Володислава. Хитрый бояринъ, уживаючи иншу методу, намовляе Андрія, чтобы учинити изъ Галичины часть угорского королевства и именовати тамъ намѣстника.

Самособою розумѣеся, знова розходилося ему о властныхъ интересъ, кто инший могъ быти тымъ намѣстникомъ, якъ не самъ дорадникъ. Андрій бивъ еще такъ наивнымъ, что вѣривъ тому безчестному бояринови, котрый ничего не робивъ безъ того, чтобы передовсѣмъ не думати о собѣ. Але тяжка была и ситуація Андрія. Только разовъ пробовавъ уже такъ самъ, якъ черезъ своихъ вождѣвъ и кромѣ титулу *rex Galatiae et Ladomeriae* не могъ похвалитися въ Галичинѣ жадными результатами. Черезъ память Венедикта на чоло администраціѣ не могъ поставити мадяра — така управа уже напередъ будила антипатію. Удалося Володиславови переконати Андрія, что было бы то небезпечнымъ крокомъ и тому на перший планъ высунулася возможность управы Кормилчича. Якъ добре удалося ему затѣнити очи угорского короля, ничто не свѣдчить лѣпше, якъ документъ Андрія, въ котромъ за вѣрность обдаровуе Володислава винницею.⁸³⁾

Вырушивши изъ войскомъ дѣйшовъ Андрій до мѣсцевости Лелесь,⁸⁴⁾ коли повѣдомили его о замордованю королевы Гертруды, якъ такожь о бунтѣ, повсталомъ на тлѣ загального незадоволеня, яке выбухло проти чужого панованя на Угорщинѣ. Впало то на короля, якъ громъ. Постояннѣ прогульки до Галичины не позволяли ему спостеречи, что его панованя, котрого душею была Гертруда, будило загальну ненависть.

Уже изъ 1210. р. маеме документъ, въ котромъ Андрій »*fideli nostro Domaldi*« — графови Домалдъ изъ *Sebenico*⁸⁵⁾ дае нагороду за то, что перешкодивъ выправитися посольству направленому проти Андрія, до Греціѣ, котрое мало покликати на престоль сына Гейзы II., такожь Гейзу.⁸⁶⁾ Говоритися туй о томъ самомъ Гейзѣ, котрого уже давнѣйше хотѣли посадити на престоль мѣсто Бейлы III.

Интереснымъ явищемъ есть, что уже и въ 1210. р. незадоволенѣ, чтобы скинути зъ трону Андрія, хотѣли выкорыстати отповѣдну хвилю, коли армія Андрія была занята въ Галичинѣ. Андрій II. не завважавъ, что его заграничнѣ стремлѣня грозилъ ему упадкомъ. Постоянно перебивавъ за границую, а внутрѣ державы настрой стававъ чторазъ больше напряженымъ. На-

⁸³⁾ Fejér: III. 1. 257.

⁸⁴⁾ Ил. лѣт. 729.

⁸⁵⁾ Fejér: III. 1.

⁸⁶⁾ Братъ Бейлы III.

решѣ надойшла отповѣдна хвиля. Король изъ войскомъ бывъ неprisутный. Не было никого, кто бы могъ протиставитися. Выбухло повстаня и ненависнѣ чужинцѣ мали погинути. Много нѣмцѣвъ стало жертвою хвилѣвань, да котрѣ утечою вратовали житя, а судьбою королевы Гертруды была трагична смерть. Захитався и престоль Андрія. Незадоволенѣ хотѣли короновати сына его сѣмьлѣтного Бейлу. Розгнѣванный король повернувъ изъ Лелесу, для утихомиреня повстаня, а Володиславъ на чолѣ угорскихъ войскъ продовжавъ дорогу до Галичины. Мстиславъ, дознавшися про зближеня атакуючого войска, опустивъ городъ. Здѣйснилися давнѣ мрѣ Володислава. Онъ ставъ въ Галичу всемогучимъ паномъ. Удалося ему то, что до тыхъ поръ еще никому. Бояринъ, простого походженя сѣвъ на престолѣ предковъ Володимира Святого.⁸⁷⁾

Якъ до того относився Андрій? На всякий случай не противився. Толеровавъ, а навѣтъ поддерживавъ его панованя. Але что могъ лѣпшого зробити, коли домашнѣ обставины приносили ему немало клѣпоту. Утихомиреня непокою, пристрасти и розпуки было его цѣлью, отже не могъ собѣ позволить въ такихъ историчныхъ хвиляхъ на заграничнѣ вандровки.

Кели подѣвъ взяли такой оборотъ, такъ выглядало, что дальший побытъ Данила и его матери на Угорщинѣ стався злишнымъ. Андрій думавъ до того часу, что Галичина есть его вазальною провинцію и изъ сего жерела выплывала его роля, относительно Романовичовъ. Якразъ вдався инший планъ, а изъ другой стороны не мавъ возможности отограти ролю опѣкуна. Данило и здова, заведенѣ въ своихъ надѣяхъ, опустили королевский дворъ. Дѣялося се въ 1213. р., отже непосредно по замордованю королевны Гертруды. Удалися до Лешка,⁸⁸⁾ котрый въ ролѣ опѣкуна мавъ заступити угорского короля. Изъ той ролѣ само собою выплывала претензія относительно галицкой территоріѣ. Той, котрый ставъ бы яко борець плану, приверненя Романовичовъ на галицкое князевство, кто стався бы патрономъ галицкого легитимизму, кто реституцію Романовичовъ носивъ на своихъ прапорахъ, той мавъ собѣ запевнити впливъ на Галичину, т. е. на еѣ политичное житя. Прибытя Романовичовъ до Кракова уже напередъ ворожо наставляло Лешка относительно Володислава, котрый уже тогды запановавъ на галицкой земли. Занявся справою Данила и уже весною 1212. р. вырушивъ изъ войскомъ, зъ цѣлью оставити тамъ молодого Романовича.⁸⁹⁾ Не опирався только на власнѣ силы, але появився такожъ Александеръ изъ Ладомиръ, якъ такожъ братъ его, Всеволодъ белский, и можно припустити, что присутный бывъ такожъ Василько, котрый тымъ часомъ изъ

⁸⁷⁾ Ип. лѣт. 729.

⁸⁸⁾ Ibidem.

⁸⁹⁾ Ibidem.

своими вѣрными боярами заволодѣвъ Камѣнцемъ.⁹⁰⁾ Володислава боронила только угорска и ческа залога. Въ завзятой битвѣ надъ рѣкою Бубркою бывъ побитый. Походъ однакъ кромѣ богатой добычи не могъ похвалитися жаднымъ позитивнымъ результатомъ, бо союзнымъ князьямъ не удалось занять Галичь. Планъ осажденя Данила покичто не здѣйснися. Чтобы однакъ не лишити ихъ безъ жадного посѣданя, Лешекъ обдаривавъ ихъ двома незначными замками Тихомлею и Перемьломъ.⁹¹⁾ Интересное свѣтло кидае на духовный розвой Данила згадка лѣтописця, послѣ которо Данило по одержаню высшезгадovanýchъ двоухъ замковъ, задивляючися на Ладомиръ сказавъ: »Скорше, ци позднѣйше, Ладомиръ буде нашъ«.⁹²⁾ Вѣрно характеризуетъ се стремлѣня Данила до отысканя утраченной отчины. Може навѣтъ самъ Лешекъ приобѣщавъ ему се. Значитъ Андрій покинувъ уже справу Романовичовъ, навѣтъ ворожо динихъ относився.

Теперь до сферы своихъ династичныхъ плановъ старався втягнути Лешка и на основѣ фамилійныхъ звязковъ приготовити дорогу ихъ спольнымъ вplyвамъ.

III.

Династична политика Лешка и Андрія II.

(1214—1220.)

Галицький походъ Лешка попсовавъ добрѣ зносины межъ нимъ и Андріемъ. Здаеся, что галицькое панованя Володислава не перекрещовало планы Андрія, коли проти атакъ Лешка боронила его угорска залога. Андрій готовивъ помсту относительно Лешка. Навѣтъ лѣтописецъ информуетъ насъ о томъ, что напавъ изъ воцскомъ на него.⁹³⁾ Краковскѣ паны однакъ не допустили до отвѣртого зорваня межъ угорскимъ и краковскимъ дворомъ изъ причины галицького вопросу. Свѣтска и церковна аристокрація мала такъ великий вplyвъ на молодого князя, что зовсѣмъ обмежила его способность до дѣланя. Бывъ майже подъ опѣкою своего оточеня и теперь примушенный бывъ уступити репрезентиваному нимъ напямови. Яко посла выслано до угорского короля воеводу Пакослава, котрый представивъ Андріеви планъ Лешка, котрый зрештою не бывъ ничимъ инымъ, якъ директивою краковскихъ вельможъ. Лѣтописецъ зазначае съ слова Пакослава:

⁹⁰⁾ Ibidem.

⁹¹⁾ Ibidem, 730.

⁹²⁾ Ibidem.

⁹³⁾ Ibidem.

Не яло княжити въ Галичу боярови, ожени свого сына Коломана изъ моею донькою и осади его на галицькомъ престолѣ.⁹⁴⁾ Видѣлося, что наслѣдкомъ того, Лешекъ въ замѣнъ, что его донька буде княжною Галича, зречеса территоріяльныхъ претензій до него. Але не сталося такъ. Лешекъ уступивъ управу галицькими справами угорскому королеви подъ условіемъ однакъ, что западна часть того князевства т. е. перемышльска и лубачевска достанеса ему.

Высезгаданое посольство угрунтовало подставу спишского трактату. Проектъ подобався угорскому володареви. Давнѣ его мрїѣ были въ стадїи здѣйсненя. Пакославъ приготовивъ грунтъ. Отже оба заинтересованѣ володарѣ стрѣтилися осенью 1214. р. на Спишу,⁹⁵⁾ де той союзъ запечатали присягою. Коломанъ мавъ быти королемъ Галичины, а его жоною мала быти Саломея. Кромѣ того постановили подъ присягою, что будутъ боронити панованя молодого Коломана въ Галичинѣ отъ всѣхъ вороговъ. Спишский трактатъ запевнявъ Лешкови землю перемышльску и лубачевску.⁹⁶⁾

Андрій, чтобы панованю сына запевнити большой авторитетъ, звернувся до апостольской столицѣ, чтобы папа выславъ для Коломана корону. Напевно тутъ Андріеви прикладомъ бывъ св. Стефанъ. Черезъ сей актъ Коломанъ могъ вступити въ рядъ европейскихъ володаревъ. Что относится до галицького королевства Коломана, то историки одинокимъ жереломъ въ той справѣ уважаютъ два недатованѣ листы Андрія до Инокентія III. Перший изъ нихъ⁹⁷⁾ могъ быти писанный непосредно по заключеню спишского трактату. Въ томъ листѣ Андрій доношуе папѣ, что народъ и галицькѣ князѣ звернулися до него зъ просьбою, чтобы давъ имъ свого сына Коломана королемъ.⁹⁸⁾ Представивъ также справу папѣ такимъ способомъ, что проектъ галицького королевства Коломана выйшовъ отъ самыхъ боярѣ. Противорѣчить се изъ вѣдомостями, черпаными изъ Ипацького лѣтопису, посля котрыхъ сей проектъ якъ такожъ супружество королевича изъ Саломею походивъ отъ Лешка, зглядно его оточена. Однакъ я наиболее склонный приняти, что авторомъ обохъ плановъ бывъ самъ Андрій. При семъ свѣдчить записка о житю св. Саломеѣ,⁹⁹⁾ посля котрой Андрій II. подъ грозбою войныagmaгався отъ Лешка выдана доньки за Коломана. Лешекъ усту-

⁹⁴⁾ Ibidem, 731.

⁹⁵⁾ Ibidem.

⁹⁶⁾ Ibidem 731.

⁹⁷⁾ Theiner: Mon. Hung. I. N. r. 1.

⁹⁸⁾ „... Galicies principes et populus nostre dictioni subiecti, humiliter a nobis consularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsi in regem proficeremus...“ Выразъ „principes“ посля Чубатого (Чубатий: Україна і Рим в XIII. в. Зап. Тов. ім. Шев., Львів. 1917.) означае найправдоподобїйше боярѣ. Въ томъ самомъ письмѣ и угорскѣ пановъ называе Андрій „principes“.

⁹⁹⁾ Mon. Pol. IV. 777.

паючи впливамъ краковскихъ вельможъ, на то згодився. Въ семьдѣлѣ може то жерело есть наибольше годнымъ до принятя. Самособою, что наибольше въ интересъ Андрія лежало, чтобы его сынъ стався галицькимъ королемъ.

Концепція експанзіѣ Арпадовичовъ въ сѣверо-восточномъ напрямѣ уже выразно виявилася въ политичѣ Андрія II. Якъ уже выше згадовавъ я, ся политика у першихъ Арпадовичовъ малъ фамилярный характеръ. Але у Бейлы III. и Андрія II. ся идея прибрала уже радше цѣлевый характеръ, а цѣлковитый розвитокъ осягнула за династїи Анжу.

Посаджена Коломана на галицькомъ престолѣ было продуктомъ заграничной концепціѣ Арпадовичовъ. Цѣлею было заключеня звязковъ Галичины изъ краями угорской короны. Только способъ и средства змѣнялися. Андрій то высылавъ угорского намѣстника, то сновавъ планы изъ Романовичами, то знова поставивъ на чоло управы руського вазала. Сѣ всѣ планы збанкротовали. Пришовъ рядъ на Коломана. Повторився перебѣгъ угорской исторїѣ. Якъ колись за Бейлы III., на другого сына Андрія, чекало галицькое королевство, такъ теперь подобна роль припала Коломанови, другородному сынови Андрія. Бейла III. и Андрій другородныхъ сыновъ назначали на королевство Галичины. Въ 1188. р. выславъ Бейла III. Андрія, яко губернатора того краю.¹⁰⁰⁾ Бейла бывъ »rex Galatiae«, сынъ его губернаторомъ, именованый отцемъ, бывъ отже яко »dux« той территорїѣ. Галицьку область приключивъ Бейла III. яко »ducatus« до угорской территорїѣ. Если Бейла III. бывъ »rex Galatiae«,¹⁰¹⁾ то Андрія смѣло можеме назвати »dux Galatiae«. За часовъ Арпадовичовъ институція »ducatus« часто была примѣньована.¹⁰²⁾ Кромѣ ducatus Slavoniae, Transilvaniae и частей надъ Тисою можеме говорити и о »ducatus Galatiae«, хоть его житя тревало дуже коротко. Изъ факту, что не Емерикъ, але Андрій бывъ »dux Galatiae« слѣдовало бы, что Бейла III. занятя Галичины не державъ переходовымъ, але хотѣвъ заповнити ту провинцію для другородного сына. На первородного сына чекала угорска корона.

Изъ больше конкретнымъ сформулованьемъ той думки стрѣчаемся за часовъ Андрія II. Онъ такожь своего молодшого сына выславъ до Галичины, але уже не яко »dux«. Зрештою институція »ducatus« была уже въ станѣ упадку. Мѣсто неѣ вышла инсти-

¹⁰⁰⁾ Pauler: I. стр. 330.

¹⁰¹⁾ Fejér: II. 247.

¹⁰²⁾ На подставѣ патримонального понятя королевской влады о приватно-правномъ характерѣ повстала на Угорщинѣ институція **ducatus**. Основною такого князевства было то, что угорскѣ король уже отъ св. Стефана переказовали певнѣ области зъ цѣлею управы своимъ сынамъ, або инымъ мужескимъ членамъ родины. Есть се славянскїи впливъ, въ устрою Угорщины.

туція молодшого королевства.¹⁰³⁾ Позднѣйший Бейла IV. стався «junior rex», котрого покороновано еще за жита отца, доки на молодшого сына чекала галицька корона. Бейла III. и Андрій приготавливали дорогу той самой концепціѣ: позыскати Галичину и запевнити тамъ секундогенитуру Арпадовичовъ. Таку интенцію вѣрно отдае розпоряджєня Андрія II., котрое выдавъ 1217. р. передъ вырушеньемъ на Св. Землю. Затвердивъ се буллою папа Гонорій III.¹⁰⁴⁾ Въ змыслу декрету въ случаю смерти короля угорска корона мала припасти его першому сынови, а галицька Коломанови.¹⁰⁵⁾ Андрієви удалося позыскати поддержку папы въ галицькой политикѣ. На неѣ опиравъ онъ своѣ сѣверо-восточнѣ планы. Розширеня угорской имперіѣ стрѣтилося изъ узнаньемъ апостольской столицѣ, бо въ томъ часѣ зъ нею паралельно ишла идея униѣ на Чер. Руси. На сѣ sprawy кидають свѣтло два высшезгаданѣ листы Андрія до папы. Въ першомъ якъ я то вже згадавъ, повѣдомивъ его о покликаню своего сына черезъ галичанъ, кромѣ того о обѣцянцѣ тыхъ, что до сполучєня изъ римскою церквою подъ условіемъ, что и дальше могутъ уживати своѣ обрядъ. Кромѣ того въ семъ письмѣ просить папу о уповажненя остригомского архиепископа Ивана до помазаня Коломана на короля, бо опоздненя изъ стороны высланного зъ тою цѣлью легата могло бы изъ розныхъ причинъ перешкодити у выконаню плану.¹⁰⁶⁾

Найважнѣйшѣ згадки листа суть: помазаня Коломана королемъ и вопросъ униѣ. Оба вопросы злучєнѣ. Дослѣдникъ заприймає, что наибольше заинтересованю особою есть туй Андрій II. Найважнѣйшою проблемою для него было помазаня Коломана на короля. Мусѣли се скоро перевести, бо не было навѣтъ часу на зачеканя папского легата. Листъ сей прозраджує, что розходилося туй о дуже важну справу, але пильну не такъ для папы, якъ для Андрія. Наибольше экспонованю особою есть туй Андрій II. Трудно собѣ уявити, чтобы загалъ боярства такъ дуже бѣвъ прихильный до униѣ. Занадто сильно привязовалися до релігійной и изъ нею звязаной народной традиціѣ, чтобы были склоннѣ до такихъ обновленъ.

Такое прецизное окресленя, послѣа котрого галичане просятъ узнаня вольного отправленя ихъ обряду, позволяє на выводѣ, что певна часть галицькой суспольности была заинтересованю

¹⁰³⁾ Изъ *ducatus*, розвинулася институція молодшого королевства, полягаючого въ томъ, что король еще за своего жита переказовавъ сынови левѣй територіѣ изъ вѣренню королевскою владою. Такимъ способомъ покороновавъ Андрій II. своего первородного сына Бейлу, младшимъ королемъ, то самое зробивъ Бейла IV. изъ сыномъ младшимъ.

¹⁰⁴⁾ Theiner: I. 6.

¹⁰⁵⁾ „...regnum Hungariae primogenito tuo Belae, regnum vero Haliciae Colomano reliques...“

¹⁰⁶⁾ Theiner: Mon. Hung. I. Nr. 1.

вопросомъ униѣ. Особливо могло се относиться до угорской партіѣ, зъ котрой вербовалися прихильники Андрія. Угорский король розумѣвся на томъ, якъ треба дакотрыхъ позыскати и зробити podporою свого панованя. Здаеся, что бывъ щедрый однако въ Галичинѣ такъ, якъ и въ Угорщинѣ. Дакотрыхъ здобывъ собѣ дарами, иншихъ знова урядами. Повѣривъ имъ администраційнѣ функціѣ, учинивъ своими дворянами. Треба знати, что всѣ значнѣйшѣ урядники вербовалися изъ боярскаго стану.¹⁰⁷⁾ Треба зазначити такожъ и то, что на галицькой земли меньше было князѣвъ, якъ де инде напр. въ киевской земли, де на чолѣ каждого люднѣйшого города стоявъ якийсь князь. Въ галицькихъ городахъ пересѣчно управляли бояре. Въ многихъ мѣстцевостяхъ управляли яко тысячники, отже на галицькой области боярский станъ мавъ больше выгиднѣйшѣ условия, якъ въ иншихъ руськихъ князевствахъ. Наслѣдкомъ сего Андрій мавъ много нагодъ до позысканя ихъ симпатіѣ; обдаровавъ ихъ замками, урядами и маетками, а они за возможность власти за впливъ приготавливали дорогу до панованя Андрія. Той малый таборъ показовавъ усе большу склонность до принятя западныхъ идей.¹⁰⁸⁾ Можеме отже припустити, что не была ему чужа думка сполученя изъ Римомъ. Могло навѣтъ уважатися певнымъ, что уния мала прихильниковъ середь галичанъ. Если розважиге, что дворъ Андрія часто гостивъ галицькихъ бояръ, часто державъ у себе закладниковъ, то неможливостью есть до припущеня, чтобы не подѣлавъ впливъ запада и церкви.

Певнымъ есть такожъ, что для большости не было пожаданнымъ ани панованя Коломана, ани уния. Але природнымъ есть, что всякими силами старалися перекрещовати планы Андрія. На се показуе его листъ, въ котромъ просить папу о скоромъ дѣланю.¹⁰⁹⁾

Андрій изъ своей стороны зробивъ всѣ, чтобы запевнити сынови панованя въ Галичинѣ. Позбавивъ панованя Володислава, интерновавъ его на Угорщинѣ, де сей бояринъ посѣдавъ маетокъ.¹¹⁰⁾ Его мѣсто занявъ Коломанъ. Яко опѣкунъ занимавъ мѣсто коло него Димитрій, сынъ Абы, котрый уже передь тымъ отъ-

¹⁰⁷⁾ Може не буде безцѣльнымъ згадати пару важнѣйшихъ галицькихъ урядовъ. Изъ нихъ годиться на першомъ мѣстѣ упомянути тысячника. Сей урядъ тѣсно звязанный изъ замкомъ. Позднѣйше однакъ се достоинство стало независимымъ отъ замку и стало традиційнымъ урядомъ. Лѣтопись споминае и стольниковъ. Высокое становище занимавъ и канцлеръ. Бромъ того згадуеся конюшого и дѣка. Дѣка бывъ писаремъ князевскаго двора (пор. мад. *deák*). Середь урядниковъ великимъ авторитетомъ тишився Кормилчичъ. До него належало выхованя князевскихъ дѣтей.

¹⁰⁸⁾ После Чубатого боярамъ импновала вольность угорекныхъ пановъ, котра была выражена въ «Золотой буллѣ» Андрія II.

¹⁰⁹⁾ „... propositum... quod quidem multis de causis accidere posse constat...“

¹¹⁰⁾ Fejér: III. 1. 257.

гравъ вызначну ролю на угорскомъ дворѣ зъ огляду на »нѣжное захованя«. ¹¹¹⁾

Тымъ часомъ плодovита галицька земля ¹¹²⁾ мала и иншого претендента. Бывъ то новгородский князь Мстиславъ, котрый посля словъ лѣтописця выправився изъ дружиною, чтобы выпросити Галичь отъ угорского короля. Правдоподобно желавъ собѣ се панованя подѣ угорскою верхностью яко наступникъ Володислава. ¹¹³⁾ Супроти королевства Коломана уже о семъ не могло быти слова. Мстиславъ однакъ не отказався своего плану. Что не удалось ему дипломациєю, пробовавъ осягнути зброєю. Та зсетаки зъ помочю малой горстки удалось Андриєви оборонити сына. Отъ того часу однакъ небезпека изъ стороны Мстислава стало переслѣдовала Коломана. Андрий отже забравъ »жороля Галичины« до дому, а его мѣсто занявъ Венедиктъ Лисый. Здаєся, что Андрий не бывъ паномъ ситуациѣ. Настрой звернувся радше прости него. Внутрѣшнѣ галицькѣ обставины дають вражѣня загального заколоту и непевности.

На подобный розстрой показуе и образъ заграничной политики. Якбы все заприсягло проти Андрия. Въ сусѣдствѣ Галича (Ладомиру засѣвъ Данило Романовичъ. ¹¹⁴⁾ Было то результатомъ политики Лешка, а то тому, что воевода Пакославъ, душа политики краковского двора, бывъ приятелемъ Романовичовъ. Онъ бывъ творцемъ спишского трактату и вже тогда поднесено думку, чтобы Данила посадити въ Галичу. ¹¹⁵⁾ Что се не сталося, одинокою причиною сего было то, что Андрий противився такому проекту. Повнымъ правомъ могъ бояться небезпеки, котра ему прозила относительно сына въ Галичинѣ изъ стороны Данила. Побытъ Данила въ Угорщинѣ давъ Андриєви доста нагоды до затянєня до душѣ молодого князя. Сей молодець не оставъ далеко за отцемъ »орломъ«. Изъ отцевскою кровью въ жилахъ, въ душѣ мавъ отцевску енергю. Не было то тяжело завважити. Отже Андрий уже певно подчасъ его побыту на Угорщинѣ бывъ невѣдомымъ того, что особа Данила не буде отповѣдною до роля послушного вазала угорского короля. Догадовався, что »орля«, коли достане крыла, вступити въ слѣды отця и зъ часомъ коли перебере спадщину по отцю, скончиться угорский впливъ на Галичину.

Пакославъ однакъ побѣдивъ. Своими вplyвами перевѣвъ, что Данило могъ повернутися до Ладомира, отцевского гнѣзда

¹¹¹⁾ Ibidem: III. 1. 196.

¹¹²⁾ Изъ всѣхъ руськихъ территорій была се може найкрасна и найбогатша земля. Застыта густыми лѣсами, орошована рѣками, зъ першорядными оранциями и достаткомъ ча рознѣ природнѣ скарбы, особливо соль. Была правдивымъ ельдорадомъ для купецкого стану. Галичина, лежачи на торговельной дорожѣ изъ Европы до Азій, мала перводное транзитное значєня.

¹¹³⁾ Грушевський: III. 35.

¹¹⁴⁾ Ип. лѣт. 731.

¹¹⁵⁾ Густ. лѣт. 332.

Романовичовъ, а Александра Всеволодича выслано назадъ въ Белса.

При такомъ складѣ обставинъ переповняла Андрія озабоченность сына. Видѣвъ надъ собою орлятъ, видѣвъ хмарь надтягающъ изъ стороны Ладомира. Завдало се немало хлопотъ угорскому королеви. Бывъ свѣдомый того, что въ Галичу, хоти и въ невеликомъ числѣ, але найдутся прихильники Романовичовъ.¹¹⁶⁾ Тогда насталь Андрій II. стягъ изъ той политики следующъ конзеквенціѣ: уважавъ, что треба перервати добрѣ зносины изъ Лешкомъ, треба скасовати спишский трактатъ. Не думавъ довго. Трактатомъ запевненѣ области Перемышля и Лубчева отобравъ отъ Лешка, черезъ что учинивъ собѣ изъ дотепрѣшнего союзника, ворога. Лешко не хотѣвъ остати довжными Андріеви. Не зобовязовала его дальше спишска умова, отже отомогъ такожъ вытягнути руку до атаки. Выславъ посольство въ вуйка своей жоны, Мстислава новгородского зъ такими словами: »Ты мой братъ, прийди и осядь въ Галичу.«¹¹⁷⁾ Мстислава треба было два разъ просити. Выправився изъ войскомъ, чтобъ взяти Галичъ въ посѣданя. Въ городѣ запановала загальна холотнеча. Боярство опустило мадярь. Панованя ихъ мало теперъ такъ внутрѣшнихъ, якъ внѣшнихъ вороговъ.

Галицькѣ подѣвъ в 1215. р. вѣрно отбилися въ другомъ лѣстѣ Андрія II., написаномъ до папы Инокентія III.¹¹⁸⁾ Повѣдомивъ въ немъ папу, что галицький народъ не только что зломивъ присягу, дану своему королеви, але навѣтъ взявъ въ обляганя Коломана, перебуваючого изъ малою залогою въ галицькомъ замкѣ. Правдоподобно говориться туй про згаданный уже перший вѣступъ Мстислава. Галичане не желали собѣ панованя Коломана. Уже и Андрій переконався о томъ, хотъ въ першомъ своемъ лѣстѣ зовсѣмъ противно информовавъ папу.

Можливо, что ситуацію з'острила навертаюча дѣяльність угорского духовенства. Что до сей акціѣ, не маеме жадныхъ свѣдѣній, але опираючися на словахъ лѣтописця выводиме, что угорское духовенство выступило мало энергично, а навѣтъ остро. Принаймѣ такъ отбиваеся то въ пересадномъ описѣ высшезгаданого лѣтописца. »Угорский король — оповѣдае — учинивъ паномъ Галича своего сына, выгнавъ руськихъ епископовъ и гонимъ изъ церкви, а на ихъ мѣсто посадивъ своихъ латинскихъ священниковъ«. Сѣ вѣдомости уже и Грушевський принимае за первыиъ застереженьемъ.¹¹⁹⁾ Возможно, что опоръ галичанъ въ кликавъ энергичнѣйшоё выступленя изъ стороны церкви, бо галичане были только пассивною стороною унійной акціѣ. Занятъ

¹¹⁶⁾ Пп. лѣт. 729.

¹¹⁷⁾ Ibidem 731.

¹¹⁸⁾ Ptaśnik: Mon. Pol. Vat. III. Nr. 3.

¹¹⁹⁾ Грушевський: III. 32.

ресованымъ бывъ туй самъ Андрій, а ще больше Инокентій III, ревный апостоль уніѣ. На се показуе фактъ, что папа въ першой половинѣ 1215. р. выславъ легата до Галича изъ повѣреньемъ приклонити руськихъ епископовъ до взята участи въ IV. латеранскомъ соборѣ. На денномъ порядку того собору бывъ межи иншимъ и вопросъ уніѣ.

Папский легатъ не дойшовъ однакъ дальше, якъ на Угорщину. Андрій завернувъ его назадъ до Риму. Передъ папою сей свой поступъ мотивовавъ тымъ, что изъ причины розстроеныхъ обставинъ побытъ въ Галичинѣ невозможный. Прирекъ въ замѣну за то папѣ, что если ему удастся, вышле руськихъ епископовъ на высшезгаданный соборъ.¹²⁰⁾ Ци Андрій конферовавъ изъ руськими епископами, не вѣдомо. Фактомъ есть однакъ, что въ соборѣ они не взяли участи. Певно немало труда коштывало Андрія наклонѣваня епископовъ, хоть о тыхъ трудностяхъ николи не упоминае въ своихъ листахъ. Навѣтъ зовсѣмъ противно. Информовавъ папу о унійныхъ тенденціяхъ галичанъ.¹²¹⁾ Чтобы папа не бывъ иначе информованный, не хотѣвъ, чтобы апостольска столица выслала легата до Галичины, а коли то сталося, завернувъ его изъ дороги. На видъ лежала ему на сердцю скорше особиста безпека папского легата, якъ власного сына Коломана, котрого часто оставлявъ самого середъ только вороговъ.

Навѣтъ остригормского архиепископа Ивана нерадо пустивъ изъ латеранский соборъ. А се мотивовавъ тымъ, что доки онъ самъ перебувае на Св. Земли, архиепископъ буде потребный для управы державою.¹²²⁾ Папа однакъ на се не приставъ. Тажъ архиепископъ Иванъ, головный дѣячъ унійной идеѣ, не могъ быти неприсутнымъ на соборѣ. Яко такий, одиноко онъ могъ поинформовати св. Отця въ справахъ Червеной Руси, о унійныхъ трудностяхъ, о неудачи Андрія. Для угорского короля заняться тою справою было только политичнымъ средствомъ, котрого помощи хотѣвъ посадити Коломана въ Галичу.

Въ другомъ листѣ Андрій дякуе папѣ за позволеня на коронацію Коломана. Правдоподобно св. Отець учинивъ то черезъ высшезгаданого посла.

На конци листа просивъ о корону черезъ апостольску столицу для помазаного короля.¹²³⁾ Въ томъ листѣ Коломанъ два

¹²⁰⁾ Знаеме о томъ изъ другого листа Андрія. Листъ недатованный. Та згадка всецѣмъ показуе на то, что загално беручи, листъ походить изъ першой половини 1215. р. Соборъ бывъ свиканный на 1. новембра 1215. р. Андрій бывъ тогда еще передъ подорожью до Галичины. Переговоры изъ епископами п ихъ евентуальный выѣздъ вымагавъ на такожъ означеный часъ. Розваживши то все, не дуже помыляемеса, якъ приймемо изъ листа на першу половину 1215. р.

¹²¹⁾ Абрагамъ есть той думки, что Андрій хотѣвъ позыскати папу для своихъ политичныхъ плановъ п тому не информовавъ его вѣрно о фактичномъ станѣ.

¹²²⁾ Fejér: III. 1.

¹²³⁾ „... ut sicut unctionem regalem a Sede Apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra se recepisse gaudeat...“

разъ названный королемъ, а однакъ розрознена коронизація отъ помазана. На сей основѣ припуцаеме, что помазана отбылося вже передъ написаньемъ другого листа т. е. уже въ 1215. р.

Довгу дискусію выкликавъ проблемъ, ци помазана на короля можно зтотожнити изъ коронизаціею.¹²⁴⁾ Хоть непосредное жерело не говоритъ о коронизаціи, однакъ отрозненя обрядовъ помазана и коронизаціи позволяе на допущеня, что коронизація отбылася только позднѣйше.¹²⁵⁾

А если розважиге, что Андрій въ 1217. р. передъ выправою до Св. Земль числячися изъ всякою возможностью упорядковавъ дѣла дѣдичности,¹²⁶⁾ належить принять, что еще передъ вырушенемъ Коломанъ бывъ покоронованный.

Грозила однакъ небезпека Андріеви властиво Коломанови, что титуль его остане титуломъ безъ практичного значѣня. Угорское панованя николи не могло здобыти загалъну симпатію въ Галичинѣ, а коли теперъ Андрій замѣшався ще и до религіиныхъ справъ, ситуація шогоршилася ще больше.

Можно припустити, что Андрій, переконавшися, что насильство принятя униѣ перешкоджае здѣйсненю его политичныхъ плановъ, перервавъ всякъ такѣ пробы. Здавалося, что вже поздно. Ситуація дозрѣла до того, чтобы Мстиславъ подъ протекторатомъ Лешка занявъ въ Галичу мѣсто Андріевого сына. Изъ зближенемъ войскъ Мстислава, угорску партію чекала критична судьба, навѣтъ особиста безпека была сумнѣвна. Изъ розпукою погибающого хваталися якобы до останного стебла соломы. Отъ Андрія не могли сподѣватися помочи, тому изъ Судиславомъ на чолѣ запросили за князя Данила.¹²⁷⁾

Доростающий Данило стававъ поважною небезпечною такъ для Лешка, якъ Андрія а непосредно для Коломана. Изъ другой стороны Данило отчувавъ, что мимо загалъной ненависти мае однакъ середъ бояръ своихъ прихильниковъ, не говорячи уже о томъ, что простый народъ бывъ ему дуже отданный и хотѣвъ его мати своимъ княземъ. Бо Данило николи не зрѣкався спадщины по отцю. Певно зъ прикростью споглядавъ на то, якъ дѣлаться нею угорский король и краковский князь. Бывъ переконаанный, что они суть только узурпаторами спадщины его отця, а онъ, дѣдичный панъ Галича и Ладомира, волочиться, жие зъ

¹²⁴⁾ После Владарского фактъ, что Андріи два разъ называе въ своемъ листѣ Коломана королемъ, показуе на то, что коронизація уже была переведена. Корона, о котру проситъ Андріи отъ папы, причинилася бы до поднесеня славы и авторитету королевской достойности въ очахъ сусѣдовъ.

¹²⁵⁾ После Kállai-я зимою 1215. р. або весною 1216. р. отбылася коронизація черезъ острогомекого архиепископа Ивана короною. высланою на просьбу Андрія апостольскою столицею. Kállai Ubul: Mikor koronázták meg Kálmánt, Halics felkent királyát a pápától küldött koronával? Századok, 1903, 672-3.

¹²⁶⁾ "...regnum Ungariae primogenito tuo Belae, regnum vero Galatiae Colomano..."

¹²⁷⁾ Ип. лѣт. 731.

ласки дворовъ Андрія и Лешка. Политичнѣ филѣ кидаютъ нимѣ, прогнаннымѣ, бездомнымѣ то туй, то тамѣ. Уже тогда переповнила его сердце ненависть такъ до Андрія, якъ до Лешка. Упоко-рения въ дѣточомѣ вѣку и смутнѣ переживанія изъ молодецкого вѣку загартовали его волю и склоняли до помсты зглядомѣ опѣкуновѣ. Доки бывѣ дѣтвакомѣ, не могѣ выразити свою ненависть. Принимавѣ ласку опѣкуновѣ, чтобы позднѣйше всею силою звернуться проти нихѣ. Недалеко упало яблоко отъ дерева, т. е. Данило отъ отца. И въ хитрости ничимѣ не оставѣ за отцемѣ.

Въ 14. р. своего житя засѣвъ въ князевскомѣ столци Ладомира. Коли закликано его до Галича, то вдячно сповнивѣ бы то желаня, але Мстиславѣ попередивѣ его. Мстиславѣ, прибывши подѣ Галичѣ, занявѣ замокъ безѣ пролитя крови, а Венедиктѣ изъ малую угорскою залогою опустивѣ его.¹²⁸⁾ Пошовѣ изъ ними Судиславѣ, якъ такожѣ иншѣ вѣрнѣ имѣ бояре. Галичина была страшена для Коломана. Теперѣ показалося поправдѣ, якимѣ нерѣшучимѣ было поступованя Андрія, котрое допрывало до зорваня спишского трактату. Въ Галичинѣ якбы зовсѣмѣ усунули угорский впливѣ. Такъ туй, якъ въ Ладомирѣ, засѣли кандидаты краковского Лешка.

Андрій теперѣ посвятивѣ цѣлый свой часть для зорганизованя уже давно присяганого крестоносного походу и не могѣ навѣтъ окомѣ веречи на сѣверо-восточнѣ подѣѣ. Теперѣ Лешекѣ не мусѣвъ боятися ривализованя угорского короля, але помылявся, если думавѣ, что буде мочи теперѣ утревалити своѣ влияния на Руси. Данило, якъ колись отецъ, не задоволився посѣданьемѣ самого Ладомира, одержаного изъ ласки Лешка. Дальше ламавъ собѣ голову надѣ тымѣ, якъ можно бы знова отзыскати спадчину по отцю. Часть изъ неѣ, т. е. Галичину мавѣ Мстиславѣ, а Украину, т. е. область положену межи Бугомѣ и Ветропѣ, Лешекѣ.

... *Bella gerunt alii* ... Данило звернувся до средствѣ родинной политики. Взявъ за жону доньку Мстислава Анну.¹²⁹⁾ Се супружество вытворило сильну звязъ межи князями Галича и Ладомира. Данило отже сильно вѣривѣ, что Галичѣ достанеся ему, на подставѣ права одѣдиченя, а зглядомѣ Лешка могла помочи только зброя. Въ тыхѣ ревиндикаційныхѣ стремлѣняхѣ могѣ числити на поддержку своего тестя Мстислава.

Та однакъ, якбы изъ тыхѣ двоихѣ руськихѣ князѣвъ Мстиславѣ бывѣ — принаймѣ на видѣ — больше вдячный Лешкови. Навѣтъ на просьбу своего зятя оттягався звернутися збройно проти краковского князя.¹³⁰⁾ Мимо того не здержовавъ своего зятя отъ ирредентистичныхѣ старань, але радивѣ ему поглядати собѣ ин-

¹²⁸⁾ Ibidem 732.

¹²⁹⁾ Ibidem.

¹³⁰⁾ Ibidem.

шого союзника, а самъ покликовався на давну приязнь изъ Лешкомъ.¹³¹⁾

Ци Данило глядавъ и ци найшовъ союзника, не знати, але фактомъ есть, что не зрекся своей программы, коли въ 1217. р. разомъ изъ Василькомъ ударивъ на Лешка. Здаеся, что Лешекъ на ту наглу атаку не бывъ приготовленный. Данило зъ малою горсткою войска выгнавъ неприятеля зъ надъ Вепра и взявъ въ свое посѣдана околичнѣ области.¹³²⁾

Весною 1218. р. хотъ въ невеликомъ числѣ, дойшли войска Лешка ажъ до Бугу,¹³³⁾ чтобы помститися за нанесену побѣду. Та спроба скончилася неудачею и Данило побѣдоносно повернувъ зъ полонеными до Ладомира.

Политика Лешка збанкротовала на цѣлой линіи. Ани Данило, ани Мстиславъ не отплатили ему вѣрностью за указану колісь прихильность. Выступили навѣтъ проти него яко вороги. Середъ такихъ обставинъ уважавъ Лешекъ найотповѣднѣйшимъ обновити союзъ изъ угорскимъ королемъ. Тымъ больше могъ вѣрити въ успѣхъ, бо Андрій ще все не зрекся плановъ относительно Галичины. Занята Галича черезъ Мстислава якъ такожь сусѣдство энергичного Данила, противилося интересамъ угорского короля. Политична ситуація того часу грозила цѣлковитою утратою вplyвовъ на Руси такъ для Лешка, якъ для Андрія — отже зовсѣмъ природнымъ и зрозумѣлымъ есть союзъ сихъ двоихъ володарѣвъ.

Андрій тымъ радше прихилився до просьбы Лешка, бо якъ то лѣтописецъ сповѣдае, краковский князь вырекся Галичины у корысть свого зятя Коломана.¹³⁴⁾ Андрій не оттягався довго зъ помощю. Осенью 1219. р. высылае численное войско до Галичины подъ проводомъ палатина Филіѣ. Товаришивъ ему Коломанъ, »король Галича«. На граници прилучилося до нихъ польское войско. Наглое появленяся обохъ армій змѣшало противный таборъ. Руськѣ области ажъ по самъ Галичъ майже безъ ужитя зброѣ досталися въ посѣдана союзниковъ. Залога Перемьшля отдала замокъ безъ отпору. Городъ Городокъ прихильники Судислава выдали подступомъ облягающимъ. Видѣлося, что подъ Галичомъ союзники стрѣтятся изъ твердимъ отпоромъ. Боронили его Данило и Мстиславъ. Перший союзникъ Александеръ белский загався. Не мавъ отваги противитися угорско-польской перевазѣ.¹³⁵⁾ На довѣреня Мстислава Данило замкнувся въ обляганомъ Галичу, а самъ Мстиславъ подступными подѣздами и малыми перестрѣлками старався вырѣдити ряды ворога. Але

¹³¹⁾ Ibidem: снѣу за первую любовь не могу на нь востати, а налѣзан собѣ други.

¹³²⁾ Ibidem.

¹³³⁾ Ibidem.

¹³⁴⁾ Ibidem 733: не хочю части в Галичи, по дан его зяти моему.

¹³⁵⁾ Ibidem.

и Данило нужно боронивъ Галичъ. Ихъ военна тактика удалася. Даремно боролося изъ нею польско-угорское войско. Тымъ часомъ уже снѣгъ зачавъ покрывати околицю. Союзники на якийсь часъ отступили отъ обляганя Галича и зааттаковали Мстислава. Выгнали его изъ границъ его володѣня, а онъ найшовъ охорону за Днѣстромъ. Мстиславъ и его зять каждый окреме не были въ станѣ противоставилися перевазѣ з'единеной арміи польско-угорской. За радюю Мстислава Данило опустивъ Галичъ и черезъ ряды вороговъ продерся до тестя,¹³⁶⁾ котрый за мужнѣ учинки обдаровавъ его богато межи иншимъ своимъ »быстрымъ конемъ«. ¹³⁷⁾ Потомъ попрощалися тесть изъ зятемъ. Мстиславъ выславъ Данила на оборону Ладомира, а самъ отдалися до своего тестя Котяна, князя половцевъ, чтобы просити у нихъ помочи. Таборъ руськихъ князѣвъ розпався, и здавалося, что политикою Галича буде управляти польско-угорска рука. Бо ситуація тыхъ часовъ представляла дуже мало выгядовъ для Романовичовъ. Опустивъ ихъ Александеръ белскій и злучився изъ Лешкомъ.¹³⁸⁾ Може симъ способомъ хотѣвъ достати Ладомиръ въ посѣданя. Для табору руськихъ князѣвъ бывъ страченный уже и Галичъ. »Помазанный и покоронованный« Коломанъ ставъ знова его паномъ. Опоемый побѣдою »пышный«, — якъ его называе лѣтописецъ — Филія думавъ, что теперъ уже не стоить ему ничто на перешкодѣ, чтобы на чолѣ угорскихъ, польскихъ и галицко-боярскихъ войскъ звернутися до Ладомира. Але Данило остерѣгався судьбы Мстислава. Ще завчасу розглянувся за союзниками. Удалося ему позыскати помочь литвиновъ и прусаковъ, изъ котрыми вздовжъ и впоперекъ нищивъ границъ державы Лешка и брата его, Конрада Мазовицького. Доки Данило и его союзники грабили области Лешка стальными атаками, спричиняючи ему много клопоту, Мстиславъ изъ нанятыми половцями заскочивъ подъ Ладомиромъ Филію и примусивъ его до звороту ажъ до Галича. Тамъ перебувавъ Коломанъ, котрого не могъ лишити безъ обороны, коли Мстиславъ ишовъ его слѣдами и старався о здобытя замку.

Сѣ стремлѣня Мстислава не вѣнчалися очѣкованымъ результатомъ. Даремно трудився надъ обляганьемъ городу. Не могъ досягнути значнѣйшихъ успѣховъ кромѣ того, что половцѣ грабили край, забрали многихъ до плѣну, а потомъ отойшли изподъ Галича. Здаеся, что Галичъ бывъ того часу досконало окрѣпленымъ мѣстомъ, теренъ дуже отповѣдныи до обороны. Атаки изъ угорской стороны находили туй все великий опору. Подъ Галичомъ часто появлявся ворогъ, але замокъ выдержавъ всякъ атаки. Коли однакъ удалося засѣсти тамъ чужимъ — Иго-

¹³⁶⁾ Ibidem 735.

¹³⁷⁾ Ibidem.

¹³⁸⁾ Ibidem 736.

ревичамъ, Венедиктови, то все дѣялося за апробатою певной части боярства.

По спишскомъ договорѣ узнаня Коломана королемъ было такожъ заслугою боярской наклонности. Только симъ способомъ могъ онъ знайтися середъ галицкихъ муровъ. И теперь Мстиславъ даремно атаковавъ замокъ. Здавалося, что Филія буде доста сильнымъ, чтобы оборонити »королевство« Коломана. Але и тогда повторилися тѣ самѣ блуды, котрѣ были усе пятымъ колесомъ галицкой политики Угорщины и котрѣ въ великой мѣрѣ причинилися до того, что угорское панованя мимо титулъ *rex Galatiae et Ladomegiae* тревало только такъ довго, доки перебивавъ тамъ король, або его вождь. Филія попавъ въ блуды своихъ попередниковъ. Стоптавъ національное почутя бояръ своимъ гордымъ и жорстокимъ поведженьемъ и ихъ стальными упоренями наслѣдкомъ чого збудивъ ихъ ненависть до себе. Ничого дивного, что Андрій даремно пробовавъ здѣйснити свѣщасливѣ галицкѣ планы. Блескъ угорской короны и слава Арпадовичовъ свѣтили Андріеви, а его галицка политика, для котрой присвятивъ только енергіѣ, крови, застановилася на пристрасти и жорстокости угорскихъ вождѣвъ. Правда, что такой самый бурхливый темпераментъ, непогамована склонность до бунту характеризовали и другу сторону — проти чого угорскѣ вождѣ, переповненѣ военскимъ духомъ держали своимъ одинокимъ обовязкомъ придушена бояръ. Отти походило то, что по ихъ отдаленю повернувъ давный порядокъ ажъ до того часу, доки Андрій не выславъ знова якогось вplyвового достояника, котрый бы докладно у всѣмъ наслѣдовавъ своихъ попередниковъ. Подеколи самъ Андрій выбрався до Галича, чтобы дѣла упорядковати. Филія не бывъ лѣпшии отъ своихъ попередниковъ и въ великой мѣрѣ сему можно завдячовати конечный упадокъ угорского панованя. Слѣдующой весны т. е. 1221. р. Мстиславъ знова вирушивъ на занятя Галича.¹³⁹⁾ По друге вже зъ легкостью осягнувъ то, что не удалося ему по перше. На вѣдомость о его зближенюся ураженый руський народъ массово збивався подъ его прапоры, чтобы положить конецъ ненавистному угорскому панованю. Филія переживавъ теперь критичнѣ хвилѣ. Отъ Андрія II. не могъ сподѣватися помочи, бо онъ такожъ боровся зъ тяжкими трудностями. Его походъ на Св. Землю поглотивъ много енергіѣ. Филія одинокую надѣю покладавъ на Лешка. Роздѣливши войско, атаковавъ Данила, чтобы оттягнути его отъ удѣленя помочи тестеви, а изъ другой стороны помагавъ Коломанови. Всѣ усилованя показали даремными.

¹³⁹⁾ Ип. лѣт. 737.

Филія, дознавшись о зближеню Мстислава, укрѣпивъ церковь Богородицѣ на случай, якбы мали боронитися¹⁴⁰⁾ — а самъ на чолѣ угорского и польского войска ишовъ на зустрічъ Мстиславови. Щастя зовсѣмъ отвернулося отъ него. Проти переваги не бывъ въ станѣ боротися. Битва скончилася цѣлковитымъ пораженьемъ Филіѣ. Передъ воротами города угорское войско пробовало боротися, але Мстиславъ по короткомъ натиску триюфовавъ. Глядаючи ратунокъ поляки и мадяре разомъ изъ Коломаномъ найшли укритя у выше згаданой церкви. Оборона не могла довго тревати изъ причины браку воды. Мусѣли податися. »Пресвятая Богородиця не терпѣла профанацій храма своего и Коломана выдала до рукъ вороговъ« — пише лѣтописецъ.¹⁴¹⁾ Изъ нимъ разомъ досталася до неволѣ сѣмьлѣтна Саломея, »пышный« Филія, »вѣрный« Димитрій,¹⁴²⁾ Судиславъ, голова угорской партіѣ и еще иншѣ польскѣ и угорскѣ паны. Коломана, якъ такожъ больше достойниковъ, замкнувъ Мстиславъ въ замку Торукъ.¹⁴³⁾ Давъ поубивати щѣ много иншихъ польскихъ и угорскихъ полоненыхъ. Много лояльнѣше и великодушно обходився изъ зловленными боярами. Привернувъ имъ волю, а коли Судиславъ заприсягъ ему вѣрность, обдаровавъ его Звенигородомъ.¹⁴⁴⁾

Около 1221. р. ситуація на Угорщинѣ была дуже замотана. На той часъ припадають першѣ споры межи Андріємъ II. и сыномъ его Бейлою такъ, что политичное положеня Угорщины примушовало Андрія до глядана мирного залагодженя справы изъ Мстиславомъ. Зачавъ зъ нимъ переговоры, выслѣдкомъ котрыхъ дойшло межи ними до порозумѣня. Подставою его бывъ фактъ, что Мстиславъ заручивъ свою доньку Марію¹⁴⁵⁾ изъ сыномъ Андрія II. такожъ Андріємъ. Коломанъ на основѣ умовы зрекся королевства Галичины, котрое по смерти Мстислава мало перейти Андрієви. Яко вѣно одержала Марія городъ Перемышль.¹⁴⁶⁾ Наслѣдкомъ сего Коломанъ и его дружина были звольненѣ изъ неволѣ. Обѣ стороны заприсягли додержаня сей умовы.

Андрій II. отже покинувъ справу Коломана, покинувъ звязокъ заключеный въ спишскомъ договорѣ межи нимъ и Лешкомъ. Може видѣвъ, что навѣтъ спольно изъ польскими силами не буде въ станѣ ничого позыскати въ Галичи. Работа, ведена отъ заключения спишского договора, не показала жадныхъ по-

¹⁴⁰⁾ Ibidem.

¹⁴¹⁾ Ibidem.

¹⁴²⁾ Писатель Ип. лѣт. мусѣвъ быти сучасникомъ тымъ випадкамъ. Добре понинформований о угорскихъ вождяхъ и ихъ прикметахъ («пышный» Филія, «бродатый» Млака, «лесый» Венедиктъ) — цитуетъ навѣтъ угорску пословицю.

¹⁴³⁾ Dlugosz: Hist. II. 187.

¹⁴⁴⁾ Ип. лѣт. 738.

¹⁴⁵⁾ Такъ подае Dlugosz 190.

¹⁴⁶⁾ Ип. лѣт. 738.

важнѣйшихъ успѣховъ. Треба отже глядати иншое розрѣшеня ситуаціѣ. Навѣтъ теперъ не мавъ намѣру отступити отъ своихъ галицькихъ плановъ, але оперався уже мѣсто Лешка на звязки изъ Мстиславомъ зглядно боярской партіѣ. Тымъ самымъ давъ зовсѣмъ инший напрямъ галицькой политицѣ.

Увидиме, что безъ участи Лешка и папской политики изъ оминенемъ галицького короля буде приготавлиати дорогу на галицький престолъ своему наймолодшому сыну Андрієви.

IV.

Борьба о угорское первенство безъ участи Лешка.

(1221—1234.)

Андрій провадивъ теперъ свою галицьку политику новою дорогою. Послѣднѣ политичнѣ переговоры изъ Мстиславомъ зраджують не малый дипломатичный талантъ. Мимо того, что послѣдна война кончилась для Мстислава побѣдоносно, Андрієви II. удалось запевнити собѣ и дальший впливъ на руську политику. Правда, что подъ тымъ зглядомъ Андрій бывъ щасливѣйший, якъ его соперникъ Лешекъ, котрый мавъ безпосередно дѣло изъ способнымъ молодцемъ-орломъ, Даниломъ. Мстиславъ яко вѣкъ бывъ смѣлый и хоробрый, бывъ отважнымъ лицаремъ своего часу, котрый уже и до того часу давъ выразъ своей мужности въ численныхъ битвахъ. Але политикомъ бывъ горшимъ. Не знавъ языка дипломаціѣ. Война была его житьемъ, але въ часѣ спокою его политику вело знатное и энергичное боярство.¹⁴⁷⁾

Такъ было и теперъ. Згуду межи Андріємъ и Мстиславомъ инспировала зглядно приговорила галицька аристокрація.¹⁴⁸⁾ Бо прихильники Андрія походили все изъ найвысшихъ боярскихъ сферъ, котрѣ мали найбільшу участь въ администраціи. Можно се приписати изъ одной стороны его зручной политицѣ, а изъ другой тому, что тымъ боярамъ импоновавъ либеральный духъ угорскихъ вельможъ, блескъ угорской короны. Выстарчить спомянути только дакотрѣ имена: тамъ находиме Володислава, котрый гравъ велику ролю въ житю Галичины, дальше, яко близший прикладъ, видиме тамъ Судислава, такожь ведучу постать галицькой политики, зтѣлесненя угорскихъ аспирацій въ Галичинѣ. Навѣтъ коли Мстиславъ принявъ его до своей ласки, онъ и дальше выровнявъ дорогу Андрієви. Слаба индивидуальность

¹⁴⁷⁾ На се показуе згадка Грушевського (III. 40.). посля котрой Мстиславъ зраджовавъ малу интеллигенцію.

¹⁴⁸⁾ III. лѣт. 738.

Мстислава была досконалою нагодою до того, чтобы угорска партія знова взяла керму до своихъ рукъ.

Такъ отже, доки селянство¹⁴⁹⁾ и бѣднѣйша боярска верства были завзятыми ворогами мадяръ, въ сферѣ высшихъ круговъ угорска оріентація стрѣтилася изъ порозумѣнемъ и поддержкою. Возможное и то, что добре понятый интересъ боярства вымагавъ въ сей ситуаціи, чтобы подпирати радше Андрія, якъ выровняти дорогу панованю агрессивного Данила. По несчастливыхъ пробахъ изъ Романомъ и Игоревичами, боярство уже мало доста науки изъ минувшины. Теперь уже переважно въ организованой массѣ выступили проти князя, чтобы запевнити впливъ на управу. А не такъ, якъ до того часу, коли только мала горстка бояръ выставлялася въ интересъ загалу. Не значить то, что и потомъ не выставляли розныхъ кандидатовъ на князевскій столецъ, може ще навѣтъ рознилися въ средствахъ, але тогды, коли розходилися о загальнѣ интересы боярства, ихъ едность не могла нарушити жадна политична розниця. Такъ наприкладъ въ реставраціи Романовичовъ, котра противилася ихъ интересамъ, всѣ якъ одинъ протистали. Фактомъ есть, что Андрій лѣпше знавъ ихъ, якъ Данило, котрый не оріентовався докладно въ политичной плутанинѣ подступныхъ бояръ¹⁵⁰⁾ и подъ зглядомъ концепцій и политичныхъ комбинацій жаднымъ способомъ не могъ поровнятися зъ противникомъ, Андріемъ II. Фактомъ есть такожъ то, что за кулисами отогралася боротьба за Галичину межи Андріемъ и Даниломъ.

Данило мавъ всѣ выгоды до того, что по Мстиславѣ онъ стане дѣдичнымъ паномъ Галича. Тымъ больше могло се сповнитися, что Мстиславъ побѣдивъ въ борьбѣ угорско-польскѣ союзнѣ войска.

Але Андрій II. и по програной битвѣ поступавъ майже якъ побѣдникъ. Наслѣдкомъ порозумѣня межи нимъ и Мстиславомъ его третій сынъ Андрій мавъ одѣдичити престоль Мстислава. Въ дѣлѣ высшезгаданой умовы информуе насъ отповѣдь папы на листъ Андрія II., котра безъ сумнѣву кидаетъ свѣтло на попередній листъ угорского короля.¹⁵¹⁾

Въ семъ листѣ Андрій доносить папѣ, что умова межи нимъ и Мстиславомъ была для него только средствомъ для звольнення Коломана зъ неволѣ, кромѣ того цѣла умова не интересуетъ его. У папы старався о звольнення отъ присяги, запечатавшой умову.

Папа въ листѣ, датованомъ 27-го януара 1222. р. — котрый есть одинокимъ жереломъ до высшезгаданой умовы — зволь-

¹⁴⁹⁾ Въ XIII. в. можно уже розрозинити станы у галицкихъ жителей. На 739. ст. лѣтописецъ говоритъ, что уже тогды въ трѣхъ кастахъ группуются жители «боярини, грабивъ боярина, селянини селянина, мѣщанини мѣщанина». Изъ сего вышкаетъ, что именовали классы: боярека, мѣщанека и селянска.

¹⁵⁰⁾ Грушевскій: III. 37.

¹⁵¹⁾ Fejér: III. 1. 355.

нивъ его отъ той присяги, мотивуючи се слѣдующимъ способомъ: при заключеню польско-угорскаго договора на Спишу, заинтересованъ стороны заприсягли на оборону интересовъ Коломана, але друга присяга противиться першой и наслѣдкомъ того она не важна. Папа не звольнивъ однакъ Андрія отъ той части присяги, котра стносилася до заручинъ дѣтей володаревъ, выставляючи аргументъ, что нареченъ ще неповнолѣтнѣ, наслѣдкомъ чего Андрій только позднѣйше може ту справу отповѣдно залагодити.

Изъ сего листа выникало бы, что въ головѣ Андрія родилися новѣ планы, однакъ правдоподобнѣйшимъ видиться, что хотѣвъ въ Римѣ оправдатися изъ причины покиненя sprawy галицкаго короля, коронованаго апостольскою столицею — а что бывъ дипломатомъ, не хотѣвъ на себе стянути гнѣвъ св. отца.

И може властиво тому представивъ вопросъ тымъ способомъ, что фактичный станъ въ Галичинѣ т. е. змѣна на корысть королевича Андрія была проти его волѣ. А въ дѣйствости умова межи Андріемъ и Мстиславомъ была дуже корыстна для угорскаго короля, бо тогды, коли Лешекъ на Руси майже зовсѣмъ стративъ грунтъ подъ ногами, онъ все еще правъ тамъ немалу ролю.

Згода Мстислава зъ Андріемъ не сприяла добрымъ зносинамъ межи Даниломъ и его тестемъ. Интриги, зависть певно вже тогды вбили клинъ межи нихъ, а позднѣйше непорозумѣня прибрало поважнѣйшѣ формы.

Тымъ часомъ змѣнився образъ фронту такъ само межи Лешкомъ и Даниломъ. Отголось борьба замѣнився миромъ. Лешекъ зресья областей, лежачихъ межи Бугомъ и Вепромъ, а Данило не наѣзджавъ изъ прусаками на краковское и сандомирское князѣвство.¹⁵²⁾ Въ приверненю спокойныхъ зносинъ велику ролю гравъ братъ Лешка, Конрадъ Мазовицкый. Его такожь часто безпокоили разомъ изъ Даниломъ его союзники: прусаки и ливонцы.

Въ князѣвскомъ дворѣ Кракова запановавъ инший политичный напрямъ. Повернула давна гвардія Лешка, повернувъ Пакославъ »приятель«
Романовичовъ, котрый тымъ часомъ попавъ въ неласку, але уже 1222. р. находився на боцѣ Лешка яко краковский каштелянъ. Неудачею закончившийся походъ потягъ за собою поважнѣ наслѣдки для Лешка. Здавалося, что стративъ всякий впливъ на руськомъ грунтѣ, доки такожь побитый суперникъ его Андрій еще не перестававъ грати ролю.

Безъ сумнѣву, что протягомъ цѣлого ихъ панованя Андрій II. могъ похвалитися большими успѣхами, якъ Лешекъ. Изъ одной стороны можно се приписати слѣпой судьбѣ, котра Андріеву все сприяла, изъ другой, якъ уже выше было згадано, зручными

¹⁵²⁾ Пп. лѣт. 738—39.

маневрами потрафивъ позыскати собѣ вызначнѣйшихъ бояръ, котрѣ сякъ были подпорою его панования, на котрыхъ могъ числити въ каждой хвилѣ навѣтъ по страченой битвѣ. Дуже на руку бывъ ему невыкристаллизованный, значно меньше энергичный характеръ Лешка Бѣлого.

Поровнаня Бейлы III. изъ Казимиромъ Справедливымъ, якъ такожъ Лешка зъ Андріємъ II. довело бы до интересныхъ результатовъ. Въ першомъ случаю стрѣтились однако свѣдомѣ своей цѣли володарѣ, доки въ другомъ проти слабого, несталога Лешка стоить не каждоденна постать въ исторіи дипломатіи середнихъ вѣковъ — Андрій II. Чого не досягъ Андрій зброєю, тѣ удалось ему досягнути дипломатією. Для Лешка знова той теренъ бывъ безвыходнымъ. Не знавъ оріентоватися въ запутаныхъ руськихъ обставинахъ, ани до нихъ приспособитися. Въ часто замотаныхъ руськихъ ситуаціяхъ не вмѣвъ спостеречи интересъ своей державы и тому его планы, цѣли — если о такихъ можеме говорити, были невыразнѣ. Разъ входивъ въ контактъ изъ руськими князями, другой разъ знова глядавъ союзъ изъ Андріємъ.

Дослѣдникъ руськой политики тыхъ часовъ поставивъ собѣ трудну задачу до розвязаня, бо не легко быти свѣдомымъ мотивовъ и цѣлей чиновъ Лешка. У высшепредставленыхъ обставинахъ руськой политики Лешекъ бывъ усе побочною особою. Особливо тогды, коли на галицькой сценѣ выступила такъ свѣдома себе индивидуальность, якъ Данило, политика Лешка была поражена. Бо Данило бывъ пострахомъ сусѣдовъ. Боявся его Лешекъ, не менше такожъ Андрій II. Погамовавъ нездалыхъ руськихъ князѣвъ, всеже бывъ середъ нихъ талантомъ. Отже тогды, коли заключивъ изъ Лешкомъ миръ, ничто не перешкаджало ему въ томъ, чтобы помститися на невѣрномъ союзнику, Александрѣ белскомъ, котрый въ найкритичнѣйшихъ хвиляхъ для него, перейшовъ до табору Лешка.

Изъ сей причины около 1223. р. разомъ изъ Василькомъ напавъ на землю Александра, пустошачи еѣ и только на интервенцію Мстислава дався склонити до отходу.¹⁵³⁾ Руський лѣтописецъ часто оповѣдае о спорѣ сихъ двохъ князѣвъ, котрыхъ ворожѣ относины такъ яскраво выявлялися на теренѣ галицько-ладомирской политики. Самособою, то спустошеня областей Даниломъ побудило Александра до реакціи и ждавъ только нагоду помститися за спрочиненѣ кривды. А на таку нагоду не треба было довго чекати.

По нападѣ татаръ въ 1223. р., котрый на короткий часъ з'единивъ на грецький способъ посварившихся руськихъ князѣвъ, пришло до отвертого тертя межи Мстиславомъ и Даниломъ. Александеръ выкорыставъ сю нагоду стаючи на сторонѣ Мсти-

¹⁵³⁾ III. лѣт. 739.

слава. Было бы интересно освѣтлити розвой, изъ якимъ зъ дня на день погоршалася ситуація межи Мстиславомъ и его зятемъ. Данило тогда першій разъ розчаровався въ тестя, коли той на випадокъ своей смерти запевнивъ галицькое князевство наймолодшому сынови Андрія. Означало се цѣлковитое выключена Данила изъ отчины, на котру мавъ претензію то титуломъ дѣдиченя, то яко зять Мстислава. Тымъ часомъ Мстиславъ розпорядився инакше. Зробивъ то напевно подъ натискомъ угорской партіѣ, котра зробила все, чтобы его вырвати изподъ впливу Данила. Вбити клинъ межи Данила и Мстислава было отже найголовнѣйшою задачею той партіѣ. И удалося ей то въ немалой мѣрѣ. Спричинилася до того такожь подземна агитація Александра, котрому послѣ словъ лѣтописця Мстиславъ повѣривъ, что Данило чатуе на его жия. А Мстиславъ не бывъ доста интеллигентный, чтобы переглянути интриги хитрыхъ боярь. Може навѣтъ отогравъ ролю у Мстислава и той психологичный моментъ, что въ Галичинѣ, яко въ дѣдичномъ краю Данила, почувався чужимъ.¹⁵⁴⁾

По такихъ попередженняхъ зрозумѣме, что дошло до зрваня межи князями Галича и Ладомира. Данило глядавъ поддержку у свого союзника Лешка проти Мстислава и злученого зъ нимъ Александра. Союзъ межи Даниломъ и Лешкомъ, здаеся, принесе больше корысти для князя ладомирского, якъ краковскаго. Изъ помочою Лешка удалося Данилови отперти тестя. Александръ знова доплативъ на цѣлый походъ. Данило изъ польскою помочою перейшовъ белскою областью, знищивши еѣ повернувъ зъ великою добычею. Не пощадивъ навѣтъ осѣлости тестя и зробивъ тамъ страшное спустошеня.¹⁵⁵⁾ Але Мстиславъ хотѣвъ помститися. Якъ усе, такъ и теперь, послѣднимъ его пристановищемъ были половцѣ. Звернувся отже до нихъ и до киевскаго князя, чтобы зъ ихъ помочою отплатитися Данилови. Але замѣшались въ се иншѣ руськѣ князѣ, котрыхъ интервенція усунула небезпеку братской войны.

Зликвидованя антагонизмовъ сякимъ способомъ не будило довѣрчивого настрою въ крузѣ галицькихъ боярь. Союзъ способного Данила и смѣлого Мстислава могъ становити велику силу, котра легко могла бы зломати власть галицького боярства, могла положить конецъ стальымъ замѣшанямъ Андрія II., а въ конце могла отдати Галичъ до рукъ Данила. Чтобы до того не допустити, боярство взагалѣ не выбирало въ средствахъ. Зачалися интриги проти недорадного Мстислава. Зовнѣшнѣ войны перейшли, але внутрѣшнѣ споры не притихли. Конспираціѣ проти Мстислава зачали приборати великѣ розмѣры. Внутрѣшное незадоволеня розпальовавъ мадярофилъ боярь Жирославъ, котрый

¹⁵⁴⁾ Грушевскій: III. 40.

¹⁵⁵⁾ Ип. лѣт. 739.

бывъ душою оппозиціѣ. Сей подземной работѣ допомагавъ на-
певно и Андрій. Перемышльскій дворъ королевича Андрія ставъ
гнѣздомъ боярскаго заговору проти Мстислава. И головному
бунтовникови, Жирославови дѣйсно удалося подбурити настрой
проти галицькаго князя. Удалося ему перекопати своихъ това-
ришовъ, что Мстиславъ хоче ихъ кинути добычею половцямъ.¹⁵⁶⁾
кстрѣ все были его вѣрными союзниками. Легковѣрнѣ и коротко-
зорѣ бояре повѣрили се и отступили то на Угорщину, то въ пе-
ремышльскій дворъ Андрія молодшого. Але ани тамъ не нашли
спокою. Правдоподобно и малому Андріеви закрутили голову
вѣдомостями о мнимомъ зближенюся половцевъ, такъ, что ко-
ролевичъ опустивъ Галичину и повернувъ до отца. Але се не
зломило Андрія, только дало ему нагоду до новой выправы на
Русь. Зимю 1227. р. выршила велика армія подъ проводомъ
самого короля и «молодшого короля» Бейлы для обороны правъ
наймолодшого королевича. Андрій може не мавъ стваги змѣ-
рити силы зъ Мстиславомъ и его половцями и тому оглядався
за союзниками. Выборъ упавъ на Лешка, котрый до того часу
усе придавався въ галицькихъ справахъ. А Лешекъ ани теперь
не оттягався, чтобы стати на сторонѣ Андрія. На помощь Андрі-
еви появилось на галицькой земли и польское войско.¹⁵⁷⁾ Лешекъ
знова змѣнивъ свою заграничну политику. Недавно помагавъ ще
Данилови проти Мстислава, а теперь проти того самого ворага
боролся въ одномъ таборѣ зъ Андріемъ. Здаеся, что союзъ изъ
Даниломъ служивъ интересамъ только галицькаго князя, а для
Лешка не принесъ ничего нового. Тому теперь Лешекъ глядавъ
щастя на сторонѣ Андрія. Въ своей политикѣ не могъ николи
найти отповѣдну дорогу. Подперавъ то Андрія, то Мстислава
безъ всякихъ политичныхъ результатовъ. Теперь изъ новою змѣ-
ною напряду повставъ вопросъ, якъ относиться Данило до но-
вого польско-угорскаго союзу. Что не буде подтримовати га-
лицкѣ имперіялистичнѣ стремлѣня Андрія, то можно было ува-
жати певнымъ. Данило уважався найбільше заинтересованымъ
зъ галицькомъ вѣпросѣ. На просьбу загроженого Мстислава ско-
ро узброився, чтобы боронити тестя, котрый сильно укрѣпився
въ Галичу. Подъ проводомъ Бейлы войско взяло напряду просто
на Галичъ. Але не могло достатися ани до близькости города.
Днѣстеръ такъ розлився, что угорска армія не могла его перейти.
По другой сторонѣ рѣки чатовавъ Мстиславъ, зъ намѣромъ уда-
рити на переходячихъ мадарь.

Андрій II. напямився теперь на Звенигородъ. По неудач-
номъ обляганю Галича повернувъ изъ войскомъ и польскими от-
дѣлами на востокъ. Мавъ тамъ навѣтъ певнѣ успѣхи, занявъ
Трембовцю и Тихомлю, але дальше уже подъ Каменцемъ бывъ

¹⁵⁶⁾ Ibidem 747.

¹⁵⁷⁾ Ibidem 749.

побитый. Мавъ великъ страты въ людяхъ, и се додало войнѣ цѣлкомъ инакий оборотъ. Вытягъ своѣ войска подѣ Звенигородъ и тамъ стрѣтили его новѣ неуспѣхи. Мстиславъ ударивъ на его таборъ. Мусѣвъ утѣкати. У войнѣ велика роля припала и братьямъ Романовичамъ. Навѣтъ уже самъ Лешекъ хотѣвъ вмѣшаться въ ту боротьбу, чтобы помочи угроженому Андріеви. Але сему перешкодиди Романовичѣ. Отже побѣда князѣвъ галицкаго и ладомирскаго была знова повна. Тестъ изъ зятемъ сполучившиися переслѣдовали спасающога Андрія. И угорский король попався бы знова въ критичное положеня, якбы не интервенція бояръ у Мстислава, котра отвернула погоню.¹⁵⁸⁾ Данило видѣвъ часть дозрѣлымъ для того, чтобы разъ на все пораховатися изъ Андріемъ, чтобы цѣлковито розбити его войска и тому хотѣвъ его переслѣдовати ажъ за Карпаты.

Самособою, что повный неуспѣхъ угорскаго короля означавъ бы и повное политичное поражение бояръ. А они жаднымъ способомъ не хотѣли до того допустити. Мстиславъ бывъ въ ихъ рукахъ, отже легко было зъ нимъ poradити. На ихъ желаня перервавъ погоню и не перешкаджавъ Андріеви въ утечи. Въ Галичинѣ отже и дальше управлявъ Мстиславъ безъ власти и авторитету. Бывъ онъ властиво забавкою въ рукахъ свавольнаго боярства.

Угорскѣ войска въ Галичинѣ были побитѣ одно по другомъ, але всетаки политика Андрія тріумфовала. Перепровадивъ свою волю середъ всякихъ обставинъ. Не находивъ великий опоръ изъ стороны влады жадныхъ руськихъ князѣвъ, бо они неперестанно суперечалися межи собою не маючи иншой цѣли, якъ згорнути чимъ большу сколъкость здобычи. Въ политичной ситуациі тыхъ часовъ одинокою рѣшучою индивидуальностею на Руси бывъ Данило, а особливо коли злучився изъ Мстиславомъ, польско-угорска коалиція проти нихъ была безрадною. И якбы згodu межи тыми двома князями не нарушило хитрое боярство, то такъ Ладомиръ, якъ Галичъ, остали бы зовсѣмъ поза сферою угорско-польскихъ впливовъ. Коли однакъ, принаймѣ на видъ, запановала згода межи тестемъ и зятемъ, розорваня еѣ уважало боярство своимъ першимъ обовязкомъ. Знова зачалися интриги проти неспособнаго Мстислава. Судиславъ и его прихильники переконали легковѣрнаго князя, что проти ворожо наставленого боярства его ситуациа въ Галичу не дастся доьше удержати. »Не можешъ дальше пановати въ Галичу, бо бояре не хотятъ тебе.«¹⁵⁹⁾ Мстиславови не треба было о семъ довго говорити. Поважно занявся думкою, что зречеса Галича у корысть Данила. Але бояръ особливо Судислава не коштувало много труда, чтобы отвести его отъ того плану. Удалося имъ перекопати здезоріен-

¹⁵⁸⁾ Ип. лѣт. 749.

¹⁵⁹⁾ Ibidem 750.

тованого Мстислава о томъ, что если Галичъ перекаже угорскому королевичови, то може его взяти назадъ коли хоче — а если Данилови, то Галичъ страченный для него на все.¹⁶⁰⁾ Мстиславъ наслѣдкомъ высшесказанныхъ попереджень зрехся Галича и задержючи для себе Понизя, засѣвъ въ Торуку.¹⁶¹⁾ Въ Галичу на повѣреня Судислава князь Арпадовичъ занявъ князевский столецъ около 1227. р. Пановавъ самособою не онъ, але Судиславъ. Той, маючи передъ собою прикладъ Володислава не сгавъ по номинальну владу, коли фактично онъ управлявъ подъ угорскою егидою. Звязѣ межи нимъ и угорскимъ дворомъ стѣснилися ще больше черезъ выданя доньки Судислава за одного изъ угорскихъ жупановъ. А Судиславъ репрезентуючи загальнѣ интересы боярства ставъ на чолѣ управы, яко выразникъ номинальной угорской верхности. На семъ полягала суть боярской политики, про котру такъ выразно сказавъ лѣтописецъ: кого небудь можуть назвати княземъ, але на своей землѣ хотять управляти самѣ.

Угорский король своею политикою осягнувъ то, чого не могъ здобыти войною. Бывъ то другой случай, коли по програной битвѣ могъ скорыстати изъ правъ побѣдника. На галицкую землю могъ дальше вplyвати и тогда забывъ уже о Лешкови, котрый въ послѣднихъ часахъ бывъ его збройнымъ союзникомъ. За участь въ походѣ не нагородивъ его ничимъ. Такое поводження Андрия певно загнало бы краковского князя до противного табору, якбы не рука убийника, котра зъ концемъ 1227. р. положила конецъ его житю.

Другую пошкодженою стороною, уже не говорячи о Мстиславѣ, бывъ Данило. Предметъ его всѣхъ мрій достався въ чужѣ руки! Властиво его тестъ бывъ тымъ, котрый его выключивъ изъ отчины. Данило однакъ ще все не стративъ терпеливость, ще все оставъ лояльнымъ зглядомъ своего тестя. Не вѣдомо, что вplyнуло на пассивное поведеня Данила: почестъ для тестя, ци его хоробрость. Навѣтъ тогды, коли Данило сперечався изъ руськими князями, запросивъ своего тестя арбитромъ. И тогды лѣтописецъ вкладае слова покаяннѣ въ уста Мстислава, котрый жалуетъ ошибки поповненѣ зглядомъ Данила: «Сыне, згрѣшивъ я, что Галичъ не тобѣ, але слухаючи раду Судислава, котрый мене збаламутивъ, давъ я чужому. Але, если и Богъ такъ хоче, зааттакуйме ихъ спольно. Я приготоваю половцевъ, а ты узброи свою армію. И если Богъ дастъ Галичъ до нашихъ рукъ, Ты возьмешь Галичъ, а я Понизя.»¹⁶²⁾ Але переведеню плану перешкодила ему смерть въ 1228. р. Не могъ уже зрегабилитовати Данила, «взглядомъ котрого отчувавъ въ сердцю велику любовь».

¹⁶⁰⁾ Ibidem.

¹⁶¹⁾ Ibidem.

¹⁶²⁾ Ibidem 752.

И сякъ протягомъ короткого часу выступили изъ табору живучихъ двѣ значнѣйшѣ постатѣ руськой политики: Лешекъ краковскій и Мстиславъ галицькій. Наразѣ скончилася руська традиційна политика краковскихъ князѣвъ. Андрій не мусѣвъ уже бояться соперництва краковского князя. Позбывся противника, хоть въ послѣднихъ часахъ Лешекъ ледвы вже грозивъ ему, згладно сынови поважнѣйшою небезпекую.

Зато смерть Мстислава могла уже потягнути за собою поважнѣйшѣ консеквенціѣ, бо Данило гравъ тогды вже поважнѣйшу ролю въ руськой политикѣ, маючи въ рукахъ майже всѣ отцевскѣ области. Майже цѣла Волинь находилася въ его рукахъ и ничто ему не перешкаджало ани навѣтъ Мстиславъ, чтобы звернути свой поглядъ на Галичину, свою другу отчину.¹⁶³⁾

Найнебезпечнѣйшимъ противникомъ молодого Андрія бывъ теперь Данило. Судиславъ, якъ его лѣтописецъ называе, бывъ майордомомъ угорского королевича въ теперѣшнемъ значѣнью министромъ заграничныхъ дѣлъ. Певно подѣ его впливомъ зблизився позднѣйше молодой князь Арпадовичъ до вороговъ Данила и вступивъ въ коалицію изъ руськими князями: киевскимъ и черниговскимъ.

Бо Данило чатовавъ только на нагоду, чтобы удаѣти на Галичъ. Не мусѣвъ довго чекати. Коли одного разу Судиславъ въ якомсь дѣлѣ перебуывавъ далеко отъ Галича, на Пониizio, прихильники Данила хотѣли зъ того скорыстати и передати ему гордѣ. Данило выславъ частину войска подѣ проводомъ вѣрному ему тысячника Демяна на Пониizio, чтобы обезсильнити Судислава, а самъ появився подѣ Галичомъ. Была тверда зима. Данило изъ своимъ войскомъ перейшовъ черезъ Днѣстеръ ледомъ. Дойшовъ ажъ до передмѣстя Галича у дворъ Судислава. Треба знати, что на горбкахъ, окружающихъ Галичъ подносилися крѣпости, въ кстрыхъ были помѣщенѣ матеріальнѣ добра боярѣ. Были то »fortalitiaе et curiae Haliciensium«.¹⁶⁴⁾ Природна рѣчь, что Данило, заблудивши до двора Судислава все перевернувъ и заграбивъ.¹⁶⁵⁾

Угорска залога »замкнула« передъ нимъ ворота Галича. Данило видѣвши, что симъ способомъ тяжко собѣ порадишь, вернулся на противный т. е. на лѣвый берегъ Днѣстра. Задержався въ мѣсцевости Уголниця. Прихильники нашли его тамъ заосматрюючи его войско поживою. Доки се дѣялося, подѣ Галичомъ, вѣрный Демянь змѣривъ своѣ силы изъ Судиславомъ. Побивъ его такъ, что той только зъ останками войска могъ ночью порою закрастися до галицького замку. По наверненю Судислава до замку зачалася систематична атака проти Данила. Завзята

¹⁶³⁾ Такъ называе Данило позднѣйше Галичину.

¹⁶⁴⁾ Diugosz: VI. 604—05.

¹⁶⁵⁾ Ип. лѣт. 758.

борьба точилася на твердомъ якъ камѣнь ледѣ Днѣстра. Бо отъ того часу стрѣтились на ледѣ войска обляганыхъ и облягаючихъ и черезъ ледъ удерживавъ Данило зносини изъ вѣрными ему боярами. Ситуація змѣнилася, коли ледъ зачавъ топиться. Дальший контактъ межи Даниломъ и его прихильниками отбивався черезъ мостъ на Днѣстрѣ. Сей мостъ звязовавъ право- и лѣво-бережнѣ передмѣстя Галича. Обляжена угорска залога-стремѣла до того, чтобы мостъ зробити для Данила непридатнымъ. Якийсь бояринъ симпатичный мадярамъ взявся до подпадения моста, котрый наслѣдкомъ сего бывъ пошкодженный, але бывъ и дальше способный до ужитя. Данилови тымъ часомъ удалось зобрати велику силу. Прийшло ему на помочъ войско тысячника Демяна и много галицькихъ бояръ, якъ Мирославъ, Володиславъ и иншѣ. Прибывъ такожь Володимиръ Ингваревичъ — кромѣ того змобилизовавъ народъ, жиючий отъ Бубрки до Ушищѣ и Пруту и нарештѣ изъ чотырехъ сторонъ зааттаковали Галичъ.¹⁶⁶⁾ Выгоджена залога змушена была замокъ поддати. Данило заповнивъ оборонцямъ и князю Андріеви свободный поворотъ и отпровадивъ ихъ ажъ до Днѣстра «памятаючи о ласцѣ короля Андрія зглядомъ него», якъ пише лѣтописецъ. Всѣ бояре покорилися Данилови изъ выимкомъ Судислава, котрого обуренѣ жителѣ обкидали камѣнемъ и проклятиями: «выносья ты, бунтознику». Заслали его на прогнаня до Угорщины.¹⁶⁷⁾

Судиславъ свой побыть у дворѣ угорского короля выкорыставъ для того, чтобы наклонити Андрія II. на нову галицьку выправу. Удалося ему. Осенью 1229. р. подъ проводомъ Бейлы разрушило угорское войско на Галичъ. Въ таборѣ бывъ Дионизій Тірье, сынъ жупана изъ Шспрону и ровесникъ Бейлы Гербортъ. Тамъ были и половцѣ наверненого бея Барчъ.

Данило такожь зробивъ все, чтобы боронити галицькое панованя. Доки его тысячникъ бывъ занятый въ самомъ Галичу, цѣлью приготовленя его до обороны, Данило оглядався за союзниками. Доставъ навѣтъ помочъ зтѣ поляковъ,¹⁶⁸⁾ правдоподобно отъ Конрада Мазовецького, зъ котрымъ Данило бывъ черезъ довший часъ въ союзѣ. Подпиравъ Данила такожь князь половцевъ Котянъ. Може однакъ найудатнѣйшимъ союзникомъ была погода. Она причинилася до того, что походъ, котрый лѣтописецъ описуе зъ такимъ розмахомъ и библійнымъ забарвленьемъ, скончився поразкою мадяръ. Посередництвомъ св. Михаила — лише лѣтописецъ — отворилися цистерны небесъ и наезднилися рѣки. Дакотрѣ нашли охорону на подвысшеняхъ, а другѣ пстопилися въ повени. Бейла хотъ зъ великими трудностями, але прибывъ подѣ Галичъ. Але всякъ его стараня были

¹⁶⁶⁾ Ibidem 759.

¹⁶⁷⁾ Ibidem 760.

¹⁶⁸⁾ Ibidem 761.

даремнѣ. Не могъ заняти Галичь. И доки войска Данила что-разъ побольшались, угорскѣ обозы десятковавъ голодъ и зараза. Данило розпочавъ свое военное дѣланя по правой сторонѣ Днѣстра. Передовсѣмъ оттявъ возможность повороту Бейлы. Отже »молодший король« изъ наибольшимъ успѣхомъ перейшовъ на другу сторону Днѣстра и поступавъ по лѣвой сторонѣ, подъ Василевомъ перейшовъ знова на правый берегъ, потомъ черезъ Пруть и Буковино повернувъ на Угорщину:

Не удалось Судиславови зброєю отыскати Галичь, тому бояре звернулися до давной методы. Тайными, подземными интригами хотѣли звалити панованя Данила. А агитовати проти князя не было то дуже трудно, бо въ сферѣ руськой олигархіѣ майже не мавъ Данило прихильниковъ. И только тому можеме вѣрити переказу лѣтописця, посля котрого житю Данила такъ часто грозивъ заговоръ. Плановали навѣтъ подпалена его дому, то знова хотѣвъ его убити якийсь бояринъ, именовъ Филиппъ. Запросивъ Данила на гостину. Данило ничего не сподѣваючися принявъ запрошеня, бо князѣ часто брали участь въ пирахъ по домахъ высшихъ боярѣ. И что не попавъ у пастку, то може завдячовати одиноко Демянови, котрый ще завчасу повѣдомивъ свого пана, что готуеся проти него.

Изъ борьбы, яка велася межи Даниломъ и боярами видиме, что Данило дуже обережно обходився изъ ними, уникаючи все, что могло ихъ роздразнити. Въ его поступованю относно подданныхъ не есть уже слѣдку жорстокости отца. Выхованя матери не въ малой мѣрѣ влиявало на его характеръ.¹⁰⁹⁾ Что до енергіѣ, бывъ подобный до отца. Относно боярства однакъ зраджовавъ певну уступливість, навѣтъ слабость. Не приспособлявъ острѣйшѣ репрессіѣ навѣтъ проти явного выступленя. Грушевський уважае дуже возможнымъ, что аристократовъ удалось ему утихомирити, а боярству запевнивъ значный впливъ въ управѣ державы, черезъ что давъ доказъ своей политической розсудливости. Бо только такъ могло дойти до якой-такой равноваги межи вельможами и княземъ, котрый мусѣвъ перебороти много трудностей и ще больше упереджень, оставшихъ по отцю. Позднѣйшее утреваленя его влады по такой забаламученой исторіѣ галицькой землѣ вымагало цѣлковитого чоловѣка, желѣзного мужчину, а передовсѣмъ много политическихъ способностей. Каждый князь, вступаючи на галицький престолъ, мусѣвъ числитися изъ такъ могучимъ чинникомъ, яке становило боярство. Порозумѣвъ се и Андрій II. Опираючи на немъ свою галицьку политику, оди-

¹⁰⁹⁾ Въ роцѣ заключеня снискского договору вдова Романа, душевно пригноблена но только невдалыхъ пробахъ, котрыми даремно старалася запевнити галицьку землю сынамъ, вступила до монастыря. Однакъ и изъ монастыря мала значный впливъ на политику своего сына, Данила и была однимъ изъ тыхъ чинниковъ, подъ влиявомъ котрыхъ Данило з'ѣднився зъ Римомъ въ 1254. р. и принявъ королевеску корону изъ рукъ папского легата.

ноко сему могъ завдячовати, что угорское панованя стосунково довго удержалося въ Галичу мимо толькѣ техничнѣ, мѣсто-вѣ и племеннѣ трудности. Не числилися тымъ всѣ тогочаснѣ галицькѣ князѣ, что только Андрієви выровньовало дорогу. Было ему се дуже на руку, бо до звыклыхъ випадковъ належало то, что посварившиися изъ боярами князь у него глядавъ поддержки. Несвѣдомость руськихъ князѣвъ причинилася до угорского панованя. До чого не были здатнѣ галицькѣ князѣ, то доконавъ Андрій II. Въ семъ треба ему признати политичнѣ и дипломатичнѣ способности. Онъ, »иноплеменникъ«,¹⁷⁰⁾ угорский король, мавъ о много горшѣ условія отъ иншихъ руськихъ князѣвъ у позыскану симпатіѣ боярѣ.

Спостерегъ се уже Данило, входячи въ згоду зъ боярами. Однакъ того давного вплюву, яке боярство колись мало въ администраційныхъ дѣлахъ, не могло знова отзыскати. Передо-всѣмъ тому, что ще стало боролися межи собою угорска партія и опозиція, а кромѣ того перша изъ нихъ много стратила изъ свого значѣня въ очахъ народа, властиво изъ причины своей угрофилской политики.

Та всетаки партія Андрія ще все надѣялася. Дальше подбивалася подъ Данила.¹⁷¹⁾ Боярска смѣлость не знала границъ.¹⁷²⁾ Нарештѣ Данило стративъ терпеливость и выступивъ проти нихъ. Удалося ему зловити 28 боярѣ бунтовниковѣ, а другѣ угѣкли до Перемышля, до Александра белского, головного заступника заговору проти Данила. Але бунтовники ани въ Перемышлю не были въ безпецѣ. Данило поспѣшавъ и тамъ за ними разомъ изъ войскомъ. Видѣвши се и иншѣ галицькѣ паны глядали захорону у дворѣ Андрія¹⁷³⁾ и черезъ Санъ и »угорскѣ ворота« опустили галицьку землю. Середъ такихъ обставинъ Андрій, числячи на поддержку тыхъ боярѣ, подпринявъ послѣдню пробу проти Галича. Бывъ то епимлогъ его галицькихъ походовъ. »Старый король« въ товариствѣ »молодшого« якъ такожъ другого сына Андрія, знову переступивъ угорскѣ горы.¹⁷⁴⁾ Дорога ихъ вела коло Ярослава надъ Саномъ. Подъ его мурами противники вели кроваву битву, але заняти мѣсто удалося мадярамъ только тогды, коли его тысячникъ захитався у вѣрности относительно Данила. Такъ

¹⁷⁰⁾ Ип. лѣтописецъ взагалѣ зъ неохотою относится до мадарѣ. Характеризуе ихъ лико людей пышныхъ и зарозумѣлыхъ, въ поровнаню до своихъ называетъ ихъ »иноплеменными«.

¹⁷¹⁾ Въ борьбѣ межи боярами и княземъ ип. лѣтописецъ стае на сторонѣ князя. Выражаея о боярахъ нехвалдно, часто называючи ихъ именемъ »невѣрныхъ«, »нечестныхъ«. Кромѣ попередженя лѣтописця свѣдчить все на то, что боярска партія не тѣшилася популярностю въ Галичу. Прихильниками еѣ было только высшее духовенство, а изъ стороны селянства обявляея велика ненависть. Только сямъ можъ пояснити перевагу князя проти боярѣ.

¹⁷²⁾ Ип. лѣт. 763.

¹⁷³⁾ Ibidem 765.

¹⁷⁴⁾ Такою назвою означае лѣтописецъ Карпаты.

отже Давидъ Висатичъ, тысячникъ Ярослава, поддавъ городъ.¹⁷⁵⁾ А подъ Галичомъ мадяре не стрѣтились майже изъ жадными тяжкостями.

О Данилѣ лѣтописецъ протягомъ цѣлого походу мовчить, изъ чого слѣдовало бы, что Данило далеко отъ замку бывъ zaangażований въ иншомъ напрямѣ. Отже бояре переважно приключилися до Андрія и безъ борьбы поддали Галичъ. Побѣдоносное угорское войско потягло дальше. Бояре добровольно ставали подъ прапоры Андрія, ихъ замки капитуловали. Данило мавъ уже ледвы пару вѣрныхъ. До нихъ треба зачислити все вѣрного тысячника Демяна, конюшого Ивана Михайловича, сотника Микулу. Бывъ то може наибольший рухъ середъ боярѣ для здѣйсненя угорского панованя, який лѣтописецъ могъ занотувати. Галичъ, Ладсмиръ, Белсъ рядомъ досталися у руки угорскихъ войскъ. Галицька земля знова находилася подъ панованьемъ королевича Андрія. Было се послѣднее напряженя угорскихъ имперіялистичныхъ стремлѣнь.

По поворотѣ старого короля на Угорщину звѣзда королевства зачала пригасати. Дакотрѣ его волиньскѣ подѣзды скончилися неудачею. Данило, приходячи до силъ, рядомъ наносивъ великѣ удары угорскому войску. Андрій боровся теперь въ одномъ обозѣ изъ черниговскими князями, а Данилу помагали Володиморъ киевский и Александеръ белский, котрого удалося Андрієви притягнути на свою сторону. Першій больший успехъ попавъ королевича Андрія подъ Сумискомъ. По стратѣ подъ Перемышлемъ судьба мадяръ была уже запечатана. Бояре, видѣвши, что Андрій не може удержатися въ Галичу, массово зачали збиратися подъ прапоры Данила, котрый вырушивъ на вызволеня Галича. Замкнулися тамъ Судиславъ и Дионизій, чтобы боронити останню крѣпость галицького панованя Андрія. Данило приближався изъ лѣвой стороны Днѣстра. Обставины однакъ не сприяли обляганю. Изъ моста, о котромъ лѣтописецъ упоминае въ 1229. р. не было уже ани слѣду. Мусѣвъ отже чекати девять тыжднѣвъ, доки Днѣстеръ замерзъ, чтобы можно было зъ войскомъ перейти. Черезъ такой довгий часъ обляганя голоды и хвороты здесартковали угорску залогу Андрія, бо Данило першководивъ достарченю поживы для замка. Послѣднимъ успехомъ дипломатіѣ Судислава было перетягненя Александра на угорску сторону. Въ случаю поддержки изъ его стороны, пообѣщали ему Галичъ.¹⁷⁶⁾

¹⁷⁵⁾ Якъ до того часу мы видѣли, лѣтописецъ упоминавъ о численнихъ замкахъ на галицькой земли. Изъ нихъ на першомъ мѣстѣ стоить Галичъ, а такожъ належитъ ся спомянути Трёмбовлю, Збаражъ, Бускъ, Белсъ, Ярославъ, Санокъ, Перемышль, Звенпгородъ, Буковень и т. д. Въ сихъ городахъ администрацію вели бояре. Знаеме, что князѣ часто обдаровали вѣрныхъ имъ боярѣ замками и маетками.

¹⁷⁶⁾ Ип. лѣт. 771.

Оборону уже ослабленной угорской залoги закончила нагла смерть королевича Андрія. Передъ Даниломъ, стоячимъ подъ Галичомъ, отворили ворота. Данило зайшовъ до города, а Судиславъ изъ трупомъ королевича пустився на Угорщину. Изъ нимъ положено до гробу и галицькое королевство Андрія II. Коломанъ, бывший »галицький король« мавъ иншее достоинство и Андрій не мавъ теперъ никого, кого могъ бы заслати до Галичу. Зрештоу угорска партія чторазъ больше слабла. Судиславъ подержовавъ въ ней духа до сего часу, отже изъ часомъ, коли зникъ изъ сцены исторіѣ, партія его розпала, якъ стадо безъ пастыря.

Въ сумерку свого житя изъ смуткомъ въ сердцю видѣвъ Андрій, что мозолиста работа цѣлого житя та незмѣрна жертва крови и грошей, котра загнала господарчо зовсѣмъ вычерпанный угорский народъ майже на берегъ пропасти — пошла марно. Ани передъ нимъ, ани послѣ него не было може короля, котрый бы за идею галицького панования маляръ посвятивъ такъ много енергіѣ народу, якъ се робивъ Андрій II.

Майже черезъ тридцять лѣтъ боровся за идею угорскихъ впливовъ въ Галичинѣ, черезъ тридцять лѣтъ оравъ и засѣвавъ галицьку ниву и орошавъ еѣ угорскою кровью. Та всетаки по тридцятьлѣтней безустанной працѣ, галицька земля не принесла тревалого урожаю. Богатырь трагедіѣ мавъ упасти, а зъ нимъ упала и идея, идея угорскихъ впливовъ въ Галичинѣ. Отець зачавъ, сынъ континовавъ галицьку працю — отецъ бывъ першимъ rex Galatiae, а сынъ его зглядно внукъ сстанний.¹⁷⁷⁾

Harajda János:

III. Béla és II. Endre halicsi politikája

A magyar király címei között a mai napig is szerepel a rex Galatiae et Ladomeriae. III. Béla használta ezt először, akinek külpolitikai koncepcióiban jelentős szerepet foglalt el a halicsi politika. Nem mintha korábban nem lettek volna az Árpádoknak halicsi kapcsolataik s nem vezettek volna oda hódító hadjáratokat, de ezekben nem nyilvánul meg még semmi tervszerűség, egyenesen a rokoni kötelék megkövetelte fegyveres beavatkozásoknak tekinthetjük ezokat. III. Bélának azonban már komoly tervei voltak Halicscsal. Új tartománnyal akarta gyarapítani az Árpád-ház hatalmát. S ebben

¹⁷⁷⁾ Угорскѣ король отъ Андрія II. стало уживають титулу rex Galatiae et Ladomeriae. Сей титулъ достають разомъ изъ коронизацію короною св. Стефана.

segítségére jöttek neki a zűrzavaros halicsi viszonyok. Halics főurai, az ú. n. bojárok már a XII. századtól részt követeltek maguknak országuk kormányzásában. Ennek elérésére, sokszor igen heves harcot kellett folytatniok fejedelmeikkel, akik azután igen erőszakos eszközökhöz folyamodtak velük szemben. Így történt azután az, hogy a bojárok fejedelmet fejedelem után üztek el. A száműzöttek uralmuk visszaszerzésére igen gyakran fordultak a magyarokhoz, lengyelekhez vagy más ruszin fejedelmekhez. Ilyen körülmények adták meg látszólag alapját III. Béla halicsi politikájának is. A bojárok erkölcsstelen élete miatt — ami bizonyosan csak ürügy volt — elűzték fejedelmüket a Rosztiszláv családból származó Vladimirt, aki III. Bélához menekült. III. Béla el is foglalja Halicsot, de nem Vladimir számára, hanem fiát Endrét állítja a kormányzat élére. Egy 1189-ből származó oklevél szerint, III. Béla már mint rex Galatiae szerepel s fiát nevezhetnők a szerepben dux Galatiae-nak. Bizonyosan már akkor foglalkoztatta Bélát az Árpádok secundogeniturájának gondolata. Idősebb fia Imre fogja örökölni a magyar koronát, ifjabb fia Endre Halicsot.

III. Béla épúgy, mint később II. Endre, nem mindig tudta összhangba hozni halicsi politikáját a lengyel érdekekkel. Az akkori krakói fejedelmek szintén igényt tartottak — gyakran családi kapcsolataik révén is — a Halicsra gyakorolt befolyásra. Igaz ugyan, hogy amikor a két szomszéd politikája Halics miatt ellentétes vágányokra siklott át, akkor igen gyakran beleszóltak a viszályba a krakói főurak, akik történelmi joron kívánták összeegyeztetni a két szomszéd politikai érdekeit. Ezt kívánta azonban a történelmi szükségyszerűség is. Minél szorosabb volt a lengyel-magyar együttműködés, annál kisebb volt a két államot fenyegető veszély a német császárság részéről. Éppen ez utóbbi segítségével sikerült megdönteni III. Béla halicsi királyságát. Igaz ugyan, hogy nagyban hozzájárult ehhez a halicsiak nemzeti, vallásos érzése is, amely saját vérükből való fejedelmet óhajtott. Mindezen körülmények játszottak közre abban, hogy III. Béla, akit elsősorban élénken foglalkoztatott a keresztes hadjáratok eszméje, lemondani volt kénytelen Halicsról.

A III. Béla után következő testvérháború Imre és Endre között, szintén nem kedvezett a halicsi expanciónak. II. Endre, atyja nyomdokain haladva, ismét felújította annak halicsi politikáját. Alkalmat adott neki a kétségkívül tehetséges Halics-ladoméri fejedelemnek, Románnak a Zavichost alatti csatában bekövetkezett halála, akinek özvegye II. Endrét kérte fel két kiskorú gyermeke védőjéül. II. Endre meg is jelent Halicsban, oltalmába vette az árvákat, maga pedig felvette a rex Galatiae et Ladomeriae címet. Az özvegynek, illetve gyermekeinek, a Romanovics árváknak kellene biztosítaniok a magyar befolyást Halics- és Ladomériára. II. Endre időközben megjelent néhányszor Halicsban a nélkül azonban, hogy uralmának

ott érvényt tudott volna szerezni. Végül is Dánielt, Román idősebb fiát magához vette, míg az özvegyet és annak ifjabb fiát, Vaszilkrét Fehér Lések, krakói fejedelem vette pártfogásba. Endre és Lések most ezen fejedelmi árvák révén igyekeztek érvényesíteni befolyásukat Halicsban. Közben azonban Halicsban és Lodomérban egymást váltogatják a ruszin fejedelmek, amelyek igen sok akadályt gördítettek a magyar, illetve lengyel befolyás érvényesítése elé. Igaz ugyan, hogy sem a magyar király, sem a krakói fejedelem nem fordíthaták minden erejüket halicsi terveik megvalósítására. Ezzel kapcsolatban a szerző itt-ott bővebben foglalkozik a magyar, illetve lengyel kül- és belpolitikai viszonyokkal is, míg a halicsi fejleményeket, a ruszin fejedelmek egymásközti és a bojársággal folytatott harcát teljes részletességgel tárja fel.

Amikor a fegyveres beavatkozás nem sok sikerrel kecsegtetett Halicsban, akkor II. Endre a diplomácia eszközeihez folyamodott. Nagyrészt családi kapcsolatok révén igyekezett Halicsban befolyását biztosítani. Így 1214-ben eljegyeztette Kálmán fiával Fehér Lések, krakói fejedelem leányát, Salomeát azon célzattal, hogy a még gyermekpárt Halics trónjára ültetik. Úgy látszik, előbbi politikája meggyőzte Endrét, hogy a lengyelekkel egyetértve tudja csak halicsi terveit megvalósítani. Kálmánnak a halicsi trónra való ültetése az Árpádok külpolitikai koncepciójának volt az eredménye. Az eddigi módok és eszközök, amelyekkel Endre Halicsot a magyar koronához akarta fűzni, nem váltak be. Mert Endre eddig az elfoglalt Halics kormányzására hol helytartót küldött, hol a Romano vicsokkal kísérletezett, hol ruszin vazallust állított az ügyek élére. Kálmán királysága az Árpádok secundogenituráját volt hivatott megvalósítani. Ezt megerősítette bullájával III. Honoriusz pápa is, amikor II. Endre 1217-ben a Szentföldre készülvén, rendezni akarta a trónöröklés kérdését: „...regnum Hungariae primogenito tuo Belae, regnum vero Haliciae Colomano reliques...“ Tehát Endrének sikerült megnyerni terveit a pápa hozzájárulását is. Vagyis a magyar királyság terjeszkedése a római Szentszék helyeslésével találkozott, mert abban az időben a magyar uralom terjeszkedése a Rómával való únió térfoglalását jelentette. Az únió gondolata Halicsban már 1207-ben felvetődött. III. Ince ezen évben két dekretumot bocsátott ki. Egyet a magyar, másikat a ruszin papsághoz, mely utóbbit felhívta a Rómával való egyesülésre. Sőt Gergely bíboros személyében el is küldte követét Halicsba. Az úniós tevékenységnek már több nyomával találkozunk Kálmán halicsi királysága alatt. A pápa Kálmán király számára koronát is küldött s valószínűleg ennek fejében Endre megígérte, hogy elfogadhatja a halicsiakkal az úniót. Egyik levelében Endre arról értesíti a pápát, hogy a halicsiak szertartásuk meghagyásának fenntartása mellett készek az únió felvételére. A tények azonban a mellett szólnak, hogy Endre halicsi hívein kívül — akiknek száma elég jelentékeny volt —

az uniónak akkor nem igen volt talaja Halicsban. Sokkal erősebb volt Halicsban a vallási hagyomány s azzal összeforrott nemzeti, mintsem hajlandó lett volna a bojárság ilyen újításra. Később meggyőződött erről maga Endre is, aki belátta, hogy az unió erőltetése csak politikai terveinek megvalósulását akadályozza. Egyébként is a politikai helyzet kezdett egyre súlyosabbá válni Kálmán számára; mert a serdülő korban lévő Romanovics Dániel egyre nagyobb igényekkel lépett fel Halicscsal szemben. A hosszantartó harcban Dániel lett a győztes s Kálmán Dániel apósának, Misztiszlávnak a fogságába került.

Endre most tárgyalásokba lépett Misztiszlávval, amelynek eredményeként legifjabb fiát, Endrét eljegyeztette Misztiszláv leányával, Máriával. A megegyezés alapján, Kálmán és környezete kiszabadult a fogságból, de Kálmánnak le kellett mondani az ifjú András javára a halicsi királyságról. Ezt a megegyezést talán éppen a halicsi bojárság sugalmazta, amely a Romanovics-tábor győzelme ellenére a kiskorú fejedelem uralma alatt a saját befolyását érvényesíthette. Azonban Endrének a halicsi fejedelemsége is igen veszterhes volt. Atyjának, II. Endrének néhányszor fegyveresen kellett megjelennie Halicsban fia védelmére. A veszély Dániel részéről egyre fenyegetőbb volt s végül is az ifjú Endrének Halicsban bekövetkezett halála eltemette II. Endre „halicsi királtságát“ is.

Endre további imperialisztikus törekvéseit tehát Dániel, a kétségkívül tehetséges Romanovics-ivadék akadályozta meg. Egyénisége atyja emléke miatt ugyan nem volt a legrokonszenvesebb a bojárság előtt, másrészt azonban a magyar párt kezdte egyre inkább elveszíteni a talajt a lába alatt. Endrének diplomáciai ügyességével kétségkívül sikerült híveket szereznie a magyar orientációnak, az elért eredményeket azonban hadvezéreinek a lakossággal szembeni kíméletlen bánásmódja teljesen lerontotta.

Uralkodásának alkonyán csalódottan kellett tehát látnia Endrének, hogy életének fáradságos munkája, az a közel harmincéves küzdelem, amely csaknem a végromlás szélére juttatta a gazdaságilag teljesen kimerült országot, hiábavalónak bizonyult. Sem előtte, sem utána nem volt olyan királya a magyarságnak, aki Halics megszerzéséért annyi vér- és anyagi áldozatot hozott volna, mint II. Endre. E törekvéseinek emlékét egyedül a rex Galatiae et Lado-meriae cím őrizte meg.

A ruszin nemzeti öntudat útjai

A kárpátajjai ruszin nép multjának kutatása és tudományos feldolgozása a legutóbbi évtizedek alatt rohamos és sikeres eredményeket mutatott fel. Amíg a XIX. sz. első felében csak elvétve találunk néhány oly munkát, mely tudományos rendszer ismeretének hiányában felszínre igyekszik hozni egyet-mást e nép multjából, — a század második felében, főleg a 80-as évek után mind hazai, mind külföldi viszonylatban a tudományos érdeklődés a ruszin nép multja iránt rohamosan kezd növekedni. Többnyire külföldi szláv tudósok, oroszok, ukránok, galíciai ruszinok, csehek vették behatóbb vizsgálat tárgyává a ruszin nép történelmét, népi és nemzeti életét, nyelvének fejlődését és hovatartozását s nemcsak új adatokat hoztak felszínre, de azokat tudományosan is feldolgozták. Ezt a munkát, melyben a külföld példáján buzdulva később magyar és ruszin tudósaink is résztvettek, az első világháború nemhogy megakasztotta, de előre nem látott következményeivel elő is segítette. A cárizmus összeomlása után bekövetkezett bolsevista forradalom maga után vonta az orosz és ukrán tudományos világ képviselőinek külföldre való menekülését, a csehszlovák állam megalapítása pedig lehetővé tette területén az orosz és ukrán emigráció letelepülését és a tudományos munkába való beleilleszkedését. Természetes tehát, hogy a csehszlovák állam területén megtelepedett oroszországi tudósok új erővel fogtak hozzá a hozzájuk nyelvíleg és fajilag legközelebb álló ruszin nép multjának további felkutatásához és a felszínre hozott anyag rendszeres feldolgozásához, melybe bekapcsolódtak egyrészt a hazai ruszinok és a Ruszin-földre került csehek, másrészt pedig a trianoni határokkal elválasztott magyarországi tudósok és az ott letelepedett ruszinok.

Az első lökést az 1848—49-es szabadságharcok utáni bekövetkezett nemzetiségi harcok adták meg. A külföldi szlávok elsősorban ezekkel kezdtek foglalkozni, beható vizsgálat alá véve a részletkérdéseket is. Ezt kívánta tőlük egyrészt a szlavisztika, de nagyobbbrészt erre serkentette őket a már széles mederben s a népi rétegekben is mélyen behatólt szláv egyetértés eszméje, a szlavofilizmus is. Nemcsak a tudós szemével vizsgálták a rokon ruszin nép multját és nemzeti életét, de köte-

lességüknek érezték megtenni ezt szláv szeretetük parancsára is. A kárpátjai ruszin nép multja és jelene pedig mindkét vonatkozásban „terra integra“ volt. A külföldi szlávok munkásságán, példáján buzdulva megindult a hazai tudományos kutatás is, mely szintén előszeretettel foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel egészen a mai napig, de kutatóink már nem elégedtek meg pusztán a nemzetiségi kérdés multjának feszegetésével, hanem igyekeztek ezt, a mult és jelen viszonyainak mérlegelésével, a tudományos történeti módszer igénybevétele mellett minden tekintetben meg is világítani.

A ruszinokról az első külföldi szláv közlések, amelyeknek megjelenését a XIX. sz. első felére tehetjük, többnyire útleírasi és etnográfiai jelleggel bírnak. A napóleoni háborúk folyamán az Európát bejáró orosz hadsereg katonái adnak első tudósítást a magyarországi ruszinokról. G l i n k a Ft.: »Письма русс. офицера о Польши, Австрійскихъ владѣніяхъ...«, Moszkva, 1815—1816, D a n y i l e v s z k i j: »Журналъ путешествія изъ Вѣны въ Венгрію въ 1814 г.« (»Сынъ Отечества«, — 1816, 34 könyv.) és B r o n y e v s z k i j: »Путешествіе изъ Триеста до СПб-а въ 1816 г.« Moszkva, 1828, c. útleírásaikban adnak rövid értesítést a ruszinok életéről és nyelvéről, majd utánuk a szlávista S z r e z n y e v s z k i j, ki beutazta az Osztrák-Magyar monarchia szláv területeit, adta ki két ismertető cikkét a magyarországi, ill. galíciai ruszinokról 1844- és 1852-ben. Egyedüli történelmi munka, mely a ruszinok történetével foglalkozik a ruszin származású O r l a y-tól ered »Исторія о Карпато-россахъ«. Az oroszokkal egyidejűleg felfigyeltek a ruszinokra a csehek közül Š a f a ř í k P. J., ki etnográfiai munkáiban „Slovánský národopis“, Prága, 1842, és „O zemi jmenované Bojky“ (Český Časopis Historický, Prága, 1837, I.) rámutatott a ruszinok faji és nyelvi eredetére, valamint D o b r o v s k ý J., ki a máramarosi ruszinokkal foglalkozott (Russniaken in der Marmarosch. — „Vaterländische Bl.“ — 1812. 12.). A ruszin népdalokat a galíciai H o l o v a c k i j Jakab gyűjtötte (»Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси«, Moszkva, 1878.), de érdekelte őt a ruszin népviselet is. A XIX. sz. második felében hatalmas munkát végzett a néprajz terén H n a t j u k V.: Етнографичний матеріал з Угорської Руси (Lemberg 1897—1900) c. több kötetes művével, nálunk pedig L e h o c z k y T. népdal — (Orosz népdalok, Felvidék, 1854.: Magyar-orsz népdalok. Sárospatak, 1864.) és közmondásgyűjteményeivel (A magyar-orsz nép közmondásai és példabeszédei. Kisfaludy Társaság XII. évkönyve, 1877.), — utánuk a ruszin történelem legnagyobb kutatója P e t r o v A., ki néprajzi kutatásai mellett (Замѣтки по этнографіи и статистикѣ Угорской Руси. — »Журналъ Мин. Н. Пр.« — Спб. 1892 [II] 439—458.; Národopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z r. 1773. Prága, 1924.; Národopisná mapa starých Uher podle Lexikonu na sklonku 18. století;

„Sborník I. sjezdu slovánských geografů a etnografů v Praze 1924“, — Prága, 1926, 353—355.) a ruszin—szlovák néprajzi határról is írt több tanulmányt (Къ вопросу о словенско—русской этнографической границѣ, Ungvár, 1923; Národnostní hranice slováků a karpatorosů mezi sebou a s maďary v XVIII. st. podle současných archivních údajů. „Česká Revue“, — Prága, 1924 (XVII), 82—89 l.; K otázce slovensko—ruské etnografické hranice. — „Česká Revue“, — 1923, (XVI), 115—119, 234—243.) A szlovák—ruszin néprajzi-határról a szlovák Š k u l t é t y J. is polemizál: O hranici mezi Rusmi a Slovákmi v Uhorsku. — „Slovenské Pohl'ady“, — 1896; s ugyancsak a ruszin néprajzzal, különösen a máramarosi huculokkal foglalkozik a német K a i n d l R. Fr. (Die Huzulen, Wien, 1894; Etnografische Streifzuge in den Ostkarpaten, Braunschweig, — „Globus“, — LXIX. 24; Haus und Hof bei den Rusnaken, u. o. LXXI., 9; Haus und Hof bei den Huzulen; — „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“, — 16 füzet, 1897; stb.). A múlt század néprajzi kutatói között meg kell említenünk K r a l i c k y Anatolt, ki a beregmegyei ruszinokról és azok lakodalmi szokásairól ír (Русины Лаборскихъ въ Угорщинѣ. — »Науковый Сборникъ«, — Lemberg, 1865, 103—111; »Свадебные обряды у Лаборскихъ Русиновъ« u. o. 1865, 137—160); de közül néprajzi adatokat a szlovákokról is (Угорскіи Шокацы, — »Галичанинъ«, Lemberg, 1867, 19 sz.; Свадебные обычаи у Шарискихъ Словаковъ, u. o. 1868, 18 sz.; Этнографическіи мелочи изъ быта угорскихъ Словаковъ. — »Временникъ Ставропигійскаго Института«, — Lemberg, 1871, 109—111). A világháború után a csehek és az ide emigrált orosz tudósok tovább folytatták a néprajzi kutatásokat. Petrovon kívül B o g a t y r e v P. adott érdekes közleményeket francia (Les jeux dans les rites funébres en Russie Subcarpathique. — Le Monde Slave, Paris, 1926 (III), 196—224; Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique. Paris, 1929) és cseh nyelven a ruszinok egy-egy ünnepi szokásairól (Hod Boží Svato-dušní (Svatá Neděle) v Podkarpatské Rusi. — „Český Lid“, Prága, 1924 (XXIV), 307—308; stb.); K u b i j o v i c s V. a ruszinok (Pastýřský život v Podkarpatské Rusi. — „Zeměpisné práce“, 8. sz. Pozsony, 1935.) és a szlovákok (Účast obuvatel'ov Spiša v živote pastierskom. Pozsony, 1932); pásztoréletét írja le, P á n y k e v i c s I. szintén a népszokásokat (Звичаї та повѣря рѣдвянѣ у русинѣв на Пѣдкарпатю. — Подкарпатска Русь. Ungvár, 1929 (VI) és a népjátékokat (Великодні ігри та пісні Закарпатя, Lemberg, 1929, stb.) kutatja különösképen, míg K o l e s s z a F. a ruszin népdalokat gyűjti és analizálja (Народні пісні з Південного Підкарпаття. — »Наук. Зб. тов. им. Просвѣта«, Ungvár, 1923 (II), 122—142; Руськи народни пѣснѣ зъ Пѣдкарпатскоѣ Руси, Ungvár, 1928; Několik slov o nářvech národních písní z Podk. Rusi. — „Podkarpatská Rus“, Pozsony, 1936, 225—232). A csehek közül K r á l J. (Přispěvek k salašnictví Huculů v Podk. Rusi, Pozsony, 1929) és N i e d e r l e L. (1. később) vették vizsgálat alá népünk életét, míg legújabbán a ruszinok közül L i n t u r P.,

S z t r i p s z k y H. és P o t u s n y á k F. közölnek bő anyagot néprajzi cikkeikben. (Munkáikat teljes felsorolásban adja a Lelekács és Harajda által összeállított bibliográfia a »Литературна Недѣля« 1943 évf. 3—4. számaiban.)

A ruszin történelmi mult három általánosan elfogadott fő korszakát véve tekintetbe, a település, a vallási harcok és a nemzetiségi mozgalom periódusait, ma már mindháromnak gazdag irodalma van, és amint a néprajzi irodalomban, ezeknél is nem csupán hazai, de külföldi szaktudósok is alapos kutatást végeztek. Az oroszok közül F i l e v i c s J. P. (Очеркъ карпатской территории и населения. — »Журн. Мин. Нар. Пр.«, Szentpétervár, 1895, IV., V.), M a r k o v O. (Litterae Keneziales, — »Сборникъ Милетича«, Szófia, 1933, 555—572) és a kiváló P e t r o v A. (Kdy vznikly ruské osady na Uherské Dolní Zemi a vůbec za Karpaty. — „Český Časopis Historický“, Prága, 1923 (XXIX), 411—442) foglalkoznak a ruszin települések történetével. A csehek csak az összeomlás után kezdtek érdeklődni a ruszinok letelepedése iránt Kárpátalján, közülük említünk kell K r á l J.-t (Osídlení Karpatské Rusi. — „Sb. Čsl. Spol. Zeměpisné“, Prága, 1923, 64—83), N i e d e r l e L.-t (Počátky Karpatské Rusi. — „Nár. Věst. Čsl.“, Prága, 1922 (XV), 23—31; Slovanské starožitnosti, Prága, 1924; Počátky slovanského osídlení na Podk. Rusi. — „Nár. Věst. Čsl.“, Prága, 1931 (XXIV), 39—41) és G a b r i e l F r.-t (Vývoj kolonisace Drugetovského panství užhorodského. — »Наук. Сборник тов. им. Просвѣта«, Ungvár, 1932, (IX), 135—153); ezen legutóbbi a jobbágyviszonyokkal is foglalkozott (Poddanské poměry na užhorodském panství ke konci XVII. století, u. o. 1933—34, 153—184; Матеріялы къ исторіи крѣпостничества на Подкарпатской Руси. — »Нар. Сборникъ Сабова«, Ungvár, 1934, 46—56). A hazai irodalomban Lucskay történetének alapján D u l i s k o v i c h J. bocsátkozik bő magyarázatokba a ruszinok letelepedését illetőleg (Историческія черты Угросуускихъ, Ungvár, 3 kötet, 1874—1877); a települések nyugati határaitól D o b r j á n s z k u j A. írt (О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси, со времянь св. Владимира, Szentpétervár, 1879). Az újabb időkben a ruszinok közül H a d z s e g a B. az ugocsaí, beregi, ungi, zempléni és máramarosi megyék ruszinjainak egyházi történetét tárgyalva gazdag forrásokat közül a ruszinok települési történetéhez (Додатки къ исторіѣ Русиновъ и рускихъ церквей въ Марамарошѣ — въ Ужанской жупѣ — въ жупѣ Угоча — въ быв. жупѣ Земплинской. — »Наук. Зб. тов. Просвѣта, Ungvár, 1922 (I); 1923 (II), 1—60; 1924 (III), 155—239; 1925 (IV), 117—176; 1927 (VI), 1—62; 1931 (VII—VIII), 1—167; 1932 (IX), 1—67; 1934 (X), 17—120; 1935 (XI), 17—182; 1937 (XII), 37—83). A magyarok közül K ö s z e g h y tanulmánya mellett (Lipcsey Zsigmond orosz telepesei Máramarosban. — „M. Gazdaságtörténeti Szemle I., 331—343), L e h o c z k y T. ad gazdag anyagot, a legutóbbi időben pedig S z a b ó I.: Ugocsa megye (Bp. 1937) c. munkája a legkiválóbb e tekintetben. A ruszin jobbágy-nép szociális viszo-

nyait illetően az orosz P e r f e c k i j E. (Socialně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve stol. XIII—XVI., Bratislava, 1924) munkája érdemel említést, ruszin kutatóink közül pedig H o d i n k a A. (A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk. Bp. 1923), S a s A. (A munkácsi uradalom szökevény jobbágysai a XVIII. sz. — „Századok”, Bp. 1929) írtak erről bővebben; a magyar publikációk közül B a r t h a M. munkája: Kazár földön (Kolozsvár, 1906) eléggé ismert mű. A csehek közül G a b r i e l Fr. (Господарське положеня Пдк. Руси на початку XVII. столѣтя. — »Подк. Русь«, 1933. XI. 2—27) említendő.

Nagyobb figyelmet érdemel már a ruszin irodalmi és vallásos élet tanulmányozása. A ruszin vallásos irodalmi emlékek és a későbbi tudományos és szépirodalmi művelődés kritikai vizsgálata a legutóbbi időben érte el tetőpontját úgy vallási mint nyelvi tekintetben. Az elsőséget itt is a külföldi szláv, orosz és ukrán tudósoknak kell átengednünk. A ruszin történelem és irodalom minden mozzanatát oly alaposan feldolgozták, hogy ma már tiszta képet tudunk alkotni a ruszin nép multjáról, életéről, vallási és nemzeti meggyőződéséről, nyelvi fejlődéséről, eltekintve a települési korszak lefolyásától, mely ezideig Ugocsa megyén kívül teljesen nincs feldolgozva. A külföldi szláv, orosz és ukrán kutatók munkáihoz csatlakozik később a magyar, cseh és a ruszin tudósok munkássága is. Folytatva tehát könyvszemlénket, könnyebb áttekintés végett legcélszerűbb ezt az irodalmi felosztás szerint összeállítani: a) ókorra, b) középkorra, mely magában foglalja a vallási harcokat, és az c) újkorra, mely viszont két fázist mutat fel, a latin—magyar periódust és a nemzeti újjáébredést. Amennyiben fejtegetéseim tárgyát a népi és nemzeti öntudat egyes megnyilvánulásai és problémái fogják alkotni, nyilvánvaló, hogy a legújabb kor irodalmának ismertetése bővebb tárgyalást igényel, de nem lehet mellőzni az előző korszakok irodalmának ismertetését sem, mivel a nemzeti ébredés távolabbi okait éppen az elmúlt századok művelődési fejlődésében kell keresnünk.

A ruszin irodalom ó- és középkora az ószláv irodalmi műveltség megnyilvánulását jelenti a XVI. századig. A kéziratok, hramoták, az első nyomtatott termékek, egyházi szerkönyvek másolatai iránt a legnagyobb érdeklődést a nyelvészek és irodalomtörténészek tanúsították, az orosz J a v o r s z k i j J. A. az ószövetségi biblikus szövegek magyarázataival (Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпатор. церк. учительной обработкѣ XVII. въ Унгварѣ 1927), a kéziratok feldolgozásaival (Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII. вѣковъ. Прага, 1931; Старая латинская записка о с. Гукливой. — »Карпатскій Свѣтъ«, 1929, X. 735—736) és a legendák analizálásával (Легенда о происхождении Павликианъ. — »Сборникъ статей въ честь А. М. Соболевскаго«, Ленинградъ, 1928); továbbá P e t r o v A. a ruszin hramotákat tanulmányozza (Древнѣйшая на Карп. Руси шолтыская грамота 1329 г., Унгvár, 1929), viszont P e r f e c k i j E. általános korismertetést ad (Угорська Русь — Україна в першій половині XVII. віку. Україна, Kiev, 1917,

III—IV.). Az ukrán Kolessza O. részletesen tárgyalja a ruszin nyelv és irodalom történetét (Причинки до історії угорсько-руської мови й літератури. — »Записки Н. Т-ва ім. Шевченка«, 1900, XXXV—XXXVI.), és paleográfiai vizsgálat alá veszi a ruszin kéziratokat és ősnypomtatványokat (Рукописні і палеотинні книги Південного Підкарпаття, Prága, 1927); Franko I. (Карпаторуське письменство XVII—XVIII. вв., Lemberg, 1900) és Voznják M. (Старе українське письменство, Lemberg, 1922) viszont irodalomtörténeteikben e kor szellemi termékeit elemzik. Részlettanulmányokat közöl és a vallási költészetet fejtegeti Hnatjuk V. (Керестурська хроніка. — »Зап. Т-ва ім. Шевченка«, 1903. LIII. Misc. 5—9; — Угроруські духовні вірші, Lemberg, 1902; — Угроруський співанник Ів. Гряделевича. — »Зап. Т-ва ім. Шевченка«, 1909, LXXXVIII.); a zsoldáros könyvekkel pedig Szokolov I. I. foglalkozik (Мукачевская Псалтырь XV. в. — »Сбор. статей Ламанскаго«, СПб. 1883). Az általános irodalomtörténeti munkák közül megemlítendőк Bircsák V. (Литер. стремлѣня Подк. Руси, Ungvár, 1921) és Nedzelyszkij E. műve (Очеркъ карпаторусской литературы, Ungvár, 1919); Pánukevics I. több tanulmányban e kor szellemi termékeinek nyelvtani struktúráját fejtegeti (Тишівська »Александрія« з поч. XVIII. в., Ungvár, 1922; Jazyková otázka v P. Rusi. — „Podk. Rus“, Prága, 1923; Пистряловскій рукопис Александріѣ из р. 1774. — »Наук. Зборник Т-ва Просвѣта«, 1925. IV., 177—187). Hazai ruszinjaink közül Sztripszky H. a ruszin évkönyveket (Угроруські літописні записки. — »Записки Н. Т-ва Шевч., 1911, CIV.) és az irodalmat teszi kutatás tárgyává (Старша руська письменность на Угорщинѣ, Ungvár, 1907; Szegedi Gergely énekes könyve, Budapest, 1911; Памятки русько-країнської мови и літератури, Budapest, 1919), Bonkáló S. viszont a XVII—XVIII. század irodalmát ismerteti (Віомки из угорсько-руського письменства VII—VIII. в., Budapest, 1919). A csehek közül Weingart M. (Manuálnik Grigorja Kajbědy, Bratislava, 1926) és Tichy Fr. (З окраины чесько-руських литературных взаемин. — »Наук. Зборникъ«, 1923. II.; — Drobné příspěvky k studiu literární kultury P. Rusi. — „Sborník věn. J. Bialovi“, Prága, 1928; — Podkarpatoruská Postilla z r. 1640, Beroun, 1922), érdeklődtek az egyes irodalmi kérdések iránt.

A középkor vallási helyzetét Perfeszkij E. [Религіозное движение въ XVI-омъ и началъ XVII-го вѣка въ Угорской Руси. — »Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, СПб., 1915 (XX/1.); — Hlavní vývojové stupně v církevních dějinách P. Rusi. — „Průdy“, Rozsny, 1924 (VIII)] és Petrov A. (»Старая вѣра« и унія въ XVII—XVIII. вв. — »Новый сборникъ Ламанскаго, СПб., 1905, 185—257; — Отзвукъ реформации въ Русскомъ Закарпаты XVI. в. — „Věstník Král. Č. Spol. Nauk Tr. I.“, Prága, 1921/22), tárgyalják részletesen több feldolgozásban; az itteniek közül Hadzsega B. (Нашѣ культурнѣ и церк. sprawy на еписк нарадах р. 1773 у Вѣдни. — »Подк. Русь«, 1926 (III.) és Kontratovics I. (Очерки изъ історіи Му-

качевской Епархіи. — »Карпаторусскій Сборникъ«, Ungvár, 1931, 91—111) érdeklődnek a történelmi események iránt; továbbá P á n y k e v i c s I. (Михаил Оросвегувскій, чи Михаил Θεодул? — »Наук. Сб. Просвѣта«, 1925, IV., 5—16; Славяноруська граматика А. Коцака. — »Наук. Зб. Просвѣта«, 1927, V., 232—259; О пути Ерусалимской... Даниїла архимандрита монастыря корсунского в списку кѡнця XVIII. ст. — »Наук. Зборник Т-ва Просвѣта«, Ungvár, 1925, 188—194; Подкарпаторуська записка студентскихъ вѣрш из 1751 р. — »Подк. Русь«, 1928, III.—IV.), K o l e s s z a O. (»Хроника Н. Т-ва Шевченка«, Lemberg, 1900) és Szvjencickij J. (Матеріялы по исторіи возрожденія Карпатской Руси, I—III., Lemberg, 1906—9). A nyelvi próbálkozásokról P á n y k e v i c s I. tesz említést (Слав. русска грамматика А. Коцака...), míg az első nyomtatott termékekről Sz a b ó E. (Хрестоматія церковно-славянскихъ и угроруськихъ литературныхъ памятниковъ, Ungvár, 1893), H o d i n k a A. (A munkácsi gör. kat. püspökség története, Budapest, 1910) és K o n t r a t o v i c s I. (Очерки по исторіи Мукачевской Епархіи. — »Карпаторусскій Сборникъ«, Ungvár, 1931, 91—111), а nyomdák történetéről pedig ugyancsak K o n t r a t o v i c s I. (Стремлѣня за руську печатню на П. Руси и памятники старопечатныхъ церковныхъ книг. — »Подк. Русь«, 1924, (I), 97—100) és P á n y k e v i c s I. (Ци мог бути друкаръ Швайпольт Фіоль в Грушевѣ и ту печатати книги. — »П. Русь«, 1924, (I), 93—94) adnak bővebb jelentést.

A latin—magyar korszak kultúrtörténetével, irodalmi műveltségével és nyelvi fejlődésével is sokat foglalkoztak. A ruszin nyelv hagyományos voltáról Sz t r i p s z k y K. J. értekezik röviden (Языкъ литературной традици Подкарпатской Руси, Ungvár, 1930); Sz a b ó E. rövid áttekintést ad e korról (Очеркъ литературной дѣятельности и образования карпатороссовъ, Ужгородъ, 1925), а ruszin-galiciai kultúrkapcsolatokról H a d z s e g a B. emlékezik meg (Вихованя молодого клеру еп. мукачевської и звязки з ген. семинарією у Львові. — »Праці гр. кат. Богосл. Акад.« у Львові, 1938). Ezenkívül ez utóbbi megírja Lucskay élettörténetét is (Михаилъ Лучкай, Ungvár, 1929) és Fogarassyról is ír egy tanulmányt (Иванъ Фогарашій. — »Подк. Русь«, 1928. X. 207—224). Úgy szintén Lucskayval foglalkozik P e t r o v A. (Матеріялы для исторіи Угорской Руси, I—VIII., СПБ.—Прага, 1905—1923) és P o g o r j e l o v V. A. (Михаилъ Лучкай и его „Grammatica Slavo-Ruthena“, Ungvár, 1930; Josef Dobrovský a Michal Lučkay, Pozsony, 1931); а csehek közül M á c h a l J. (Podkarpatští Rusové a slovánské obrození. — „Slovánský Sborník, věnovaný... Fr. Pastrnkovi“, Prága, 1923, 209—210) és T i c h y Fr. (Michail Lučkaj, u. o. 215—220). Ugyancsak ő ír а cseh Dobrovský Josefnek а ruszinokkal való kapcsolatairól (Josef Dobrovský а Podk. Rus, Prága, 1929). E kor kulturális és irodalmi fellendüléséről írnak még F r a n c e v V. A. (Изъ исторіи письменности Подк. Руси XVIII—XIX. ст., Ungvár, 1929), L e v i c k i j I. E. (Прикарп. Русь въ XIX. в. въ біографіяхъ

и портретахъ, Lemberg, 1899), Mondok I. (Память Иоанна Чурговича. — »Мѣсяцословъ на 1865 г.«, Ungvár, 1864), Gerovszkij G. J. (Русскій языкъ по церковно-славянско-русской грамматикѣ Михаила—Попа—Лучкая. — »Карпатор. Сборникъ, Ungvár, 1930, 259—318) és Szimovics V. (Grammatica Slavo-Ruthena М. Лучкая. — »Наук. Сборник Т-ва Просвѣта«, Ungvár, 1931 (VII—VIII.) 217—306), továbbá Poluánszkij (Церковь и приходъ св. Варвари въ Вѣдни, Lemberg, 1891). Dóhovics Bazilról Bircsák V. értekezik (Українскій філософ Василь Довгович. — »Збірник на пошану М. С. Грушевського«, Кіев, 1928); legújabbан pedig Potusnyák F. [Короткій нарисъ філософіѣ Подкарпатя. — »Литературна Недѣля«, Ungvár, 1943. (III.)]. Az eperjesi ruszinok kultúrtörékvéséivel Vašica J. (Slavica Kovačovy diecésní knihovny v Prešově. — „Slov. Sb. věn. Fr. Pastrnkovi...“, Prága, 1923, 10—18) és Beszkid M. (Kováts János (1764—1834), Bp., 1909) foglalkoznak.

Az erre az időre eső ú. n. „emigrációs” korszakot szintén gazdag irodalom tárgyalja úgy általában, mint részleteiben. Lodyról Voznják M. ír (До характеристики Петра Лодія. — »Зап. Н. Т-ва Шевченка«, CXIII., 148—155); továbbá megemlítenők Grigorjev V. V. (Имп. С.-петербургскій университетъ въ теченіи первыхъ 50 лѣтъ его существованія, СПб., 1870), Csizsevszkij D. (Філософія на Україні, Prága, 1926), Mircsuk I. (Петро Лодій и его „Elementa Philosophiae” Баумейстера — „Abhandlungen des Ukrainischen Wissensch. Institutes in Berlin, 1927), Andruhovics A. (Львівське „Studium Ruthenum” — »Зап. Н. Т-ва ім. Шевч., 1927. CXLVI.), Javorszkij J. A. (П. Д. Лодій въ изображеніи польскаго романиста. — »Карпатскій Свѣтъ«, 1930, V—VI., 1017—1021). Balugyánszky életrajzát Baranov P. (М. А. Балугянскій, СПб., 1882) és Fatjejev A. N. (М. А. Балугянскій. — »Юный Другъ«, Ungvár, 1929, 317; Академическая и государственная дѣятельность М. А. Балугянскаго (Балудянскаго) въ Россіи, Ungvár, 1930) írják meg, de tanulmányozzák azt Popov A. V. (М. А. Балугянскій. — »Свободное Слово«, Munkács, 1818, 27, 30 sz.), Kralicku A. (М. А. Балудянскій. — »Слово«, Lemberg, 1864, 30 sz.) és Tichý Fr. (М. А. Balugyánszky. — „Slovenské Pohľady”, 1927, VI—VIII. 529). Orlay Ivánról Florovszkij A. V. (Замѣтки И. С. Орлая о Карпатской Руси. — »Карп. Свѣтъ«, Ungvár, 1928, IX., 332—338), Nusa-Venelinről Npatjuk V. (Кілька причинків до біографіі Юрія Гуци (Венелина). — »Зап. Н. Т-ва ім. Шевч., 1902, XLVII.), Detjanсuk I. (Мысли Ю. И. Венелина о спорѣ южанъ съ сѣверянами. — »Временник Ставропигійскаго Института на 1927 г.«, Lemberg, 1926, 59—66), Nadzsega Gy. (Краткій обзоръ научной дѣятельности Ю. И. Венелина (Гуци), Ungvár, 1927), Molnár I. (Черты частной и ученой жизни Ю. И. Венелина. — »Древніе и нынѣшніе Словене«, II., Москва, 1841), Zlatarskij V. N. (Ю. И. Венелинъ (Гуца) и значеніею му за българитѣ, Szófia, 1903) és Palauzov N. Ch.

(Жизнеописание на Ю. И. Венелина, Odessa, 1851), inkább részlete-
 sebben, míg a többi kiemigrált ruszinról Bagalij D. I. (Опытъ
 исторіи Харьковскаго университета, Charkov, 1899), Csizsev-
 szkij (op. cit.), Grigorjev (op. cit.), Kukolynik és Lav-
 rovszkij (Гимназія высшихъ наукъ и Лицей князя Безбородка,
 СПБ., 1881), Florovszkij (op. cit.) és Sverubovics A. I.
 (Братья Кукольники, Вильно, 1885) adnak ismertetést. Az egész emigrá-
 ciós korszakot általánosságban tárgyalják Ruszák J. (Очеркъ
 культурной исторіи Подк. Руси, Ungvár, 1927), Perfectij E.
 (Обзоръ угрорусской историографіи, Pétervár, 1914), Szvjencsikij I.
 (Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ I-ую пол.
 XIX. в., СПБ., 1906; Матеріялы по исторіи возрожденія Карпатской
 Руси, I—II., Lemberg, 1906—1909), Mascjejevics L. Sz. (Извѣ-
 стія СПБ. Слав. Благотворительнаго О-ва, 1885. IX.), Rypin A.
 (Исторія русской этнографіи, СПБ., 1890—1891), Levickij (op.
 cit.), Ogonovszkij O. (Исторія литературы русской, Львовъ,
 1889), Labenszkij Sz. A. (Участіе карпатороссовъ въ просвѣ-
 тильномъ движеніи Россіи въ Александровскую эпоху. — »Научно-
 Лит. Сборникъ гал.-рус. Матицы«, Lemberg, 1904, I.), Szinnyei
 J. (Magyar írók élete és munkái, Bp., 1891—1903), Porovics V. D.
 (Культурная дѣятельность угророссовъ въ Россіи на рубежѣ 18—
 19 вв. — »Молодая Русь«, Prága, 1930, 1—2 sz.) és Nedzelyszkij
 E. (op. cit.).

A legújabb kor, melyet általánosan az újjáébredés korának nevez-
 nek, oly szétágazó és gazdag irodalommal rendelkezik és annyira ellen-
 téses felfogásokat képvisel, hogy ennél a pontnál különbséget kell tenni
 orosz és ukrán koncepció között. A ruszin újjáébredés egész menetében
 szellemileg szorosan összefügg a racionalista bölcselet által megterem-
 tett szlavofil irányzattal és nacionalista mozgalomban csúcsosodik ki.
 Az oroszok és ukránok, kiknél a többi szlávokkal egyidőben lángol fel a
 nemzeti eszme, saját nemzeti öntudatuk szemüvegén át a ruszin újjáébred-
 ést orosz ill. ukrán megvilágításban látják s e kor orosz ill. ukrán
 irodalma is természetesen a saját koncepcióját vallja magáénak. A ruszin
 nemzeti ébredés három ruszin nagyság: Rakovszky, Duchnovics és
 Dobrjanszky neveihez fűződik, ezért mielőtt az orosz és ukrán felfogás
 irodalmát sorolnók fel, ismertetjük legelőször is e három személlyel fog-
 lalkozó irodalmat és külön azután az általános irodalmat, mely magában
 foglalja csaknem az egész XIX. századot, sőt belenyúl a XX. század
 első évtizedeibe is.

A ruszin nemzeti ébredés mindhárom alakjának tevékenysége maga
 után vontatta az akkori és mai kor kritikus tudósainak munkáját. Rakov-
 szkyt mint az orosz nyelv fejlesztőjét mutatja be Franse V. A. (Изъ
 исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской
 Руси въ половинѣ XIX. ст. — »Карпаторусскій Сборникъ«, Ungvár,
 1930, 3—64 l.). Különbön csupa életrajzi és irodalomtörténeti közlemé-
 nyek jelentek meg róla Ariszto F. Ft.-tól (Карпаторусские писа-

тели, Moszkva, 1916), P o p o v A. V.-tól (H. A. Сильвай и И. И. Раковский, Munkács, 1929) valamint F e d o r P.-tól (Очерки карпаторусской литературы, Ungvár, 1929). Martinov jezuita atyával fenn tartott külföldi kapcsolatait F r a n c e v V. A. kutatta ki (Русский иезуитъ Мартыновъ, Ungvár, 1930), azonban Akszakovval való levelezése éppen hogy említve van (И. С. Аксаковъ въ его письмахъ — II. rész, IV. k. 70, 71), kikutatva és feldolgozva még nincs. Gyakran emlegetik őt a ruszin schisma-mozgalommal kapcsolatban. Liberális szempontból emlegeti őt A r a d i V. (A rutén schisma-per, Bp., 1914), a nemzeti felfogás megvilágításában kapcsolatba hozza őt a schisma-perrel M i s k o l c z y A. (A Magyar Szemle 1934 évf.) és D a r á s G. (A Ruténföld elszakításának előzményei, Bp., 1936). A ruszinok igazi nemzeti fejlődőjének, Duchnovics Sándornak életrajzi adatait közlik A r i s z t o v Ft. Ft. (A. В. Духновичъ, Ungvár, 1929) és P o p o v A. V. (Александръ Васильевичъ Духновичъ, Munkács, 1929), költői működésének méltatását T i c h ý Fr. (Поэзии Александра Духновича, Ungvár, 1922) és S z o z a n s z k i j I. (Поетична творчість Ол. Духновича; О. Духнович, угро-руський автор народних учебников и публицист) adják, képviselői működését K a m i n s z k y J. (Послы и сенаторы карпаторусского народа въ 1848—1918 годахъ. — »Земледѣльскій Календарь на 1937 г.«, Ungvár, 1936) méltatja. Irodalomtörténeti szempontból B e s z k i d M. (A. В. Духновичъ и его поэзия, Ungvár, 1930) foglalkozik vele terjedelmesebben. Származását rövid értekezésben P á n y k e v i c s I. (Походження роду Александра Духновича. — »Наук. Зб. Т-ва им. Просвѣта«, XI., Ungvár, 1935) tárgyalja, munkáinak bibliográfiai felsorolását A r i s t o v Ft. Ft. adja (Хронологическій перечень сочинений А. В. Духновича, Ungvár, 1928). A külföldi szlávokkal való kapcsolatait és levelezéseit S z t u d i n s z k i j K. galíciai történész szedte össze (Кореспонденція Я. Головацкого в літах 1850—61, Lemberg, 1905; — 3 кореспонденції Д. Зубрицкаго, Lemberg, 1901). Holovackij Jakabbal való levelezését Sztudinszkij után D e m k ó M. adta ki (Письма А. В. Духновича къ Я. Головацкому, Munkács, 1917), Jezberához írt egy levelét közli F r a n c e v i s (Къ вопросу о лит. языкѣ Подк. Руси, Ungvár, 1924). Működését a kultúra terén és nemzeti érzületének viharzását S z t u d i n s z k i j K. mutatta be (Александр Духнович и Галичина. — »Наук. Зборник Т-ва им. Просвѣта«, 1925 (III), Ungvár, 1925). Dobrjanszky Adolf félszázados kultúrtevékenységéről még gazdagabb forráshalmazunk van. Politikai működéséről a cseh Z a p l e t a l Fl. (A. I. Dobrjanský a naši Rusini) és B e s z k i d A. (А. И. Добрянскій, какъ вождь и общ. дѣятель) írnak, egy részletet közöl L e l e k á c s M. is (Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського. — »Наук. Збірник Т-ва »Просвіта«, XIII—XIV.«, Ungvár, 1938, 160—164); S e j c h á n V. az 1848. évi prágai szláv kongresszuson való részvételét jegyzi fel (Отголоски Славянскихъ съездовъ: Прашскаго въ 1848 г. и Московскаго въ 1867 г. — „Č. Časopis Hist.“, Prága, 1932, 2 könyv); a galíciai és

oroszországi oroszokkal való levelezését és kapcsolatait Markov O. (Изъ переписки А. И. Добрянскаго. — »Карпаторусскій Сборникъ«, Ungvár, 1930, 230—249), Szvjencsikij I. (Матеріялы для исторіи возрожденія Карпатской Руси, I—II., Lemberg, 1906—1909) és a »Труды Государственнаго Румянцевскаго Лицея« 1923: »Корреспонденція Победоносцева« — hozzák; érintkezéseit a csehekkel Tichý Fr. részletezi (Fr. L. Rieger ci Ad. Iv. Dobjanský; Pseudo Rieger. Památce Jana Heidlera, Prága, 1926). Életrajzát és kultúrmunkásságát megírták Grot (Памяти А. И. Добрянскаго, СПб., 1902), Nedzelyszkij E. (А. И. Добрянскій. — »Зоря«, Ungvár, 1931, 8—10 sz.), Arisztov Ft. (А. И. Добрянскій. — »Карпатскій Свѣтъ«, Ungvár, 1931, 1—10 sz.), Markov O. A. (А. И. Добрянскій, Lemberg, 1902), Pоров A. (А. И. Добрянскій, его жизнь и дѣятельность, Munkács, 1928), továbbá Sekey M. (Životopis A. I. Dobrjanskaho, Nagymihály, 1928), majd kisebb emlékcikkek a ruszinok is közölnek (»Сборникъ статей посвященныхъ памяти А. И. Добрянскаго«, Ungvár, 1929). Vallási és nemzeti felfogását Budilovics A. méltatja (Объ основныхъ возрѣнїяхъ А. И. Добрянскаго, СПб., 1931).

Az egész ruszin nemzeti ébredés általános irodalmának véleménye két részre oszlik. Míg az oroszok orosz irányzatú nemzeti ébredést méltatnak, az ukránok ukrán nemzeti mozgalmat vélnek látni a ruszin nemzeti újjáébredésben. Ebben a tekintetben csakis a külföldi szerzők vetélkednek egymással. Az oroszok közül Inosztrancev fejtegeti az 1848. évi orosz hadsereg magyarországi hadjáratának hatását a ruszinokra (Paškevičovo uherské tažení r. 1849. a jeho ohlas v Pod. Rusi. — „Voj.-Hist. Sborník“, Prága, II. évf. 1 k., 33—68). Ugyancsak erről írnak Dobrjanszky A. (Изъ записокъ о походѣ 1849 г. — »Русская Бесѣда« за г. 1896) feljegyzései alapján Lichutin M. (Записки о походѣ въ Венгрію въ 1849 году, Moszkva, 1875) és Panasz I. (Карпаторусскіе отзвуки русскаго похода въ Венгрію 1849 года. — »Карп. Сборникъ«, Ungvár, 1930, 209—229). A ruszin nemzeti ébredés öntudatosításáról írnak Terleckij (Угорская Русь и возрождение сознанія народности между русскими въ Венгріи, Kiev, 1874) és a moszkvai »Русская Мысль«-ban egy anonímus szerző (Голосъ изъ Угорской Руси, 1880., III.). Ugyancsak ismeretlen szerzőtől közölt egy cikket a »Вѣстникъ Европы« (1865—6, IV. 7.): »Народныя движенія венгерскихъ русиновъ«. Nemzetiségi harcukat a magyarokkal Devo-lan közli (Очерки исторіи угорскихъ русскихъ и ихъ новѣйшей борьбы съ мадьярами. — »Русс. Архивъ«, 1879); Pоров N. viszont a ruszinok üldözéséről tud (Избіеніе русскихъ въ конституціонной Венгріи и постановленіе Мук. съезда. — »Вѣстникъ Европы«, 1865-6, 6 könyv). A nemzeti irodalmi mozgalmat Fejércsák ismerteti (Очеркъ литературнаго движенія угорскихъ русскихъ, Odessa, 1888); Puskin hatásáról a ruszin irodalomra Javorozkij J. ad közleményt (Пушкинъ въ Прикарпатской Руси. — »Живое Слово«,

Lemberg, 1899), az orosz könyvek sorsáról Kárpátalján Nedzelszkij E. tesz említést (Русскія книги на Подкарпатской Руси. — »Центральна Европа«, 1929, 29—31 sz.). A leMBERGI perről, melynek vádlottjai Dobrjánszky és mások voltak a »Вѣстникъ Европы« (1882., IX.) közöl cikket »Львовскій процессъ« címen, különben erről maga Dobrjánszky is kiadta feljegyzéseit (Стенограф. отчетъ изъ суд. росправы по дѣлу Ольги Грабарь и тов., Lemberg, 1882). Továbbá általában ismertető műveket adnak Kárpátaljáról e korra vonatkozólag Devoilan (Угорская Русь, Moszkva, 1878), Javdyk L. (Исторія Угорской Руси, Varsó, 1904), Desko (О Карпатской Руси. — »Кіевская Старина«, 1887, XI.), Kurcsancko G. (Угорская Русь, Przemysl, 1914) és Lukics V. (Угорская Русь, ей розвой и теперішній станъ, Lemberg, 1887).

Az ukránok ellenben ukrán érzelmi szempontból világítják meg a ruszinok helyzetét. A nemzeti kérdést Hnatjuk V. (Словаки чи Русини. — »Зап. Н. Т-ва ім. Шевч.«, XLII., 1—84) és Franko I. (Стара Русь. — »Лит. Наук. Вістник«, 1906, 231—243) boncolgatják. Az iftény ruszinoknak a galíciai ukránokkal való azonosításával a ruszin nemzeti ébredést az egész XIX. századot felölelő munkájában Hnatjuk V. (Національне відродження австроугорських українців (1772—1880), Bécs, 1916) fejtegeti, az irodalmi mozgalmat viszont Zanevics J. (Литературні стремління галицких Русинів (1772—1876). — »Жите и Слово«, 1894—95, I—IV.) ismerteti nagyobb terjedelemben. A nyelvi kérdést Pánukévics I. tanulmányozza (Jazyk. otázka...). A ruszin—cseh ill. ruszin—galíciai kapcsolatokról Brik (Матеріяли до исторії укр.—чесь. взаємин в 1. пол. XIX. ст., Lemberg, 1921) és Revakevics T. (До галицко—угорских видносин 1878—9 p. — »Зап. Н. Т-ва ім. Шевч.«, LXVII., 1905, V.) közölnek bővebb adatokat, míg a belső állapotokról Drahomanov M. (Австро—руські спомини, Lemberg, 1862) és Hnatjuk V. (Из украинских провинцій Венгрии. — »Укр. Вістник«, 1906, 5 sz.) adnak ismertetést, az ukrán öntudatosítás kérdésében pedig szintén Hnatjuk V. foglal állást (И ми в Европі. — »Жите и Слово«, 1896, I.). A magyar közigazgatási rendszer szerinte tarthatatlan állapotáról erős cikket közöl Hnatjuk V. (Уггоруська мізерія. — »Жите и Слово«, 1897, I. k.). A legutóbbi időben Dorosenko írt kisebb ismertetést Kárpátaljáról (Угорська Україна, Prága, 1919).

A legutóbbi évtizedek alatt létrejött, ukrán nemzeti mozgalomról, mely a galíciai ukrán mozgalommal analogikusan indult meg, bővebb anyagot közölnek Vircsák V. (Лит. стремління...; літературна творчість Закарпаття в р. 1919—1929. — »Нові Шляхи«, Lemberg, 1929, I.), Jávorszkij J. (Литературные отголоски »русько-краинского« періода въ Закарпатской Руси 1919 г., Prága, 1920), Vadaň O. (Закарпатська Україна, Charkov, 1929; Груни степам. Альманах сучасних письменників Закарп. України, Charkov, 1930) és az orosz irányzatú irodalomról is Pánukévics I. (Jazyková otázka

na Podk. Rusi. — „Podk. Rus”, Prága, 1923), Tichý Fr. (Písemnictví na Podk. Rusi. — „Podk. Rus”, Prága, 1923), Hartl A. (Deset let podkarpatského písemnictví 1920—1930. — „Slovánský Přehled”, 1930, III—VII.) és V é r g u n D. (Восемь лекцій о Подк. Руси, Prága, 1925), munkái szólnak.

A Kárpátaljával és ruszinokkal foglalkozó irodalom további anyagát, a folyóirati és hírlapi cikkek százait már csak hely szűke miatt sem lehet közölni, de az általános művek közül nem szabad kihagyni L u c s k a y kéziratostörténetét „Historia Carpatho-Ruthenorum” címen és az ennek alapján D u l i s k o v i c h I. által megírt történetét (Историческія черты угро-русскихъ, I—III., Ungvár, II. 1874, III. 1877), valamint H o d i n k a két kiváló munkáját: a munkácsi püspökségről (A munkácsi görög katolikus püspökség története, Bp., 1910) és a püspöki levéltárról. (A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára, Ungvár, 1911).

A kárpátaljai ruszin irodalom, mint láttuk, hatalmas anyagot szolgáltat az iránta érdeklődőknek. Első látásra szembetűnik, hogy többnyire szlávok azok, kik a ruszin történelemmel és irodalommal foglalkoznak és így nincs mit csodálkoznunk azon, ha elsősorban a ruszin nemzeti kérdéssel foglalkoznak. Különböztetve ezt mutatja a munkák felsorolt nagy többsége is. Ugy az idegen, mint a hazai írók általánosan 1848—49-re teszik a ruszin nemzeti újjáébredés kezdetét és az egész nemzeti mozgalmat Duchnovics, Rakovszky valamint Dobrjanszky működésével hozzák kapcsolatba. Ez a tények után indulva, el is fogadható, hiszen erre az időre esik nemcsak a ruszinok, de a többi szláv nép nemzeti megmozdulása is. Téves volna azonban az a felfogás, mintha a ruszin nemzeti öntudat spontán kifejezése csak a XIX. század II. felében nyilvánult volna meg. Az ily villámszerűen kirobbanó nemzeti megmozdulás mindig mesterségesen szított mozgalomnak tűnik fel, mely aztán teljesen elveszi az értékét az igazi nemzeti érzülettől áthatott nyelvi és nemzeti ébredésnek. Mert, ha az igazolódna be, hogy a ruszin nemzeti érzület első fellobbanása csak 1850 után következett be, ez elsősorban élesen elütne a többi magyarországi nemzetiségi ajkú nép nemzeti megmozdulása időpontjának kezdetétől, másodsor pedig tagadná a ruszin nemzeti öntudat létezését, miután ezáltal ama látszat fogogna fenn, hogy a külső kényszer hatása alatt szándékosan előidézett folyamat, idegen politikai hatáson abszolútizmusának szolgálatában áll.

Nem, éppen az ellenkezője áll fenn. Ha nemzeti öntudatról beszélünk, annak a nép szociális, vallási és politikai viszonyainak tarthatatlan és kuszált helyzetéből kellett kisarjadnia. Minden nép, nemzet önmagából és önmagában ébred. Önmagában hordja már évszázadok óta nemzeti ébredésének, megújulásának csiráit. Épúgy a ruszin nép nemzeti megmozdulása is jó mélyen a multban hordozta azt a csírt, mely csak akkor kelt ki, mikor kedvezett neki az idő, a politikai és társadalmi körülmények, tehát a XIX. század második fele, népek és nemzetek nacionalista megmozdulása. Az igazi, valódi nemzeti szellemi megmozdulás

pedig az, amely öntudatos és tudatosságát meg tudja érteni, érezni és értékelni. Öntudat nélkül tehát nemzeti ébredés nem is létezhet. Ép ezért a ruszin nemzeti ébredés is megköveteli a ruszin nemzeti öntudat létezését nemcsak a tethek pillanatában, de már előbb is, ha nem is kiforrott nemzeti öntudat, eszményi nacionalizmus képében, de más megnyilvánulásban, akár népi, vallási, akár nyelvi öntudat képében. Célunk tehát ama tény beigazolása, hogy a ruszin nemzeti ébredés a nép öntudatából fakadt és nem a politikai viszonyok és a külső mesterséges megteremtés eredménye, hanem csírái megtalálhatók mélyen a múltban, azaz a népi, vallási és nyelvi öntudatban és annak fejlődésében, valamint nemzeti öntudattá való kialakulásában.

A külső és belső körülmények kényszerhatását azonban mégsem lehet teljesen tagadni. A nemzeti mozgalom kialakulásában azok is lényeges szerepet játszanak, bár nem közvetlen okok, hanem csak mellékes, de elkerülhetetlen tényezők, melyek aztán a jövőre is kihatással vannak. Politikai viszonyok, közigazgatási rendszer, idegen népek példája, faji rokon népekkel való kölcsönös rokonszenv, azok részéről való támogatás szellemi és anyagi vonatkozásban — mind mind csak külső tényezők, melyek a természetes tényezők, az öntudaton alapuló mozgalmat irányítják, segítik, bár sokszor rontják is a helyzetét.

A ruszin nemzeti öntudatra ébredés is megköveteli tehát, hogy ne csak vele, a lejátszódott eseményekkel foglalkozzunk, ne csak a száraz tényekre szorítkozzunk, hanem világítsuk meg elsősorban azt az utat, amelyen a ruszin nép ősi, faji és vallási tudatossága a mai nemzeti öntudattá fejlődött, — másodsorban pedig világítsuk meg mindazon problémákat, melyek döntő befolyással voltak a nemzeti öntudat kifejlődésére, alakulására és aktivitására. Miután pedig ha nem is tökéletes, de legalább áttekintő bibliográfiát már közöltünk, nem az idézetek és utalások alkalmazását fogjuk szem előtt tartani, hanem csupán következtetésekkel és összehasonlításokkal igyekszünk majd célunkat elérni. Természetesen, nem mellőzhetjük közben az egyes események és korszakok bővebb tárgyalását sem.

Mindenekelőtt azonban foglalkoznunk kell még egy fontos problémával. Feleletet kell adnunk ama kérdésre: élt-e valaha a ruszin nép politikai éjtete? Volt-e politikai története?

Amidőn a magyar történetírás revízióját két legnagyobb történésünk, Hóman Bálint és Szekfű Gyula nevéhez fűzik, lehetetlen meg nem említeni külföldi segítő társukat, A. L. Petrov, szentpétervári egyetemi tanár-történész. Míg Hóman és Szekfű a magyar történetírás új alapjait vetették meg, — Petrov a ruszin történelmet vette revízió alá. Megcáfolta legendászerű történelmi multunknak a már tudományos körökben is elfogadott adatait, rámutatott a hazafias eksztázis által költött történelmi okmányok hamis voltára, egész történelmünket kivetkőztette legenda- és meseszerű költeményeiből és közölte a rideg és sokakat lesújtó tényt: a ruszin népnek nincs politikai története, nem is volt, csupán egyházi és művelődési történelmet tud felmutatni. A merő.

tiszta igazság nem szabad hogy fájjon, történelmi multunk költött dicsfényének kialakításán nincs mit siránkoznunk; a ruszinok csekély számuk, helyzetük, szociális viszonyaik, elmaradottságuk folytán nem is mutathattak fel valami fényes multú politikai történelmi utat. Ellenben, harcaink és törekvéseink az Egyház és kultúra mezején oly sokoldalú, részletes és érdekes perspektívát nyújtanak, oly nagy fontossággal bírnak hazai és külföldi viszonylatban, hogy méltán kárpótolnak minket a szertefoszlott álomért, csak foglalkozni kell velük, meg kell őket vizsgálni, beléjük kell mélyedni. Aki a ruszin népet jól ismeri, tisztában van vallásosságával és hitéért való harcaival, történetesen nem epizód-szerű politikai eseményeket fog feltételezni multjában, hanem csakis egyház- és kultúrtörténelmet.

Egyedüli terünk tehát, ahol történelmi kalászokat tudunk aratni, az Egyház és kultúra búzatáblája. E kettő pedig nemcsak általában, de éppenséggel ruszin viszonylatban el nem választható egymástól. A ruszin nép a legrégebbi időktől a végsőig ragaszkodott hitéhez, keleti szertartású vallásához, Egyháza pedig kizárólagosan egyedül terjesztette és tartotta fenn a kultúrát. Hit és kultúra, vallás és irodalom, Egyház és nemzeti öntudatosítás karöltve haladt előre évszázadokon keresztül. Csak a legutóbbi időben vájt el a második az elsőől és „klerikális”-mentesen akarja folytatni a munkát.

Amikor tehát a ruszin nemzeti öntudat kialakulásával, fejlődésével és szerepével kívánunk foglalkozni, figyelembe kell vennünk mindent: szociális, vallási és politikai viszonyokat, nyelvi fejlődést, irodalmi vonatkozást, vallásharcokat, kulturális és tudományos munkásságot, valamint külföldi kapcsolatokat is. Mindegyik egy-egy út, egy-egy probléma, egy-egy erősebb vállalkás és lépés a nemzeti öntudat kibontakozásában.

I.

A ruszin öntudatosítás az Ünió megkötéséig (1648.)

A ruszinok őstörténelméről hazánk területén nem mondhatunk semmi bizonyosat. Tudjuk, hogy a magyarok a honfoglaláskor találtak is itt szlávokat, magukkal is hoztak meghódított szláv törzseket,¹⁾ sőt később is, a török hadjáratok folyamán kipusztult lakosság pótlására szívesen telepítették be a gyepű-vidékeket idegen ajkú népekkel, köztük ruszinokkal is. A magával hozott és a később letelepített idegen népeket, kisebbségeket a magyarság nem semmisítette meg, hanem türk műveltségénél fogva és a szentistváni katolikus állam szellemétől áthatva magához kapcsolta és bejeállította az akkori állami, a „nagy család” és a későbbi keresztény állam szerves munkájába.

¹⁾ Ezek a szlávok nem tekinthetők ruszinoknak, csak a XIV. század ruszin patriotizmusa csinált belőlük ruszinokat, kárpátoroszkokat.

A honfoglaló magyarok műveltsége türk eredetű volt, amelyet akkor szereztek meg, mikor türk eredetű törzsekkel egyesültek. A történelmi idők előtti nomád népek élete folytonos vándorlás volt. A türk eredetű népek pásztorkodással való foglalkozásuknál fogva patriarchális jellegű nagycsaládba tömörülve azon célból, hogy egységük fel ne bomoljon, illetve, hogy az ellenséges, idegen törzsek meg ne bontsák soraikat, másrészt pedig, hogy pásztorkodásuk és állattenyésztésük állandó és rendes menete zavartalanul folyhasson, erős központi hatalomra törekedtek. Azonban a gazdasági szükségszerűség, mely idővel háttérbe szorította a vérségi kötelék kizárólagosságát által az embereknek a közös leszármazás alapján való egybekapcsolódását, a szaporodó állatállomány kezelése és fenntartása céljából, idegen, más eredetű meghódított törzsek gyengébb maradványainak saját soraiba való befogadására kényszerítette a türk nomádokat. Ez a csatlakozás nemcsak kicsiben, hanem nagyban is végbement, de a győzedelmes törzs, később nép, habár a legyőzöttet alávetette magának, mégsem törekedett arra, hogy amannak társadalmi berendezését megváltoztassa vagy sajátjához alkalmaztassa; nem kérdezte tőle, milyen nyelven beszél, minő szokásokat tart, miben hisz és mit gondol. A legyőzött szolgálta a győzőt, de egyszersmind szaporította fegyvereinek számát, azaz megvédte őt a külső támadásoktól. Ily legyőzött szerepet játszottak a magyarok is, a bolgárok és a kazárok vezetése alatt, társadalmi berendezésükben nem zavarva megtarthatták népiségük életformáit, de e mellett megtanulták, átvevtek a türk társadalmi berendezés eme sajátosságát és ők sem pusztították a meghódított idegen törzseket és népeket, hanem maguk alá rendelték, szolgálkákká tették s úgy helyezték el maguk köré, hogy azok békében a külső támadások ellen megvédték a magyarok belső szállásterületeit, harcban pedig a magyarok vezetése alatt az első sorokban küzdöttek. Ilyen türk eredetű berendezés folytán csatlakoztak a magyarokhoz a székelyek, kabarok, besenyők s az új hazában a többi befogadott nemzetiségek, amelyeket aztán a hazai végeken helyeztek el.

A magyarok eme beállítottsága a kisebbségek elhelyezése és kezelése tekintetében — amennyiben beszélhetünk kisebbségekről a mai értelemben — nem szűnt meg a pogányság eltűnésével, hanem megmaradt a keresztény magyarság életében is. Sőt, a szentistváni keresztény állam erkölcsi rendje bizonyos fokig fejlesztette is ezt. A szentistváni Magyarország keresztény állami szervezete hasonló volt a többi latin keresztény államokéhoz. Nagy Károly keresztény állama szolgált mintaképül a középkor keresztény királyságainak. Szent István is ezt a keresztény államformát honosította meg a magyaroknál s amint Nagy Károly birodalma különféle népek sokaságát egyesítette magában, úgy Szt. István is állami programjába vette az idegen ajkú népek megtartását és megvédését. Ismeretesek fiához, Imre herceghez intézett Intelmeinek szavai: „unius linguae et unius moribus regnum imbecille et fragile est“ = az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törékeny.

E szavak értelmezése szerint arra törekedett Szt. István, hogy minél több idegen nép telepedjen le az ország területén, hogy aztán azok szokásaikkal s a magyarság előtt ismeretlen mesterségeikkel hasznára legyenek az országnak. Az idegenek és a bevándorlók mint „hospites” szerepeltek, akiket keresztény bánásmódban részesítettek. Szt. István nem azt tartotta feladatának, hogy az idegen népeket magyarokká gyúrja át, nem az asszimilációt tartotta szem előtt, hanem arra törekedett, hogy az ország területén lakó idegen nyelvű és származású népek őrizték meg népi egyéniségüket és sajátosságaikat.

Nincs semmi különbség tehát a pogány-türk magyar és a nyugati keresztény magyarnak a kisebbségekkel szemben való bánásmódjában. A keresztény állam társadalmi rendje nem irtotta ki a pogány-türk társadalmi rendből azt a beállítottságot, mellyel az a befogadott idegen ajkú népekkel szemben viselkedett. Épúgy meghagyta őket szokásaikban és életmódjukban, mint a pogány kor. Habár az idegen népek szokásainak és jogainak sérthetetlenségét a magyar királyi hatalom írásban nem biztosította és nem ígérte meg, mégis az Intelmek további szavait — „a jó akaratallal istápdold és tisztességesen tartsd őket” — olyképen foghatjuk fel, mintha ezek a kisebbségi jogoknak felelnének meg. Ha ezek a szó mai értelmében nem is voltak kisebbségi jogok, mégis az idegenek az akkori időknek megfelelő keresztény bánásmódban részesültek, tehát bizonyos jellegű kiváltságokat mégis élveztek. Megtarthatták nyelvüket (erőszakos asszimilációról szó sem volt), megmaradtak szokásaikban és gazdasági formáikban; vallásukat szabadon gyakorolhatták és miután kivették őket a vármegyei közigazgatás alól és zárt területeken csoportosították, külön közigazgatással rendelkeztek, ami alsó fokon az illető nép közegei által, felső fokon a védelmükkel megbízott főtisztviselő által gyakoroltatott; tehát megvolt az önálló alsó közigazgatásuk, külön, nemzetiségileg zárt katonáskodásuk, külön adózási kötelezettséggel, sőt egyházi viszonylatban is megvoltak a kiváltságaik, az alsó fokon való papválasztás útján. Mindezen kiváltságok arra engednek következtetni, hogy ez a jóindulatú kezelés az autonómiának valamely neme volt. Természetesen ebben az autonómiában nem a mai értelmezést látjuk, de nem tagadható, hogy az idegen ajkú népek a magyarsággal való együttélésben megőrizhették népi egyéniségüket.

A türk és keresztény hagyomány az idegen népek letelepítését illetőleg csak annyiban különbözött egymástól, hogy a keresztény módosítás, amint ez más országokban is megvolt, csak a kisebb csoportok, főleg a kereskedők, iparosok, tehát a gazdaságilag és társadalmilag magasabb műveltségű népcsoportok elhelyezésénél érvényesült, ezek ugyanis városrészekben vagy falvakban nyertek elhelyezést, — míg a nagyobb számú, tömegesen bevándorló idegenek a türk szokás szerint az ország szélein kapnak szállást. Ezek többnyire német, ruszin, szlovák és román földművelők voltak, akik a zárt területet elfoglalva a kapott kiváltságok értelmében, a kenézek vezetése alatt zárt kulturális egységet képeztek és alsófokú közigazgatási autonómiában részesültek. De

települési szállást kaptak még alacsonyabb kultúrájú népcsoportok is, a pásztorok, kik hasonlóképpen részesültek a megadott kiváltságokban. Természetesen különbséget kell tennünk a beköltözött népcsoport alacsonyabb és magasabb műveltségi foka közt; az utóbbiak magasabb fokú önkormányzatot kaptak, külön népi törvényszékekkel, amint ezt látjuk a XIII—XIV. században a románoknál és a máramarosi és beregi ruszinoknál is. Azonban mindkét műveltségi fokú népcsoportnak megadott ama lehetőség, hogy a jobbágyságból a nemesek sorába emelkedhessék fel. A rendiség kialakulásával tehát a magyar köznép és idegen ajkú telepesek, akik nem lettek nemesek, jobbágysorsban maradtak, amelyben sínylődve lassan elvesztették szerzett jogaikat, jogfosztottak lettek s habár e társadalmi rend alakulása egységes történelmi folyamat volt az egész Európában, magyar történelmi szempontból ez — amint ezt báró Wesselényi Miklós felfogása is jellemzi — nép-elnyomás volt, vagyis a magyar jobbágyság és a nemzetiségek szolgaságba hajtása. Faji megmozdulást vagy a nemzetiségi kérdés kirobbanását azonban ez a közjogi helyzet mégsem vonta maga után, mert ennek kizárólag csakis gazdasági háttere volt. Ez a társadalmi kialakulás, valamint a türk eredetű telepítési elhelyezés volt ama két sajátosság, mely egyformán hatott a nemzetiségek elhelyezésére s később nemzeti fejlődésükre.

Ezek után sokkal világosabban tüntethető fel a kárpátaljai ruszinok középkori szociális és vallási helyzete, melyben a későbbi tudatosítás csíráit találjuk meg, az etnikus és vallási öntudat valamint önérzet megnyilvánulásaiban.

A ruszinok szociális és vallási helyzete a középkorban.

Annak ellenére, hogy a jobbágy-intézmény egyformán súlyosan nyomta a pórnép vállait, ruszinjaink — a többi nemzetiségekkel szemben — csaknem a XVI. század végéig jómódban éltek. A ruszinok, amint ezt a telepítési ismereteink mutatják, időközönként és kisebb-nagyobb csoportokban telepedtek le az Északkeleti-Kárpátok déli lejtőin. Foglalkozásuk egyszerű volt. Halászat, vadászat, földművelés, de legjobban kedvelték az állattenyésztést és a pásztorokodást. Ezen foglalkozásaik, főleg pedig a legutóbbi kettő, kényelmes megélhetést biztosítottak számukra, e mellett azonban még a XVI. századig adómentességben is részesültek, amitől még a rendek ellenszegülése miatt a bécsi uralkodók sem tudták őket megfosztani. Már a foglalkozásuk is azt mutatja, hogy nem telepedtek le állandóan egy helyen, hanem folytonos vándorlásban éltek. Erre kényszerítették őket azonkívül a tatárok és a lengyelek folytonos zaklatásai is, főleg azonban személyes szabadságuk megőrzésére irányuló törekvésük, azaz a menekülés a jobbágyiga alól.

Amikor a XIII. században megkezdődött a magyar határvidék gazdasági kihasználása, a lakatlan, főleg erdős területekre szerződéses kenézek (soltészok) közvetítésével új telepeseket hoztak be a magyar

királyok, németeket, románokat, főként azonban szlávokat, ruszinokat. Ezen nagy kiterjedésű, lakatlan, erdős területek megszállására az 1241. évi tatárdúlás által megfogyatkozott magyar nép csekély száma nem volt képes, ezért ezen területek gazdasági kihasználására — ami a már említett két: ősi türk és új keresztény rendszeren kívül harmadiknak tüntethető fel — idegen telepeseket fogadnak be, akik közül a ruszinok az Északi- és Északkeleti-Kárpátok magas erdőségeit és fennsíkjait lepték el, ahol kedvelt foglalkozásukra: a pásztorkodásra alkalmas területeket találtak. Utánuk újabb csoportok következtek s ez a beszivárgás eltartott a XVI. sőt XVII. századig is. Az új ruszin telepések a kiváltságok egész sorát élvezték (Korjatovics telepedése). Miután nagyobb csoportokban jöttek be, a magyar királyok őket egy területen telepítették le, mely az önkormányzat, kulturális lehetőségükhöz mért fokának biztosításával védett területté változott át. Megtarthatták nyelvüket s szokásaikat; ezt biztosította részükre a terület védettsége, másrészt kiváltságaikat azáltal is megőrizték, hogy kötelezéseiket, így a katonait is, a legpontosabban teljesítették. Legnagyobb kiváltságuk azonban az volt, hogy mint új telepések 6—12 évre mentesek voltak az adófizetés és a kényszermunka alól. A határidő leteltével természetesen a földesúr tulajdonába mentek át és mint jobbágyok voltak kénytelenek szolgálni, elveszítvén ezáltal előbb élvezett szabadságukat. Ruszinjaink azonban ezt a privilégiumot oly ügyesen használták ki, hogy szabadságukat és jobbágyi függetlenségüket továbbra is megtartották. Főfoglalkozásuk, a pásztorkodás maga után legerősebben elhasználását és az erdők kiirtását s így bizonyos idő múlva új legeltetési helyet kényszerültek szerezni nyájuk részére. Ezen anyagi jellegű érdekek mellett, miután mint új telepések tudatában voltak annak, hogy földműves jobbágyi minőségben szabad költözködési joggal rendelkeznek, a 6—12 éves adómentességet olyképpen használták ki, hogy még a határidő letelte előtt új helyre telepedtek át és ezáltal újabb 6—12 évre biztosították szabadságukat. E telepes vándorlás egymásutánban megismétlődött majdnem a XIX. századig, de idők multával egyre ritkábban, mert a földesurak hamar észrevették fortélyukat és jobban szemmel tartva kényszerítették őket az egy helyre való telepedésre. Ezenkívül a népesség természetes szaporulata és az irtásra és pásztorkodásra alkalmas területek egyre nehezebb megszerzése, anyagilag annyira rontott gazdasági helyzetükön, hogy a XVII. században már teljesen elszegényedtek, amit fokoztak még a háborúk, rekvirálások, katonai portyázások és a bécsi abszolútizmus. Szabadságuk azonban, eltekintve az adófizetésről, többé-kevésbé mégis csak megmaradt és annyira tudatossá vált bennük, hogy a XVII.—XVIII. században, mikor a bécsi császári uralom önkényét nem tudták többé elviselni, öntudatos szabadságszeretőkben — mint ismeretes — tömegesen csatlakoztak VI. Rákóczi Ferenc felszabadító mozgalomához és példás hűséggel vettek részt a „Pro libertate” harcban, és másfélszázad múlva a magyar nemzeti szabadságharcban.

A települési kiváltságokon kívül a ruszinok még több autonóm-jellegű jogot élveztek. Ezeket nem nevezhetjük ugyan forma szerint kisebbségi jogoknak, annak ellenére, hogy jogi vonatkozásuk sok szempontból azt mutatná. Zavartalanul használhatták saját anyanyelvüket, nyelvi szokásaikat, megtarthatták ősi hagyományaikat, külön katonai szolgálatot teljesítettek, vallásukat szabadon gyakorolhatták s papjaikat vallási törvényeik szerint maguk választhatták. A ruszinok ily jellegű szabadsága mellett élesen szemünkbe ötlik az, hogy ők nem törekedtek a nemesi jogok elérésére. És ez annál jobban szembeötlő, mivel az idegen ajkú telepesek tekintélyes része a magyarságba olvadt bele, jogokkal bíró nemes lett (román, horvát nemesek). A ruszinoknál csak jobbágyi osztály létezett és ha fel is emelkedett néhány a nemesi sorba, később visszatért a néphez, amelyből származott. Bár a ruszinoknak a magyarsággal nem volt súrlódási felületük, mégis — kivéve az alföldi síkságra letelepített kisebb ruszin csoportokat, amelyek idővel teljesen beolvadtak a magyarságba — mentesek maradtak az asszimilációtól, nem használták ki a nemesi jogok megszerzésének lehetőségeit, sőt évszázadokon át földrajzi adottság, gazdasági rendszer és társadalmi valamint népi együttélés viszonyai mellett megtartották a mai napig ősi hagyományaikat és szokásaikat, anyanyelvüket, vallásukat, erkölcsüket és népi egyéniségüket.

A ruszinok ezen etnikus és geográfiai egységét az Északkeleti-Kárpátok övezetében nemcsak a türk és új keresztény rendszer támasztja alá, melyekből az öntudatosítás jellegére következtetni tudunk; hanem hatott rá a természeti adottság is. A két első motívum is biztosította a ruszinságnak, mint kisebbségnek illetve nemzetiségnek, hogy társadalmi alapon együtt élhetett egy közösségben, zárt etnikumban. Az új motívum, mely öntudatos életet feltételez az ilyen zárt közösségben élő népcsoporttól, a természeti adottságban rejlik. Minden nép kialakulásában természeti tényezők játsszák a főszerepet. Az egyik biológiai, a másik geográfiai tényező. A letelepült nép tudatában van annak, hogy közös ősöknek a leszármazottja és ezt a közös leszármazást biológiai szempontból, lelki és testi tulajdonságok, szokások, népviselet, gondolkodásmód, törzsi előírások és nyelv közösségével lehet bizonyítani. A geográfiai tényező viszont abban nyilvánul meg, hogy a földrajzi irányok tömörítik egységbe a letelepült népet. Mindkét tényező, a faji és földrajzi egy néprajzi közösséget, egy etnikumot, etnikai egységet formál ki a népből.

A faji, származási és földrajzi tényező hatását megtaláljuk a ruszinoknál is. Ők is érezték, hogy egy közös őstől származnak; nyelvük, szokásaik, gondolkodásmódjuk, foglalkozásuk, vallásuk közössége és geográfiai etnikuma tudatában érezték, hogy összetartoznak, közelebb állanak elszakított rendjükbeliékhez, mint az országbeli idegen nyelvekhez, akiktől elkülönülnek, érezték egyszersmind azt is, hogy nemcsak külső etnikai vonásokban, de lelkiileg is, szellemileg is különböznek egymástól. Ruszinjaink etnikus közösségében azonos volt még egy

tudatos vonás, amely egységes az összes szlávoknál. A törzsi közösség tudata. Az emberi együttélés ősi formája a család és a belőle kinövő törzs volt, mely nemcsak összetartozás, de szaporulás által is azzá fejlődött ki csakhamar. Egy ilyen törzsi együttélés vérszerinti rokoni közösség volt és a családi ragaszkodás s az otthonhoz való ragaszkodás ösztöne a törzsi közösség keretében is tudatossá vált lelkükben, az elkülönülés, elzárkózás, az együttmaradási törekvések betartásával. Ezt a törzsi közösségi tudatot az új helyen a zárt település még jobban kifejlesztette. Így a ruszinoknál is megvolt a faji leszármazás és geográfiai közösség tudatán kívül a jellegzetes szláv törzsi közösség tudata, azaz törzsi hagyományaikkal, szokásaikkal, nyelvükkel és vallási meggyőződésükkel nemcsak egységes zárt, védett területet és etnikai egységet alkotnak, hanem ennek tudatában is voltak. Ez az etnikai egység, zárt terület és törzsi közösség tudata, valamint már az előbb említett szabadságszeretetük, továbbá foglalkozásuk és jómódjuk tudja talán megmagyarázni, miért maradtak meg továbbra is reservoir-módra zárt egységekben nemcsak a középkorban, de az újkor folyamán is. Nem voltak arra ráutalva, hogy tömegesen a magyar síkság felé vonuljanak le és ott kitegyék magukat az asszimiláció veszélyének, — kivéve azt a néhány, a kenézek által szerződés alapján letelepített csoportot, mely a Magyar Alföld síkságaira húzódván le, magyarrá lett; ősi származását ma már csak gör. kat. vallása és a számos „Orosz“ névvel jelzett szórvány bizonyítja. Az etnikai egységbe tömörült ruszinok törzsi közösségi élete már annyira öntudatossá vált, hogy sem politikailag, sem szociális helyzetükben — míg jómódban éltek — nem voltak ráutalva senkire és semmire. Ezen öntudatuk még távolról sem közelíti meg a mai nacionalista kor nemzeti öntudatát, ezt inkább néprajzi, etnikai öntudatnak nevezhetjük. És miután az ilyen etnikai jellemvonás általános minden népnél, nemcsak a ruszinoknál, elnevezhetjük népi öntudatnak is.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az etnikai közösség egyik természeti tényezője, a földrajzi, csakhamar elvesztette jelentőségét az etnikai öntudat fejlődésében. Ehhez nagyban hozzájárult főfoglalkozásuk, a pásztorkodás. A pásztorkodás adja a nomád életmód alapját. A ruszin nomád életmódnak ősi formája abban nyilvánul, hogy idegeneket nem fogadnak be maguk közé. Csak később — a XIII. századtól kezdve — a külső események kényszerhatása alatt, amilyenek pl. a tatár és török háborúk, voltak kénytelenek engedni csökönyös idegenkedésükből. A menekülő magyarság a hegyek felé kezd vonulni és elvegyül a zárt területeken élő nem magyar népekkel. Ily elvegyülés észlelhető a ruszinoknál is 1240. után és később a török támadások idején, amelyek csak a peremvidékeket érintették, a magasabb és elzárta területek továbbra is megmaradtak közösségi egységükben. A peremvidék ruszin pásztorainak elvegyülése a menekülő magyarsággal annál könnyebben volt lehetséges, mivel a pásztorkodás és állattenyésztés nagy kiterjedésű és gazdag tájakat igényelt és az elhasznált legeltetési területek elhagyása maga után vonta a szétszéledést, az egyik helyről a

másikra való vándorlást, az etnikai közösség és egység lassú gyengülését és ezzel a származási, faji s hagyományokkal összefűzött családi és törzsi közösség észrevehetően felbomlását. A magas térségekről a peremvidékre nyájaikkal együtt lehúzódó ruszinság lassú vándorlásával és szétszétledésével elveszítette tudatos ragaszkodását a megszokott röghöz, a szükség elpusztította benne az érzelmet, amellyel addig csupán a hasznosság szempontjából csüggött a tájon. Az etnikai öntudat alapján rendül meg. Csupán a biológiai, faji tényező marad meg, a geográfiai tényező a folytonos vándorlással kezd elveszíteni fontosságát az etnikai közösség kialakításában és csak századok múlva kezd újra kibontakozni és lelki, valamint eszményi tényezőként nagy szerepet játszani, mikor a nép felismerve a föld öhozzátartozásának fontosságát is, azt lelkével összenöveszti, lényéhez hasonítja s megteremti a „haza“ fogalmát.

Az etnikai öntudat tényezőiből hiányzott tehát egy, a földrajzi. Csupán a faji összetartozás tényezője marad meg és ennek egyedül való fenntartásából tiszta etnikai öntudatra következhetni a ruszinoknál már nem lehet. Megmaradt tehát egyedül a faji, származási öntudat, de ezt is csak úgy lehet világosan kimutatni a ruszinoknál, ha egyesítjük a valósi öntudattal.

(Folytatjuk.)

Теодоръ Бачинскій :

Дороги руськой національной свѣдомости

По 80-охъ рокахъ минувшого столѣтя, туземнѣ, але особливо заграничнѣ славянскѣ ученѣ, въ дослѣджованю минувшины руського народа зробили такий великий поступъ, что сегодня въ семъ отношеню уже маеме богату литературу. Самособою, что за свой сильный зростъ и розвитокъ може завдячовати славянской солидарности. Она по большой части занимается вопросомъ руськой народности и кладе початокъ руського національного отродженя до другой половины XIX. столѣтя. Загранична великорусска и украинска концепція приключаютъ освѣдомленя національной и языковой принадлежности русиновъ до поступу свого власного національного пробудженя, что и влиявало на политичнѣ подѣѣ недавной минувшины. Руськое національное отродженя проходило поправдѣ въ другой половинѣ XIX. столѣтя, але еѣ причины и початки мусиме глядати въ далекой минувшинѣ. Національнѣ рухи всѣхъ европейскихъ народовъ, внутрѣшнѣ обставины, идея славянской солидарности и звязки зъ заграничными славянами лишь ускорили, або и

вымагали отъ русиновъ пробуженя національной свѣдомости, однако они дошли до ней дорогою религіійной и языковой свѣдомости.

До заключеня Уніѣ (1648.) географичное положеня, соціяльнѣ и религійнѣ обставины вplyвали на розвитокъ руськой народной свѣдомости. Положеня русиновъ, такъ якъ и положеня другихъ народностей немадярскаго языка, зависѣло отъ двохъ звичаѣвыхъ правилъ: отъ туркскога обычая поганскихъ мадярь и отъ правила христіянскои науки любви въ угорскомъ королевствѣ. Мадярскій народъ по туркскому обычаю не всысавъ покореныхъ чужинцевъ до свога тѣла, але полишивши ихъ народность, розмѣстивъ ихъ довола себе, якъ охоронну стѣну. Сей звичай христіянскѣ мадяре не стерли, але перебрали и приспособили его до христіянскои морали. Св. Стефанъ въ написаномъ для свога сына, князя Емерика, Напоминаню на взорець западныхъ христіянскихъ монарховъ постановивъ, что якъ треба поводитися зъ чужинцами и приходниками, т. е. народностями. Они корыстовалися многими розными выгодами, котрѣ хотъ и не совпадали зъ нынѣшнимъ понятьемъ автономіѣ, всетаки мають извѣстный автономный характеръ. Они были однакѣ у всѣхъ народностей, отже и у русиновъ, котрѣ — якъ уже многѣ подтвердили — протягомъ столѣтъ помалы проникаючи, або черезъ дѣйстну колонизацию, поселилися на южныхъ склонахъ Сѣверовосточныхъ Карпатъ, т. е. на нынѣшнемъ Подкарпатю и на восточной Словачинѣ.

Русины, котрѣ якъ приходняки и свободнѣ поселенцы, занималися головно пастырствомъ, жили въ благобытѣ майже до конца XVI. столѣтя. Якъ свободнѣ колонисты, были на 6—12 лѣтъ освобожденѣ отъ податей и работъ, а чтобы се задержати, то еще передъ концемъ термина переселялися все на другое мѣсто, что было необходимымъ такожъ для ихъ занятя. Се тревало майже до XIX. столѣтя, але, коли помѣщики часомъ примусили ихъ поселитися на одномъ мѣстѣ, до чога приключилося еще и розмноженя народа и уменьшеня пасовищъ, то русины помалы худобнѣли: однако ихъ свободолобивость жила и надале въ свѣдомости и проявилася при повстаню Франца Ракоція II. и въ борьбѣ за свободу, 1848-49. Кромѣ ихъ колонизаційныхъ выгодъ, такожъ и народнѣ, религійнѣ и языковѣ выгоды означаютъ этничное и географичное положеня, але тазомъ и ихъ свѣдомость сякого характера. Се, кромѣ туркскога и новохристіянскога поведеня, поддерживаетъ еще третій мотивъ, природнѣ даннѣ, котрѣ такожъ предлагаютъ свѣдомое житя отъ тазой одноцѣльной, замкнутой этнографичной группы. Два факторы природныхъ данныхъ, а то біологичный и географичный, вымагали такожъ отъ русиновъ свѣдомости спольного походженя, языкового, звичайной и религіійной едности, а таксамо и географичной совокупности. Ся свѣдомость этничной едности укрѣпилася такожъ и черезъ свѣдомость славянскога единства и племенной едности.

Племя, розвившоєся зъ первѣсной родины, освѣдомило такожъ душевно свою кровну принадлежность, и се привело до постоянности отокремленя, замкнутости и одноцѣльности, что розвинулося такожъ въ наслѣдокъ системы замкнутого поселеня. Сѣ факторы найлѣпше показывают то, что русины до днесь поддержали свою народность и етничну, т. е. народну свѣдомость.

Тотъ замкнутый етникумъ, въ котромъ русины жили, нарушивъ позднѣйше упадокъ важности географичного положеня. Ихъ головное занятя, пастырство, примусило ихъ вандровати на югъ, а послѣ 1240. р. они почали мѣшатися зъ утѣкающимъ на окраины, малярскимъ населеньемъ. Однако постоянное поселеня означало такожъ и розсѣяня, а таксамо помалу розпаденя етничной спольности и единства, а разомъ зъ тымъ, такожъ расовой, традиційной и племенной спольности. Его свѣдому привязанность до землѣ, якъ до пасовиска, поддержовало лишь уживаня, а коли оно перестало, то уже больше не приклонявся до него зъ концепцією душевной и идеальной »отчины«. Отже, географичный факторъ тратить свою важность, якъ факторъ етничной спольности, и уже не грає ролѣ при освѣдомленю, але на его мѣсто выступає другий, многимъ важнѣйший, религійный факторъ, котрый уже отъ початку бывъ важнѣйшимъ при освѣдомленю.

„Куманский Отченашъ“

Куманы, — якъ знаме — »туранский« народъ, изъ великой фамилиѣ »турковъ«. Суть ученѣ, котрѣ твердятъ, что куманы и половцѣ то все одно, но не можъ бы сказати, что дѣло есть доказанымъ безъ усякой можливости до спору. По Угорщинѣ живутъ половцѣ и живутъ куманы; першѣ въ жупахъ Гевешской, Боршодской, Новоградской и Гемерской и малыми колоніями майже по цѣлой Угорщинѣ, другѣ на великой ровнинѣ и дѣлятся на »великѣ« и »малѣ«. Суть днесъ цѣлкомъ змадяризованѣ, хотъ были колись иншой народности; зъ ясами разомъ творять до року 1848., точнѣйше 1876. привелеговану краину и до першой свѣтовой войны одинъ изъ найславнѣйшихъ гусарскихъ регементовъ: „jász-kun — ясо-куманский, — huszárezred”.

Поселивъ ихъ на днешнѣ ихъ мѣста угорский король Бейла IV. и то двичѣ. Перший разъ скоро передъ походомъ татарскимъ, але симъ разомъ кочующий еще народъ кумановъ не могъ порозумѣтиса изъ мадяромъ, уже земледѣльцемъ. Непорозумѣня привело до того, — при чомъ не мало помагавъ недобре желающий австрійский князь Фридерикъ, — что мадяре, обвиняючи кумановъ въ татарскомъ шпіонствѣ убили ихъ вожда Кутгена, ци Кетеня. На се куманы обернулись проти мадяровъ и стали поправдѣ на сторону татаровъ, помогли имъ опустошити Угорщину и оттягли разомъ зъ татарами изъ опустошеного краю. Вернувшись у свое королевство Бейла принявъ ихъ дасколько роковъ позднѣйше у другий разъ, а колонизація ихъ симъ разомъ удалося прекрасно, — може за то, что въ безлюдномъ королевствѣ было легче изоловати кумановъ и мадяровъ, зѣдинивши кумановъ и ясовъ и формуючи изъ нихъ высше згаданный „jász-kun kerület” (ясо-куманский округ).

Больше-менше только знае интеллигентный, але дѣломъ близше не занимающийся чоловѣкъ о куманахъ. Хиба еще то, что есть десь одинъ »куманский кодексъ«, о котромъ писавъ чтось мадярский ученый графъ Гейза Кунъ (котрого имя такожь значить только якъ

»Куманъ») и якийсь собѣ »куманский Отченашъ«, котрый еще тутъ-тамъ знаютъ подеякѣ старенькѣ куманы.

Изъ сего усего не дуже видно, чтобы мы могли мати чось, особливо мы русины, зъ куманами, зъ ихъ кодексомъ и зъ ихъ Отченашомъ, тымъ больше, коли знаеме, что сей послѣдний есть турецького языка — твердятъ ученѣ — и то того турецького діалекту, котрый зовеса »гекъ-, ци кекъ-турецький«, — синѣ-турецький діалектъ. И опять маеме чось, и хоть не якъ русины, але якъ греко-католики.

Якъ русины — хіба то, что колись нашѣ прадѣды боролися изъ прадѣдами кумановъ, десъ на сарматскихъ ровнинахъ, а тому уже туй-тамъ цѣлыхъ тысячъ лѣтъ. Якъ греко-католиковъ звязують насъ обставины може быти много и може быти не много молодой даты. Бо початокъ куманского Отченашу посля графа Куна есть „Bezem atamöz kim sen kükte, szemleszün szen ading dözüsün szem könglüng nigekkim gerde alaj kukte“, по другой керници, — одного недавно помершого старика: „Bezen attamaz kenze kükte, Szen leszen szen adon döşön szen küklön neelzingen gerbe ali kekte . . .“ и т. д. Но кончиться добре на намъ знанный начинъ: . . . »но избави насъ отъ лукаваго, яко твое есть царство и сила и слава« . . . и т. д.

Якъ знаеме, у латинскихъ католиковъ на слова: »избави насъ отъ лукаваго« слѣдуе наразъ »амѣнь«; у насъ греко-католиковъ сама молитва мае кончатися такъ само. Но у святой службѣ на Отченашъ кончаючися словомъ »лукаваго« священникъ отговорюе ектенію »яко твое есть царство« и т. д., а крылось кончить сю часть службы словомъ »амѣнь«. Симъ способомъ у самой молитвѣ за словомъ »лукаваго« мае слѣдовати »амѣнь«, хотяй и перейшло у звычай въ нашихъ вѣрниковъ молитисѣ и по прикладу, додаючи до властивого тексту Отченаша и ектенію. Знаеме, что св. Литургія найчастѣйше служена у насъ есть литургія св. Йоана Златоустого, умершого р. 407. по Хр. Знаеме и то, что реформатский Отченашъ подобае не на сей латинский Отченашъ, але на сю доповнену форму и тутъ выстигаеся интересна сторона цѣлого вопросу.

Повставъ именно вопросъ о вѣку, котрому мае приписатися куманский Отченашъ, а зъ тымъ и вопросъ другой: ци мае ся молитва значеня хоть бы историчное, хоть бы этнографичное, або хоть бы лише фолклористичное; ци мае она, наслѣдкомъ того отношеня якого бы то роду не было до грековъ, до русскихъ, до русиновъ, а навѣтъ до мадяръ. Бо если куманы принесли уже ихъ Отченашъ изъ собою въ Угорщину, то бы значило, что научилися его або отъ грековъ, або отъ руськихъ миссіонаровъ, котрѣ, чтобы чимъ лѣпше приблизитися до будучихъ своихъ вѣрниковъ, змагалися перевести имъ молитву на ихъ языкъ. Значило бы разомъ и то: де научилися Отченашъ сякого образку куманы, могли научиться его два ци три вѣки скорше, такожъ и мадяре; значить: могли прийти сюды и мадяре, якъ цѣлкомъ або частинно христіяне восточной формы.

Факты, котрѣ и хотѣ бы не были превеликаго значеня, мали бы хотѣ якийсь родъ важности.

Дале: якбы куманы не донесли — цѣлый народъ або его часть, сю молитву подъ такою формою, а приобрѣли еѣ уже тутъ въ Угорщинѣ, то бы значило, что еще бѣгомъ XIII.-го вѣку на Угорщинѣ была восточна церковь доста сильна, чтобы новопристигающее население королевства заучило нову вѣру отъ неѣ, а не отъ представителя западной церкви. А то бы было доказомъ того, что у королевствѣ сей восточной церкви были не лемъ т. зв. »народности«, но и чистокровнѣ мадяре, бо иначе ясы и мадяре не дали бы контингентъ одному изъ наибольше мадярскихъ регементовъ мадярскихъ гусаровъ, можно сказати: еще днешнего дня, но дакотрому изъ »меншиновыхъ«.

Но куманы живутъ майже на самой серединѣ Угорщины; кругомъ около нихъ чистѣ мадяре. Ни одна изъ тыхъ народностей, котрѣ по загальномъ погляду, суть и были восточного обряду, не жие коло нихъ, не сусѣдничить изъ ними непосредно: межи ними и куманами живутъ чистокровнѣ мадяре. У такихъ обставинахъ тяжко думати на якийсь чудесный припадокъ, котрый бы привѣвъ русьскихъ, сербскихъ або румынскихъ миссионеровъ межи кумановъ, якѣ ихъ научили не такъ особливу форму Отченашу, но скорше святой Литургіѣ святого Й. Златоустого. Много подобнѣйшимъ до правды бывъ бы такой процесъ, что ся св. Литургія была познана и мадярами, отслужена и для нихъ тай на мадярскомъ языку, на языку вѣрниковъ, что есть основнымъ дѣломъ у восточномъ обряду, — и цѣлкомъ принагоднымъ и логичнымъ путемъ переведена, хотѣ у своихъ найпопулярнѣйшихъ частяхъ и на языкъ новыхъ вѣрниковъ: кумановъ . . . Се бы было дальшимъ доказомъ того, что помалы признають усѣ мадярскѣ историки: въ часѣ Арпадовичовъ церковь восточна стояла на ровнѣ изъ западною и щезла лише въ еписѣ Анжуйцевъ, великихъ латинизаторовъ не лише въ оглядѣ вѣры.

Что куманы мали чтось зъ восточною церквою, было бы доказомъ и то, что у дѣлѣ увязненя Тарасовича обернулися зъ просьбою до цѣсаря одночасно зъ русинами и куманы. То значить: у XVII.-омъ вѣку куманы, — цѣлый народъ або часть его — были еще вѣрниками восточной церкви.²⁾

Се бы было значеня часу, коли точно уродився куманский Отченашъ, — но подъ симъ освѣтленьемъ дѣло не было студіованое до нынѣшняго дня. Тому причина та, что угорскѣ ученѣ не дуже вынаються въ дѣлахъ восточной церкви взагалѣ, а особливо нашего восточного обряду. Наименше визнавався — и могъ визнаватися Арменъ Вамберій, туркологъ минулаго вѣку, котрый, констатуячи подобности куманского Отченаша на Отченашъ реформатовъ, заключивъ, что куманский не може быти старший реформатского,

²⁾ Дулишковичъ: Ист. черты, II. 88.

значить походить десь изъ XVI., коли не изъ XVII. вѣку; значить не може мати якоесь значѣня, якусь историчну вартость.

Цѣлый ученый свѣтъ принявъ сей поглядъ Вамберія за святу истинну; не мѣшало ему и то, что уже въ XVI. в. цѣлый куманский народъ перемадяръщився настолько, что лише туй-тамъ можно было найти чоловѣка, котрый знавъ бы по кумански говорити. И такъ не мало бы было смыслу перевести ци молитву, ци чтось другое на куманский явыкъ — изъ мадярского. Сей поглядъ держався еще до днешнѣго дня, одинъ изъ тыхъ погрѣшныхъ поглядовъ, котрѣ не можъ выкоренити жадною силою, коли разъ закоренилися въ общу вѣру свѣта, хотъ ученого, хотъ неученого.

Balogh-Beéry László:

A „kun Miatyánk“

A kunokról intelligens ember körülbelül annyit tud, hogy turáni-türk faj, némelyek szerint azonos a palóccal, él a magyar Alföldnek majdnem pontosan a közepén, oszlik „nagy“ és „kis“ kunokra, ma teljesen elmagyarosodott. A jászokkal együtt valaha külön jászkun kerületet alkotott, szolgáltatva egyik legmagyarabb huszárezred: a jászkun legénységét. Beköltözött IV. Béla alatt, a tatárjárás előtt; de a magyarok kémeeknek nézték — segített benne Frigyes osztrák herceg is, — megölték vezérüket, Kuthent, mire a kunok tényleg a tatárok mellé álltak és segítettek nekik az országot pusztítani. Azután ismét visszakéredzkedtek s ez alkalommal meg is tudtak maradni és — mint láttuk — teljesen elmagyarosodtak. Mindamellett van bizonyos kun kódex és van bizonyos kun Miatyánk, amely a tudósok szerint kök-török nyelvjárásban van írva.

Ebből nem igen látni, mi köze lehetne kunoknak és ruszinoknak egymáshoz, — még a Miatyánk révén sem. Pedig ezen a ponton tényleg van kapcsolat, mert a kunok között még nemrégiben is ismeretes Miatyánk szövege azonos azzal, amely a görög szert. katolikus egyház leggyakrabban celebrált ú. n. aranyszájú Szt. János-miséjében fordul elő. Itt a hívek által elénekelte Miatyánkknak „de szabadíts meg a gonosztól“ szavai után a celebráló lelkész egy kis imával válaszol: „mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség, Atya, Fiú stb.“. A mise ezen részét ismét a hívek fejezik be az „Ámen“-nel. Az Úr imájának ez a formája azonos a református egyházban szokásos alakkal.

A tudományos világ ebből azt a következtetést vonta le, hogy a kun Miatyánk a reformáció hatása alatt keletkezett, viszonylag tehát újkori termék s mint ilyen semmiféle történelmi, vagy más jelentőséggel nem

bir. Az első, aki ezt mondta, Vámbéry Ármin volt. — aki azonban nem igen ismerhette ki magát a különböző keresztény vallások aprólékos-ságai között. Holott, mint láttuk, a Miatyánknak ilyen, a miséből a hívek közé a templomon kívül is elterjedt alakja sokkal, de sokkal régibb a reformációnál.

Vámbéry óta ez a téves felfogás ki nem iríthatóan él a tudományos világban, pedig a tény az, hogy a kun nép ezt a Miatyánk-formát magá-
val is hozhatta a mai lakhelyére, itt is átvehette, mindjárt beköltözése után. Ez utóbbi esetben pedig ez további bizonyítéka volna annak, hogy az Árpád-korban a keleti egyház a magyarság között is széltében el volt terjedve, mert hisz a kunságot minden oldalról színmagyar elem keríti be. Kevés tehát a valószínűsége, hogy a szokatlan forma a par excellence keletieknek tekintett nemzetiségek valamelyike révén került volna el a kunokhoz.

Azonban ez a tévigazság is ép oly csökönyösen él tovább a tudományos világban, mint egész csomó, hasonlóan ki nem irítható társa.

Egyházi schematismusaink és a helységnevek

I.

A schematismusról általában.

Mindenekelőtt ejtsünk néhány szót annak a könyvnek a nevérol, amelynek címe SCHEMATISMUS Dioecesis Cleri Munkácsiensis.

Ezt minálunk mindenki úgy ejti, hogy **sematizmus**, kezdő s hanggal. Pedig ez hiba. Miért? Azért, mert ez német módra van mondva, holott a szó görög; nekünk pedig lévén grékusok illenék tudni, hogy a helyes ejtésnek **szk** kettős hanggal kell indulnia.

A szót görög betűkkel így írják: σκεματισμος, kiejtése szkematizmosz, hangsúlya a **má** szótagon van, jelentése pedig „alkat“. Átvették a rómaiak is ez-előtt 2000 esztendővel, persze latin helyesírás szerint a görög χ hangot **ch** betűkkel jelezték, de azért ők is csak szkematizmosznak mondták.

Hogy ez Rómában valóban így hangzott, mutatja a latin **schola** szó. Az iskolát mindnyájan „**szkólának**“ mondtuk már a gimnáziumi padokban. Miért? Mert a rómaiak nem német módra ejtették a szót, hanem a görög példa szerint, hiszen ők mindenben a görögök tanítványai voltak.

Ugyanígy állunk a **schisma** szó dolgában is: ez sem sizma, hanem szkizma. Ugyanilyen az a sokaktól ismert zenei műszó: **scherzo**, mert ezt sem ejtjük „sercő“-nak, hanem szkerzónak. Ugyanezt mutatja a rádióból is jól ismert tenoristának, az olasz Tito **Schipa**-nak a neve: ugyanúgy hangzik, mint a ruszin szegénységnek forgácsviláglója, a **szkípa**. Persze, mert az olaszok a régi rómaiaknak írását is, kiejtését folytatják.

De a magyar nyelv hangtörvényei is a szkematizmus ejtés mellett szólanak. A magyar ugyanis nem ismeri ezt a görög—latin χ torokhangot s éppen e miatt a **Christos**, **chronica**, **chronologia**, **Chain**, **Zacharia** szokat tiszta **k** hanggal ejti: **Krisztus**, **krónika**, **kronológia**, **Kain**, **Zakariás**. A szláv nyelvekből vett jövevény-szavaknál a magyar már másképen segít magán, t. i. a χ hangot átalakítja **h**-vá: **blocha**-ból csinált **bolhát**, a **moch**-ból **mohot**, a **duch**-ból **dohot**, **dohost** és így tovább.

Ezek után úgy gondolom, meggyőztem az olvasót arról, hogy a papi névtár nem **sema** kezdettel ejtendő, hanem **szkemá-val**: szkematizmus.

Az egyházmegyei schematismus nem éppen olyan régi, ahogy azt sokan gondolják. A görögnél sokkal fejlettebb és szervezettebb latin egyház is Magyarországon csak a XVII. század óta ismeri, a görög egyház pedig éppen 100 évvel később hozta divatba. Kárpátalján a pravoszláv világban szó sem lehetett névtárról, hiszen szerzetes püspökei még csak azt sem tudták, merre is van egyházmegyéjük határa. Hogy merre és hány hitközségük van, ezt csak akkor tudták meg, amikor megbizottaik egy-két szekérrrel évenként bejárták a híveket, hogy tőlük beszedjék a kolostor élmezőjére szolgáló terményeket. Ez volt a pravoszláv püspököknek úgyszólván főjavadalmazása, no, meg a bi-és trigámiás ügyek sűrűn hozott felmentő ítéletei. A termények jegyzékbe vétele volt tehát a schematismus (ha volt!).

Ez az állapot jó sokáig fennmaradt a Rómával való hitbéli egyesülés után, ámde a rendet teremtő únió meghozta az első schematismust is. De Camelis püspök olasz nyelvű naplója¹⁾ és a buzgó Olsavszky püspök vizitációs jegyzőkönyvei alapján elkészültek ugyanis az első hivatalos kimutatások. Ilyenek voltak már 1700. táján is, de nagyon egyszerű tartalommal, néhány kerület papjainak nevével. Egy ilyen kéziratot jegyzéket láttam Bendász István könyvtárában, 1739. évből, de ebben csak a faluk neve van feltüntetve. Ugyanilyen jegyzékek bőven találhatók az ungvári püspöki könyvtárban a további évekből is. Kezdetben az ilyen jegyzék csak a főesperességeket tüntette fel, ezeken felül pedig az egyes parókiák helységnevét, azonban a leányegyházak és a parókusok neve nélkül. Bacsinszky püspök ideje óta már ezek az utóbbiak is benne vannak a néhány ívnyi, cérnával összevarrott, rongypapirosú vastag füzetben. Innen tudta ez a püspök megállapítani azt a szállóigévé vált mondását, hogy Kárpátalján ahány patak, annyi pap is. (Kofko potokov, toľko popikov.) A legbővebb ilyen kéziratot schematismust Esztergomban őrzik, a primási levéltárban. Sajnos, ez még feldolgozatlan. Nagyon értékes az újdonszentelt papok névtára parókiális kirendelésük megnevezésével. (Ungvár, püsp. levéltár.)

Ugyancsak Hodinka Antal szóbeli közléséből tudom, hogy Bacsinszky előtti egyik püspökünk azzal foglalkozott, hogy az ilyen kéziratot névtárat könyvalakban is kiadja. Ebből a célból körlevelet szerkesztett, talán köröztette is, s benne adakozásra hívta fel a papokat a nyomtatás költségeinek fedezésére. Kormánydotáció akkoriban még nem volt, hát így iparkodott magán segíteni. Az erre vonatkozó eredeti iratot Hodinka olvasta is, de a róla készített másolatot a csehek 1919-ben tudósunk összes kézirati gyűjteményével együtt lefoglalták, kiszállítani nem engedték. E

¹⁾ Kiadta Zsatkovics K. a Törfénelmi Tár, 1890. A Szatmáron 1690-ben tartott zsinaton De Camelis csak az anyakönyvek vezetését rendelte el, összeírásokról ott nem volt szó. (Hodinka, Okmánytár No 242.)

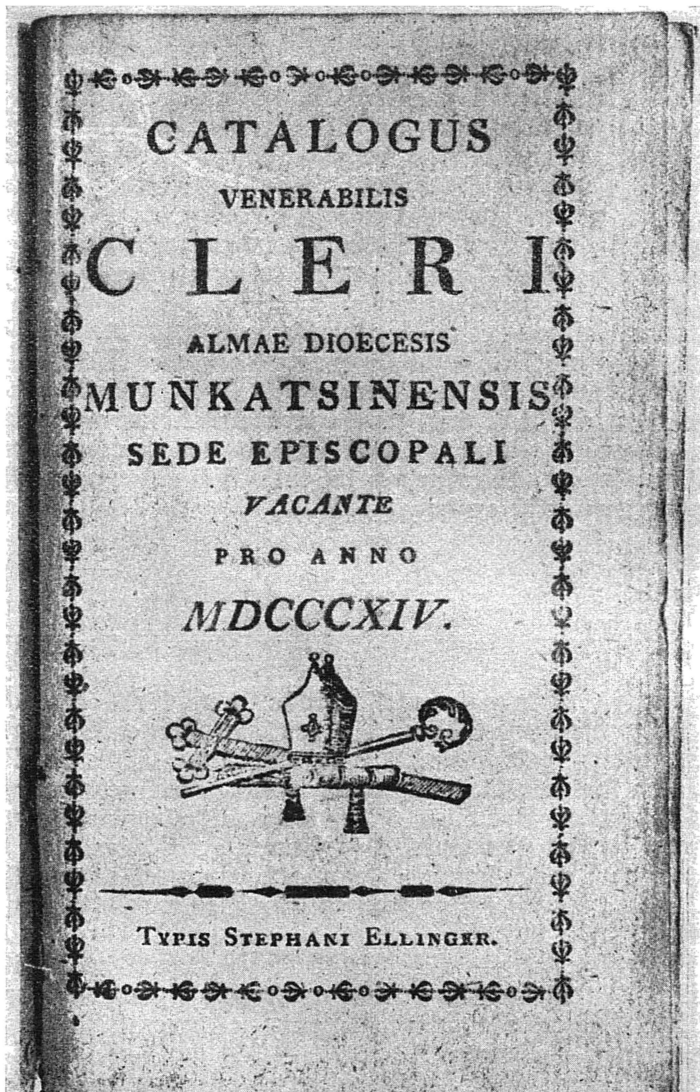
miatt az első schematismus tervezetéről ennél többet nem tudunk, hacsak valamikor elő nem kerül maga az eredeti körlevél.

Elégge csodálatosnak kell mondanom, hogy a tudós Bacsinszky, a könyvkedvelő püspök nem foglalkozott nyomtatott névtár dolgával, holott igen élénk összeköttetésben állott a budai egyetemi nyomdával. Úgy látszik, a püspöknek elsőbb dolga volt bibliát adni a papok kezébe, ami 1804-ben sikerült is, a moszkvai nyomtatású, elkobzott könyvtömeg új címlappal ellátott példányainak szétosztásával, amik azonban egy-kettőre a parókia padlására kerültek, olvasatlan.

Utódjának, Bradács Mihálynak (1809—1814) halála után a püspöki szék üresen állott két évig, 1816-ig, mert éppen ekkor különítették ki a nagyterjedelmű munkácsi megyéből az cperjesit. Püspökké 1816-ban Pócsy Eleket nevezték ki, a biharmegyei Kokod község parókusának fiát, de **az első nyomtatott schematismus már előtte jelent meg az interregnum idején, t. i. 1814-ben.**

Ungvárott nyomda akkor még nem volt, e miatt ezt az első névtárt **Kassán** nyomtatták. Ritkaságánál fogva itt adom teljes címlapjának fényképét. Hogy ki volt szerkesztője, nem tudom; csak éppen sejtem, hogy Andruhovics István kanonoknak is járt benne a keze. Azonban az energikus Csurgovich Jánosra is gondolhatunk. Bár ő csak 1826-ban lett kanonikká, mondjuk 35 éves korában, ebből ki lehet következtetni, hogy 1814-ben, vagyis 23 éves korában már lehetett püspöki titkár. Azt pedig tudjuk, hogy a schematismusokat a mindenkori püspökök jobbkeze, a titkár szerkesztette, ahogy ez azóta is így történik. Ez az első névtár erősen elüt nemcsak a címében levő Catalogus szóval, hanem alak tekintetében is a maiaktól. Ezeknél sokkal kisebb, hosszúkás, keskeny ez a könyvnyen zsebben hordható könyv. A lapok benyomatott területe 12.1×6.6 cm. **Egyetlen teljes példányát a M. Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi.** Beosztása és szerkesztési módja is elüt a későbbiektől. Ennek illusztrálására szolgáljon ez a szövegmutatvány:

	Nrus animar	Distat a M. H.
JÁNOSY (Makos)		
D. Andreas Vaszócsik		
In matre	230	
Homok, cum ecclesia	192	2
Balazsér	245	2/4
Daróc c. ecclesia	186	4
Déda	110	1 1/2
.....		
.....		
Summa	963	

Az elsőnek ismelt vagyis 1814. évi névtárról azt állítják egyesek, hogy megelőzte volna egy korábbi másik, t. i. 1812. évi kiadás és ekkor persze ez az utóbbi lenne a legelső kiadás. Így hallottam ezt Hodinkától is, noha közelebbi adatot ő sem tud erről. Mindenesetre feljegyzendő dolog, hátha valakinek sikerülne ezt valahol felfedezni. Ilyen 1812. évinek állított, de címlaptalan és erősen csonka névtára van Zseltvay Fedornak Taracközön. Erről azonban

megállapítottam, hogy teljesen azonos a Nemzeti Múzeumban őrzött 1814. évi teljes példánnyal, amely összesen 338 lapból áll.

Az 1814. évi Catalogust gyors egymásutánban követték a többiek és pedig 1816. óta úgyszólván két évenként. Az 1816. évinek alakja ugyanolyan kicsi, mint az 1814. évinek, de címe és az ezután következő valamennyi kiadásnak már Schematismus, az 1821. évtől kezdve pedig a könyvnek címe is, nagysága is ugyanolyan, mint a maiaké. Volt úgy is, hogy egymást közvetlen követő években jelent meg a névtár. A nyomtatási hely folytonosan változik: egyszer Budán, másszor Kassán, majd Pesten és ugyanezen helyeken váltakozva.

Ungvárott akkoriban még nyomda nem volt. Az első ungvári nyomdát 1845-ben állította fiókja gyanánt a kassai Ellinger. **Az első ungvári nyomtatású Schematismus tehát 1845. évbeli**, ezt két év múlva követte az 1847. évi. Ez az ungvári fióknyomda azonban 1849-ben feloszlott s e miatt ismét másutt kellett nyomtatni a következő névtárakat. Azonban az 1864. évtől kezdve már állandóan Ungvárott nyomtatják ezeket.

II.

A munkács-egyházmegyei schematismus bibliográfiája.

Ellenőrzés. könnyebb tájékozódás kedvéért itt adom az összes kiadások pontos bibliográfiai leírását. Mindenütt megjelölöm, hogy a vonatkozó példány mely könyvtárakban található. E könyvtárak jelzése íme ez: **B** = **Bendász** István, Felsőveresmart, **Sz** = **Sztripszky** Hiaodor, Budapest, **U** = **Ungvár**, püspöki könyvtár; **Zs** = **Zseltvay** Fedor, Taracköz, **M** = Nemzeti Múzeum.

Itt jegyzem meg, hogy a legrégibb **eperjesi** schematismusok 1821. és 1823. évekből való példányai Bendász István könyvtárában találhatók.

1. 1814: **Kassa**. — CATALOGUS / Venerabilis / Cleri Almae Dioecesis / Munkatsinensis. / Sede episcopali / vacante / pro Anno MDCCCXIV. / Typis Stephani Ellinger. — (A nyomtatás helye, Kassa, nincs kitéve). — Keskeny 12-rét, 1. — 338. lap. — A római évszám alatt nyomdai dísz: latin infula, kereszt és pásztorbot. A címlap virágdíszű keretben. Az első borítéklapon kékes-szürke papiroson nyomott címszöveg ugyanolyan, mint a belső címlapé, de illusztrációja más: sugaras kehely két kereszt közt. A hátsó borítéklap díszítése: az Atya Isten felhőkön, alatta kereszt, evangélium és a mózesi táblák. — Ívjelzése: A—O + egy levél P jelzéssel.

Esetleg felbukkanó csonka példányok meghatározásának könnyítésére szolgáljon ez az útmutatás: sajtóhibák: a 30-ik lapszám után 21 következik, az 57 után 28, a 214 után 291. Tartalma:

1—15. lapon Capitulum, Consistorium, Consistorium vicariatus Cassoviensis, Lyceum episcopale Unghvariense. Ezután kerületek szerint az egyes parókiák, a papok és földesurak nevével, leányegyházak és az összes hívek lélekszámának feltüntetésével, mindenütt függőleges vonalak között:

16. 1.:-Districtus VADiaconalis Cassoviensis, 18 1. Filkehazensis, 24: Cserehátensis, 31: Szántóviensis.

34: Distr. Bereghszáziensis, 38: Borzsaviensis, 41: Bubulicskensis (így!), 46: Krajnensis, 51: Munkatsiensis, 58: Szolyvensis 62: Vereczkensis.

67: Districtus Borsodiensis.

75: Archidiaconatus Maramrossiensis, Consistorium, 77: Distr. Bocskoviensis, 82: Dolhensis stb. mai kerületek, 107: Distr. Verchovinæ Maram., 112: Distr. Visoviensis.

114: Archidiaconatus Sárossiensis.

160: Adiac. Comitatus Szabolcs. — Itt érdemes a feljegyzésre, hogy a 162. lap szerint DOROGH: **ex parte Ruthenorum** parochus Gregorius Tarkovics 4003 lélekkel, **ex parte Valachorum** parochus Basilius Szabó 2009 hívővel.

164: Distr. Gyulajensis, 178: F. Bányensis, 201: Szathmariensis, 215: Tur Terebesiensis.

220: ADiaconatus Unghvariensis, 226: Distr. Szerednyensis, 230: Szobránczensis, 237: Turiensis, 240: Distr. Unghvariensis.

247: ADiaconatus Zemplén, 298: Distr. Zanasztaziensis.

Ezt követően 302: Emeriti ac deficientes, 303: Clerus junior, 307: Status personalis ord. S. Basilii M., 312: Pie in Domino obierunt, 313—325. lapokon Index personarum, 326—338. lapokon Index parochiarum. A filiákról index nincsen.

Teljes példánya: **M**, csonkán **Zs** (101—264. lapjai vannak meg, közbül is van némi hiány.)

2. **1816: Kassa.** — SCHEMATISMUS / Venerabilis Cleri / Graeci Ritus / Catholicorum / Dioecesis Munkacsienensis / ad annum / MDCCCXVI / **Cassoviae** / Ex Typographia Ellingeriana. — 12-rét, 1 számozatlan levél + 1—236. lap. Kis alakú. — Egyetlen péld. **M**.

3. **1821: Buda.** — Címlapja, mint az előbbié, „pro Anno Domini / MDCCCXXI / ab effectuata dismembratione / anno primo. — **Budae**, Typis Regiae Universitatis. — 8-rét, 1—221. lap. Már jobb, simított papiroson, míg az előbbi kettőnek papirosa durva, simítatlan. — Teljes péld. **M**.

4. **1822: Buda.** — Címl. mint az előbbi. — 8-rét, 1—236. lap. — Teljes péld. **M**.

5. **1825: Buda.** — Címl. mint az előbbi. — 8-rét, 1—222. lap + 2 számozatlan lap. A címlapon azonban dismembratoról nincs szó. — Teljes péld. **M**, **U**, **B**, csonkán **Zs** (192. lapig van).

6. **1829: Kassa.** — Címl. ab effectuata dismembratione anno nono Cassoviae. Ex Typographia C. R. Priv. Ellingeriana. — 8-rét, 1—224. lap **M, U, B.**
7. **1831: Kassa.** — Címl. ... **Cassoviae**, ab eff. dismembr. anno undecimo. Címlapján sugaras napban: Pro Anno a Christo nato MDCCCXXXI. — 8-rét. 1—222. lap + egy számozatlan lap. **M, B, U.**
8. **1833: Kassa.** — Címl. ab eff. dism. anno decimotertio. — Cassoviae. Ex Typographia C. R. Ellingeriana. — 8-rét. 1—226. lap. Ez az első névtár, amely közli a papok születési és szentelő-dési évét. — **M, U, B** teljes. **Zs** csonka (208. lapig van).
9. **1835: Kassa.** — Mint előbb. — Címl. ab eff. dism. anno quindecimo. — Nyomda mint előbb. — 1—231. lap. — **M, B** teljes, **Zs** csonka (hiányzik 1—18. lap.)
10. **1837: Buda.** — Typis regiae scientiarum universitatis. — 8-rét, 1—231. lap. A papok szül. és ord. évével. — **M, U, B** teljes.
11. **1839: Kassa.** — **CASSOVIAE** (hátrafelé dülő betűk!) Typis Caroli Werfer, Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi. — 8-rét 1—309. lap + egy sztl. lap Errata. — Teljes **M, U, Zs.**
12. **1841: Kassa.** — Címl. **Cassoviae** (rendes betűkkel.) Nyomdajelzés mint előbb. — 1—324. lap. — Teljes **B, M.**
13. **1843: Kassa.** — Mint előbb. 1—270. lap. — Teljes **M, B,** címlapja csonka **Zs.**
14. **1845: UNGVÁR.** — Címl. ...Ungvarini. Typis Joannis Ellinger, Caes. Reg. Priv. Typographi. — 8-rét. 1—283. lap. Igen rendes kiállítású könyv, de tele sajtóhibával. Egyetlen példánya a **M**-ban van. Papirosa finom, simított.
15. **1847: UNGVÁR.** — Címl. ...Ugyanazon nyomdai jelzés, mint előbb, — 2-rét. 1—303. lap. — Egyetlen példánya **Sz.**
16. **1856: Kassa.** — Címl. ... pro anno a Christo nato MDCCCLVI. — Kép mint 1829-ben. — Nyomdai jelzése: **Kassoviae**, (így!) Typis Caroli Werfer Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi. — 8-rét. 1—308. lap. — **U.**
17. **1859: Pest.** — Címl. ...**Pestini**, Typis Gustavi Emich. — 8-rét. 1—258. lap. — Kép mint 1829-ben. — **B, U, Sz.**
18. **1861: Pest.** — Címl. ... **Pestini**, Typis Eduardi Poldini sen. et Julii Noséda. — 2-rét. 1—264. lap. — **B, U.**
19. **1864: UNGVÁR.** — Címl. **Ungvarini**, Typis Caroli Jäger. — 8-rét. 1—287. lap. — **B, U, Zs.**
20. **1865: Ungvár.** — Mint előbb. — 1—269. lap. — **B, Zs.**
21. **1868: Ungvár.** — Schematismus vener. cleri graeci ritus catholicorum dioec. Munkácsiensis pro anno Domini 1868. — **Ungvarini**, Typis Caroli Jäger. — 2-rét. Címl. + 1—300. lap. — Kép mint 1829-ben. — **M, B, Sz, U, Zs.**
22. **1870: Ungvár.** — Címl. mint előbb. **Unghvarini**, Typis viduae Caroli Jäger. — Címl. + 1—252. lap + 8 számozatlan lap — **B, Zs.**

23. 1872: **Ungvár.** — 1—261. lap. — Teljes **B, Zs**, csonkán **Sz** (256-ig).

24. 1874: **Ungvár.** — Ungvárini, Typis Caroli Jäger et Alberti Répay. — 1—264. lap. — **B, U, Zs.**

25. 1876: **Ungvár.** — Ungvárini, Typis Maximiliani Pollacsek. — 1—390. lap. — **B, Zs.**

26. 1881: **Ungvár.** — Ungvárini, Typis sen. Josephi Fésüs. — 1—330. lap. — Ez évtől kezdve állandó a papok betűrendes névsora a szül. és ord. évével. **B, U.**

27. 1883: **Ungvár.** — Typis Josephi sen. Fésüs 1883. — 1—322. lap. — **Zs.**

28. 1886: **Ungvár.** — Typis Josephi sen. Fésüs 1885. — 1—347. lap. + 1—37. lap. (Utóbbi a tanítók névtára, első ízben.) — Kép: Mária és a kisdéd. — **B, U, Zs.**

29. 1888: **Ungvár.** — Mint előbb. — 1—222. + 1—37. lap. — **B, U, Zs.**

30. 1891: **Ungvár.** — Typis typographiae „Kelet“ 1891. — 1—246. + 1—36. lap. — **B, U, Sz.**

31. 1893: **Ungvár.** — Mint. előbb. — 1—248. + 1—34. lap. — **B, U, Zs.**

32. 1896: **Ungvár.** — Typis typographiae Bartholomaei Jäger 1896. — 1—265. + 2 lap Errata + 1—39. — **B, U, Zs.**

33. 1899: **Ungvár.** — Ungvárini, Typis Typographiae Societatis „S. Basilii Magni“ 1899. — I—LII. (az egyhm. története Hodinkától) + 1—260. + 1—44. lap. — **B, U, Sz.**

34. 1908: **Ungvár.** — Typis typographiae Societatis Commercialis Unio 1908. — 1—358. lap (tanítók névsora nincs.) — **B, U, Zs.**

35. 1915: **Ungvár.** — Ungvárini, Typis (mint előbb) 1915. — 1—290. lap. — **U, B, Sz.**

36. **Užhorod: 1938:** — Kiadása félbemaradt, csak három ívét nyomtatták ki.

A Nemz. Múzeumbeli 1816. évi schematismus aranyozott szélű, gyönyörű, díszpéldány. Nyilván Pócsy Elek püspök ajándéka. A végéhez külön papírlap van kötve, rajta a püspöknek sajátkezű sűrű írásával ez van:

Praedescriptae Dioecesis Munkács. Altissimae resoluta divisio ea est:

1. ut ad Eppatum Eperjessini erigendum pertineant ADiaconatus Abaujvár, Borsod, Sáros, Scepus et ex ADiaconatu Zemplén superiores 5 districtus: Homonnensis, Hosztoviczensis, Laborczen-sis, Sztropkoviensis, Varannoviensis, universim parochiae 193 cum numero animarum 148987,

2. ut ex ADiaconatu Szathmár auellantur ac Gcath. Mvaradien. Dioecesi addicantur 5 districtus: Bikallensis, Erdődiensis, Erdőszá-diensis, Nagykárolyiensis, Nyirensis, ex districtu item Szathmári-ensi 6 parochiae, nominanter Bagos, Dob, Óvári, Portsalma, Csen-

ger-ujfalu, Vetés; universim Parochiae in Samusium sitae 72 cum No animarum 47687,

3. ut penes Munkats. Eppatum remaneant ADiaconatus: Beregh, Marmaros, Szabolts, Ugotsa, Unghvár; ex ADiaconatu item Szathmár districtus Trans-Samusiani 4, nempe Avasiensis, Felsőbányensis, Nagybányensis, Szinyérvárallaensis retiduis e districtu Szathmáriensi 9 Parochiae, prout ex ADiaconatu Zemplén inferiores 6 districtus utpote Bodroghköziensis, Gállszécsiensis, Hegyallensis, Nagy-Mihályiensis, Ujhelyiensis et Zanasztaziensis, unversim Parochiae 467 cum numero animarum 378829.

III.

Helységneveink a schematismusokban.

Az egyházmegyei névtárak nemcsak gyakorlati, közigazgatási célokra készülnek, nemcsak egyszerű tájékoztatók. A tudomány is nagy hasznát veszi ezeknek, mégpedig három irányban: statisztika, nyelvészet és történelem. Nálunk 1850-ig nem volt országos hivatal, amely számba vette volna a lakosságot lélekszám, nyelv, vallás, iskola stb. tekintetében, e miatt régi statisztikusaink (Vályi Nagy, Schwartner, Fényes) egyedül az egyházmegyei schematismusokra voltak utalva.

Ezek a névtárak sokszor országos jelentőségű adatokat nyújtanak a történetírók számára. Ebből a szempontból kivált a latin szertartású egyházak névtárai vezetnek. A besztercebányai egyházmegye 1876. évi névtára például csaknem minden községnek apróra megírt történetét és földrajzát nyújtja, nem hiába vett részt szerkesztésében tudós püspöke, Ipolyi Arnold. A munkácsi schematismusokban is találunk ilyen értékes adatokat, például az 1878. évben Mondok János részletes történelmi adatokat közöl, az 1899. évben pedig Hodinka Antal érdekes történelmi bevezetése olvasható. Egy-egy községnél évszám szerinti régi feljegyzéseket is találunk itt.

Ezek azonban még csak a kezdet kezdetei. Még mindig nincsen elég anyagunk ahhoz, hogy megírassuk Kárpátalja betelepülésének részletes történetét. Pedig ehhez könnyen juthatnánk, ha névtáraink a nyelvtudomány és a történetírás szempontjából is közölnének bizonyos részletadatokat. A sok közül, különösen fontosnak tartok kettőt. Legtöbb községünk alakulásának idejéről, alapítójának személyéről nem maradtak fenn egykorú írások, ámde fennmaradt a nép ajkán két olyan bőséges forrás, amelyből igen sok értékes adatot meríthetünk: egyik a **falú neve**, másik pedig a falu határában lévő **dűlő-nevek**, vagyis a szántók, hegyek, patakok, erdők stb.-nek elnevezése.

Ézek ugyanis az írástudatlan nép ajkán nemzedékről nemzedékre változatlanul átöröklődnek, ennél fogva mondhatjuk, hogy egyidejűek magának a falunak keletkezésével. Ezek a földrajzi nevek úgyszólván egyedüli történeti okmányaink, tehát fontos volna, hogy megismerjük valamennyit. Ezek a szántók, erdők stb. nevei, hajdanában a tulajdonjog biztosítására szolgálnak, vagyis a mai telekkönyvet pótolták, mert elődeink csakis e nevek ismeretével biztosíthatták földbirtokuk háborítatlan voltát. Éppen ezért történt az, hogy e dűlő-nevek vagy másképen határnevek ma is úgy hangzanak, mint 500—800 évvel ezelőtt hangzottak.

Úgy a nyelvtudomány, mint a történelem számára legelső fontosságú magának a falunak átöröklött ruszin neve. E miatt igen kívánatos volna, hogy ezeket a neveket a maguk eredeti alakjában ismerjük. E tekintetben a schematismusok, sajnos, nem megbízhatók. Tapasztalatból állítom, hogy **helységneveink ruszin alakját névtáraink 40—50%-ukban hamisítva közlik.** E pontatlan névalakok alapján a kutató semmire sem mehet.

Vegyünk csak egynéhány gyakorlati példát.

A beregmegyei Hársfalva község ruszin neve a schematismusokban **Nelipina**. Nevet a faluknak a köznép adott, s nem az urak. Éspedig mindig bizonyos okból adott nevet. Mit lehet azonban ebből a névből kiolvasni? A név jelentéséről és eredetéről én semmit sem tudok, ellenben a schematismus szerkesztője, tanult ember, megpróbálkozott evvel, kiragadta tehát a név közepét, a **lipi** szótagokat, ebben valahogy a hársfa ruszin nevét sejdítette (lipa) és mindjárt kész volt a jelentés megállapításával: Hársfalva.

Hát ez tisztára filológiai hamisítás. Először is falva csak személynek lehet, de nem fának. Logikusan van Péterfalva, Jánosfalva, Dunkófalva, de sehol széles Magyarországon nincsen Tölgyfalva, Fenyőfalva, Nyárfalva, mert a logikusan gondolkodó paraszti észjárás Tölgyes, Nyíres, Fenyéd stb. nevet adott ezek helyett. Ennél fogva a hársnak sem lehet faluja. Másodszor, az értelmező szerkesztő miért hagyta figyelmen kívül a szó elejét és végét? Hiszen ezek is jelentenek valamit. Az **ina** végzet-ről majd meglátjuk, hogy mit jelent, de a **Ne** kezdőszótag már maga is világosan tiltakozik a hársfával való azonosítás ellen, hiszen hangosan mondja: ja **ne** lipa! én nem vagyok hárs!

Ellenben ha megkérdezzük a gubás észjárást, ez rögtön megadja a felvilágosítást. A ruszin **bába** szó birtokképzője az **-in** végzet: babin pes, babina doňka, babino pole; továbbá ugyanezen két szó, valamint a dađa, sestra, caricja szók hasonlóan képeznek új fogalmakat: doňkino, dađino, sestrimo stb. t. i. pole. vagy selo, majno. Világos ebből, hogy a mi falunknak a végzete, ha birtokosról van szó, szintén **ino**-ra kell, hogy végződjék és nem iná-ra, vagyis az igazi név Nelipino selo, Nelipino majno. De az is világos, hogy minden -ino képzős helységnév tövének nominatív alakja éppen úgy **a**-ra végződik.

mint a bába, sestra, doňka, dađa szóknál látjuk. Ennélfogva bizonyos, hogy a Nelipino szónak alapja **Nelipa**. Íme a bizonyítékok: Kuzma nevű ember birtoka Kuzmino, Kolča embernek faluja Kolčino, Sobata nevű ember birtoka Sobatino, Bustya nevű földesúrnak birtoka Buštino. Ezt az utóbbit a magyar Bustyaháza név ellentmondást nem tűrően bizonyítja. Világos tehát, hogy a Nelipino falunév azt jelenti, hogy egykori alapítója vagy birtokosa **Nelipa** nevű ember volt.

De van-e ilyen személynév? Persze hogy van, tömegével is van. Nemcsak a cseh Nečas-ra gondolok. Karácsonyi J. szerint Udvarhely vármegyében a XIV. században élt egy **Neznán** nevű ruszin bojár, emlékét most is őrzi Náznánfalu község neve. Itt van például **Nemira** Iván, aki Szeklencén volt jobbágya egy földesúrnak 1773-ban. Ugyanennek a szónak a tövéből hajtott ki a Nemi-rovics-Dancsenko orosz regényírónak neve is, de ugyanebből a tőből való a háromszéki székelyeknél jól ismert, kegyetlenül metsző keleti szélnek a neve, a **nemere** is.

Itt vannak a **Nehoda**, **Nevira**, **Nekrasa** nevek is, amelyek Ukrajnában közismertek. Ez utóbbiból szakadt ki Nekrasov költőnek is a családja. Hogy pedig e költőnek neve nem muszka eredetű, ezt a név maga bizonyítja. Ha ugyanis muszkanak fognók fel, akkor e szónak jelentése volna **nem veres**, ilyen nevet valakinek adni pedig logikai képtelenség; ellenben ha a **krasa**, **krasnyj**-ban ruszin szót látunk, akkor ez a szó rögtön mindenkinek érthető jelentést ad: **nem szép**. Ezt pedig emberre alkalmazni igenis lehet. Márpedig a lípa szó is szépséget jelent a mi falunk nevében, hiszen pl. a szerbhorvát nyelvben máig is él a **liepa** žena = szép asszony kifejezés. Ez a szó az óruszin nyelvben is megvolt egykor. Az Igor hadjáratáról szóló XIII. századbeli történeti ének kezdete íme ez: Ne lipo lí ny bjašet bratije načatí starymí slovesy povist'j o polku Ihorevi. A **Ne** kezdetű személynévre példát a halicsi krónikában is találunk, ahol többször is szerepel a „prokl'atyj **Neradca**“ nevű bojár (Hodinka, Orosz évkönyvek 377.) A régi magyaroknál is gyakori név volt a **Nemvaló**, **Nemhű** stb.

Földrajzi nevek százai mutatják, hogy milyen gyakoriak a tagadó **Ne** kezdetű helységnevek: Nedachlebe. Nezamyslice és egy rakás ilyen falu Csehországban; Nezbudka, Netrubež, Neskučnaja falvak Oroszországban; Nebola, Neteka, Netecse falvak a horvátoknál; Nehrybka, Niewierovo és még vagy hatvan Nie kezdetű falunév Lengyelországban. Mind valamennyien ugyanezt vallják.

Tehát ahogy Buštino falu ruszin neve Bustya nevű ember emlékét őrzi, ugyanígy a Nelipino névben is egykori Nelipa nevű személy nevét kell látnunk. Azonban ebből az egyszerű személynévből a kabátosok etimológiája hársfát faragott. A csehek tájékozatlansága erre pedig még rá is duplázott azzal, hogy a falu nevét

hivatalosan Nelipeno alakban állapította meg, ami azt a képtelenséget jelenti: **Ragasztatlan falu!**

További példa helységnevek hamisítására az ungmegyei **Szerednye**.

A gubás észjárás logikusan adott nevet a faluknak egyrészt fáról, vízről, állatról: Bereznoje (pole, a régi magyarok így is írták: Berezna-mező), azután Studenyj, Vovčij; másrészt a birtokosok nevééről. Ha személyről kapott nevet a falu, akkor ennek végzete következetesen -ino, -ov, ovcj és -ovo. Leggyakoribb az **-ovo** végzet: Davidkovo, Ardanovo, Činađovo, Imstičovo, Danilovo, Dorobratovo, Drahovo, Kričovo, Kajdanovo, Zavidovo, Zolotarevo, Nankovo, Lalovo — százával igazolják ezt a törvényt. Ámde Szerednyének nevét valamelyik püspöki titkár régentén nem helyesen írta be, mert **Seredňoje** alakra rontotta; azóta aztán minden kabátos ruszin ember arra esküszik, hogy a falunak Szerednyoje az igazi neve. Miért? Mert így van a schematismusban!

Mit mondjak erre? Megint csak a gubások eszéhez folyamodom tanácsért. Ez pedig azt mondja, hogyha a név helyesen Seredňoje selo volna, azaz középső falu, úgy logikusan ugyanezen falu mellett lenniök kellene még Zadnyoje és Perednyoje nevű faluknak is, azaz Hátsófalunak és Elülsőfalunak. A nép ugyanis csakúgy találomra nem szokott neveket adni. Ámde ilyen nevű falvak sem a szomszédban, sem a környékén nincsenek. Ellenben ha én a gubástól azt kérdezem: De vy byvajete? (Hol lakik maga?) A felelet okvetetlen ez lesz **U Seredňovi**. Ebből világos, hogyha a szónak locativus végzete -ovi, akkor a nominativusnak éppenúgy -ovo végzetűnek kell lennie, mint a személynévből képzett fenti Davidkovo, Činađovo stb. neveknél tapasztaljuk.

Szerednye község névadója ezek szerint bizonyos **Seredňii** nevű úr volt, a falu neve tehát ruszinul helyesen képződött a gubások ajkán **Seredňovo** alakban. Ez tehát nem Seredňoje, mert igazi jelentése Szerednij úr falva és nem Középsőfalu.

Eleven bizonyítéka ennek a logikus névadásnak Alsó-, Közép- és Felsőapsa falvak neve is. Úgyszintén a Dolha melletti Zadňa és Peredňa hora nevek.

Bereg megye felső vidékén a régi iratok többször említenek bizonyos **Bilász** nevű telepítésvezetőt, akinek neve azután fenn is maradt az általa alapított Bilaszová (niva vagy dolina) falu nevében, valamint a **Bilaszovica** kicsinyített névben. A hozzánemértés azonban ezt a szót összetett szónak nézte: bila + szova = fehér bagoly és éppen ezért a Bilaszovica falu névből Bagolyházát esztergált ki. Mintha bizony volna fehér bagoly a beregi hegyekben! Pedig a dolog olyan egyszerű és világos: Bilasz nevű embernek a birtoka.

A legrégebb falvakat hajdanában mindig patak mentén, völgyekben alapították, hiszen út hiányában csak a patakok szolgáltak köz-

lekedési hely gyanánt. Természetesen leghamarább a patak kapott nevet, ez a név aztán átment a partjaín épült falura is. Innen van nálunk Kárpátalján a sok Bilyj potok, Čornyj potok, Studenyj, Krivyj, Kolodnyj, Hlubokij potok nevű falu. És mit csinált ezekből a püspöki titkár keze alatt a schematismus? A magyarok nagyon helyesen nevezték el Studenyj potok falut Hidegpataknak, ámde a kabátos észjárás ebből **Studenoje-t** csinált, ami Hidegfalut jelent. A Krivyjból Görbepatak helyett Krivoje-t faragott, mintha görbe volna az a falu; a Bilyj potokból **Biloje**, sőt **Bile** lett a papiroson, a Huklivyjból pedig Huklivoje, sőt Hukliva is született, vagyis a ruszinul helyesen mondott „zuhogó patak“-ból a kabátosok Lár-másfalut csináltak, (Huklivoje szelo), sőt Lármas asszonyt (Hukliva) faragtak. Arra nem gondolt az a szerkesztő, hogy most is van Magyarországon elég sok Szárazpatak, Tekerőpatak, Sáros-patak, Fehérpatak, Feketepatak, Sebespatak nevű falu, vagyis ugyanilyen jelentésűek a ruszin pataknevekből keletkezett hely-ségek is.

A kabátos észjárás valósággal szerelmes a semleges nemet jelző **-oje** végzetbe. Nem veszi észre, hogy a Huklivyjnnek édes öcs-cse is van a szomszéd Szinevéren, a **Huklivec** nevű patakban. A kabátosok nyelvérzéke annyira eltompult, hogy nem is érdeklődik a köznépnél a nevek iránt, hanem maga farag neki ruszin nevetek. Ezeket a hamis, kifordított bundájú neveteket aztán a schematismu-sok már vagy 60 esztendeje hűségesen ismételik kiadásról kiadásra. Itt van pl. **Ökörmező** neve. A kabátosnak sokkal könnyebb volt egyszerűen visszafordítani a magyar nevet, az **Ökörmezőben** levő mező szót, mintsem megfigyelni, tulajdonképpen hogyan hívja saját faluját a nép és e miatt **Volovoje** alakot csinált a helyes név helyett. Ehhez a csinált ruszin szóhoz nyilván csakis a pole (mező) semleges szó társulhat. Márpedig a nép helyesen hímnemben mondja a szót: **Volovyj**, és ezzel máiglan is megőrizte annak emlékét, hogy ez a falu pásztoranyagából keletkezett, amelynek egyik részében volovyj chliv = ököristálló állott. Hiszen Ökörmező községnek egyik falurészét máig is Strihaľnának nevezik, vagyis azt a helyet, ahol egykor a pásztorok a juhokat nyírták a földesúr számára sztrongálás idején.

Az ungmegyei **Stavnyj** falu neve világosan annak emlékét őrzi, hogy ott a határszélen árumegállító vámhivatal volt: **stavnyj urjad**. Ez azonban nem feszélyezte a schematismus szerkesztőjét, hogy a hímnemű szót ne alakítsa át nőnemű Sztavnára, sőt némelyik püs-pöki titkár jóvoltából semleges alakú Sztavnoje-re. Pedig ehhez a jelzőhöz semmiféle nőnemű vagy semlegesnemű szó nem tud csat-lakozni kiegészítés gyanánt.

A régi oklevelek magyarul helyesen írták le a ruszin falunak nevét **Tőkés** alakban, mert ruszinul a név **Kolodnyj**. Ez ugyanis a pataknak attól a tulajdonságától kapta a nevét, hogy tele volt fa-

tönkkel. Ámde a schematismus szerkesztőjének ez sem tetszett és a hímnemből megint semleges nemet faragott: Kolodnoje. Ugyanígy tett a **Bystryj** falu nevével is, amely nyilván a Bystryj potok rövidített neve, vagyis magyarul Sebespatak: neki szebb a Bystroje, azaz **Gyorsfalu!**

Schematismusainkban elől áll a község magyar neve, utána pedig zárójelben a ruszin alak. Nos, én ezt az utóbbit kifogásolom. Mert némelyik megtévesztően hamisítás, aminek a magyar történettudomány is kárát vallja. Így például a beregmegyei Szentmiklós község ruszin nevét egy darab ideig, kb. 1847-ig egészen jól, híven írták le: **Csinágyovo**. Ez ugyanis a név helyes alakja és magyar szempontból nagyon fontos adalék, mert egy régi **magyar földesúrnak** a nevét őrzi, akit **Csinádnak** hívtak, faluja pedig nyilván magyar alapítású. Ezt azonban a schematismus a magyaroktól eldisputálta, erőszakosan ruszin szót faragott a magyarból, t. i. **Csina-gyijevo** alakot. És ezzel meg is hamisította, mert a magyar személynév helyett egészen más jelentést adott neki, t. i. ruszin jogi fogalmat. Éspedig lehetetlen fogalmat.

Hogy Csinágyovo községet magyarok alapították és nem ruszinok, bizonyítja ezt a ruszin név **-ovo** végzete, amely okvetetlen földbirtokosra, személyre mutat. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy földesúr a XIII. században nem is lehetett más, mint rómkat. vallású, született magyar, márpedig Csánki Dezsőnek nevezetes könyve szerint Szent Miklós község 1214-ben már állott. Viszont **-evo** végzetű ruszin helységnév egyetlen egy sincs!

A magyar alapítást bizonyítja a község magyar nevének első tagja, a **Szent**, mert ez falura való alkalmazásban csakis a római katolikus egyházban volt szokásos, ami azt jelezte, hogy a templom oltára Miklós szentnek nevére volt szentelve. A görög egyházban nincsen reá egyetlen példa sem, hogy falut valahol is a világon Svjatyj, Sveti, Święty, Agios, Sfuntu kezdőszóval neveztek volna el oroszok, szerbek, bolgárok, lengyelek, ruszinok, görögök, rumének.

Bizonyítja továbbá, hogy az összetett szavaknál bármilyen nemű is az alapszó, az első tag következetesen **o** hangra végződik: brato-ubijca, domo-branec, kniho-krad, mucho-bijka. Ha tehát Csinágyovo nevében összetett szó volna, amit a kabátosok **Csinagyijevo** alakra rontottak, (állítólag törvénytevő helyet jelentene), akkor a falunak ruszin nevét a paraszti nyelv szabályszerűen **Čino-dijevo** alakban mondtotta volna. Márpedig nem az. A Csinagyovo tehát nem összetett szó, hanem egyszerű tőszó. Jelentése: Csinádfalva. Ilyen van Erdélyben is, mégpedig kettő.

Bizonyítja ezt végül az, hogy a falu eredeti magyar lakosai által adott dűlőnevek a ruszinok ajkán máig is magyarokul maradtak fenn: **Halastüiv**, **Rekesz** és effélék. Sőt a falu közepét, ahol Csinád úrnak háza állott, máig is Csinagyov-nak mondja a lenézt gubás, ez a név pedig szószerint annyit tesz, mint Csinádé,

Csinádnak a (háza). A falu magja tehát máig is őrzi az egykori magyar földbirtokos nevét, akiről a ruszinok a saját falunevüket képezték, viszont a mag köré későbbben letelepülő ruszinok a falut bővítő további részeknek már ruszin neveket adtak: Berezînkî, Hrabîny, **Novoselicá**, Suchovnica. Mindezeknek összesége a maggal együtt szabályszerűen Csinágyovo falu névvé ruszin ajkon úgy alakult ki, mint azt Davidkovo, Danilovo és a többi neveknél láttuk.

Ezenkívül Erdélyben is van Csinádfalu kettő is, pedig ott nem tettek törvényt.

Mit tesz azonban a kabátos észjárás? A ruszin szót nyilván érthetetlennek találta. Minthogy pedig semmi tudomása nem volt a történelmi előzményekről, hát inkább a saját tudományával iparkodott neki értelmet adni és kisütötte, hogy ez a név ebből a két ruszin szóból ered: činy + đijati = valamiféle szertartást végezni. Ráfogta tehát, hogy itt a magyar urak hajdanában törvénykezésre gyűltek össze, tehát szerinte a falu neve eredetileg „Törvénytevő helyet” jelentett, ennél fogva ruszin alakja ezentúl **Csiná + gyijevo** legyen és nem a parasztos Csinágyovo! És valóban 1856 óta már ezen a hamisított néven írják állandóan a schematismusok. Ez a kombináló ész azonban elfeledkezett arról, hogy Munkácsról 12 kilométernyire ugyan miért járogattak ki az urak törvénykezni? Miért nem tették azt mindjárt Munkácson? És ha a falu annak emlékezetére keletkezett, hogy ezen a helyen törvénykezés folyt, akkor az urak itt bizonyára a szabad ég alatt, a puszta mezőben gyűltek össze törvényt tenni (činy, đijati), ebből pedig az a képtelenség sül ki, hogy **előbb** történtek a gyűlések, mint magának a falunak alapítása! Ilyen abszurdumra vezet a hozzá nem értés.

De még ha meg is lett volna a falu, mondjuk névtelenül, és ott valóban törvényt tettek volna, hogyan kaphatott nevet erről az **elvont jogi fogalomról** egy egyszerű falu? Ez a kabátosnak már nem járt az eszében. Márpedig ma a helységnév kutatásának tudománya biztosan tudja, hogy a falvaknak a nép adott nevet és nem az urak, a nép pedig ilyenkor mindig **reális** valóságokkal operál és nem absztrakt fogalmakkal. A falvak ruszin neve is fákrol, vizekről, állatokról van elnevezve, vagy pedig -ovo végzetű személynevekről. Így tett a nép logikusan a Csinágyovo névvel is. Nincs rá példa a világon, hogy falut valahol is dicsőségről, vagy barátságról, szerelemről, vagy haragról, könnyűről, vagy nehézről és ehhez hasonló **elvont fogalmakról** neveztek volna el. Ámde a schematismus hamisítása alapján felbuzduló kabátos etimológia már tovább is ment. Így pl. Perecseny községről egész komolyan állítják máma sokan, hogy ez a név a muzska **perečeň** szóból ered, ami tudvalevőleg kimitatást, bírói iratokból való kivonatot jelent.

A filológus ezt másképp tudja és pedig megint csak a köznéptől. Ahogy ugyanis a szlovák Trnka személynévből lett a birtokot jelző Trencsin város neve és ahogy a Szoloka embertől lett Szolocsin.

Kelektől Kelecsin, éppenúgy személynévből, egykori birtokosáról kapta nevét a helyesen **Perecsin** alakú ruszin falu is. A Sztárai-oklevéltár ugyanis megörökítette dominus Perecsa nevét nagyon sokszor, ez pedig azt jelenti, hogy Perecsin annyi mint Perecsa-falva. — Vegyük ehhez még azt is, hogy a kimutatást jelentő muszka szó hangsúlya az első szótagon van (pèrečēñ) és lágy ñ hanggal végződik, a mi kárpátaljai falunknak neve azonban a hangsúlyt az utolsó tagon hordja: Perečīn, végső hangja pedig kemény n. Világos mindezekből, hogy a muszka kimutatásnak (elvont szó!) semmi köze a ruszin Perečīnhez.

A magyar nyelv nem törődik a falunevék ruszin alakjával, hanem módosít rajta. Ez egészen természetes dolog. Pl. az **-yj** végzeteket következetesen **-a** végzetre alakítja: Bistryj, Krivyj, Huklivyjből csinált Bisztra, Kirva, Hukliva neveket; Miđanicá-ból Medencét csinált, Kolčino-ból Kölcsént, Brustury-ból Bruszturát, Lučki-ból Lucskát stb. A magyar történetírás szempontjából ezeken nincs mit kifogásolni, mert minden nyelvnek meg van az a szuverén joga, hogy az idegen szavakat úgy alakítsa át, ahogy azt a saját szelleme megkívánja. Az így átalakított fenti nevek a magyarság tudatába már századok óta begyökeresedtek, tehát magyar szókká váltak. Viszont a ruszin nyelv is él ezzel a jogával: Szöllős-ből Sevľušt csinált, Rakasz-ból Rokosov alakot, Szatmárból pedig Szukmárt csinált (ez a **k** nagyon jellemző régiség!

Ámde a schematismusban ruszin név gyanánt nem az így módosult névnek kell szerepelnie, hanem az eredetinek, úgy ahogy azt a nép ejti. A névtár szerkesztői azonban erre ügyet sem vetnek. Fogyatékos nyelvérzékük ilyenkor még további feltűnő hibát is elkövet, ezt éppenséggel a Brusztura, Lucska nevek példája igazolja a legjobban.

Baj van, nagy baj ugyanis azokkal a nevekkal, amelyeknek a ruszinban nincsen egyesszámuk, hanem mint a latin Athenae-Athenarum, csakis többesszámban használatosak. Az ilyen többesszámú ruszin helységnevek éppenúgy ragozódnak, mint a következő köznevek: hrablī, vily, sani, dveri stb. Ennek ellenére azonban az ilyen neveket a névtár derűre-borúra hamisítja: önkényesen átteszi őket egyesszámba! Itt van pl. Kiskirvának neve. Ezt a névtár egyik kiadása Bilovarci-nak írja (u Bilovarcach), a másikban már egyesszámú a szó, Bilovárec. Pedig ebben nagyon értékes magyar történelmi adat rejtekezik: **Bélavár** erődnek neve a Taracz és a Tisza összefolyásánál! Kérdem, mi volna abból, ha valaki azt mondaná: daj suda hrabl'ū, zapri dverju? Mi más, mint kész nevetség. Márpedig a schematismusok ilyen „hrablu“ módjára írják a Bobovisce község nevet a helyes többesszámú **Bobovicsi** helyett, Laukat írnak **Lavki** helyett, Bruszturát **Brustury** helyett. Ilyen többesszámú nevek még Bilki, Podhorjany, Kaliny, Hribovcy, Onokovcy és egy csomó más. Pedig sokszor értékes földrajzi terminus techni-

kust is olvashatunk ki a községnévből. Pl. Szojmy község neve két patak összeérésének helyét jelenti, magyarul nagyon helyesen is nevezték el még régentén Vízköznek.

Ezeknek a névhamisításoknak nemcsak a ruszin, hanem a magyar történetírás is kárát vallja, mert hiszen Kárpátalján nemcsak az egy Szentmiklós volt magyar alapítású falu, amit a schematismus ruszinnak állít, hanem sok más is. A helyes ruszin névalak ismerete sokszor rávezetheti a kutatót arra, hogy a ruszinnak gondolt falut nem is ruszinok alapították, hanem magyarok. Itt van pl. Rokoszov: ruszin alakja azonnal elárulja, hogy templomát egykor Szent Rókus tiszteletére alapították, nyilván magyarok, mert hiszen olyan szentnek a neve ez, akit csak a latin egyház ismer. Az ugocsai Komjáttnak neve Kumjata — többesszámú alak azért, mert ez a falu két Komjátból alakult, a déli Magyarkomjátból és az északi Oroszkomjátból. A délinek neve már a magyar irodalomtörténetben is meg van örökítve, hiszen ennek papja volt az a Komjáti Benedek, aki a legelső magyar könyvet földesurának, Perényi Péternek segítségével, 1533-ban Krakóban adta ki „Szent Pál levelei“ cím alatt.

Az ugocsai Kopányának hiába van tiszta ruszin neve, a magyar alapítást mégis azonnal elárulja egyrészt magyar neve, Veresmart, másrészt pedig az, hogy az alapító magyar lakosoktól adott dűlőnevek a község határában máiglan is magyarul hangzanak a ruszinok ajkán.

A ruszin Zaricsa falunak magyar Karaszló nevét nem tudnók megmagyarázni, ha nem fordulnánk a magyar történelemhez, amely nagyon jól ismeri Karász nagyváradi XIV. századbéli kanonoknak nevét, aki földesura volt a beregi Pappfalvának is, meg az innen kirajzott ugocsai Karaszló falunak is.

A faluk határában lévő dűlőnevek rendkívül szívós életűek. Megmaradnak a nép ajkán nemzedékről-nemzedékre öröklődve, sőt még akkor is, ha az egész lakosság is megváltozik nyelvében. A beregi Krajnáról eddig azt tudja mindenki, hogy a XIV—XV. században rumén lakosságú volt Sztánfalva, Medence meg a többi kilenc falu, ámde szántóinak és erdeinek nevében még ma is ilyen magyar neveket találunk: Rekeszt, Ligető, Kertik. Ruménok adták-e ezeket? Még egy másik példát is mondok. A beregi Oszoj (Szajkófalva) községnek Szolnok-Doboka vármegyében is van párja, ugyancsak Oszojnak hívják. Ma és már régóta csupa ruménok lakják, ámde a határában élő Hodovaňa, Rostič dűlőnevek ma is elárulják, hogy a községet egykor ruszinok alapították. Ugyanilyen a marosmenti Sóakna falunak **rumén** neve: Zsábénica!

Sok, nagyon sok ilyen problémát vethetnének fel ezek a dűlőnevek, ha minden falunkból ismernők őket. Éppen ezért vetek én olyan nagy súlyt úgy a faluknak, mint a dűlőknek nevére. Nem győzőm eléggé hangoztatni: **gyűjtsük össze a nép ajkáról ennek a**

két forrásnak minden anyagát, állapítsuk meg minden falu ruszin nevének helyes alakját, úgy ahogy a nép ismeri és írjuk össze minden falu határában található dűlőneveket. Hangsúlyozom: mind a kettő csak a nép segítségével. Ezeknek ismerete nélkül Kárpát-alja betelepülésének történetét sohasem fogjuk tudni részletesen megírni. Ebben a munkánkban pedig segítséget elsősorban a schematismusoktól várunk — mert egyes ember a gyűjtést fizikailag sem képes elvégezni. A schematismus adjon tehát alapot további tudományos kutatásokhoz — ez volna a névtár feladata. Meg is oldaná, ha ebben a tekintetben jól volna szerkesztve. A dűlőnevek összegyűjtését pedig a főiskolásoktól joggal várhatjuk.

IV.

Mit tanulhatunk még a schematismusból?

Sok mindenfélét.

A gyakorlatiokról nem is szólok most, amilyen volna pl. az, ha valaki összeállítaná a 130 éves schematismusból az egykori papok nevét és működési helyét. Manapság, amikor törvény kötelez sok embert a nagyapáig visszamenő származás igazolására, nagy szolgálatot tenne ezzel, mert sok esetben a kutatók nem is tudják, hogy merre kereskedjenek.

Most csak egy darab kultúrtörténetet mutatok be Kárpátaljáról.

Apróra átvizsgáltam az 1833. évi schematismust és ebben ezeket találtam. Igen nagy volt a paphiány ebben az esztendőben, mert név nélkül állnak a következő betöltetlen parókiák: Két Bukóc (Bereg és Máramaros), Dombó, Dulfalva, Fejéregyháza, Gernyes, Kálinfalva, Knyahinina, Lyuta, Máriapócs, Minaj, Maszárfalva, Oblyászka, Ó-Holyátin, Oroszmokra, Piricse, Pálos Remete, F. Ribnice, Sándorfalva, Szárazberek (Szatmár m.), Serbóc, Sztrojna, Urmező, Vajnág, Vučskómező.

Kultúrképet rajzolhatunk magunknak az **iskolák** állapotáról is. Falusi (elemi) iskolák 1833-ban ugyanis csak a következő helyeken voltak:

1. **Máramaros:** Brusztura, Felsőróna, Kaszópolyána, Kőrösmező felső, Körtvélyes, Nagybocksó, Kisonka, M-sziget, Ruszkova, Talaborfalu — tíz helyen.

2. **Bereg:** Alsóvereczke, Iványi, Nagylucska, Szentmiklós, Sztrabicsó, Újdávidháza — hat helyen.

3. **Ugocsa:** egyetlen iskola sincsen! (Ugocsa non coronat!).

4. **Ung:** Dubrinics, Dubróka, Felsőremete, Kereknye, Sztavna, Zaricsó — hat helyen.

5. **Szabolcs:** Aranyos Bács, Balsa, Bököny, Gebe, Gelse, Gyulaj, Huguaj, Hodász, Karász, Kisléta, Nyírlugos, Rác-Böszörmény, Rác-

Dorog, Parasznya, Ó-Pályi, Rác-Ujfehértó, Penészlek, Tass, Toronyospálca. Ide vehetjük még a szintén alföldi Tokajt és Leleszpolyánt — 21 helyen!

Városaink közül tehát nem volt iskolája Munkács, Beregszász, Nagyszőlős, Huszt, Visknek, de még Ungvárnak sem, t. i. nem volt görögus iskolájok.

Az iskolák tekintetében az 1847. évi schematismus is így panaszkodik: A Verchovinán mindössze 15 tanuló volt és pedig Hídegpatakon 5, Iszkan 2, Pilipecen 4, Tyuskán 4, a községek százaiban pedig egyetlen egy tanuló sem volt. — A schematismus szavai szerint ennek az az oka, hogy a tanítók egyúttal kántorok is, de semmiféle javadalmuk nincsen, e miatt **jobbágyi munkát** kénytelenek végezni, hogy nyomorúságos életüket eltengethessék.

Ezeket az 1847. évi adatokat szándékosan állítom szembe a fenti kimutatás 5. pontjával. A kép nagyon szemléltető. Az 1730. óta a felvidékről az alföldre letelepített ruszinok 1833-ra a környező magyarok között kétnyelvűekké váltak, a schematismus kimutatása szerint ugyanis Szabolcs megye fenti községeinek anyanyelve még 1833-ban is magyar és ruszin, sőt Rác-Dorogon (a mai Hajdudorogon) még külön rumén egyház és iskola volt a ruszin mellett. Minthogy pedig ez a vidék gazdaságilag sokkal kedvezőbb körülmények között él, nem csoda, hogy az egy Szabolcs megye ruszinsága 21 iskolát tudott állítani, tehát ugyanannyit, mint a terjedelmes négy hegyvidéki Máramaros, Bereg, Ugocsa és Ung vármegye együttvéve!

Feltűnő a papok között a sok magyar vezetéknev, és pedig éppen a hegyvidéken. Az egész ország magyarságának nemzeti öntudatra ébredése az 1791. évvel kezdődött, de nagyobb méretűvé csak az 1820-as években kezdett válni. Ez meglátszik a munkácsi egyházmegye papjain is. Nevükhöz sokan egyszerűen ypszilont ragasztottak, ezzel akarván dokumentálni magyar érzelmüket. — Innen vannak az olyan furcsa nevek, mint pl. Chástsay, Keményessy, Ternay. Akkoriban a szlovákoknál is divatban volt az ilyen önkényes névmagyarosítás, így keletkeztek a Ribay, Zimay, Hubay, Rebriny stb., Kárpátalján pedig a Volkay, Csorbay, Dobray, Lutskay stb. nevek) De volt az utóbbiak között igazi magyar név is bőven. Némelyikük azóta már elenyészett. Nemes ember volt pl. ormányi Bacskay Mihály, Beöthy József, továbbá Antal, Azary, Balogh, Barna, Bereghy, Berlányi, Boksay, Bónyi, Csépes, Dubay, Erdéy, Erdős, Egressy, Fejér, Füzér, Gorzó, Grigássy. Gyenge, Hajdu, Halász, Jakab, Juhász, Kardos, Kecskés, Kerekes, Komlóssy, Labanc, Lakatos, Lámfalussy, Lipcsey, Markos, Molnár, Ortutay. Pajkassy (így!), Papp, Pásztélyi, Répássy, Rutkay, Salamon, Seregély, Sereghy, Simonyi, Sipos, Soltész, Szabó, Szilágyi, Szilvay. Tivadar, Turzó, Ujhelyi, Ungváry, Vajda, Vályi, Varga, Vászony (így!) Vigh, Zombory, Zsiga.

Csoda-e, hogy 1848-ban annyi papból és papfiúból lett honvéd? És hogy Dóhovics a magyar Tudományos Akadémia tagja!

Mint egykor Cato Carthagoról, én is ismételten hajtogatom: állapítsuk meg a **helységnevek** pontos alakját és gyűjtsük össze a faluk határában lévő **dűlőneveket**. Ezekből Magyarország egy darab földjének történetét fogjuk megismerni. Az első pont tekintetében a schematismusoktól is várunk segítséget, a második pontra nézve pedig a főiskolai és gimnáziumi ifjúság buzgóságára számítunk. Az ilyen közös munkával a fiatalság a versírásnál sokkal nagyobb érdemet szerezhetne és óriási hasznát hozna a tudománynak, ahogy ezt teszik is a finn, észt, szlovák és szerb, horvát stb. diákok! Az írott emlékek ugyanis nagyon késői időkből valók és igen szűkösek. A fenti két forrás jóval régebbi!

Ядоръ Стрипський:

Церковнѣ схематизмы и назвы нашихъ селѣ

Найстаршѣ схематизмы мункачевской епархіѣ были рукописнѣ, редагованѣ дуже просто. Мали въ собѣ лише сухѣ назвы приходовѣ, уложенѣ по архидіаконатахѣ, безѣ назвиска пароховѣ, безѣ філій и безѣ поданя числа душѣ. Сякихъ рукописовѣ изѣ doby М. Ольшавского хранитѣся деколько екземпларовѣ въ епископской книжницѣ; у пароха Стефана Бендаса есть такожь такихъ три изѣ р. 1739., 1775., 1783. О много цѣннѣйшимѣ для историка есть рукописный схематизмѣ изѣ doby Бачинского, де записанѣ за рядомѣ новопосвяченѣ презвитеры зѣ означенемѣ приходу, куда заразы и высылалися.

Первый друкованый схематизмѣ выйшовѣ ажѣ року 1814. въ Кошицяхѣ подѣ назвою С А Т А Л О Г У S, въ форматѣ меншомѣ отѣ нынѣшнихъ, одинокий повный екземплярѣ его въ Будапештѣ. Точный описѣ усѣхѣ, до 1938. р. друкованыхъ въ Будинѣ, Кошицяхѣ и Унгварѣ схематизмовѣ подаеся на стр. 210—213. Было такихъ всего 38 выпусковѣ. Первый схематизмѣ унгварской печати выйшовѣ р. 1845., але постоянно въ Унгварѣ друковалася ся книга лише отѣ р. 1864.

Схематизмѣ — то не лише простой указатель приходовѣ, але ровночасно есть онѣ важнымѣ жереломѣ для науки, именно для землепису, народного господарства, статистики, исторіѣ и языкознанства. Вымагаеся отже отѣ него, межи иншими и фило-

логічна точність вь публікованю назвь поселень. Назву селамь понадававъ народъ заразь при повстаню першихъ хижинъ, а ся назва дѣдичилася изъ роду вь родъ безъ змѣны ажъ по нашѣ часы; наколи хочеме знати точну его назву, то треба звѣдатися про то самого народу, а не пановъ. Першѣ осады нашѣ розложилися коло рѣкъ. Найперше дали люде назву рѣць, напр. Студений потокъ, потомъ ся назва перейшла и на саму осаду. Прото называеся село и до нынѣ **Студений**, очевидно зъ пропущеньемъ именника »потокъ«. Але епископскѣ секретарѣ, редакторы схематизмовъ, выкривили правильну назву на неправильну форму **Студеное**, значить изъ мужеского роду зробили середний, ани не думаячи на поповнений ними абсурдъ, что изъ зимной воды утворили собѣ (лише собѣ, а не для народа!) **студеное село!** Изъ недбалости редакторовъ сякъ повстали пофальшованѣ назвы Ставное мѣсто Ставний, Середное мѣсто Середний, Кривое, Быстрое, Гукливое (ба и Гуклива!) и цѣла серія чудернацькихъ назвь. Правомъ скаржився А. Петровъ (Предѣлы, 185.) на хаосъ руськихъ назвь дотычно нашихъ сель, бо по моему обчисленю 40% ихъ подаються вь схематизмахъ пофальшовано. Утрату языкового почутя треба видѣти вь сихъ повыкривленыхъ назвахъ. тадь бо редакторамъ очевидно ани до головы не прийшло, что кривого, быстрого, гукливого **села** еще никто не видѣвъ на свѣтъ, бо суть лише потоки такѣ.

Народъ понадававъ назву селамь логично, а то все на основѣ реальныхъ фактовъ, словами **конкретныхъ** понять, а нигда не абстрактными. **Природнѣ явища** были основою назвы Березное, Дубовое (поле), Буковецъ, Ольшава, Брустуры, Калины (обѣ суть ростинами), Лисичово, Воловецъ, Сасовка, Нѣмецька Мокра. Имя **особы**, заложителя або властителя села крыеся вь назвахъ, якихъ оконченьемъ есть **-инъ, -ино, -ово**: Солочинъ, Перечинъ, Келечинъ, Буштино, Нелѣпино, Арданово, Давыдково, Драгово, Чинадъоэ. А что зробили изъ нихъ схематизмы? Опять лишь абсурды. Мадярска назва **Bustyaháza** сама бы была редакторовъ научила, что основатель села звався колись якийсь панъ Бушта, изъ чего народъ правильно утворивъ собѣ назву Буштино село, бо и подля грамматики изъ словъ »баба, сестра, донька« утворюються формы **бабинъ** песь, **сестрина** одежда, **доньчино** вѣно. Основное слово, якъ видиме, кончиться все на **а**, сей звукъ потомъ мѣняеся на **и**: инъ, ина, ино. Такъ мусѣло быти и при назвѣ Нелѣпино, але редакторъ, ничъ не знаючи о семъ грамматичномъ правилѣ, вымудровавъ собѣ назву отъ народной цѣлкомъ отлишну. Именно отчувавъ вь **серединѣ** слова липу, не творився ни початкомъ »Не«, ни оконченьемъ -ина, але пофальшовавъ село на невозможливу форму вь женскомъ родѣ **Нелипина!** Очевидно народъ каже правильно »Нелѣпино«, вь родѣ среднемъ, такъ якъ Кузмино, Колчино, Собатино, котрѣ заразь самѣ насъ поучають, что вь нихъ задержалося прозвико давнего чоловічка званого колись Кузма,

Колча, Собата; нужь, сякъ повстала и назва Нелѣпино отъ прозвиска особы, котра звалася **Нелѣпа**. Сякихъ негативныхъ прозвищъ есть множество.

Такимъ самымъ способомъ выкривилася изъ невѣжества редактора и правильна назва **Чинадьово** на выдуману нимъ дурну форму **Чина-дѣво**. Концовка -ово заразы указуе намъ особу, исторично дѣйстну, а то малярску, звану року 1214. **Csinád**, влстителя села, малярского магната. На малярскость его показуе назва **Szentmiklós**, знана лише въ латинской церкви; дале малярскѣ назвы части села **Halastó, Rekeszt**; потомъ назва середины села »Чинадѣвъ«, де стоявъ домъ пана Чинада. Старшѣ схематизмы мають до р. 1847. еще правильну, народомъ уживану форму Чинадьово, але новопечена назва, Чинадѣво, мае и тоту хибу, что се понятя абстрактное, якимъ народъ **нигде на свѣтѣ не оперуе**, бо про дѣянн чиновъ никто не прозвавъ село. Така сама неможливість есть и въ толкованю Перечинь: значило бы московскимъ словомъ »перечень« = *biróságí kivonat*, вытягъ изъ судебного акту!

Велику баламуту нарбили схематизмы зъ такими назвами поселень, котрѣ лише множну форму грамматичну мають. Села Лучки, Лавки, Бобовищѣ, Брустуры, Калины, се такѣ слова, якъ граблѣ, вилы, сани. А якъ никто розумно не говорить »дай сюда граблю, вилу«, такъ неможливѣ и формы въ одинѣ нашихъ сель въ схематизмахъ: Лучка, Лавка, Бобовище, Брустура. Ба село *Kiskirva* пишесе разъ Бѣловарець въ одинѣ, разъ Бѣловарцѣ въ множинѣ, якъ редакторови любилося. Кому попъ, кому попадя! А усталити правильну назву дуже легкое дѣло, треба лише позвѣдати селянина: **откисьте?** Онъ отвѣтитъ вамъ: я изъ Бѣловарець, изъ Бобовищѣ, изъ Брустуръ (*genit. plur.*); **де вы проживаете стало?** Я у Бѣловарцяхъ, у Бобовищахъ, у Брустурахъ (*locat. plur.*). **Относно назвы села мѣродатнымъ жереломъ есть одиноко нашъ селянинъ**, лише бѣда, что паны ганьбляться у него се дознатися!

Се множество нашихъ выкривленыхъ назвъ иде лише на шкоду исторіи, а то якъ видѣли мы, и малярской и руськой. **Исторію колонизаціѣ не будеме мати доти, доки не усталиме точну назву поселень Подкарпатя**, бо въ назвѣ многихъ сель крыесе ключъ до заложена самой осады. Малярска статья сего руського вытягу подае бивный матеріаль и доказовъ сего твердження. Але не маловажнымъ есть и другое жерело для науки: **хотарнѣ назвы** каждого села. Они такѣ старѣ, якъ самое село, и дають богатый матеріаль для исторіѣ, языковзнавства, этнографіѣ и географіѣ. Ани вѣрити не хочеса, якое богатство мае народъ въ назвахъ сихъ поль, потоковъ, горъ, керницъ, ораниць напр. лише для одной терминологіѣ землепису. Задача наша отже двояка: 1. уста-

лити правильну назву села, 2. пописовати хотарнѣ назвы изъ каждого села. Така робота чекае окрема редактора схематизмовъ такожь и на високошкольныхъ нашихъ учениковъ, якѣ о много хосеннѣйшу працю могли бы симъ выконати, якъ писаньемъ стиховъ.

Схематизмы дають намъ и кусокъ образу исторіѣ культуры, коли розглянемося въ нихъ и прослѣдиме за тымъ, де были **школы** на Подкарпатю напр. сто роковъ тому назадъ и колько учениковъ у нихъ было.

Подкарпатское письменство на початку XX. вѣка

Двѣ генераціѣ письменниковъ.

При конци XIX. в. стара гарда руськихъ письменниковъ зъ другой половины XIX. в. помалы отходить до вѣчности, а зъ ними занимають и идеѣ демократичныхъ стремлѣнь середины XIX. в. У руськихъ выданахъ въ 90-ыхъ рокахъ еще туй-тамъ стрѣчаются працѣ письменниковъ старшой генераціѣ якъ пр. Попрадова, И. Силвая, Е. Фенцика, А. Павловича и т. д. Однакъ веденя въ литературѣ перебирають литераторы, вихованѣ на новыхъ литературныхъ стремлѣняхъ.

Межи письменниками и литературнымъ напрямомъ двохъ генераціѣ есть величезна розлука. Старша генерація была вихована на російской або нѣмецкой литературѣ, а молодша головно на мадярской, котра якразъ въ сей добѣ дойшла до великого розвитку и европейского оцѣненя. На деякихъ письменниковъ молодшого поколѣня вплынула и украинска литература, а головно тотѣ письменники, котрѣ духовно, свѣтоглядомъ и культурнымъ смакомъ стояли найближе до культурныхъ идей подкарпатскихъ письменниковъ. Всеевропейский реалистичный и романтичный литературный напрямъ сильно вплынули на писаня подк. письменниковъ сего часу. Послѣ отродженя народовецькой думки стиль и тематика писань сильно подупала подъ вплывь устной народной словесности. Неразъ тяжко розпознати, ци той або инший «творць» есть дѣйснымъ витворомъ самого письменника або есть менше-больше вдалою переробкою народной поезіѣ. Сей этнографизмъ замѣтный у тыхъ письменниковъ-романтиковъ, котрѣ занималися збираньемъ и публикаціею этнографичного матеріялу (И. Мигалка, М. Немешъ, Из. Билакъ, Юрій Жатковичъ).

Помѣтною розницею межи письменницькою дѣяльностью двохъ генерацій есть и языкъ. Старша генерація писала выключно по великорусски, а молодша, котра групповалася около газетъ Наука и Недѣля, якъ такожь около Мѣсяцослововъ и Календарей, писали уже языкомъ приближеннымъ до народного або цѣлкомъ по народному, доходячи деколи ажъ до дїялектизму.

Загальна дѣяльность письменниковъ на початку XX. в. есть дуже широка и всесторонна. Заслуживаютъ, чтобы ихъ писаньемъ, а то же и самими ними подробнѣйше заняться. Дотепершняя наша литературна критика симъ періодомъ въ нашомъ письменствѣ майже не занималася. Ще наибольше про нихъ написавъ Августинъ Волошинъ у своихъ Календаряхъ, Науцѣ и Свободѣ, а особливо въ его цѣнной брошурѣ Спомины.¹⁾ Историки литературы то же не уважали потрѣбнымъ оцѣнити сей періодъ. Володимиръ Бирчакъ сихъ письменниковъ и поетовъ ани не згадуе.²⁾ А коли говорить про Ю. Жатковича, Я. Стрипського и А. Волошина, то подчеркуе лише ихъ наукову або политичну дѣяльность. Другихъ письменниковъ безъ жадныхъ замѣтокъ вылишае. Евгений Недзвѣльскій въ своихъ Очеркахъ³⁾ осмѣлился про нихъ сказати уже больше. Однакъ и онъ лише въ пару рядкахъ згадуе И. Легезу, Матяцка и Чучку. Про Стрипського, Волошина, Жатковича, Годинку и Бонкала говорить яко про науковыхъ работниковъ. Инымъ вычисляе только имена и деякъ житеписнѣ данѣ. Отже періодъ больше якъ 20 лѣтний въ нашомъ письменствѣ выходитъ дуже мизерно и криво. Причиною того, что письменники сего періоду не достали отповѣдное свое мѣсто въ нашей литературѣ, не суть самѣ письменники, але наша критика, котра не постаралася се письменство отповѣдно оцѣнити и лѣпшихъ письменниковъ выдвигнути. И сучасники высоко цѣнили тогдѣшнѣе письменство. А. Прамеръ, одинъ изъ активнѣйшихъ сповработниковъ руськихъ и мадярскихъ фаховыхъ органовъ, говорячи про культурнѣ обставины русиновъ, про поодинокихъ письменниковъ такъ высловлюеся: »Наша газета »Наука« имѣетъ превосходныхъ и первоклассныхъ литературныхъ дѣятелей, которые со своими сочинениями учебными первое мѣсто между европейскими писателями заняли. Имѣеме первокласснаго естествоисписателя В. Легезу, который со своимъ блестящимъ знаніемъ большеразъ въ различныхъ статьяхъ подпираетъ нашу газету. Имѣеме первостепеннаго стихотворца Матяцкова. Имѣемъ И. Легезу плодовиатаго и гуморестического повѣствователя. Имѣемъ

¹⁾ Августинъ Волошинъ: Спомины. Книжки »Русина« ч. 10. Ужг., 1923. Для нашей темы особливо цѣннѣ суть отдѣлы »Якъ мы основали первое подкарпатское акціонерное товариство« (стор. 3—14), и статья »Ко исторіи нашего новинарства« (стор. 39—72).

²⁾ Володимиръ Бирчакъ: Литературнѣ стремлѣния Подкарпатської Руси. Виданя »Просвѣта« ч. 2. Ужг., 1921. Другое доповненное виданя вышло в 1937. р.

³⁾ Евгений Недзвѣльскій: Очеркъ карпаторусской литературы. Ужг., 1932.

писателей духовно-нравственныхъ статей въ главѣ съ неутомимымъ Теодоромъ Легезою и пр.«¹⁾ До сей характерной оцѣнки треба намъ еще замѣтити, что и теперь заслуговують сесѣ письменники, чтобы ними заняться и отповѣдно представити ихъ дѣятельность въ нашомъ письменствѣ. Нашимъ першимъ завденьемъ теперь есть сказати, кто были они, что писали, якъ писали и для кого писали.

Общество св. Василя Великого и друкарня »Уніо«.

Въ девятыдесятыхъ рокахъ минушого вѣка Общество св. Василя Великого не проявило майже жадну литературну дѣяльность. Дойшло до того, что даже Мѣсяцослововъ не было кому зредаговати и выдати. Старша генерація была застрашена и знеохочена до роботы, а молодша не была вдоволенна зъ програмою Общества. Тѣсно при концѣ XIX. в. пару молодымъ людямъ житя Общества на пару лѣтъ удалось продовжити. Однакъ при першомъ выданю видѣлося, что Общество основно треба зреформовати або переорганизовати на основѣ новыхъ статутовъ, бо старѣ не отповѣдали новымъ культурнымъ вымогамъ XX. в. Выдало пару календарѣвъ подъ редакцією Юлія Чучки. Выдало Общество и по мадярски Календаръ и приступило до выдаваня популярной газеты для народа Наука. Однакъ Общество не удалось удержати и пару членовъ приступило до ликвидаціи Общества, котрое настало въ 1902 р.

По ликвидаціи Общества св. Вас. Великого русины и бывшѣ члены Общества zaloжили друкарское Т-во »Уніо«. Друкарня мала не только друковати дешевше рускѣ книги, але своѣ и чужѣ выданя продавати по возможности дешевше. Что »Уніо« взяло на себе и продажу книжокъ для широкой массы нашего народа, причинилися до сего тотѣ унгварскѣ обставины, что пару унгварскихъ печатень змонополизовали въ себе розпродажу богослужебныхъ книгъ. Бѣднѣ селяне неразъ мусѣли куповати книги за дуже високу цѣну. (Ставалося, что 50 флоринову книгу продавали и за 100 флориновъ.)

Заслугою »Уніо« было, что тамъ друковалися Наука, Мѣсяцословы, Календарѣ и майже всѣ рускѣ выданя початку XX. в. Друкарня Юлія Фелдешія повстала позднѣйше.

Литературнѣ органы.

Для письменства конца XIX. в. пекучимъ недостаткомъ были литературнѣ органы. Листокъ своею програмою, малымъ об-

¹⁾ Наука, 1906, ч. 25.

емомъ и языкомъ ниякъ не могъ задовольнити смаку молодыхъ письменниковъ. Листокъ помѣщовавъ по большой части чужь рѣчи або творы письменниковъ старшихъ. Послѣднѣ рочники Мѣсяцослововъ были занадто малѣ. Кромѣ календарной части ледвы было тамъ мѣста про литературнѣ творы (головно про поэзю и оповѣданя). Кромѣ того языкъ Мѣсяцослововъ бывъ настолько чудернацький, что знеохотивъ отъ читаня.

НАУКА. Веденя Общества св. Василия Великого въ 1897-омъ роцѣ рѣшило, что выдать популярну новинку для широкой читающей публики. И такъ 5-го мая 1897-го року появилось першое число Науки. (Поучительна новинка для угро-русскаго народа. Органъ и изданіе: Общество св. Василия Великаго. Выходить по четвергамъ каждаго другаго тыждня. Отвѣчательный редакторъ: Юлій Чучка.) Захопленя читающей публики было великое. Першѣ роки Науки были финансово прекрасно забезпеченѣ. За короткий часъ изъ передплаты зобрали до 4000 золотыхъ. Се была початкуюча сумма до заоснованя друкарнѣ »Наука«. Изъ Америки прислали на друкарню 500 золотыхъ, священники, учитель и селяне подаровали выше 500 золотыхъ, а епископъ Юлій Фирцакъ позывивъ 3000 золотыхъ. Сей часопись отогравъ величезну ролю въ культурной исторіи нашего народа. Около него згуртовалися всѣ тодѣшнѣ звѣснѣ письменники. Она въ першой мѣрѣ подтримовала религіино-моральнѣ и горожанскѣ образованя народа, а межи низшою верствою розширяла всѣ потребнѣ основнѣ знаня. Еѣ задача была переведена знаменито. Можеме сказати, что зъ того огляду ани одинъ руський часопись еѣ не перевысивъ. Являлася она великою учителькою простого народа и интеллигенціѣ. Въ декотрыхъ рокахъ издавецъ доставали отъ правительства даже и подпору. Послѣ ликвидаціѣ Общества св. Вас. Великого выданя еѣ перебрало Общество »Унію«. Редаговавъ еѣ позднѣйше др. Василь Гаджега, Викторъ Желтвай, а найдовше Августинъ Волошинъ.

Каждое число Науки приносило рознѣ матеріялы. Рознородность матеріяла свѣдчить, что на змѣстъ каждого числа редакторы звертали величезну увагу. Кромѣ передовицъ и статей загальныхъ або ювильейныхъ каждое число мѣстило стихъ, оповѣданя, зъ устной народной словесности, историчнѣ статѣ, господарскѣ и вѣсти домашнѣ и свѣтовѣ. Заразъ въ першомъ рочнику встрѣчаеме имена такихъ письменниковъ: Юлій Чучка, Е. Ивановъ, Старый Газда, Юрій Жатковичъ, Иванъ Мигалка, Василь Гаджега, Матяцковъ и т. д. Теперь Наука стала библиографичною рѣдкостью. Кто еѣ мае, той стараеся зберечи еѣ, не признаючи даже, что еѣ мае. Якийсь часъ выходила Наука подъ назвою Руська Краина, а потомъ черезъ 18 лѣтъ подъ назвою Свобода, а наконецъ подъ назвою яко денникъ Нова Свобода. Послѣ свѣтовой войны характеръ еѣ змѣнився. Сталася политичною новинкою, а часто и партійною (Христіянской Народной Партиѣ).

НЕДЪЛЯ. Другимъ часописомъ початку ХХ. в. была будапештянска Недѣля. Министерство земледѣлія выдавало на всѣхъ языкахъ Угорщины сесю Недѣлю. Туй уже не находиме такъ богато литературного матеріялу, якъ въ Науцѣ. Публикованѣ статѣ мають загальный характеръ. Въ меншой мѣрѣ отблискуе руській характеръ, что и зрозумѣло, бо повинна была перебирати статѣ зъ мадыарского оригиналу. Статѣ загально информативнѣ: господарскѣ, культурнѣ, поучаючѣ, популярнѣ проповѣди и народнѣ пѣснѣ. Много туй перекладу зъ мадыарской литературы и перепечатки зъ галицькой и російской литературы. Тому, что Недѣлю выдавало министерство, значить была правительственна, многѣ нашѣ письменники ставилися до неѣ зъ резервою, а даже ворожо. Хоть сей часопись въ першихъ рокахъ заслуживъ бы бывъ большей уваги.

Министеръ земледѣлія Игнатъ Дараній 1897. р. запросивъ директора одной будапештянской гимназіѣ Калмана Демка до редагованя руськой Недѣлѣ. К. Демко порозумѣвъ благородный намѣръ министра и рѣшився, что до того часу, доки найдесе другий редакторъ, буде редаговати часопись. Перше число появилось 1-го януара 1898. р. При редагованю помагали ему урядникъ министерства народной обороны Иванъ Тимко и проф. дѣвочой гимназіѣ въ Будапештѣ Викторъ Легеза. Подъ редакцію Калмана Демка появилось только 18 чиселъ. Тогда на пропозицію Андрея Сабова министерство редагованя запропонувало Михайлови Врабелеви. Врабель (его псевдонимъ: Иванъ Газда) пустился до редагованя зъ великою охотою и черезъ цѣлый часъ появы Недѣли (до 1818. р.) остався еѣ редакторомъ. Что до языка Недѣлѣ, то въ першихъ рочникахъ еще не бывъ выформованный. Позднѣйше редакторъ дуже приближився до народного языка. М. Врабель признае, что многѣ хотѣли, чтобы Недѣля была писана »граматичнымъ языкомъ, а прости селяне не совсѣмъ розумѣють граматичного языка, они лишь простонародный стиль порозумѣти могутъ. И мы поставилися на сторону селянъ, бо газета ихъ просвѣщати намѣряеть. Пишеме такъ, абы селяне порозумѣли насъ, хоть поступокъ сесъ не любиться гдекотрымъ интеллигентнымъ людямъ нашимъ«. Зъ помежи письменниковъ, котрѣ писали до Недѣлѣ, найчастѣйше встрѣчаеме слѣдующихъ: Ілія Алексѣевичъ (псевдонимъ, писавъ поезіѣ), Якублянскій (псевдонимъ), Григорій Ганулякъ, Викторъ Легеза. Василь Матяцковъ, Юлій и Михайль Брацайковъ, Рюминъ Ростовский, Теодоръ Легеза, Емилій Кубекъ, Иванъ Поливка и т. д. Отже майже всѣ тотѣ письменники, котрѣ дописовали и до Науки.

СЕЛО. Чтобы заинтересовати ширшу верству народа до читаня руськихъ газетъ, въ 1911. роцѣ зачавъ Августинъ Волошинъ выдавати нову популярну новинку, яко додатокъ до Науки, подъ назвою Село (духовна и поучительна газета для угро-руськихъ селянъ). Языкъ сей газеты еще больше приближився до народ-

ного языка, якъ Науки. Помѣщовала багато статей »Изъ природы и жизни«, Газдовства и Домашній адвокатъ. Изпомежи сповроботниковъ вынікають: Иванъ Лоцуга (Ириной Легеза), Вышнянскій (Викторъ Желтвай), В. Л. (Викторъ Легеза) и А. В. (Августинъ Волошинъ). Статѣ по большой части были написанѣ легкимъ народнымъ стилемъ. Часопись выходивъ только 2 роки.

МѢСЯЦОСЛОВЫ и КАЛЕНДАРЪ. Цѣнными литературными органами руського письменства початку XX. в. были нашѣ Мѣсяцословы и Календарѣ. Мы теперь привыкли дивитися на календарѣ якъ на книги, де помѣщованѣ статѣ загального характера, компилаціѣ и поетичнѣ творы меншой вартости. Нынѣшнѣ календарѣ до певной мѣры такъ и виглядають. Однакъ не такъ было передъ 40—50 роками. Мѣсяцословы и Календарѣ Общества св. Василя Великого, а позднѣйше »Унію«, мають характеръ литературныхъ альманаховъ. Редакторы помѣщовали оригинальнѣ литературнѣ и науковѣ статѣ, переводы зъ свѣтлой литературы и этнографичный матеріаль. Пюва такого Мѣсяцослова або Календаря была великимъ литературнымъ дѣломъ. До календаревъ могли достатися творы только вже звѣсныхъ письменниковъ. До теперь всѣхъ календаревъ на Подкарпатю могло появиться до 200 рочниковъ. (Самое Общество св. Вас. Великого и »Унію« выдали до 65 рочниковъ.)¹⁾

Въ 90-ыхъ и 900-ыхъ рокахъ Мѣсяцословы Общества были дуже слабѣ. Свѣдомѣйшѣ патриоты вытыкали се редакторамъ и жадали основну реформу въ редагованю календаревъ. Пр. Йосифъ Фесторій звертавъ увагу на то, что на найблизший рокъ для народа треба выпустити такой календаръ, котрый бы бывъ зредагованный на народномъ языцѣ пр. на бережскомъ діалектѣ, якъ такожь змѣсть доповнити, чтобы поднести уровень календаря.²⁾ Чтобы заохотити редакторовъ и сповроботниковъ до народного языка, выписавъ даже премію въ суммѣ 50 золотыхъ. Сю премію звязавъ изъ условіями. Головное условіе: »Чтобы языкъ не бывъ отхильный отъ языка угорскихъ русиновъ, свободный бывъ отъ чужихъ впливовъ и, дивлячися на церковнѣ выразы, приспособлявся до бережского або мараморошского діалекту (пр. їсти, пити, уживати, пана Христа, выхваляти, а не їсть, пить, уживать и т. д.), бо нашъ народъ сякъ не уживае слова нигде въ жадной жупѣ.«³⁾

МАДЯРСКЪ ЛИТЕРАТУРНЪ ОРГАНЫ. Не вычерпали бы мы тему про подкарпатскѣ литературнѣ органы, коли бы мы не пригадали пару словами и тотѣ газеты, котрѣ нашѣ русины выдавали для мадярокой грекокато. руськой интеллигенціѣ и для той

¹⁾ Сколько тамъ было помѣщено науковыхъ статей, диви нашу Загальную Библіографію Подкарпатя.

²⁾ Kelet, Ung., 1889, 7. sz.

³⁾ Kelet, Ungv. 1889, 23. sz.

мадярской интеллигенціѣ, котра мала быти информована про руський народъ: его религіѣное, культурное, историчное и соціальное положеня.

Першою чисто мадярскою газетою русиновъ была **Kelet**, першее число котрой появилось въ 1888. роцѣ. Основавъ и редактовавъ еѣ Юлій Дрогобецький, директоръ учит. семин. Въ редактованю помагавъ ему Юрій Жатковичъ. Газета мала широку программу, котру до певной мѣры и сповнила. Энергично защищала интересы гр. кат. церкви, духовенства, учительства. Звертала особливу увагу на соціальное положеня руськой интеллигенціѣ и народа. Бѣгомъ 14 лѣтъ (перестала выходить въ 1901. роцѣ) въ газетѣ было помѣщено незвычайно много науковыхъ, этнографичныхъ и педагогичныхъ статей, котрѣ ще й теперъ не стратили свою наукову цѣну. Особливо цѣннѣ суть историчнѣ статѣ Юрія Жатковича.

Въ 1889. роцѣ подѣ редактованьемъ проф. богословіѣ Александра Микиты зачавъ выходить перший науковый журналъ русиновъ по мадярски **Felvidéki Sion**. Подтитулъ журнала: Гр. кат. церковный и литературный журналъ. Журналъ переставъ выходить въ 1891. роцѣ. За сесѣ три роки въ журналѣ были опубликованѣ дуже важнѣ и цѣннѣ науковѣ статѣ изъ обсягу богословскихъ наукъ. Межи сповроботниками видиме тамъ майже всѣхъ тодѣшнихъ звѣстныхъ нашихъ духовныхъ особъ.

Неменше важнымъ часописомъ русиновъ гр. кат. бывъ **Görög Katholikus Szemle**. Основали еѣ члены Общества св. Василя Великого въ 1899. роцѣ. Першимъ еѣ редакторомъ бывъ Викторъ Каминский, директоръ учитель. семинаріѣ. Позднѣйше, по розвязаню Общества св. Вас. Великого, газету выдавало Т-во Уніо разомъ зъ Наукою. Сей часопись для русиновъ мае незвычайно велику цѣну. Изъ обсягу исторіѣ, педагогіѣ и соціального положеня руського народа появилось тамъ такъ богато статей, что варта бы написати окремѣшню студию исторіѣ сей газеты. Межи звѣстными русинами того часу не найдеся ани одинъ, який не пославъ бывъ туды для помѣщеня хоть и наименшу статью. Фейлетоны переповненѣ оригинальными литературными и перекладными працями. Незвычайнѣ интереснѣ и важнѣ суть педагогичнѣ працѣ. Что до змѣсту, то хибя Русскій Народный Голосъ приблизився до него, бо всѣ позднѣйшѣ нашѣ газеты были чисто политичнѣ або фаховѣ. Перестала выходить въ 1919. роцѣ, коли послѣднимъ еѣ редакторомъ стався др. Юлій Гаджега.

Юрій Калманъ Жатковичъ.

Зъ помежи науковыхъ и литературныхъ работниковъ конца XIX. и початку XX. в. на першомъ мѣстѣ вызначився Юрій Жатковичъ. Жатковичъ бывъ не только першоряднымъ историкомъ

и этнографомъ, але и повѣстяремъ. Его историчнѣ працѣ ще и теперъ послѣ Годинки, Петрова и Гаджеги мають привку наукову цѣну. Якъ письменникъ писавъ въ першой мѣрѣ оповѣданя, а потомъ на мадырскій языкъ перекладавъ зъ украинской и россійской литературы.

Народився 14. октября 1855. року въ Унгварѣ, де его отецъ бывъ священникомъ и профессоромъ мужеской учительской семинариѣ. Позднѣйше отецъ его бывъ перенесенный на фару до Великихъ Лучокъ. Народу школу скончивъ въ Мукачевѣ, середню въ Унгварѣ и Надъварадѣ. Въ Унгварѣ ступивъ до богословского лицею, отки епиекопъ выславъ его на студіѣ до Естергому. Однакъ Юрій туй побывъ только одинъ рокъ, бо его здоревельный станъ не дозволявъ ему перебивати въ Естергомѣ. Богословіе скончивъ тамъ, де зачавъ. т. е. въ Унгварѣ. По высвячено якійсь часъ бывъ капланомъ въ Вел. Раковци (1885) и Изѣ (1886), а потомъ ет 1887. роцѣ назначеный парохомъ до Стройны. Тутъ перебивъ олъ ажъ до своей смерти, яка настала 25. IX. 1920-ого рока.

Литературно-наукову роботу зачавъ дуже скоро. Будучи ще богословомъ выпустивъ першу свою роботу по мадырски подъ назвою: «*Ünnepeink magyarázata*». (Поясненя нашихъ праздниковъ.) Заразъ зъ сею статьею звернувъ на себе увагу ученыхъ круговъ и отъ того часу чторочно друкуюе своѣ науковѣ творы.¹⁾

Изъ историчныхъ працъ Жатковича заслугують большой уваги двѣ его основнѣ и вычерпуючѣ прагматичнѣ работы: «*Az egrri befolyás...*»¹⁾ и «*Magyarországi oroszok történetírásának története*».²⁾ Першу свою роботу написавъ на конкурсѣ Угорского Историчного Товариства имени Олены Баѣ. Працю заславъ подъ гасломъ и коли была оцѣнена, (по словамъ секретаря Истор. Товариства Александра Силадія «*discérettel kitüntetett*») опубликовавъ еѣ въ журналѣ Товариства *Századok*. Сеся перша его больша работа написана на основѣ старшихъ историчныхъ працъ (Базилевича, рукопису Лучкая и Дулишковича) и на основѣ архивного матеріалу. Въ многихъ вопросахъ нашей минувины занявъ оригинальное становище и кинувъ новое свѣтло на многѣ спорнѣ и неяснѣ моменты въ исторіи мункачевской епархіѣ. Доски попереднѣ историки только збирали доказы и матеріалы, Жатковичъ архивнѣ документи ожививъ, надаючи имъ исторично-жизневу цѣну. Въ другой своей важной работѣ Исторіографіѣ угорскихъ русиновъ Жатковичъ замѣчае на многихъ мѣстахъ, что до конца XIX. в. изъ исторіѣ подк. русиновъ появилось много работъ. Однакъ всѣ сесѣ работы крутяться около одныхъ и тыхъ-же темъ, выхоснуючи только тотѣ жерела. котрѣ до ихъ часове появились

¹⁾ Список его научныхъ и этнографичныхъ працъ диви въ Подкарпатской Загальной Библиографіи, отдѣлъ Исторія и Етнографія.

²⁾ *Az egrri befolyás és az ellen vívott harcz a munkácsi görög szertartású egyházmege történelmében. Történeti tanulmány. Századok. Bp., 1884 (XVIII.), 680—696. 766—786, 839—877.*

³⁾ *Századok, Bp., 1890, 568—573, 644—660.*

друкомъ. Жалуеся, что исторією русиновъ многѣ занимались, але ще до теперъ (1890. року) не есть написана. Не написавъ сею исторію ани Жатковичъ, бо у всѣхъ позднѣйшихъ своихъ историчныхъ працяхъ подававъ только поясненя або анализу деякихъ историчныхъ моментовъ. Днесъ всѣ его працѣ майже недоступнѣ и то переважно тому, бо были опублікованѣ въ провинціональныхъ часописахъ и календаряхъ, котрѣ сталися библиографичною рѣдкостю.

Юрій Жатковичъ визначився и яко етнографъ. Зъ его етнографичныхъ працъ треба згадати велику и цѣнну студию по мадярски: **Vázlatok a magyarországi oroszok életéből.**¹⁾ Праця дѣлиться на чотыри части. Въ першой частинѣ (стор. 111—125.) послѣ вступа, де локализуе и характеризуетъ русиновъ, переходитъ до способу будованя хатъ и сель, зарядженя хатное, одежи и стравы. Въ другой части (стор. 126—134.) розбирае занятя, лѣченя, господареня и торговлю русиновъ. Въ третей частинѣ (стор. 274—290.) подае родиннѣ звычаѣ: свадьбу, (дуже основно и обширно), а въ четвертой (290—301.) родженя, крестины, похороны (лопатки, саны, комашня). Якъ видно, Жатковичъ въ першой и другой части подае матеріалъ изъ этнологіѣ, а въ другой и третей звычай трѣхъ головныхъ моментовъ въ житю чоловіка: народженя, женитьбу и смерть. Изъ сего выходитъ, что нашѣ историки и етнографы помыляються, коли кажутъ, что етнографична праця Жатковича въ Етнографичномъ Зборнику²⁾ есть только вытягомъ и переробкою выше згаданой мадярской працѣ. »Замітки етнографичні з Угорскої Руси« есть самостойною роботою, де авторъ звернувъ большу увагу на вѣрованя.³⁾ Одна и друга етнографична работа Жатковича визначаеся тымъ, что авторъ написавъ ихъ на основѣ властныхъ спостережень и студій. Его поясненя и индивидуальнѣ замѣтки суть объективными и якъ на той часъ фаховыми, хоть авторъ не специализовався въ етнографіи.

На полю красного письменства Юрій Жатковичъ прославився въ першой мѣрѣ якъ перекладчикъ оповѣданъ изъ славянскихъ языковъ на мадярскій. Перекладавъ онъ якъ изъ великорусской

¹⁾ Budapesti Szemle, Vp., 1895, 111—134, 274—301.

²⁾ Етнографичный Збірник, Львів, 1896 (II), стор. 1—38.

³⁾ Е. Недзѣльскій въ Очерку карпаторусской литературы стор. 254—255 помѣшавъ по мадярски написану роботу Жатковича зъ працею написану по руски. Мадярска праця по руски звучить: „Начерки изъ житя угорскихъ русиновъ“. Кромѣ того не можно сказати, чтобы руська статья (трудъ) „появился онъ въ значительно сокращенномъ видѣ и на украинскомъ языкѣ“, бо въ Будапешти Семле мае 50 сторонъ, хоть форматъ журнала есть о много менший, а въ Етнограф. Збірн. на 38 сторонахъ, котрого форматъ есть больший. Тоже на семъ мѣстѣ треба скориговати твердженя Недзѣльского, что „... въ украинской предѣлкѣ утрачено значеніе точныхъ записей многочисленныхъ народныхъ поговорокъ, повѣрій — присказокъ и обрядовыхъ пѣсень“ (стор. 255), бо всего того въ мадярскомъ „оригиналѣ“ не есть.

такъ и зъ украинской литературы. Изъ великорусскихъ письменниковъ перекладавъ оповѣданя Тургенева,¹⁾ а изъ украинскихъ письменниковъ Ивана Франка, Стороженка, Маковея и Марка Вовчка.²⁾ Его переклады прекраснѣ. Перекладчикъ умѣвъ надати своему перекладу своеродну мадярску закраску и переклады читаются якбы оригиналы. Стилъ перекладу знаменитый и мадярский его языкъ отблескуе всѣ характернѣ языковѣ прикметы письменника оригинала. Не придержуея дословности, але свободного и ядерного перекладу. Что до перекладу на мадярский языкъ украинскихъ письменниковъ можуть ему доровнювати хiba Ядоръ Стрипський и Кирилль Феделешъ (переклады отъ Богдана Лепкого). Кромѣ перекладовъ на мадярский языкъ Жатковичъ по руски переповѣдавъ много оповѣданъ на сторонкахъ Науки и Мѣсяцослововъ. Правда, рѣдко коли подававъ отки бере онъ сесе або тамте оповѣданя, а просто приспособивъ его до подкарпатскихъ обставинъ и подписавъ звычайно: »Сообщаетъ Ю. Жатковичъ«. Довго сесѣ оповѣданя держалися его власными, але днесъ доказано, что суть се только переробки або перефразования украинскихъ оповѣданъ. Жатковичъ и въ такой способъ причинився до ширеня литературного смаку межи подкарпатскими письменниками и читачами.

До литературной дѣяльности належить и его коротка, але ядерна статья »Начеркъ исторiѣ малоруськой литературы«.³⁾ Авторъ мавъ на дѣли, чтобы мадярску публику, котра вже мала возможность читати переклады изъ украинской литературы, хотъ коротко мала переглядъ исторiѣ укр. литературы. Авторъ приводитъ доказы что до самостоятельности укр. языка и литературы отъ великорусской и основно розбирае поодинокихъ письменниковъ. Наибольше уваги звертае Шевченкови и Иванови Франкови.

Теодоръ Злоцький.

Теодоръ Злоцький належить до одныхъ изъ найкрасшихъ письменниковъ сей doby. Вызначився якъ поеть, етнографъ и якъ филологъ.

Злоцький походивъ изъ священничой родины. Родився 11. октября 1846. року въ селѣ Осой бережской жупы. Народилъ школы скончивъ

¹⁾ Пр. Пѣвцы. Дальше оповѣданя: „Egy paraszt képviselő“. (Gör. kath. naplár, 1909 évre, 77—80). Автора не подае. „Babona“ (Gör. Kath. Szemle, Ungvár, 1908, 25 sz.).

²⁾ Пр. Vovcsok Mark: „Az anyós“ (Magyar Szemle, Bp., 1897, 28 sz.). Frankó Iván: „Az én szecska-vágóm története“. Kelet, Ungvár, 1899 (XII), 50—51 sz.). Безъ подпису переводчика. Frankó Iván: „Hrecz úrfi“.

³⁾ A kis-orosz irodalom történetének rövid vázlat. Magyar Szemle, Bp., 1900, 26 sz. és Kelet, Ungvár, 1900 (XIII), 30—31 sz.

въ Хустѣ и въ Сатмарѣ, а гимназію въ Сатмарѣ и въ Унгварѣ. Теологичнѣ студіѣ въ Унгварѣ и въ Будапештѣ. На священника бывъ посвященный въ 1874. роцѣ. Парохома бывъ въ Исакахъ, Копашневѣ, Золотаревѣ и въ Драговѣ. Умеръ якъ пензіонованный священникъ въ Драговѣ въ 1926. роцѣ.

На литературное поле выступивъ дуже скоро. Ще якъ гимназистъ писавъ вѣршѣ и оповѣданя. Першій его стишокъ друкомъ появився въ «Свѣтѣ» 1866. р. Позднѣйше своѣ писаня помѣщовавъ въ «Новомъ Свѣтѣ», «Карпатѣ» и «Листку». Важнѣйшѣ его вѣршѣ были выданѣ въ 1923. роцѣ накладомъ новинки «Нашъ Родный Край».¹⁾

Тематика его поезій любовна, религійна, гумористична и патриотична. Патриотичнѣ поезіѣ навѣянѣ сильною надѣєю о красное завтра своего народа и своего краю (Къ «Свѣту». Почому замовкли; Зоря). Въ любовной лирицѣ малое нещасну любовь залюбленыхъ, особливо нещасное кохання дѣвчины (Къ ней, Орель и я). До гумористичныхъ вѣршовъ належать: О сдыха вѣчнома, Попадина причина, Утѣха, Надгробный написъ, Плачь жида. Писавъ Злочыйкый вѣршѣ и по мадярски, головно въ мадярскихъ календаряхъ початкомъ XX. в. Его мадярскѣ вѣршѣ мають религіино-моральный характеръ [Egy művésznhöz,²⁾ Az állatember,³⁾ A pokol bölcsészete,⁴⁾] або своеродный гуморъ [Dohánytartóhoz,⁵⁾ A fecskéhez⁶⁾].

Найкрасшимъ и найдовшимъ его вѣршованымъ творомъ есть исторична поема **Кобзарь**. Поема была написана на основѣ народнаго историчнаго переказу про «Червену скалу».⁷⁾ Мае романтичный характеръ.

Змѣсть: Въ прологу авторъ пригадуе «печальный бытъ нашъ и кремь», котрѣ вызначилися бѣгомъ историчнаго житя. Потомъ переходить на характеристику молодого спѣвца Кобзаря, котрый вештаеся въ околици (Хуста) и спѣвае народу про всячину. Его пѣснѣ перебирають пастухи, птахи и цѣла природа. Наконецъ пѣснѣ доходятъ до ухъ рыцаря Хуста. Той дае прикликати его до себе, чтобы дознатися, кто онъ есть и что онъ тутъ хоче. Молодой Кобзарь розповѣдае, что онъ довго живъ на широкомъ степу межи татарами, але въ своемъ сердцю все отчувавъ, что онъ не есть татариномъ, что его мѣсто межи християнами. Одномо разу, коли татарский таборъ заснуть, тихцемъ поднявся и пошовъ глядати родну околици и своихъ родныхъ. По

¹⁾ Теодозій Злочыйкый: Выборъ изъ поезій. Библиотека новинки „Нашъ Родный Край“ число 2. Ужгородъ, 1923, 16^о, сторонь 52. Короткий житъеписъ автора.

²⁾ Gör. Kath. Naptár, 1905-iki évre, 89—91.

³⁾ Gör. Kath. Naptár 1906-iki évre, 97—98.

⁴⁾ Ugyanott, 106—107 oldal.

⁵⁾ Ugyanott, 112.

⁶⁾ Kelet, Ungvár, 1889, 15 sz.

⁷⁾ Опубликована въ приложѣ эпосу Гренджи: Червона скала.

дорозѣ спѣває пѣснѣ, чтобы полегшити своему сердцу и жалю. И самъ не знае, чому коло Хуста доше здержався: сердце такъ приказуе. Пожаловавъ его лицарь Хустъ и принявъ его до двора до своей службы, обѣцяючи ему, что постарается чтось дознатися про его родину. Минули довгѣ роки. Кобзарь въ дворѣ вызначився розумомъ, добрыми порадами и честностью. Залюблюеся до доньки пана замка. Але въ любви мае своего конкурента, котрый хотѣвъ бы его позбытися. Наговорюе Хуста, что Кобзарь по татарскому звичаю не мае мазѣльный палець. Коли про се Хустъ пересвѣдчився, давъ его вбити. Въ той моментъ приѣзждае на кони высланникъ, котрый указуе на металевый знакъ на шиѣ Кобзаря. Зъ того металика Хустъ спознавъ, что онъ вбивъ власного своего сына, котрого татары ще якъ малолѣтного взяли до полону и котрого Хустъ цѣлое свое житя глядае. Хустъ въ розпуцѣ надъ стратою своего сына бере собѣ житя и вмирае разомъ изъ своимъ сыномъ. Въ епизодѣ оспѣвуе авторъ смутокъ цѣлой долины и краю:

Дѣвчиноньки плачь, рыданье,
Что ѣ сердце капле, вяне.
Бо стратила зъ разу много:
Отця, брата и милого.

Якъ выше было сказано, сея поема Злоцького побудована на основѣ народного переказу про »Червену скалу«. Сей народный переказъ выкориставъ и поеть Гренджа-Донський въ епосѣ »Червона скала«. ¹⁾ Поетична переробка обохъ поетовъ сего историчного переказу есть значно отхильна. Може тому, что историчный переказъ оба поеты почули неоднаково. Поема Злоцького есть о много коротша, якъ епосъ Гренджи: однакъ якъ епосъ Гренджи такъ и поема Злоцького твсрять цѣлость. У Гренджи больше фантазіѣ. Зъ хустского лицаря зробивъ руського національного героя князя Богдана. Злоцький не означивъ часъ подѣѣ, а Гренджа подѣю переносить въ княжескѣ часы, въ часы великого татарского нападу на Угорщину, хоть се въ ниякомъ разѣ не отповѣдае народному переказу.

Въ исторіи нашего письменства и культуры Теодоръ Злоцький вызначився и яко етнографъ и филологъ. Етнографичный матеріяль зачавъ збирати дуже скоро. Публиковавъ матеріяль по розныхъ руськихъ и малярскихъ выданняхъ. Перша часть появилася ще въ »Свѣтѣ«, а другу частину публиковавъ по малярски въ »Келетѣ«. ²⁾ Матеріяль переважно изъ обсягу забо-

¹⁾ Червона скала (князь Богдан). Епос про хустський замок з XIII. в. на основі народнього переказу. Видання друге перероблене і доповнене. Ужгород, 1938, 16^о, 112 сторон.

²⁾ Babonák, hiedelmek és némely szokások a kárpátalji orosz nép köréből. Kelet, Ungvár, 1888, 32—49 sz., 1889, 13—15 sz.

бонь, вѣрованя и звычайу изъ околицѣ Золотарева. Изъ разныхъ друкарскихъ и редакторскихъ причинъ его поясненя не могли быти надрукованѣ параллельно зъ текстомъ, тому про его поглядъ на народну словесность знаеме только дуже мало. Въ одномъ письмѣ до редакціѣ «Келету» Злоцький признае, что онъ не есть фаховцемъ въ этнографіи и тому не може подати вычерпующее поясненя до поодинокихъ вѣрованъ и звычайѣвъ (хоть тотѣ поясненя ани не были опубликованѣ разомъ зъ текстомъ). Зазначуе, что опубликованый матеріялъ не можно генерализовати на цѣлый народъ, что «публикованый матеріялъ далеко стоитъ яко живое явище въ житю народа. Большая часть мае только историчну цѣну. Поганска пѣсня и колыскова въ устахъ христіянина далеко стоитъ отъ сердца народа». Се послѣднее реченя показуе, что Злоцький бывъ передовсѣмъ священникомъ, а только потомъ этнографомъ и что стародавнѣ вѣрованя суть только пережитками, зъ котрыми теперѣшное народное житя, яко христіянское, не мае ничего спольного.

Богато литературного и этнографичного матеріяла залишилося въ рукописѣ. Якъ зазначуе Е. Недзѣльскій,¹⁾ одну часть праць намѣривъ выдати Евменій Сабовъ. Однакъ до выдання до теперъ не дойшло.²⁾ Важнѣйшѣ его рукописнѣ праць Недзѣльскій вычисляе на сторонкахъ своего Очерку.³⁾

Теодоръ Злоцький написавъ и филологичну роботу подъ назвою: »A kárpátalji orosznyelv oknyomozó grammatikája«. (Исторична грамматика подкарпатского руського языка.) Рукопись отнайшовъ и описавъ Иванъ Панькевичъ.⁴⁾ На основѣ опису Панькевича можно судити, что Злоцький написавъ свою грамматику на основѣ подкарпатскихъ діалектовъ и то послѣ своихъ власныхъ дослѣдовъ. Опирався головно на мараморошскѣ діалекты и грамматика стоитъ на становищу етимологичного правопису.

Изъ сего перегляду, и вычисленыхъ праць Недзѣльскимъ, можеме сконстатовати, что Теодоръ Злоцький бывъ однимъ изъ наибольшихъ нашихъ письменниковъ того часу. Что больша часть его праць залишилася въ рукописѣ, винный есть не Злоцький, але тодѣшнѣ нашѣ издавничѣ обставины. Кромѣ того погляды Злоцького не всѣмъ любилися (тому то и вылишали его коментарѣ до этнографичныхъ матеріяловъ) або не были въ силѣ его порозумѣти.

¹⁾ Очеркъ карпаторусской литературы, стор. 196.

²⁾ Деякѣ рѣчи опубликовавъ Александеръ Маркушъ въ часописѣ „Нашъ Родный Край“. Часомъ появлялися меншѣ урывки изъ народной словесности въ Календаряхъ и Мѣсяцословахъ.

³⁾ Также, стор. 196—197.

⁴⁾ Свобода, Ужгородъ, 1922, ч. 65.

Ириной Легеза.

(Иванъ Лоцуга.)

Одинъ изъ найтипичнѣйшихъ нашихъ руськихъ письменниковъ взагалѣ есть Ириной Легеза, имя которога многѣ знали только подъ псевдонимомъ Иванъ Лоцуга. Бывъ онъ неутомимымъ сповработникомъ Науки, Села и Мѣсяцослововъ. Разомъ изъ братами Викторомъ, Теодоромъ неразъ самѣ заповняли числа Науки. Писавъ на найрознѣйшѣ темы, хотъ передъ читающею публикою и вообще передъ цѣлымъ руськимъ народомъ заслужився своими **оповѣданями, дописами** и **»Простыми бесѣдами«** на господарскѣ темы.

Походивъ, якъ богато нашихъ литераторовъ, изъ священничой родины. Народився дня 1. апрѣля 1861. року въ Туря-Быстромъ, де его отецъ бывъ священникомъ. Гимназію скончивъ въ Унгварѣ, а потомъ вступивъ на богословіе тоже въ Унгварѣ. Уже подчасъ своихъ студій навязавъ тѣснѣйшѣ зносины изъ позднѣйшими своими сповработниками. Бывъ першоряднымъ спѣвакомъ и по характеру веселымъ, что позднѣйше и отбилося на смаку его писанъ. Кромѣ того вызначився въ товариствахъ яко першорядный оповѣдачъ и анекдотистъ. На священника бывъ высвяченный 1885. року и черезъ шѣсть лѣтъ бывъ капланомъ коло своего отца въ Туря-Быстромъ. Р. 1890. доставъ першу фару въ Кленовѣ (Земплинска жупа). Тутъ межн народомъ досягнувъ незабытнѣ заслуги. Передъ приходомъ Н. Легезы на кленовску фару цѣлое село пиянствовало. Отже его першою роботою было, стучити народъ отъ пиятики. Зъ початку напминавъ зъ казательницѣ, а коли се не помагало, зайшовъ пару разъ зъ палицею до корчмы и всѣхъ повыганявъ. Своимъ острымъ языкомъ пияницъ каравъ ажъ до конца своего житя. Выхлопотавъ у графа Барковця для селянъ много землѣ и при помочи позычки за нару лѣтъ селяне выплатили своѣ довги. Организовавъ въ селѣ спотребительное и кредитное дружество, побудовавъ нову школу и фару, церковь обновивъ. Отже Ириной Легеза межн народомъ показався такимъ священникомъ, якого было потребовало каждое наше село. При томъ не забывавъ въ своихъ дописахъ въ Науцѣ напминати духовенство, чтобы учили народъ. Въ ученю онъ самъ ишовъ впередъ. Писавъ на всякѣ господарскѣ темы и то такимъ фаховымъ значемъ, что его цорады у формѣ діалога ще й теперь не стратили цѣну. Изъ Кленового бывъ перемѣщенный до своего родного села Туря-Быстрога. де и померъ яко тит. намѣстникъ 8. септембра 1929. року.

На литературномъ поли Ириной Легеза мае заслуги въ першой мѣрѣ яко повѣстяръ. Темы до оповѣданъ бравъ изъ житя народа або просто переповѣдавъ интереснѣйшѣ пригоды, анекдоты або исторійки изъ каждоденного житя. Оповѣдания звычайно кончиться морализующимъ заключеньемъ, на что авторъ звертавъ велику увагу. Своими оповѣданиями Легеза въ першой мѣрѣ хотѣвъ научати, а ажъ потомъ забавляти. Напечатаныхъ оповѣданъ у него дуже много. Просто засыповавъ редакцію своими пи-

санями и тому не всё суть художно обробленъ и законченъ. Облюбленною темою его были: пригоды духовника изъ неморальными своими вѣрниками, обманство и подкупство жидовъ-корчмаревъ и неукость русиновъ.

До найкрасшихъ его оповѣданъ належить психологичное оповѣданя «Жебракъ», морализующое «Андрей, блудный сынъ» и реалистичное «Якъ продавъ Ондюлякъ Тарчуну».

Въ оповѣданю «Жебракъ»¹⁾ представляе намъ душевное переживаня злодѣя подчасъ бурѣ. Изъ змѣною природныхъ явищъ мѣняеся и поведеня злодѣя въ лѣсѣ. Немилосердный и завзятый злодѣй жалуеся, что всё его ненавидяты и переслѣдуютъ:

Хмары еще лѣпше затемнѣли.

— Боже! Якъ може чловѣкъ такъ глубоко упасти до грѣха! Я нынѣ могъ быти щастливый чловѣкъ, что люде могли мнѣ завидѣти . . .

Задаремно хотѣвъ бы ся вернути, оковы все му коло ухъ звонять. Не має отизны. домоводства, не е мѣста, де бы голову покойно положивъ.

Луна червенымъ засвѣтила, а хмары еще лѣпше затемнѣли. Образъ перемѣнився, руку къ небу подиявъ: кто виненъ сему смутному состоянню. Зубы ему скрежетали! Я не виненъ . . . Я статочно хотѣвъ жити . . . И слезы потокомъ потекли изъ очей.

— Богъ виненъ . . . Свѣтъ виненъ . . . Ни одинъ не виненъ . . . Я самъ виненъ, бо Бога не моливъ емъ! . . .

И повтеравъ слезы.

Немилосердный злодѣй, котрый такъ много людей вбивъ и обграбовавъ, змилосердився надъ бѣднымъ жебракомъ. Погостивъ его (розумѣеся въ корчмѣ свого споввиника жида) и дае ему ночлѣгъ. Жебракъ, коли цѣлкомъ пересвѣдчився, что мае до дѣла зъ правдивымъ злодѣемъ, котрого онъ уже давно глядае (бо бывъ тайнымъ полицайтомъ) арештуе его и дае его передъ судъ:

Въ оповѣданю «Андрей, блудный сынъ»²⁾ И. Легеза намальовавъ намъ неморальное житя Андрея, сына чесного и богобойного господаря въ селѣ. Сынъ по женитьбѣ даже въ недѣлю робивъ, чтобы мавъ изъ чога пити и въ карты грати. Его напоминали люде, священникъ и жона. Ничого не помагало. Ажъ одного разу, коли люде были на службѣ Божой, прийшовъ до старенького свого отця, выповѣдався передъ нимъ и просивъ его, чтобы отпустивъ ему и вернувся назадъ до него, бо онъ уже поправиться. Отець изъ великой радости, что сынъ наворачуеся на моральну дорогу, заразы умеръ. Оповѣданя кончиться моральнымъ поученьемъ автора, котрое кладе въ уста духовного отця свого села. «Кто зъ Богомъ, изъ тымъ и Богъ».

Реалистичное оповѣданя «Якъ продавъ Ондюлякъ Тарчуну» было написаное 1912. р. и опубликованое въ Науцѣ. У Ондюляка

¹⁾ Наука, 1913, ч. 2. стор. 10—13. Подписаный: Иванъ Лоцуга.

²⁾ Наука, 1906, ч. 9—14.

рѣшили продати корову Тарчуну, бо не давала молока. На зарѣзъ Абрумови жона жаловала продати и рѣшили, что поженуть на ярмарокъ. Хоть якъ старався Ондулякъ продати комусь иншому корову, всетаки купивъ еѣ Абрумъ. По дорожѣ Ондулякъ прогулявъ всѣ грошѣ и вертаеся безъ нихъ пьяный до дому. Жона его страшенно карае. Изъ сего оповѣданя И. Лоцуга выводитъ моральное заключеня: »Научѣмся. же на пятницу не свободно пушати ничѣ продавати, на торзѣ на доброе мѣсто отложѣмъ грошѣ и будѣме все тверезѣ!».

Оповѣданя Иринаея Легезы пересякненѣ своеобразнымъ гуморомъ. Кромѣ того, что майже въ каждомъ оповѣданю найдемо чось веселого, Легеза писавъ и чисто анекдотичнѣ моменты изъ жита русиновъ. Его гуморъ здоровый и чисто руський, типу турянской долины. И въ его дописахъ видиме гуморъ, только тамъ гуморъ переходитъ въ острый сарказмъ. Въ оповѣданяхъ лагодный и ще й теперъ выкликуе смѣхъ и веселый настрой.

Въ гумористичномъ оповѣданю **»Якъ хотѣвъ Срульо церковника изверечи«**¹⁾ на основѣ народнаго переказу про Сакала вывѣвъ намъ прекраснѣ типы селянъ. Гопонько, новый церковникъ, заходивъ до корчмы, але не шти якъ кураторы, но для того, чтобы послухати тамъ всякѣ розмовы и потомъ донести своему духовникови. Се непокоило жиди Сруля, котрый рѣшився, что дасть его скинути зъ церковництва. Наговоривъ людей, чтобы слѣдковали за нимъ, ци звонить на часъ. Одного рапа злобили Гопонька въ женскомъ шатию. Срульо заразъ розширивъ вѣстку, что то мае быти товаришъ злодѣя Сакала, котрый тоже ходитъ въ женскомъ шатию. Подозрѣня было великое и даже прикликали священника, чтобы свѣдчивъ, ци есть то его звонарь.

»Зачали Гопонька панове звѣдати:

— Про яку причину взявъ ты на себе жонску одежу, ееди не еь товаришъ Сакальовъ, зъ котрымъ все одна жона ходитъ, еесе и Срульо свѣдचितъ?

— Славнѣ панове! Я не товаришъ Сакальовъ, але я свою жону загнавъ до вароша на вовну, абы даякѣ гуньки наткала. Я зоставъ зъ Микулкомъ дома, а рапухъ не хотѣвъ спати. Тогда я пошовъ отъ Абрума мало молока падопти.

— Отъ котрого Абрума?

— Я маю козу, котру Абрумомъ зовеми, бо отъ него кушилисьме. Но Абрумъ менѣ молока не хотѣвъ припустити, рогами бивъ мене, а рапухъ мало не розиукъ отъ плачу. Боже, что маю чинити? И хопивъ емъ подолокъ и платокъ вергъ емъ на голову, та Абрумъ молоко испустивъ. Микулу нахэрмивъ емъ и вижу, же сонце исходитъ, та бѣгъ емъ къ звонницѣ, бо я чувъ, же мене Срульо и его товаришѣ хотять изложити изъ церковництва, та змагався порядочно повинность свою сповняти, та тогда мене панове вхопили...«

¹⁾ Наука, 1913, ч. 3. ст. 10—11.

До такихъ анекдотичныхъ оповѣданъ належать **»Циганинь и смерть»** (Мѣсяцословъ на 1921. р. стор. 57—58.), **»Циганинь и чортъ»** (Село, 1911., ч. 10.), **»Кумове»** (Село, 1910., ч. 10.), **»Якъ ставъ Максимъ вѣщувникомъ»** (Наука, 1911., ч. 40.) и т. д.

Деякъ его оповѣданя, пр. **»Бочка съ сливами»** (Мѣсяцословъ на 1913. г. стор. 63—66.), **»Казка за мачку»** (Наука, 1911., ч. 38.), **»Конецъ фиглямъ»** (Мѣсяцословъ на 1922. годъ, стор. 81—83.) мають казочный элементъ. Темы до казочныхъ оповѣданъ бравъ изъ устъ народа и по своему смаку переробивъ ихъ. Деколи до одного оповѣданя вплѣтавъ и больше вариантыъ або подобныхъ эпизодовъ.

Казка **»Конецъ фиглямъ»** складаеся изъ двохъ частей. Въ першой части оповѣдае про пригоды и хитрости куратора Юрка, котрого про пьянство пропустили зъ службы. Изъ горя и бездѣля пустился красти. Краденѣ рѣчи ховае и прозраджуе ковалеви, де суть рѣчи и той при помочи псавитири отгадуе, де суть вкраденѣ рѣчи. Люде вѣрятъ у вѣщувництво ковала и они двое зъ Юркомъ добре собѣ жиють. Вѣстка про всезнающого ковала дойшла ажъ до короля. А тутъ Легеза вплѣтае другий казочный мотивъ, котрый загално поширений межъ нашимъ народомъ. Царевна стратила перетень и коваль хитростью Юрка знаходить его. Але отъ того обое такъ настрашилися, что перестаютъ красти и вѣщовати, бо треба вже зробити **»конецъ фиглямъ»**.

Великое выховуюющее значеня мали **»Дописи»** Ивана Лоцуги. Въ сихъ до редакциѣ дописахъ авторъ неразъ высловивъ своѣ политичнѣ погляды и немилосердно критизовавъ хибы въ школьництвѣ. Разомъ изъ **»Иваномъ старымъ кураторомъ»** (Саксунюмъ) заохочуючи руську интеллигенцію до культурной и соціальной працѣ, надавали тонъ общественному житю на провинциі. Особливо каравъ тыхъ учителѣвъ, котрѣ чтодня записовали въ школьнѣ книги, який матеріяль перебирають, а при томъ ани одна дѣтина не была въ школѣ. Ихъ называе **»штрайхачами»**. Але пре-красными словами цѣнивъ заслужену роботу.

Не менше важными отъ оповѣданъ суть **»Простѣ бесѣды»** Иринея Легезы. Сѣ популярнѣ статѣ на господарскѣ темы въ календаряхъ, мѣсяцословахъ и особливо въ Науцѣ выхововали молоду и старшу генерацію нашихъ господарѣвъ. Все звертавъ увагу на практичну сторону нашего господарства и числився изъ нашими климатичными и почвовыми условіями. Найновѣйшѣ господарскѣ теоретичнѣ и практичнѣ досягненя примѣнявъ до вымогъ руського земледѣльця. Въ его часахъ наша господарска терминологія не была еще вироблена и тутъ Лоцуга мусѣвъ поборювати великѣ труднощѣ. Де лише могъ, въ народномъ дусѣ творивъ новѣ господарскѣ терминологіѣ, а де не могъ, тамъ дававъ дословнѣ переклады изъ мадярского языка. Найкрасше удавалися ему господарскѣ статѣ, котрѣ были написанѣ въ формѣ діялогу. Кажда така статя зачиналася:

— Слава Иисусу Христу!
— Слава и въ вѣки!
— Ба что новаго принеслисьте куме Шкабарю? Сѣдайте у насъ!
— Та знаете куме Цѣгро, хотяй и и свою землю маю, та и клена-
чомъ дачто заглядую, тай газдую, а сего года бѣда мене загнала на заробокъ.
— Ой, куме, каждый ходивъ то изъ серпомъ, то изъ цѣномъ хлѣба
зарабляти, бо дома не было что косити.
— Знаете, де люде въ газдовствѣ ученѣ, мудрѣйше газдуютъ, якъ у
насъ.

— Ба чомъ? Ану кажѣтъ?

— Куме! Мудрѣ люде тропяки (кромилѣ) лишь тогды выбираютъ
изъ землѣ, коли быля уже высохне, тропяки достигнуть добрѣ тай добрый
смакъ мають и пожиточнѣ суть.

— Ой, то правда, а у насъ люде не чекають дозрѣлости, лишь одинъ
передъ другимъ выбрае, не роздѣляе и пакъ до коны изсылае, а у яри
половина погнилыхъ кромплей е.

(Въ такой дѣялогичной формѣ продовжае статью до конца, котра кон-
читься звичайно):

— Ой, куме, наша повинность отъ мудрѣйшихъ людей учитися. Если
будеме жити у яри, будеме нашимъ людемъ се совѣтовати!

— Будьте здоровѣ!

Або:

— Слава Иисусу Христу!

— Слава и въ вѣки!

— Де идете куме?

— Иду команицю куповати.

— А де купуете?

— У державномъ склепѣ.

— Ой, куме, я минушого року походивъ.

— Ба та якъ?

— Гершко насловавъ на мене тушо команицю, але въ стерню сама
золота нитка была, мушу переорати.

— Куме, ци читалисьте, якъ пекутъ русина казары . . . — и т. д.

Такъ научовавъ Ириней Легеза русиновъ газдовати. И чита-
лися сесѣ оповѣданя изъ незвычайно великимъ интересомъ. Его
погляды относительно модернаго господареня ще' и теперь не стра-
тили на цѣнѣ: свѣжѣ, актуальнѣ и правдивѣ.

Ядоръ Стрипскый.

(Бѣленький.)

Одинъ изъ представителей русской науки, культуры и лите-
ратуры первой половины ХХ. вѣка есть др. Ядоръ Стрипскый.
Его всесторонна наукова и литературна дѣяльность есть дуже

широка, основна и богата. Деякъ науковѣ проблемы, литературнѣ погляды и филологичнѣ принципы тѣсно звязанѣ изъ его имени. Стрипський вызначився яко першорядный редакторъ, филологъ, историкъ культуры, этнографъ и поеть.

Ядоръ Стрипський родився въ Шелестовѣ (Бережска жупа) дня 7-го марта 1875. року. Отець его, Николай, бывъ въ Шелестовѣ священникомъ. Стрипський походить изъ старой священничой родины на Подкарпатю. Найстаршу вѣстку про Стрипського, яко священника, маеме зъ початку XVIII. в., який въ документѣ выступае яко одинъ зъ намѣстниковъ мукачевской епархіѣ. Въ XIX. в. встрѣчаеме цѣлый рядъ священниковъ Стрипськихъ. Мати Ядора Юліяна походила изъ священничой родины Васовчиковъ. По руськи научився читати отъ своего отця. Двѣ народнѣ классы нащивлявъ въ Фридьшовѣ. Тамъ и приобрѣвъ першѣ знаня изъ словацкого языка и то отъ школьных своихъ товаришовъ. До гимназіѣ записався въ Унгварѣ, де и зматуровавъ въ 1893. р. Послѣ матуры записався на филозофію будапештянского университета, въ 1897/98. р. нащивлявъ университетъ въ Львовѣ, а потомъ въ Коложварѣ, де и абсолвовавъ. На коложварскомъ университетѣ досягнувъ докторатъ зъ филозофіѣ и профессорскій испытъ на середнѣ школы. Яко молодой ученый звернувъ на себе увагу ученыхъ круговъ Коложвара и тому заразъ доставъ именованя яко кустошь при Національномъ Музею въ Коложварѣ, котрый бывъ въ тѣсномъ звязку зъ самымъ университетомъ. Ровночасно бывъ и лекторомъ руського языка, котру то посаду подержавъ ажъ до 1908. р. Въ семь роцѣ доставъ именованя до Мадярского Національного Музея въ Будапештѣ. Року 1918. Унгварска Народна Рада зажадала отъ правительства отновѣднѣхъ представниковъ русиновъ зъ Подкарпатя въ центральныхъ будапештянскихъ урядахъ. Стрипський бывъ именованый секційнымъ совѣтникомъ при министерствѣ культу, потомъ министерскимъ совѣтникомъ въ министерствѣ народныхъ меншостей, а по розвязаню сего уряду бывъ переложений въ министерство финансовъ.

Писати зачавъ Ядоръ Стрипський еще якъ студентъ филозофіѣ. Товчокъ до першого литературного выступу давъ ему вѣршигъ Стефана Руданського »Повій вітре«, котрый переложивъ на мадарскій языкъ и опубликовала его редакция *Magyar Szemle* въ 1897. рочнику. Перекладъ и оригиналь настолько полюбивъ редакторъ *Magyar Szemle* Йосифъ Ковчинський, что Стрипському приславъ яко гонораръ 5 коронъ. Сей гонораръ за перекладъ верша въ томъ часѣ бывъ величезный. Въ тыхъ же рокахъ познакомився Стрипський и зъ вызначѣйшими тодѣшними украинскими учеными. Навязавъ тѣснѣ зносны особливо зъ Володимиромъ Гнатюкомъ и Иваномъ Франкомъ, якѣ часто приѣздили на Подкарпатя для збираня этнографичного и литературного матеріялу. Въ тѣсномъ контактѣ працювавъ и зъ Юріємъ Жатковичемъ, котрый уже тогды прославився своимъ научовымъ працями.

Яко кустошь музеевъ въ Коложварѣ и въ Будапештѣ мавъ возможность ближе и основнѣйше познакомитися зъ народною творчостью народовъ Угорщины. Але его особливо интересовала народна словесность русиновъ, а потомъ литературнѣ памятники русиновъ зъ XVI—XVIII. вв.

Часто подорожовавъ по Карнатахъ, пильно занисуючи етнографичный ма-
теріяль, дїялектичнї слова, вышуковавъ старѣ рукописи и стародруки.
Протягомъ 18 лѣтъ (1900—1918.) назбиралася въ него величезна масса
рознїхъ рукописовъ, часописовъ, книжокъ и етнографичного матеріяла.
Въ 1924-омъ роцѣ большу и цѣннїйшу часть своей книжной и рукописной
библіотеки передавъ для унгарекой Просвѣты, чтобы, якъ онъ самъ при-
знався, нимъ розпочату роботу продовжала молодша руська учена гене-
рація.

Теперь, яко пензіонованный министрскїй совѣтникъ, жие въ Буда-
пештѣ и пильно працюе на полю руськой науки.

Стрипський бывъ и есть одинъ изъ наибольшихъ представ-
никовъ народовецького напрямую Подкарпатя. Отъ першого своего
литературного выступу ажъ до нынѣ есть сторонникомъ живого
народного языка. Джереломъ литературного языка «могутъ ува-
жаться выключно лише нашѣ власнї керниці, што буркотять од
віку все однаково та все бивно и подостаткомъ: а такихъ керниць
маеме двї: жива мова селянина — се одна, литературнї памятники
Руськой Країны изъ 16—18. столїтя, писанї живою мовою селянина
— се друга.» До выстѹпу Стрипського редакторы Науки не звер-
тали велику увагу на чистоту народного языка. Ажъ по деколько
статей Бѣленького якъ редакторы такъ и иншѣ дописовачѣ за-
чали его наслѣдовати. Кромѣ языка жадавъ Стрипський и ре-
форму правопису: выкинути **ы, ѣ, ъ**, яко непотрѣбнѣ въ нашомъ
правописѣ буквы. Для своихъ филологическихъ доказовъ збиравъ
народнѣ слова. Збиравъ и збирае онъ народнѣ слова и для того,
чтобы доказати, что руський народный языкъ не есть бѣдный,
якъ то многѣ хотять доказати.¹⁾

Изъ его чисто филологичными працями тѣсно звязанѣ ро-
боты, котрѣ относятся до руськихъ рукописей и стародруковъ.
Въ 1907. роцѣ звернувъ на себе увагу интересною студїею: **Стар-
ша руська письменность на Угорщинѣ.**²⁾ Якъ по змѣсту, такъ по
правопису и языку статья выкликала межи гр. кат. духовенствомъ
великое зворушеня. Тутъ онъ вычисляе дуже много памятниковъ
нашой литературы изъ XVI.—XVIII. вв. На основѣ примѣровъ
показавъ, что нашѣ дѣды знали знаменито по руськи писати, а
то деколи о много лѣпше и красше, якъ люде нашего часу. Ка-
тегорично заявляє: «Передъ двастопятыдесятьма роками красше
и розумнѣйше писалось у насъ, якъ теперь . . .» (стор. 8.) и всѣмъ
русинамъ радить обновити тоту руську литературу, котру роз-
почали нашѣ прадѣды (стор. 15.).

Въ исторично-литературной працѣ **«З старшої письменности
угорьской Руси»³⁾** звернувъ Стрипський увагу на руськѣ перво-

¹⁾ Пр. Ци языкъ народа бѣдный? Карпатска Недѣля, Унгарь, 1941 (VII), ч. 11.
Кто бы менѣ помагавъ въ помноженю словаря? Карпатска Недѣля, 1942. ч. 7.

²⁾ Наука, 1907, ч. 10—29, и окреме Унгарь, 1907.

³⁾ Записки Наукового Т-ва имени Шевченка. Львѣ, 1914 (CXVII—CXVIII),
179—195.

друки: Катехизисъ де Камелиса, на его-же Букварь, якъ такожь на азбуку Олшавського Елемента (Начало письменъ). Стародруками (Стрипський занимався на сторонкахъ печати частѣйше.¹⁾ Сюды относятся его працѣ относительно историчныхъ записей (Угроські літописні записки, Покрайні записи, якѣ використавъ и опубліковавъ И. Панькевичъ,²⁾ Гдѣ документи старшей исторіи Подкарпатской Руси³⁾ и т. д.)

Ядоргъ Стрипський звертавъ увагу не только на культурну исторію русиновъ, але и на мадярську и словацьку. По мадярски и по словацьки написанѣ студіѣ дають новѣ причинки до выясненя многихъ спорныхъ и неясныхъ вопросовъ въ исторіи дотычныхъ литературъ. Изъ муравельною прилѣжностю и точнымъ методомъ науки кладе цеглины до цеглины до подвалинъ науковыхъ проблемъ. Его знаня изъ словацькой филологіѣ указують на широку орієнтацію и основное понятя проблемъ словарныхъ и филологическихъ неточностей у словацькихъ ученыхъ на полю исторіѣ словацького языкознанства.⁴⁾

Стрипський занимався збираньемъ и публикованьемъ етнографичныхъ матеріяловъ. Доки Ю. Жатковичъ, Т. Злоцький, М. Немешъ и иншѣ нашѣ етнографы только публиковали етнографичный матеріалъ, не додаючи майже жаднѣ коментарѣ, Стрипський тутъ показався яко першорядный аналитикъ и поровняющий етнографъ.⁵⁾

Въ часѣ свѣтовой войны угорское правительство повѣрило Ядора Стрипського выдаваньемъ журнала «Ukránia». Журналь мавъ на цѣли познакомльовати мадярский народъ изъ житьемъ украинцевъ, зъ ихъ исторією, литературою и культурою. Стрипський се завданя выповнивъ якъ найточнѣйше и дуже докладно.

¹⁾ Ци была друкарня въ Грушовѣ? Зоря, Унгваръ, 1942 (II), ч. 1—2, стор. 5—34. A hazai rutének legrégebb nyomtatványai, Magyar Könyvszemle, Bp., 1911, 117—131, 243—262; Szegedi Gergely énekeskönyve, Bp., 1911, 8°, 232. A görög liturgia legrégebb magyar fordítása. Jegyzetek a görög kultúra.... Bp. 1913, 113—175.

²⁾ Покрайні записи на подкарпатських церковних книгах. Науковий Збірник Просвѣты, Ужг. 1929 (VI), стор. 129—196. Изъ рукопису Стрипського публікую Панькевич 32 записей.

³⁾ Ужгородъ, 1924. Велика часть межевыхъ назвъ, котрѣ были публикованѣ Петровымъ (Карпаторусскія межевыя названія изъ пол. XIX и изъ нач. XX. в. Прага, 1929, 8°, 220) належать Стрипському. Збираньемъ межевыхъ назвъ Стрипський занимався уже въ 1907. р. и на его закликъ до редакціѣ Науки зачали присилати матеріалъ, котрый частинно бывъ тамъ опублікованный. Пр. Біленький (Стрипський) изъ села Руськое, Берегъ, Наука, 1907, ч. 9. Иванъ Лоцуга изъ Кленового, Наука ч. II, Старый гайникъ изъ Новоселицъ, Наука, ч. 12, М. Вадасъ изъ Линець, Наука, ч. 13 и т. д.

⁴⁾ Библіографію его словацькихъ и мадярскихъ студій изъ обсягу филологіѣ и исторіѣ литературы диви въ нашей Подкарпатской Загальной Библіографіи, отдѣлъ Исторія литературы, Зоря, Унгв., 1942 (II), ч. 3—4. стор. 465—466.

⁵⁾ Спись етнографичныхъ працъ Стрипського опубліковали мы въ Подк. Загаль. Библіографіи, отдѣлъ Етнографія, Литературна Недѣля, 1943 (III).

На сторонкахъ сего журнала появилось багато перекладовъ изъ украинской литературы, статѣ изъ исторіѣ и господарского жита Украины. Интересный бывъ и другой часопись редагованный Стрипськимъ: »Русько-Країнська Правда«. Часопись выходивъ въ 1919. роцѣ и финансавало его угорское правительство. Новинка редаговалася дуже интересно: легкий стиль и оригинальный правопись. Газета носила на собѣ характеръ самого редактора. Она не была чисто политичною газетою, бо кромѣ политичныхъ статей и вѣстей, редакторъ (Ядоръ), публиковавъ багато матеріалу изъ устной народной словесности, старой нашей литературы и поезій. Подававъ обширнѣ культурнѣ рефераты.

Не менше важна есть дѣяльність Ядора Стрипського на литературномъ полю. Перший его литературный творъ появився въ 1897. р. и то перекладъ вѣрша Стефана Руданського »Повій вітре«. Отъ сего часу ажъ по днесъ Стрипський не перестаетъ перекладати на мадярскій языкъ изъ украинского и великорусского языковъ.¹⁾ Облюблеными поетами до перекладовъ были: Шевченко и И. Франко, а изъ великорускихъ Лермонтовъ. Переклавъ Стрипський на мадярскій языкъ и знаменитый епосъ »Слово о полку Игоревом«. Всѣ переклады Стрипського вызначаються высокою поетичностью и красою мадярского языка. Перекладчикъ не придержовався всюды рабско самого оригинала, але по потребѣ стилю и душевныхъ эмоцій самого оригинала отповѣдно отдававъ мадярскимъ языкомъ. Его переклады на многихъ мѣстахъ такъ досконалѣ-относно оригиналу, что мимоволѣ насуваеся пересвѣдченя, что такѣ переклады може дати только знаменитый поеть. Переклады Стрипського тому удалися такъ досконало, бо перекладчикъ оригиналъ переживавъ: розумѣвъ боль и стремлѣня автора, вповнѣ отгадавъ таемницѣ красы украинского и мадярского языковъ.

Писавъ Стрипський вѣршѣ и оповѣданя на руськомъ языкѣ. Помѣщовавъ ихъ въ Недѣлѣ, Науцѣ и Русько-Краинской Правдѣ.

* *
* *
*

Особливое мѣсто въ нашомъ письменствѣ початку XX. в. занимають письменники, котрѣ хоть мали менший письменницький

¹⁾ Rudanski: Repülj szellő (Magyar Szemle, 1897. 18 sz.), Franko Iván: Polujka (Pesti Hirlap); A veres zsidófiú története (Bp., 1916, 16°, 54. До світла); A ceruza (Erdélyi Hirlap, 1907.); Jó kereset (Добрий заробіток. Erdélyi Hirlap, 1907. Kelet, 1900, 2 sz.); Az én szecskavágóm története. (Моя січкаря. Erdélyi Hirlap, 1907.). Stefánik: Az aláírás (Pesti Hirlap, 1909). Régen volt (Pesti Hirlap, 1909); Csehov: Zavarban (Kelet, 1900, 20. sz.); A műtárgy (Kelet, 1900, 23 sz.). Kocjubinszki: Az ötös arany (Erdélyi Hirlap 1907.); Enek Ihor hadairól és a palóckról (Bp., 1916, 16°, 54). Sevcsenko Tárász: Kvitkához (Ukránia, 1916, 7—8 sz. 150—151); Végrendelet (Ukránia, 1916, 3—4 sz.). Telnek, mulnak (Ukránia, 1916, 3—4. sz.). Az utolsó üzenet. (Зановит. Pesti Napló, 1914. X. 18.); Lermontov: Historiás Enek. . . . Bp., 1924, 16°, 24; Bogdánovics Maxim: Jézus és a hegedős. (Napkelet, 1939, 7. sz. 50—52); Két sárosi ruszin népballada (Napkelet, 1939, 1. sz. 12—14.). Csajkovszki András: Az írógép (Erdélyi Hirlap, 1907, 130. sz.).

талантъ, своею пильностью и любовью до своего народа причинялися до ширеня народного образования, культуры и литературы. До такихъ належать:

ИВАНЪ МИГАЛКА. Родився 1863. р. въ Вульховцяхъ. Походивъ изъ дворянской родины. До народной школы ходивъ въ Вульховцяхъ и Тячовѣ. Якийсь часъ бывъ помощнымъ учителемъ, а потомъ ступивъ до угварской гр. кат. учительской семинаріѣ. Про недостатокъ грошей и поддержки своихъ родичовъ покинувъ семинарію и пошовъ за помощного учителя до Широкого Лугу. За пару лѣтъ финансовъ обставины его полѣпилися и вернувся назадъ до семинаріѣ, по сконченю котрой учивъ въ Ниж. Калнахъ, отъ 1895. р. въ Терновѣ. По 1819. р. достався до Унгвара яко школьный инспекторъ.

Иванъ Мигалка черезъ цѣлое свое житя практично и писемно показавъ на великое нещастя руського народа: на пянство и жидовскѣ упиры. Въ популярныхъ статяхъ, оповѣданяхъ и вѣршахъ боровся за тверезое житя, боровся противъ корчмы, пянства и жидовскихъ пѣвиць. Напоминавъ русиновъ, чтобы отъ жидовъ не зычали грошѣ, не марнили свой маетокъ и заработокъ, але чтобы куповали книжки, училися и закладали дружества. Кромѣ того бывъ сильнымъ оборонцемъ гр. кат. обряда и въ 30-ыхъ рокахъ остро выступавъ противъ схизмы.

Въ оповѣданю **»Гриць спѣвакъ жидовский слуга«** (примѣрна казка)¹⁾ авторъ оповѣдае, якъ Гриць служивъ въ жиды Бороха, котрый его обманьовавъ и не хотѣвъ ему заплатити заробленѣ грошѣ. Послѣ сего реалистичного вступу авторъ переходитъ на казочный мотивъ про червену сопѣлку, при помочи котрой достае своѣ заробленѣ грошѣ. Конецъ мае моральное заключеня: най русины запишуться въ християнскѣ товариства, учаться, читають новинки, а до корчмы най не ходять. Такой мають характеръ майже всѣ его оповѣданя.²⁾ Противъ пянства и за тверезость бореса и въ своихъ вѣршахъ. У вѣршѣ до **»Науки«**³⁾ оплакуе бѣдность села, бо п'е, ходитъ до корчмы, котра есть пекельнымъ чортомъ. Въ многихъ вѣршахъ звертае увагу на гигиеничнѣ обставины руського народа и напоминае якъ мають одягатися, ѣсти и пити (пр. **»Соколы здоровля«**.⁴⁾ Писавъ вѣршѣ и на случайнѣ темы: на свадьбу, крестины, именины и часто передруковавъ ихъ.⁵⁾

¹⁾ Мѣсяцословъ на 1910. годъ, стор. 76—80. Передрукованый въ Календарѣ Унію на 1931. рокъ, стор. 71—74.

²⁾ Пр. **»Якъ гостыли жиды у старого Гершка«** (Мѣсяцословъ на 1909. годъ, стор. 71—76); **»Якъ научився жидъ жону честовати«** (Мѣсяцословъ на 1907. годъ, стор. 76—78; **»Добрый подвигъ«** (Наука, 1898, ч. 22—24) и т. д.

³⁾ Наука, 1897, ч. 4—6.

⁴⁾ Мѣсяцословъ на 1945. годъ, стор. 14—15.

⁵⁾ Изъ многихъ вѣршовъ пригадуеме: Пѣснь на веселю (Наука, 1897, ч. 7); Бѣда съ бѣдою (Наука, 1897, ч. 12); Жидъ и корчма (Наука, 1901, ч. 22); До науки (Мѣсяцословъ на 1908. рокъ, стор. 30—31); Наука е свѣтъ (Наука 1913, ч. 1); Искреннее слово Подкарпатскимъ Русинамъ (Мѣсяцословъ на 1920. годъ, стор. 26—27); Народна свобода (Руська Крайна, 1919, ч. 17—18); Схизма на Подк. Руси (Миссійный Календаръ на 1937. рокъ, 118—121).

МИХАИЛЬ НЕМЕШЬ мае заслуги въ нашомъ письменствѣ въ першой мѣрѣ яко этнографъ.

Родився 1842. року въ Колодномъ отъ бѣдныхъ родичовъ. Уже въ молодости проявивъ неввычайнѣ способности до науки и тяжкими житевными мизеріями добывся 1862. року до учительского курсу въ Унгварѣ. Послѣ absolvованя учительовавъ въ Н. Нересницѣ, Дуловѣ и Углѣ. Вже въ рокахъ учительского курсу збиравъ этнографичный матеріалъ, який помѣщовавъ въ газетахъ »Учитель«, »Свѣтъ«, »Карпатъ«, а потомъ въ »Наука«. Kelet, Máramaros, Máramarosi Híradó, Ethnographia, и т. д. За своѣ численѣ этнографичнѣ матеріалы и статѣ 1895. рока стався членомъ Угорского Этнографичного Т-ва.

Про Немеша, яко про этнографа, можеме сказати, что онъ этнографичный матеріалъ подававъ своими словами. Лише тутъ-тамъ для близшого поясненя або заакцентованя важнѣйшихъ эпизодовъ подававъ въ знакахъ наведена дословно. Не мудруе, але подае своими словами такъ, якъ ему оповѣдали и якъ то »очевидцѣ« пояснюють. Розумѣся, писанѣ они зъ цѣлью поучити. Въ статѣ »Народнѣ поговорки«¹⁾ пише про »повѣтрулѣ«, чорнокнижники, громъ (пр. чому Ілія громомъ б'е). Этнографичный записъ »Двоедушники«²⁾ изъ углянскій долины мае особливо велику цѣну, бо до того часу про се никто не писавъ. Говорить тутъ про ночники, вовкуны и босорканѣ. Въ статѣ »Руцанска долина«³⁾ попробовавъ Немешъ подати загальный переглядъ характеру ноши, звычайу и бесѣды сей долины. чтобы, якъ онъ самъ каже, звернути дослѣдниковъ на сей изъ людознавчого боку занедбанный край. Описуе народнѣ звычаѣ подчасъ великихъ святъ (пр. забавы дѣвчатъ »Чинчида« и »Бльышка« на велигденъ въ Углѣ⁴⁾) и публикуе народнѣ баллады.⁵⁾ Якъ и Мигалка, такъ

1) Наука, 1911, ч. 30.

2) Наука, 1911, ч. 43.

3) Наука, 1907, ч. 33—36.

4) Kelet, 1889, 16 sz.

5) Пр. балладу про Марусю (подъ назвою Народна пѣсня изъ Уйбарова. Наука 1911, ч. 22. Варіянтъ сей баллады помѣщенный въ Литературной Недѣлѣ.) Зъ помежи многочисленыхъ дальшихъ этнографичныхъ праць Немеша важнѣйшѣ: Описание народной свадьбы въ Углѣ (Крестный Мѣсяцословъ на 1891. годъ); Старинный монастырь въ Углѣ (Наука, 1906, ч. 45—46); У насъ такъ не было (Наука, 1898, ч. 18—25, и роч. 1899); Давныя спѣванки изъ Марамороша (Наука, 1898, ч. 24—25); Углянскій монастырь и хлѣбъ лычанный (Наука, 1901, ч. 21—22); Богато писавъ и по мадярски. Спись по мадярски написаныхъ этнографичныхъ праць Михаила Немеша диви въ Подкарпатской Загальной Библиографіи отдѣлѣ Этнографіа (Литературна Недѣля Подк. Общества Наукъ, Унгв., 1943 (III), ч. 3, изъ дня 1. фебруара 1943). На семь мѣстѣ мушу запречити твердження Евгенія Недзѣльского, что »Ему (т. е. Немешови) принадлежитъ цѣлый рядъ статей историческаго и этнографическаго характера. . . .“ Очеркъ карпаторусской литературы, стор. 270). М. Немешъ не написавъ ани одну историчну статью, бо пр. статя »Углянское епископство“ мае этнографичный характеръ. Тоже этнографичный характеръ мае и статя »Старинный монастырь въ Углѣ“.

и Немешъ писавъ статѣ на соціалнѣ темы, особливо про п'янство и тверезость. Однакъ Немешъ, яко добрый знатокъ нашой народной словесности, въ своѣ статѣ вплѣтае много и рознѣ легенды, оповѣданя и пословицѣ про пяницѣ и паленку.

А. КЕЛЛИЙ належить до одныхъ изъ найкрасшихъ руськихъ поетовъ поч. ХХ. в. Про его житя зъ недостатку житеписныхъ джерель до теперь ничѣ не знаеме. Одно есть певное, что бывъ священникомъ мункачевской епархіѣ, а на литературное поле выступивъ окомъ 1907. року. Першѣ его вѣршики (пр. »Безъ Бога ни до порога«) мають религійно-поучный характеръ, а языкъ его мѣшаный. Однакъ читаються легко и свѣжо, бо рядки красно римують. Въ дальшихъ своихъ вѣршахъ (пр. »Христось воскресъ),¹⁾ а головно въ перекладахъ на руський языкъ, сильно приближился до народного языка, а мотивы набирають реалистичнѣ формы, религійный мотивъ звязуе изъ житемѣ. Богато перекладовъ на руський языкъ поезіѣ Александра Петефія. Деякъ переклады дуже вмѣль и мистецькѣ. Пр. перша и друга строфа перекладу Петефія »Зазвонили уже давно на вечерѣ...«²⁾ звучить такъ:

Зазвонили уже давно
На вечерѣ...
По селѣ мирѣ, кто бы ходивъ
Тутъ теперь.
Лемъ я кожу глядаючи
Собѣ сонѣ,
Але дарьмо — все обыйде
Мене онѣ.

Мѣсяць вийшовъ, свѣтять ужѣ и
Звѣздочки;
Такъ блестяться, якъ оченька
Дѣвочки.
Природа спить, всяды тихо
Мирѣ, покой... и т. д.

Або изъ словацькой поезіѣ:

Чорнѣ горы, превысокъ,
Коли васъ залишу?
Чорне дѣвча, миле дѣвча
Коли тя увижу... ?

Богато писавъ, головно на любовнѣ мотивы, по мадярски.³⁾

ВАСИЛЬ МАТЯЦКОВЪ тоже належавъ до гарды письменниковъ, котрѣ групповалися около Науки и Мѣсяцослововъ Уніо.

Родився 1861. р. въ Комятахъ Угочанской жупы. Середнѣ школы и богословскій лицей скончивъ въ Унгварѣ. Якъ священникъ дѣйствовавъ въ Пистряловѣ, въ Крае. Быстромъ и 16 лѣтъ въ Требушанахъ (Марамошѣ). Померъ въ 1918. роцѣ.

¹⁾ Свобода. 1923, ч. 13.

²⁾ Мѣсяцословъ на 1909. годъ, стор. 70.

³⁾ Тамже.

На початку своей поетичной дѣяльности захоплювався релігійными сюжетами и его поезіѣ переповненѣ мистичнымъ свѣтоглядомъ. Стилъ тяжкій и до конца жита не виробивъ его. Декотрѣ его вѣршѣ отблискують своеродный патріотизмъ (пр. »Угро-рускій землякъ«.¹⁾ Майже не появилися Мѣсяцословъ або рочникъ Науки, де бы Матяцковъ не помѣстивъ хоть одну поезію або оповѣданя.²⁾

ИЗИДОРЪ БИЛАКЪ, пильный збирачъ народныхъ пѣсень и привычаевъ, писавъ тоже и поезіѣ. Въ своихъ поезіяхъ наподоблювавъ народнѣ пѣснѣ.

Народився 26. мая 1889. року въ Лисичовѣ (Мараморошѣ), де его отецъ бывъ учителемъ. Учительску семинарію скончивъ въ Унгварѣ, а Высоку Школу для профессоровъ горожанской школы въ Будапештѣ. Въ 1919 .р. бывъ покликаний за школьного инспектора до Министерства Руськой Краины. Тутъ онъ написавъ много статей и пропагандійныхъ брошуръ, котрѣ въ десяткахъ тысячъ примѣрникахъ ширялися межъ руськимъ народомъ. Послѣ ликвидованія першого Руського Министерства, Билакъ бывъ именованый яко проф. горожанской школы въ Пецел-у (коло Будапешту).

Першѣ его писаня зачали появлятися отъ 1908. року на стонкахъ Науки и Календаревъ. Его литературна дѣяльность есть богата. Писавъ поезіѣ, оповѣданя, этнографичнѣ и политичнѣ статѣ. Также бывъ пильнымъ сповработникомъ мадярскихъ часописовъ: *Görög Katholikus Szemle*, *Uj Nemzedék*, *Nemzeti Ujság*, *Kárpáti Vasárnap*. Его руськѣ стишки, зобранѣ народнѣ пѣснѣ и приповѣдки были выданѣ въ 1926. роцѣ въ Унгварѣ подъ назвою: »Жаворонокъ«.³⁾ Кромѣ того на руський языкъ перекладавъ мадярскѣ вѣршѣ Виктора Долмадія, котрѣ потомъ выдавъ окремною зборкою подъ назвою: »Воскреснема«. Изъ этнографичныхъ его работъ заслугують увагу: »*Dolha és vidékének néprajza*«⁴⁾ написану разомъ изъ Ядоромъ Стриписькимъ и коротка статья »Кое что о закопаныхъ грошахъ«.⁵⁾ Въ сей послѣдней стати, де говориться про народное вѣрованя о закопаныхъ грошахъ, авторъ ставитья до сего вѣрованя дуже вѣрожо и называе

¹⁾ Наука, 1900, ч. 3—4.

²⁾ Значеня Матяцка якъ поэта докладно проанализовавъ Е. Недзѣльскій (Очеркъ карп. рус. литературы, стор. 272). Тойже вычисляе деякѣ его вѣршѣ. Яко доповненя подаю тутъ пару дальшихъ вѣршовъ: „Молитва“ (Мѣсяцословъ на 1912. годъ, ст. 29); Красота Божьей Матери (тамже, стор. 25. Есть се перекладъ, але авторъ не подае, изъ якого языка); Къ русскимъ юношамъ (Наука, 1900, ч. 9); Путь къ жизни (Тамже, ч. 13); Весенняя пѣснь (Наука, 1901, ч. 13); Пѣсни общественныя (Наука, 1903.). Писавъ Матяцковъ и оповѣданя. Пр. „Лѣсная пѣсенница“ (Наука, 1900, ч. 16 и дальше).

³⁾ Жаворонокъ. Собраніе русскихъ пѣсней и пословицъ подкарпатскаго народа. Собравъ: Исидоръ Билякъ, школьный инспекторъ. Изданіе Юлія Фелдешія. Ужгородъ, 1926, м. 8, 160.

⁴⁾ Magyar Nemzeti Muzzeum Értesítője, Вр., 1915 és 16.

⁵⁾ Наука, 1911, ч. 28.

народнѣ вѣрованя глупотами. Етнографичный матеріаль бере изъ сѣль Лисичова, Кушницъ, Керецкихъ и Березнику.

Изъ иншихъ письменниковъ той doby, котрѣ кромѣ науковыхъ и религійныхъ писанъ полишили за собою слѣдъ и изъ красного письменства, заслугуютъ уваги слѣдующѣ: **Юлій Чучка**, першій редакторъ Науки и авторъ многихъ популярныхъ статей въ Мѣсяцословахъ, котрѣ тоже онъ редаговавъ. Десь въ 1900 р. переселився въ Америку. Изъ его оповѣданъ треба згадати историчное оповѣданя изъ часовъ Ракоція »Василь Пузнякъ«. ¹⁾ Василь Пузнякъ по пересвѣдченю вступае до рядовъ куруцовъ и тамъ досягае великой чести. Коли вернувся изъ войны до дому, хоче жити спокойнымъ житьемъ, але не дае ему покою жидъ Фаерштайнъ. Жидъ его заголошуе, а Пузнякъ мусить втѣкати въ горы, де стаеся злодѣемъ. Войско его обкружае и вбивае егѣ. Въ семъ оповѣданю авторъ больше разъ подчеркнувъ вѣрность русиновъ до Угорщины. Оповѣданя написаное на основѣ народн. переказу про Пузняка. Найкрасша есть частина перша, а головнѣ вступъ, де подае прекрасный описъ природы. Кромѣ сего историчного оповѣданя извѣстное его побутовое оповѣданя »Кого сорока на хвостѣ принесла«. Въ Календаряхъ и Мѣсяцословахъ, котрѣ редаговавъ Чучка, есть больше оповѣданъ изъ початкуючими буквами Ю. Ч. або Ч. Однакъ категорично не можно сказати, что авторомъ ихъ есть Чучка. **Юлій Дрогобецький**, якийсь часъ редакторъ Мѣсяцослововъ и Келету, полишивъ за собою красное оповѣданя »**Коли я першій разъ читавъ вѣрую**«. Думаю, что се оповѣданя въ оригиналѣ было написаное по мадярски.²⁾

* * *

Читаючи плоды нашихъ письменниковъ отъ початку ХХ. в. видиме, якъ они зроджуютьсѣ, розвиваютьсѣ и здоконалюютьсѣ. Большая часть писанъ была призначена для широкой версты читающей лублики. Тому старалися писати легкимъ стилемъ и оминали широкихъ описовъ. Не одинъ изъ нихъ мавъ незвычайный поетичный и письменницький талантъ, однакъ про недостатокъ литературныхъ органовъ и отповѣдной на руськомъ языкѣ лектуры не могли его вповнѣ развити и здоконалити. Тому поетичнѣ образы слабенькѣ, наивнѣ и примитивнѣ. Природныхъ картинъ майже не есть. А что надае симъ творамъ лит. вартость, се бесѣда и думаня поодинокихъ дѣвевыхъ особъ, котрыхъ деколи изъ шевностью можно даже и локализовати до поодинокихъ нашихъ околицъ.

Незвычайно сильно вражае насъ зъ тогочасной литературы покоря. Покорный поеть, покорный редакторъ, покорный герой, покорнѣ и самѣ читачѣ, до котрыхъ всѣ звертаютьсѣ тоже изъ покорю. Смѣлого выслову не видиме. Противъ своей судьбы герой въ оповѣданю не бореса, але покоряса ей.

¹⁾ Мѣсяцословъ на 1897. годъ, стор. 43—47.

²⁾ Szent Gyula Naptár az 1892-iki évre, 86—91.

Негативно выходить наша литература початку ХХ. в. и зъ стороны тематики. Повѣстярѣ и поеты майже не выходили поза темы изъ каждоденного жита. Жидь корчмарь, священникъ, кураторъ, звонарь, неотесанный циганъ, хитрый коваль и пару легендарныхъ историчныхъ особъ и майже вычерпали мы геро-евъ нашей литературы поч. ХХ. в. Коли бы не жидь пѣявица, то жита русина было бы идиличное. Тутъ-тамъ зачѣпляеся жита русина въ Америцѣ, але то жита есть мизерное, бо все его тягне до дому. Ци русины того часу мали высшѣ идеалы, культурнѣ и художнѣ стремлѣня, изъ красного письменства того часу не видно. Бѣдность тематики нашей литературы спостерѣгали и того-часнѣ критики. Ядоръ Стрипський въ письмѣ до редактора Келету¹⁾ зглядно тематики въ нашей литературѣ подавъ деякѣ своѣ замѣтки: »Сколько маеме людей у насъ, котрѣ бы могли порядочно писати якъ повѣстярѣ. Однакъ ани пробы не видиме, что-бы ктось занявся такимъ вопросомъ, якъ жита интеллигенціѣ. Сеся тема до теперь не есть порушена. Хоть жита и боротьба стародавнихъ поповъ, ихъ бѣднота и отношена до вѣрниковъ, звычаѣ, положена учительства на селѣ, отпуста, 1000 флорентовъ кавціѣ, вдовицѣ, положена цивильствъ и ихъ змагания и т. д. всѣ суть добрыми темами. У насъ тяжко бы найшовся подобный до Йокая, однакъ письменникъ пр. середного калибру, коли вже маеме и поетовъ, то напевно найшовся бы. Або коли бы спостерѣгъ народное жита, сколько темъ, сколько насолоды...«

Такое литературное желаня поодинокихъ нашихъ письменниковъ доброго смаку было сповненое только частинно. Повѣстярѣ и поеты на початку ХХ. в. сильно захопилися устною народною словесностью. И сей етнографизмъ есть однимъ изъ найхарактеристичнѣйшихъ прикметъ письменства сей doby. Поеты и повѣстярѣ перероблюють и наслѣдують народну поезію. Однакъ наслѣдовати народну творчость може только такой письменникъ, котрый всесторонно, доконало знае народный языкъ и душевно вжисея въ ту поезію. Нашѣ письменники сего часу не вглубилися до сути народной творчости и наподобляли еѣ только по зверхной формѣ. Они не были въ силѣ розвязати красу народ-ной поезіѣ и не видно той поетичный розгонъ за поетичными образами, якъ якразь суть тыми прикрасами устной словесности, якѣ еѣ характеризують и надають ей специальну красу.

Всѣ сесѣ недостатки не означаютъ, чтобы мы тыхъ письменниковъ откинули и пустилися на нихъ мѣрою нынѣшней критики. Величезна ихъ заслуга якразь въ томъ, что свою увагу звернули на народну словесность, на ту керницю, котра давала и дае наибольшѣ импульсы и въ свѣтовой поезіи наслѣдуючи народну поезію. Что имъ не удалось вытворити взорцевъ або классичнѣ рѣ-

¹⁾ Kelet, 1900, ч. 23.

чи, не есть причиною, чтобы мы теперь на них махнули рукою або назвали ихъ »опуртинистами«. Знаеме, что зачатокъ есть найтяжший и якразь сей періодъ въ нашей литературѣ есть початкомъ дѣйстной народной литературы.

Lelekács Miklós:

A XX. század eleji kárpátaljai ruszin irodalom

A XX. század eleji ruszin irodalom a kritikusok részéről nem részesült kellő figyelemben. Ennek oka talán egyrészt abban keresendő, hogy nem volt elegendő számú szakemberünk, másrészt a források eléggé hozzáférhetetlenek. E hézagnak ha csak részbeni pótlása céljából is a szerző e korszak ruszin irodalmának méltatását tűzte ki tárgyául.

Elsősorban azon lapokat veszi vizsgálat alá, amelyekben e kor irodalmi termékei jelentek meg. Ruszin nyelvűek: Nauka, Negyilyá, Szelo, a kalendáriumok; magyar nyelvűek: Görög Katholikus Szemle, Kelet, Felvidéki Sion. A Nagy Szent Bazil Társulat feloszlata után bizonyos mértékig az Unio nyomda-vállalat töltötte be az irodalmi társaság szerepét. A fent említett lapokon kívül a ruszin írók a különböző magyar szaklapokban jelentették meg műveiket.

Mintegy ilyen bevezetés után a cikkíró áttér a XX. század eleji egyes fontosabb írók irodalmi és tudományos munkásságának értékelésére. Így bemutatja Zsatkovics György Kálmánt, mint történészt, etnográfust és műfordítót, Zloczky Teodort, mint költőt és etnográfust, Legeza Irént, mint elbeszélőt, Sztripszky Hiadort, mint ruszin kultúrtörténészt, nyelvészt, etnográfust és fordítót, Mihálka Jánost, mint költőt, kultúrharcost, tevékeny részesét az alkoholizmus elleni küzdelemnek, Nemes Mihályt, mint etnográfust stb.

Cikkét a szerző általános jellemzéssel és értékeléssel fejezi be. Kimutatja ezen irodalmi termékeknek árnyoldalait is mint: a szűk témakör, a népköltészetnek gyenge utánzása, az eszmevilág szegénysége.

А. Изворинъ :

Сучаснѣ руськѣ художники

(Докончена.)

V.

Адальбертъ Ерделѣй. Трибунъ нового малярства. Портреты — »моральнѣ двойники«. Значеня позы и жеста въ жанрѣ. Новое оформленя краевидя. Безконечно впередь!

Бокшай и Ерделѣй... Въ житю сучасного малярства на Подкарпатю сѣ два имена нерозрывно звязанѣ одно зъ другимъ, якъ имена одной фирмы: »Смитъ и Вессонъ«. Правда, Бокшай и Ерделѣй — суть также фирмою нового руського художества. Одновременно и разомъ они начали збирати старшихъ коллегъ, разомъ организовали суботно-недѣльну школу малярства въ Унгварѣ, разомъ наставляли и будили до житя новое поколѣня малярѣвъ, разомъ добывають они славу родному краю и всетаки, якъ мало спольного въ ихъ творчой сущности! Бокшай, взявши нову манеру, нерозрывно звязавъ себе зъ мистецтвомъ минувшины, провѣривъ свое достиженя и укрѣпивъ его. Свѣтъ Бокшай — лежить на зовнѣ, якъ объектъ; чимъ глубший и задумчивѣйший художникъ, тымъ нѣжнѣйше и доконалѣйше разумѣ онъ правду свѣта, переломлену черезъ призму душѣ и чувства художника. Дорога Бокшай логична и закончена. Не такъ легко, однако, зважити результаты творчости Ерделѣя, а тымъ больше, напередъ угадати его эпилогъ!

Адальбертъ Ерделѣй родився въ Кленовой, въ 1891. роцѣ. Предки его зъ родины Гриць, были типичными представителями руськой сельской версты и на нихъ часто отзывается художникъ, для оправданя свого культивованя сельской темы. Художественнѣ способности Ерделѣй выказавъ уже въ гимназїи, отки перейшовъ до академіѣ мистецтвъ въ Будапештѣ (1911—1916. рр.), де особливо впливавъ на него проф. Кароль Ференцій. Докончивши академію въ часѣ войны, Ерделѣй ледвы дочекався еѣ

конца, чтобы продолжить образования. Как учитель рисования, он до 1932 г., больше сам учится, как выкладывает. В 1922—1926 г. он пребывает в Мюнхене, в 1927 г. ездит в Италию, потом в Польшу, Швейцарию и Вену, а в 1929—1932 г. он достигает пранищ своих желаний — Парижа, где окончательно вступает в штупц новых малярских отхилок, пребывая в художественной колонии Гаржильес, на Елисейских полях. Отси он наживив и Брюссель. Всюду он выставляет свои творения и пользуется уважением. В 1929 г. Ерделей и Бокшай домоглися основания публичной школы рисования в Ужгороде и отси началось систематическое влияние Ерделея на молодое поколение. Цѣла русская художественная молодежь, из которой несколько особей уже сами докончили специальное образование, без оглядки на свои отхилки, одногласно утверждают, что пробудив в ней художественное стремление и зворушена — Ерделей. В 1931 г., Ерделей быв избраным першим, а потом и майже безперемѣнным председателем «Общества деятелей изобразительных искусств на Подкарпатской Руси». Тут он быв не только организующим, но также постоянно побуждающим фактором. Он доводит требования комисиѣ жюри очередных выставок до необычайной строгости, он абсолютно не хочет числиться изъ смаком провинциальной публики, на верниссажах он выступает как трибун новой штуки, пристрастно и рѣшающе, настолько, что и декоративные его статьи, обвиняющие общественную художественную застоялость, взагалъ не могли быти опубликованы. Новая художественность для Ерделея есть аксиомой и, как аксиоме, он и проголошает дороги новой малярской творчости: «В каждой крайней штуке мае свой направляющий и показывающий дорогу единицу, котрая и вѣдут за собою новое поколение. В Париже, где творится свѣтовый напрямъ, вѣде лишь пять-шѣсть единиц. Представителем фигурального утрирования есть Ванъ Донгенъ, размаху — Вламминкъ, вибрующей барвистости — Дюффи, нѣжно-блѣдыхъ блесковъ сѣрости — Утрилло, синтетичной равновѣгии сѣро-бурыхъ тоновъ — Модигляни, силы линий — Фуита, и типичного нового классицизма, або неоклассицизма — Дерень. Сей художественный напрямъ захопив майже цѣлое поколение, но кульминационной точкой магического художества есть Сезаннъ. — Нынѣшнимъ нашимъ направляющим огнищемъ суть Аба Новакъ и Сеньи». ¹⁾ Бокшай звертаетъ уважение молодежи на старыхъ мастеровъ, Ерделей про нихъ не упоминает. Се зовѣмъ не значить, что въ легковѣрномъ фанатизмѣ онъ ихъ — по футуристичному — «скидае зъ ваги сучасности». Двадцать лѣтъ науки самого Ерделея, при его способностяхъ принимать и присвойовати, суть за порукою того, что онъ не противъ школы минувшины, однако онъ не може згодитися зъ

¹⁾ Erdélyi Béla: Az ungvári művészeti hetek „Зоря—Hajnal“ Унгварь, 1941., чис. 1—2., стр. 169.

*Адалбертъ Ерделій: Николай Козма.
Erdélyi Béla: Kozma Miklós.*

тымъ, чтобы малярство не стремѣло впередъ, если житя свѣта — есть постояннымъ рухомъ, переменною и породженьемъ нового! — »Въ моей художной творчости — заявляе Ерделѣй — отбиваея вся сущность мого бытя. Постоянное безпокойство, вѣчное зворушеня, и се я хочу высказати въ творчости. Способъ и гармонія высказованъ мѣняются. Змѣняея все кругомъ мене, тому змѣняюся и я. Якразъ себе я хочу найти въ семь постоянномъ квашеню и безпокойствѣ. Вѣрю, я самъ об'ектъ того, что твориться въ природѣ и людствѣ. Я постоянно глядаю все нову перспективу и новый духъ. Съ глубоки вънутрѣшнѣ цѣли и сложнѣ душевнѣ станы я хотѣвъ бы захопити, художественно порозумѣти, оформити и упростити. Тому я малымъ хочу сказати многое«.¹⁾ Чтобы сохранили об'ективность въ нашомъ посужденю про Ерделѣя и его творчость, приведемъ цитаты двоихъ особливо уважныхъ до него и грамотныхъ критиковъ. Отъ, что писавъ въ 1935. р. Ст. Илекъ: »Проф. Адальбертъ Ерделѣй ширитъ неспокой художного духа въ его постоянномъ гляданю. Только за тотъ часъ, якъ я его знаю, онъ приблизно три разъ змѣняея. Се значить, что сама природа и сущность сего художника мѣняея, мѣняея разомъ зъ многовидностею, котру онъ постигае кругомъ и котру рѣшае... Ерделѣя мы добре знаеме, критики про него писалися и у насъ и за границую, но я уважаю своимъ обовязкомъ звернути лишь увагу на то, что онъ посправдѣ есть байроновско-манфредовскимъ »Spirit of the chain less mind«, вѣчно-глядающимъ духомъ, и видавъ, правдивою цѣлю художника есть, глядати и творити до конца житя«.²⁾ Рѣкомъ позднѣйше, про Ерделѣя писавъ Я. Затлоукалъ: »Експрессионизмъ найшовъ въ Ерделѣви маляря величезныхъ зображающихъ возможностей. Горячкова борьба за власный зображающий языкъ, отбиваея въ его образахъ. На каждомъ полотнѣ можно замѣтити слѣды гляданя, власныхъ зображающихъ средствъ. Драматичность характеризует творчость Ерделѣя, а также и рѣзкий барвистый порывъ, въ динамицѣ котрого треба глядати пристрастное чувство художника«.³⁾

И такъ филозофична основа творчости Ерделѣя заключаея въ вѣчномъ гляданю. Се не есть безцѣльнымъ Сизифовымъ трудомъ и не дорога бѣлки въ колесѣ, но вѣчное, то есть не ограниченное людскимъ житьемъ, проникненя въ глубину и въ высоту, поступъ людства до недостижимого, но отъ поколѣня до поколѣня, иначе проясняючомуся свѣтлу правды. Глядающего чоловѣка, провидця правды, ничъ не задовѣльняе, бо онъ есть пересвѣдченный, что въ просторахъ будучности таиться »новое лице« еще совершеннѣйшого и правдивѣйшого. Отси вы-

¹⁾ Jaroslav Zatloukal, op. cit. 234—235.

²⁾ Stanislav Ilek, op. cit.

³⁾ Jaroslav Zatloukal, op. cit.

плывае то трагічнае і манфредовскае ў творчасці рускага мастака. Не трэба аднак думаць, што пастаянна невядома дасягнутым і жаданым новаму неабходна звязана зь мрачнымі тэмамі і тонамі, зь розачараванасцю і пессімізмам! Глядзячы — перапынена вярнуць, розачараваны — не глядае. Трагедыя творчасці — не ёсць яшчэ трагедыя жыцця.

Жыццё, свежасць, смеласць, шырока дышае зь вярнуць творчы Ердэль, ці ёсць тое сонце і воздух напавненны краевы, або зарысаваны зялёным барвою белага коня, худаго, замученага тым самым жыццём. Ердэль не таіцца, што ён найбольш любіць прыроду і народ, і нічога дывнага, што праз іх ён оформляе сваё зворушэнне. Як пройдзе се оформленне, найлегшэ можна абясніць на партрэтах мастака. »На партрэтах, я уважаю, каб праз кампазіцыю бачыць выяўлены характар. Характар я выяўляю простаю барваю. До сёга часу я партрэтаваў вярнуць вызначныя асобы Подкарпаці. Многа асоб у Парыж, Празь, Мюнхен» — гаворыць Ердэль. Про яго поправа ўстаноўлася рэпутацыя »прыдворнага партрэта» Подкарпаці. Вярнуць партреты Ердэля — рэпрэзентатывны, незалежна ад таго, хто бачыць яго мадэлю, ці вызначна асоба, або проста чалавек. Я рэпрэзентатывнасць, котра прыносіла мастаку кліентуру, палягала не ў штучнасці і багатстве аксэсуары і абстаноўкі, но ў арыгінальным рашэнні чыста псіхалагічнай праблемы. Супраць рэалістычнага партрэта, зь яго »тэлеснаю» сутнасцю, экспрэсіўнасцю змагаецца перадаць духоўнае аблічча кожнага. Каб выявіць яго, трэба зь партрэтнага прастору аддаліць усе прынагоднае, непотрэбнае, адводзячы увагу. Характэрна пазы і жэст — ось дэла абстаноўка, характэрна духоўнае аблічча кожнага. Ліца у Ердэля пластычна мадэляваны; яны таксама маюць свой жэст, сваю пазу, тое, што прывыклі называць »характэрнымі рысамі ліца». Зь таго слэдуе, што нехарактэрныя рысы ліца, выпадковыя складкі і зморшчкі, усе се мусіць быць знятае і аддаленае. Партрэт Ердэля — ёсць абнажэннае духоўнае сутнасцю мадэля, а наколькі мастак сю сутнасць паставляе по асобнаму вярнуць, партрэт Ердэля ёсць »моральным дублікам» мадэля. Трэба аддаць справядлівасць нашаму мастаку, што ён пры абнажэнні духоўнага сутнасці, пры захопленні мастацкага аблічча партрэтаванага — беспощадны. Ён — пристрастны, бо малое сваё вярнуць. Тому глядзевы здаецца, што ў кожным партрэце Ердэля ёсць даць падкрэсленае, дэсь — капрызна пазы, дэсь — непрыродна-жорстка гримаса, дэсь — пашчэнь тэла, дэсь самазадоволенна нічога, дэсь рызка прамасць, або смиреннасць. Про Ердэля, меж іншым, гаворыць, што ён, малючы партрэт, мало омолоджу мадэля. Се пасуджэння было выклікана прывычкаю до партрэта »тэлеснага», натуралістычнага, де мастак стараецца захопіць

кажду морщину, якъ въ »Портретъ Доріана Грея« Оскара Уайльда — каждая нова морщина отбивае нову рану, новый знакъ душѣ. Згадайме однакъ, что коли фотографъ намъ дасть неретушований знимокъ, де найтсчнѣйше отбитъ всѣ нашѣ морщины, — мы протестуеме. Чому? Задля такой самой привычки до идеализаціи и въ фотографіи.

Въ портретныхъ лицахъ народа, дорогою такого самого обнаженія внутрѣшной сущности, Ерделѣй достигае необычайный эффектъ. Въ нихъ, малюючи »морального двойника«, художникъ якбы сбнажавъ характеръ народа, но уже не якъ посторонний судія, а якъ спольникъ. Глубока задумчивость, чутливость, постоянна настороженность, простота и благородность жеста — отъ душа народа.

Краевидъ по понятю Ерделѣя — есть портретомъ природы. И тутъ онъ отдаляе изъ оформленія все несущественное, глядае для свого лѣса — свою форму, для своихъ горъ свою форму. Если сады Версаля, деревья Булони и горы Бретони у французскихъ экспрессионистовъ достали особливѣ формы зарисованія, то на такое самое право мае претензію такожъ природа Подкарпатя! То раньше еѣ малѣвали чужою манерою, теперъ она повноправна въ штуцѣ и не потребуе ниякого художного посередництва. Здѣйснюючи се право родной природы на отповѣдающее ей оформленія въ малярствѣ, Ерделѣй не наразъ достигъ успѣха. На початку, се было, то »подъ Сезанна« то »подъ Дерена«, Ерделѣй послѣдовно выпробовавъ на карпатскомъ краевидѣ пуентизмъ, филиясту линію, и наконецъ розложена въ плоскости, режиссировавъ въ краевидныхъ и жанровыхъ рамкахъ, поставленія руськой темы. Розкидовавъ и компоновавъ плоскости горъ, формовавъ отповѣднымъ образомъ лѣснѣ породы на Карпатахъ, рѣки и потоки принудивъ не лишъ отбивати фантастичнѣ композиціи береговъ, но и быти то теплыми, то холодными; воздухъ у Ерделѣя мае все свою температуру. Нынѣ Ерделѣй есть признанымъ майстромъ своего краевида, майстромъ своей »географичной широты«, котру онъ завѣвъ, якъ самодостаточно, до области цѣлой сучасной штуки. И краевидъ у Ерделѣя, при всей условности его оформленія, не одноформный — и онъ змѣняеся, якъ змѣняеся все. Въ немъ художникъ, майстеръ свѣтла и тѣни, передавъ повноту своихъ душевныхъ змѣнъ. Уже наразъ змѣнивъ онъ барвистый спектръ своей палитры, до доходячи до барвового пуританства сѣрыхъ барвъ, то отдаваючися зелено-огненному безумству, то поражаючи нѣжнейшою игрою сѣрыхъ оттѣнковъ, то нападаючи глядача обдуманною дерзкостью найкрикливѣйшихъ барвъ! Обдуманна дерзкость — у Ерделѣя все не только перечуто, но и обдуманно. Обдуманна и та »легковажна легкость«, котроу бравируе художникъ.

Жанра властиво, въ узкомъ слова змыслѣ, у Ерделѣя не есть, и онъ не типичный для него. »Судъ Париса« на Верховинѣ, або »Гуцульска идилія«, се — не больше, якъ мимолетна проба, зровнаи въ правахъ руськихъ селянъ зъ французькими и прочими »пейзанами« въ рамкахъ пасторалѣ. Жанръ Ерделѣя — есть скорше типомъ панно. Мы маеме на гадцѣ его численнѣ зображеня людей въ природѣ. Найчастѣйшими суть темы купаня и отпочинку. Лица у людей ледвы намѣченѣ, но зато наклоненя и положеня головы, туловища и конечностей, ихъ позы и жестъ надзвычайно выпукло и выразно передають душевный станъ. Въ жанрѣ зъ интеллигентами — наибольше каприза, бездѣятельного томленя, лѣнива туга, нудьга, деколи рафинованный еротизмъ — особистое насолодженя. Все се — суть акты житя, но все се житя — якось безъ дѣла, безъ роботы, безъ котрой не можливо жити. Тамъ, де въ природѣ выступае народъ, або народна масса, най то буде при церкви въ праздникѣ, або при потоцѣ, за будничнымъ полосканьемъ бѣлизны, або при купаню коней — се все робочое житя, се — дѣло житя. Даже недѣльнѣ группы вы не назвете бездѣльными; се праздникѣ, а праздникѣ есть отпочинкомъ послѣ роботного дня. Въ жанрѣ Ерделѣя живутъ двѣ классы, но одна переповнена сумнѣвомъ и не все знае, что мае робити, а друга творить житя. Ся подвойность въ жанрахъ — панно Ерделѣя доси не все была замѣчена, а межи тымъ, она есть сущностью при оцѣненю всей роботы художника. Про него привыкли судити, что онъ — есть продуктомъ чистой эстетики. А онъ самъ, межи тымъ, до сей »чистой эстетики« заправивъ и значный элементъ соціального змыслу, а деколи соціальной нетерпимости.

Быти руськимъ художникомъ и не намалѣвати ани одной иконы — се было бы нонсензомъ. Скорше Ерделѣй зъ залюбленьемъ формовавъ въ краевидныхъ рѣчахъ, своевидну архитектуру деревяныхъ церковокъ. Въ 1941. р. его душевное зворушеня вылилося въ двохъ иконахъ. Въ обохъ — сюжетъ розпятото. Два гнѣвливо стисненѣ кулаки и двѣ, зложенѣ до молитвы руки, проклята и просьба, поднятѣ отъ землѣ. Розпятый »за грѣхи свѣта«, зъ трѣма установками головъ и рукъ, звиваеся на крестѣ, видячи, что дѣеся на земли. Другий образъ: перспектива Карпатъ, лѣсы и хмары въ змѣшаню, зоря боресея зъ темнотою. Розпятый зорвавъ правицю зъ гвозда, забывши про свое людское терпѣня и судорожно простирае еѣ до мукъ свѣта. И крѣпкий раньше крестъ, послѣ такого »переобремененя« мукъ, здаеся тростиною и подламуеся. Уважати на сѣ иконы допоруcae выразно-сучасный художникъ.

Експрессионисты взагалѣ наклоннѣ мальовати »натюр-морты«. Немало ихъ мае такожъ Ерделѣй; они суть — портреты рѣчей. Все то, что мы говорили про портреты Ерделѣя зъ живыхъ, треба перенести и на »мертву природу«. Найчастѣйше, зво-

рушенный зорь художника и въ рѣчахъ глядае ихъ характеристичнѣ черты и барвы, передаючи загальное враженя, въ можливой выпуклости и простотѣ, бо духъ не потребуе украшена. Но суть у Ерделѣя »натюръ-морты«, коли онъ малое рѣчи, звернувши увагу, духовный зорь до своего нутра — и тогда зображена рѣчей розпадаются на лучевѣ плоскости; то суть рѣчи, переломленѣ гранями кристалличного духа. Душа чоловѣка — потокъ; въ спокое онъ отбивае внѣшний свѣтъ, береги; зворушенный зовнѣ — онъ топить ясность, отбиту въ своихъ филияхъ.

А теперь — загальна оцѣнка Ерделѣя.

Ерделѣй — наша гордость, онъ нашъ модерный художникъ, — се наголось. А для себе, або въ кружѣ приятелевъ той самой плоскости: у Ерделѣя не есть власной темы, онъ все калѣчить, все французитъ, запутався въ своемъ гляданю . . . — Не думайте, что така роздвоенность лишь наша, подкарпатска. Бетховена, або Берліоза, або Стравинского судити не рѣшиться каждый; тутъ, говорить, что для порозумѣня музыки, потребно подготовленя, треба взагалѣ знати музыку, студійовати еѣ, и т. д. А ось, коли публика дивиться на образъ, тутъ задля чогось думаютъ, что она муситъ наразѣ все порозумѣти — инакше для чого художникъ малое? Се неровномѣрное псыважана творчости въ штуцѣ, не подкарпатское дѣло, се грѣхъ всесвѣтного мѣщанства, а зѣ мѣщанствомъ взагалѣ не треба числитися, бо якразъ оно на Подкарпату, черезъ столѣтя не цѣнило народной штуки, ани не желало видѣти его и лишь протягомъ якихъ небудь послѣднихъ двадцять лѣтъ слѣдомъ за »научными напрямями«, признавало талантъ простаковъ.

Тема у Ерделѣя — одна и постоянна: художное оформленя свѣтовыхъ зворушень, отбиваючихся въ душѣ художника. Насколько душа — извнѣ зворушена тысячами страстей, чувствъ и думокъ, натолько и ихъ художное оформленя змѣнчивое и многовидное. Отси у Ерделѣя здаючоеся непостоянство, вѣчное гляданя, перемѣна барвовыхъ спектровъ, характеръ, маска, и наконецъ, самое порозумѣня фактуры рѣчей. Доси се — явище, загальное въ цѣломъ експрессионизмѣ. Но Ерделѣви, якъ художникови Подкарпатя, принадлежитъ та заслуга, что художно заправляючи зворушеня духа въ формы подкарпатского свѣта, онъ не обезособлявъ ихъ привычною манерою Парижа, но стремѣвсь поправити манеру на свое, родное, характеристичное, руськое. Въ творчости Ерделѣя Подкарпатя перший разъ вводиться въ оборотъ малярской штуки взагалѣ, якъ художно-своевидный свѣтъ, а заслугою художника есть то, что сю своевидность онъ представивъ, якъ духовно-эстетичну сущность, а не якъ поцукрованый націонализмъ, або внѣшно-театральну этнографію. Если бы не было Ерделѣя зѣ его »барбизонствомъ«, Подкарпатя довгий часъ оставалося бы по закуткахъ штуки, представляючи собою все той самый »гео-этнографизмъ«, хоть-бы

въ новой формѣ. Если бы не было Ерделѣя, не могли бы мы въ нынѣшнемъ часѣ говорить про свой и неповторяемый русьскій стиль, про котрый, якъ про будущность, ового часу споминавъ Бокшай. Се не значить, что сей стиль найшовъ Ерделѣй, онъ его ани не глядавъ. замыкатися до стиля, противорѣчило бы самому духу такъ, что найшовъ своею кисткою нервъ свѣта! Однако, онъ поднявъ штуку на такую эстетичну высоту, отки молодое поколѣня уже больше рельефно и не по провинціальному могло розрозняти контуры своего народного духа. Якъ и въ яку форму вылься дальша творчость Ерделѣя — не возможно напередъ угадати, бо онъ въ розцвѣтѣ силъ, однако значеня его творчости формуеся безъ тяжкостей: онъ бывъ тымъ идейнымъ руководителемъ подкарпатского малярства, котрый повѣвъ за собою цѣлое молодое поколѣня.

VI.

Федоръ Манайловъ. Гляданя формы, жеста и фактуры. «Овчаръ». Магія слѣпця. Соціально-побытова тема. Отъ народного духа до народного стиля. Деревляное царство. Художникъ — поеть Верховины.

Довгий часть третя подвижна сила сучасного руського малярства — Ф. Манайловъ — стоявъ въ сторонѣ отъ дѣла, початого Бокшаемъ и Ерделѣемъ. Въ томъ часѣ, коли еще лишь ишла организаційна робота «подкарпатского Барбизона», Манайловъ, чоловікъ уже зовсѣмъ послѣвоенного складу, уже бывъ «барбизонцемъ» — одиначкомъ. Ишовъ онъ до художной цѣли своею дорогою, «подъ шумокъ», цѣлою глубиною душѣ переживаючи періоды сумнѣву и надѣй. И внутрѣшня тема, и розниця характеристичного отъ переходячого, и желаня послужити «свому свѣтови» и захопленя новыми манерами — все се у Манайлова было спольное зъ Ерделѣемъ. Но розниця, можно сказати, противорѣчя было въ натурахъ сихъ художниковъ. Если Ерделѣй есть сторонникомъ синтетичной штуки, метода художественного узагалненя, то се зовсѣмъ не означае, что онъ самъ бывъ синтетичною натурою. Не даромъ его творчости приписують «духъ байроновско-манфредовскій», все розкладающий, аналитичный до розочарованя въ теперѣшности и лишь стремлячийся — задля противоположности — до одноцѣльного въ будучности. Манайловъ — синтетикъ по натурѣ. Внутрѣшня тема у него не глядае отповѣдныхъ образцовъ, она въ немъ самомъ оформляеся не лишь до видимыхъ, но и до досяжныхъ рѣчей. Зоркость и зорова память у Манайлова незвычайна! Онъ не глядае на зовнѣ характеристичного, онъ видитъ его, онъ бере его на дотыкъ. и глядача примушуе не лишь видѣти, но и дося-

гати своѣ, якъ простѣ. такъ и найфантастичнѣйшѣ композиціѣ. Тема въ манайловскомъ нутрѣ переходитъ до такого одноцѣльного, реального, детально-законченного змѣсту, что въ немъ ни коли не есть ани »пустыхъ мѣстъ«, ани затяжень. Если сю способность приписати »дару Божому«, то трудовою заслугою Манайлова есть выгляданя той манеры и тыхъ способовъ и средствъ, якими онъ зъ незвычайною прстотою и выразностью оформляе породженя свого и народного духа. Якъ Манайловъ найшовъ свою манеру, якими дорогами прийшовъ онъ до свого свѣта образовъ, въ значной мѣрѣ объясне его художна біографія.

Федоръ Манайловъ родився въ 1910. р., въ селѣ Ивановцяхъ, близько Мукачева. Сила сѣльского побыту и крѣпкий устрой народныхъ установъ окружали его въ дѣтинствѣ. Худобный день народа окрашовався казкою, повѣрьемъ, обычаями. Уже въ повоенныхъ условіяхъ, Манайловъ вступивъ до руськой гимназіѣ въ Мукачевѣ, отки онъ потомъ и перейшовъ до Художно-Промысловой Школы въ Празѣ. Тутъ онъ докончивъ трѣхрочнѣ загалнѣ классы, а потомъ трѣхрочнѣ спеціальнѣ — высшѣ классы. Особливыхъ споминокъ не лишила школа въ душѣ художника; она дала ему ремесельнѣ знаня, якъ промылова, научила его воспринимати матеріяль, его свойства и особливости. За школы Манайловъ захоплювавсь всѣмъ тымъ, что ему могла дати послѣвоєнна Прага, то есть, начинаючи отъ традиціѣ »старославной«-»золотой« Праги, возвышающейся протягомъ столѣтъ до готичныхъ взлетовъ и житьерадостного барокка, а въ сучасности погостинно встрѣчающей выставки Пикассо и Бракка. Манайловъ выпробовавъ себе въ сурреализмѣ, »безъ контура и безъ логики«, у французовъ »сегодня« научився композиціѣ, по смаку ему припавъ краевидъ правдивыхъ барбизонцѣвъ. Онъ въ семь часѣ робивъ мало, — по приказу и по заказу, — для задовольненя школьныхъ вымогъ и для продажъ посереднѣму мѣщанински. Пробы приключилися до якого небудь напрямую, скончилися неуспѣхомъ. Въ Празѣ Манайловъ не найшовъ себе, а подорожѣ по рознымъ напрямамъ показали ему двѣ основнѣ точки: »стопроцентное малярство — ирреальное« и »основою малярской штуки повинна быти форма«. Любячи форму, Манайловъ и споманувъ про родимѣ Карпаты.

Однако, и послѣ первыхъ пробъ дома, ему прийшлося пережити муки сумнѣву. Бродячи по Верховинѣ, онъ малѣвавъ етюды зъ природы, почувавъ духовну близькость родного краєвиду и старався ему придати форму »душевно«, не забываючи одночасно — по модерному — глядати контрасть и стиль. »Душевность« не открыла Манайлови ничего нового и, на свое невдоволеня онъ замѣчавъ, что кругомъ него образовалася пороженча: въ Празѣ онъ отставъ отъ свого, но до чужого не приставъ, а дома покинувъ чужое ради свого, но свое душевно подѣйствовало, а до рукъ не давалося. Послѣ роздуманя худож-

никъ, послѣ его власнаго признаня, — все почавъ зъ початку. Знову почавъ онъ малѣвати краевиды и рѣчи реалистично, но формовавъ ихъ по »руському чувству«, слѣдивъ за тымъ, чтобы и рухи захоплювали не по старымъ взорцямъ но непосредно. »по нашому«. Лишь туй Манайловъ замѣтивъ, что мало родитися »въ нашомъ«, но треба его еще найти и увѣдомити. Тутъ и почалося досягання и выгляданя всего »нашого« и »по нашому«: лиць, торсовъ, горъ, водъ, хижъ, рукъ, ногъ, вышивокъ. позъ, руховъ, гунь и тканей, деревъ... А коли все се было переучено и перепробовано, показалося, что все се мае свою душу въ формѣ мѣсцевыхъ понятъ, обычаевъ, переказовъ, повѣрь и забобоновъ, а потомъ почалися и встрѣчѣ зъ овчарями въ салашахъ, або колибахъ, на полонинахъ, для котрыхъ вся культура — ничъ, бо дѣды и прадѣды учили про все инакше, по своему. Такъ зъ часомъ Манайлови открывалося »свое«, уже не лишь въ видѣ формъ и барвъ, но и въ матерялѣ и его якости, способъ выробу, въ корысти — бо безъ корысти въ народѣ ничего не екзистуе. Все се принявъ, вссавъ до себе художникъ »глядающий себе«, и найшовъ для всего способъ втѣленя — якъ передати, чтобы все было отповѣдное. Лишь туй пригодилося Манайлови многое зъ того, что выучивъ онъ, подорожуючи безъ цѣли по сучасныхъ малярскихъ напрямехъ. Добре перестудіёвавши неписану филозофію народа, повну образами, онъ найирреальнѣйшѣ понятя и темы предкладае зъ такими реально-пересвѣдчующими подробностями и такъ достижимо въ своей фактурѣ, что глядачъ починае вѣрити въ ихъ реальное бытя. Казка и житева правда, символъ и житевий будень — все се такъ природно и заразомъ органично-глубоко переплелося въ фантазіи художника, что глядачъ начинавъ инакше видѣти цѣлый подкарпатский свѣтъ, почувуаючи часть отъ часу якийсь мистичный элементъ, переносячий далеко поза границѣ Карпатъ. Найголовнѣйшимъ есть то, что въ вытворахъ Манайлова недавно еще »бѣдный престакъ русинъ«, зображованный, якъ »интересность«, диковинка, якъ сущность, покрсно принимаюча дары и удары долѣ — теперь въ цѣлой своей силѣ, повнотѣ и своеродности появився на выставкахъ зъ цѣлымъ своимъ »обысьемъ«, вытѣсняючи и затемнючи все другое.

Тяжко оповѣдати про Манайлова на основѣ принятого формального розбирания вытворовъ; краевидъ и портретъ, натюр-мортъ и жанръ у него такъ складно переплѣтаются, что лѣпше буде застановитися на дасколькокихъ характеристичныхъ для него сюжетахъ. Свѣѣ рѣчи Манайловъ малое темперою, олѣемъ и акварелю.

Ось онъ, »Овчаръ«, тотъ, котрый цѣлый рокъ перебывае въ горскомъ лузѣ, на полонинѣ, лишь на дасколько дней въ роцѣ спущаючися до населенной людьми долины. Ось онъ, сильный и могучий, сидить въ полотняной, започеной, вѣтрами сушеной

сорочцѣ зъ гунею на плечахъ. Простымъ и выразнымъ мазкомъ передана овчина, вы отчуваете еѣ запахъ и теплоту. У овчаря — царствующий покой, немоторна богатырска сила, онъ — властитель полонинъ. Ось другой овчарь — верховинский. На ледвы намѣченомъ фонѣ, де вершины горъ досягають до неба, стоитъ онъ, подкарпатский Геркулесъ, по своему — не по французски, або по грецки —, зогнувшись, чтобы лѣвицею. ось локтя дѣ запястя, опертися на богатырску палицу. Въ его правци бѣлое щеня овчарского пса, а самъ песъ, львиной могутности, тутъ же лежить при ногахъ и зъ материнскою нѣжностею дивится на щеня-сына. А ось третий овчарь — молодой гуцулъ. Ночь въ лѣсистыхъ горахъ, онъ стоитъ при кострѣ и огненный языкъ изсподу лиже его огненно-фіолетовою свѣтлотѣнею. Три овчарѣ — три манеры — три формы — три барвистѣ схемы; перва рѣчь малѣвана якбы реалистично, друга — ближе до експрессионизма, третя стилизована, но се все лишь подробности одного ясно выраженного — подкарпатского стилиа.

Возьмеме зображеня руськихъ жонѣ. Подъ полотняною сорочкою багрянымъ вышиваньемъ наплечника вы спознаете «рубенсовскѣ» тѣла матери верховинки. Бюсть черезъ плече опоясанный вышиванною хустинкю, поддерживуючою потоплающее въ налитыхъ молокомъ, грудяхъ немовля. У матери намѣченое воле, частое у горскихъ жителѣвъ, немоторна поза дыше умильностею и своеродною красою. Ничого подчеркнутого, ничого наводячого, и вы дивитесь и пересвѣдченѣ, что передъ вами правдива верховинска маркиза. Друга мати — синтетично проста; она и подросший сынъ въ полотняномъ платю, скромно вышиваномъ на груди; могучѣ руки — знакъ любви и работы — притискають сына, а онъ отвѣчае на любовь и ножки уже одѣтѣ до гатей, зложивши пальчикъ до пальчика. Сесея поза ножекъ — якъ типична она для нашего понятя послушности и приличности и якъ, противорѣчить она какой-небудь художной традици! Отъ своего руху, Манайловъ робить конклузию до своей избранности, до своей характерности, до своего — народного стилиа. Его творять не особы и рѣчи, но позы, жесты, рухи, котрѣ у мертвыхъ предметовъ звязанѣ зъ ихъ матеріяльною якостею. Якъ надѣтый капелюхъ овчаря, якъ повязана хустка верховинской дѣвчины, якъ складки дае она, — ось что передае душу народа. Въ семъ отношеню, характеристичнѣ «Довжанскѣ жоны», стоячѣ группою, неподвижно и лишь якостею своей народной ношѣ и тымъ, якъ она лежить, показуючи правдиву душу народной темы. Друга рѣчь, «Танецъ на лузѣ», тоту саму внутрѣшну тему передае въ руху. Ся рѣчь есть очевидно намальована на горахъ, трохи зверху; сильнѣ ноги дѣвчатъ въ обмоткахъ и постолахъ, вихорѣ барвистыхъ юбокъ и лентъ — рухъ дикой веселости. Якъ противорѣчить онъ звычайному въ штуцѣ, понятю легкости и избранности! Но если свѣтъ признавъ Жозефинѣ Бакеръ, празе

репрезентовати красоту жеста у чернокожихъ, онъ повинень признати и художное право своеродного руху верховинскихъ дѣвчатъ. И въ цѣломъ семъ, якъ заявляє самъ художникъ, ему »хотѣлося выразити цѣлу смиренну простоту нашего народа«. Вдумуючийся и об'ективный критикъ и сама художница, Инна Ромбергъ, по сему дѣлу пише такъ: »Се не поема про Верховину, се поема самой Верховины и еѣ вытворити могъ лишь еѣ сынъ — люблячий, нѣжный сынъ. Въ ней чути звуки трембѣты, звуки весѣльныхъ пѣсень, похоронный плачь, запахъ глиняной подлоги убогой хижѣ, запахъ скромного чабрика полонинъ, „genius loci“ Карпатъ вселився въ ней«.1)

Мы показовали на вражня природной величавости, котра проникае до всѣхъ малюнокъ и образъ Манайлова; се свѣдѣчь про то, что художникъ дѣйстно порозумѣвъ и умѣло оформивъ для насъ, глядачовъ, »смиренну красоту« народа. Художникъ ничого не скрываетъ, ани недостатку, ани бѣдности, но все се онъ оповѣдае, не якъ посторонный дослѣдникъ, но якъ участникъ. Манайловъ — противникъ идеологизма въ малярствѣ, онъ не ставитъ въ ней ани соціальныхъ, ани національныхъ вопросовъ, но вся творчость Манайлова — се и национальна и соціальнона поема. Уступы сей поемы, дають пребогатый, не лишь захоплючий душу, но и застановляющий розумъ, матеріаль для хоть котрого дослѣдника, деколи родячий почутя мистичного откровения. Что стоитъ одинъ зъ его натурь-мортовъ, »Токань«! Миска и въ мисцѣ токань — тенгеричана каша, часто одинока и безсумнѣву облюбленна страва русина. Барвы доведенѣ до незвычайной простоты и фактурной досягнености; сю миску, ложку и токань глядачъ досягае и кушае зъ нихъ: величава поема убогости. А ось, уступы про подкарпатское поле. Зъ горной вершины — звысока! — художникъ зображае горский краевидъ: скалы, пролѣски, а межи ними узенькѣ паски полей, переданѣ ани не мазкомъ, а архитектурникою мазка — мальовничость незвычайна! И черезъ неѣ, черезъ барвистѣ платки горскихъ полей, зображенныхъ протиснутымъ мазкомъ, вы почуваете наглядный образъ земельной власности на Верховинѣ, передъ вами встаетъ проблема поземельной реформы на десятки лѣтъ, экономичного оголошшеня! А художникъ вамъ, якъ на доповнення до сего краевида, дае малюнокъ эпичного жанру, »Орьба въ горахъ«, де до примитивного деревяного плуга запряженѣ коза и цапъ. Зъ цѣлой силы — ажъ очи выкотилися — они тянуть плугъ на переваль, заду его дручае идуча горѣ жона. а всѣхъ ихъ тягне идучий на передѣ, майже лежащий на земли отъ напруженя. верховинский хлѣборобъ, шию котрого обвиваетъ величезный батогъ. Филястымъ мазкомъ намѣченѣ горы, якбы всѣ

1) Инна Ромбергъ: „Поэтъ Верховины — Ф. Манайловъ“ „Русское Слово“, Унгварь—Ужгородъ, 1942., NN 38—39.

они были зоранѣ такою нелюдскою работою. Что може родитися на такой земли, де плугѣ може подняти лишь слабу верстау землѣ? Напримѣръ бараболѣ. Манайловѣ тутѣ же подае такую мальовничу картинку, збираня бараболѣ на спрѣмкомѣ, гористомѣ полю. Ани въ одномѣ зѣ сихѣ малюнокѣ — уступовѣ одинокой поемы про Верховину — вы не найдете ани слѣда идейной жалобы, альтруистичного нарѣканя, — напротивѣ, всѣ они дышуть здоровою привычкою до работы.

»Черезѣ реалистичну матерію, — пише И. Ромбергѣ, про Манайлова, — онѣ открывае намѣ тайну живой сущности и такимѣ способомѣ поема про Верховину перемѣняея въ загально-людску поему про живу рѣчь, про живыхѣ людей«. Сѣ слова иллюстрованѣ у художника десятками рѣчей, представляючими якбы кругѣ людского жита, отѣ народженя до смерти. Етнографія, народность, соціальный элементѣ — все се естѣ лишь логичными конклюдзіями зѣ живого жита. А Манайловѣ дае самое жита, и въ семѣ естѣ его художна перевага. Ци се чисто руський звычай »Умыты ногѣ невѣсты«, або величаево по своему фигуральному выконаню »Свадьбы«, або здаючийся фантастичною появою, »Танецѣ гугуловѣ при огнищу«, або »Процессія«, збившася до круга и якбы огорождаюча товпу народа множествомѣ хоруговѣ, отѣ загрожающей нечисти, або похороны въ горахѣ на саяхѣ, — все се глубоко національное по выдержанности стили, формѣ, манерѣ малюнку и все се суверенитетѣ чоловіка, подноситѣ высоко понадѣ скалу національныхѣ дѣленѣ.

Чтобы порозумѣти способѣ психологичного трактованя темѣ у Манайлова, застановимея на его »Слѣпцѣ«. Голый, зѣ накинutoю на плечѣ гунею, овчина котрой майстерно передана дасколькими втиснутыми мазками кистки, онѣ иде; шия у него вытягнута, бо слухѣ уважае; очи затѣненѣ капелюхомѣ, но они якбы свѣтять бѣльмами, бо они не видять; нижня часть лица освѣчена сонцемѣ, но сонця не естѣ, оно представлено черно-фіолетовымѣ кругомѣ, бо сонця онѣ не видить; больше почерками, якѣ барвою, намѣченѣ жаблячѣ ступнѣ и пальцѣ ногѣ — они досягають. допытують дорогу на земли; въ лѣвой руцѣ палиця, типично поднята, чтобы выпытати воздухѣ; палиця намѣчена смѣлымѣ мазкомѣ, изсякаючимѣ на конци — бо ослабляея еѣ дотыкѣ; права рука — продовжена — зѣ ледвы видимою, продовженою кистею лежить на головѣ малой дѣвочки, самопевно и безжурно поступающей въ сѣрой повтѣмѣ... Вы скажете, что се не художность, но наглядно зображена психологія слѣпця. А чейже розпятя — не такое самое зображеня психологіѣ терпѣня? Ниякий змѣстѣ не выключае художества, если оно искусно перетворено на барву и форму. Манайловѣ не хоче предлагати тему описово — въ формѣ внѣшного обрисованя: про слѣпця, про Верховину, якѣ се предлагають реалисты, або импрессионисты; онѣ дае жита слѣпця и жита Верховины, что и звязуе его зѣ

наиглубшими представителями экспрессионизма, вымогающими от художника духовного перерождения, подобно тому, как художник требует перерождения артиста. Отсюда и то мистическое, то вѣщее, которое глядя мимовольно почувствует при восприятии деколи наиболее реальных сюжетов у художника.

Икона у Манайлова не есть, но если она ихъ намалует. они будут чудесны! Сесе можно предположить зъ его рѣчей зъ церковными сюжетами. Кто не мальовавъ подкарпатскихъ, деревянныхъ церковокъ! Но Манайловъ и тутъ найшовъ «свой рухъ». Его церкви або растутъ до горы, въ высоту, зъ каменно-деревяного, гористо-лѣсного окружения, або какъ взлетъ народного духа, сповнивший свое дѣло, осѣдаютъ до землѣ, заростають до землѣ, повзуть по гористой отчинѣ, какъ гусельницѣ. Малюючи внутрѣшность сельскихъ церквей, Манайловъ цѣлу свою увагу зосередивъ на житю и рухахъ ладанно-порошковой атмосферы, котра грае въ потоцѣ свѣтла зъ окна и черезъ столѣтя осаджуея чернобурую саю на бревнахъ стѣнъ и склепѣнъ. Навѣтъ зображуючи церковный натюр-мортъ, икону, вырѣзбленный свѣтильникъ, деревянный вырѣзбленный на престольный крестъ, «восьмираменный» — зъ сѣмомъ концами! — Манайловъ глядае у всемъ застывший рухъ, въ углахъ, отдаленняхъ, линияхъ и рѣзахъ, и «деревянный богъ» зъ усюды дивиться на васъ — не одобряючи, не кленучи. Про сесѣ рѣчи, критика писала: «въ нихъ много мистического трепета», або «они обгорнутъ мистичнымъ трепетомъ»; мы предкладаеме третее формулованя: то у насъ мистичный трепеть, породженный огляданьемъ такъ просто и такъ досягаемо уловленной въ художно переформованой вѣчности.

Интересно, что Манайловъ не мальовавъ своихъ городовъ и взагалъ у него всякий урбанизмъ, типичный для французского экспрессионизма, не бывъ. Недавно, Манайловъ побывавъ на фронтѣ и оти привезъ зарисы старыхъ российскихъ, но уже советского типа, городовъ. — «Се не географичное, або архитектурное зображеня городовъ, нѣтъ, се ихъ правдива физиономия» — говорить И. Ромбергъ. Мы готовъ розширити се посуженя: се не лишь физиономия городовъ но и душа эпохи, передана смѣлою фактурою. Тутъ есть и облачноблѣый Николаевъ на березѣ синѣ-зеленого моря, и индустриализованный Кривой Рогъ, и роботничий Днѣпропетровскъ... Се змѣшаня борючихся между собою стилевъ, будовельныхъ матеряловъ (дерево, цегла, желѣзобетонъ) и столѣтъ: будучи разными, они, вытѣсняючи одинъ другого, одинъ на другого спираються — хаосъ свѣтоглядовъ, порождающий будущность.

Темы Манайлова настолько повно оформленъ, настолько сюжетны, повны змѣсту, что ихъ треба розбирати. Рознородность художной и композиционной манеры есть такъ богата, и такъ рознородна, что она не може быти означена никакимъ «измомъ».

Творчий темпераментъ wymagaе монументальной манеры, а мѣсть для него обильно дае народный побытъ, починаючи отъ малостной и прозаичной »Сплѣтки« и кончаючи найчаровнѣйшими казками. Злучуючи бывальщину зъ небылицею, Манайловъ часто достигае эффекта, доступного може быти, лишь Врубѣлови. Больше того, якъ колись Врубѣля, при его култѣ формы и композиціѣ, переслѣдовала »интимна, націонална нотка«, котру онъ старався »зловити на холстѣ«, такъ и Манайлови, якразъ ся »нотка« помогла »выразити смиренну красоту народной душѣ« въ величавыхъ образахъ, котрѣ суть безсумнѣвно, цѣннымъ вкладомъ до штуки »загалѣ. Бокшай колись говоривъ: »Я вѣрю, что если удастся кому небудь зъ межи насъ выявити въ повной красотѣ художное втѣленя и душу нашего русина, повстане типичное — особливое искусство Подкарпатя«.¹) Якъ видиме, не довго прийшлося чекати. Манайлови руськое малярство повинно быти вдячне за то, что въ глянду народного стиля оно переступило два, звычайнѣ въ данномъ случаю, болѣтця; kwasный національно-политичный патріотизмъ и малонезначность боязливого мѣщанства. Въ семъ случаю Манайловъ бывъ вѣрнымъ послѣдователемъ первого критичного историка Подкарпатя — А. Л. Петрова, котрый смѣло детронизовавъ политичныхъ псевдо-героевъ руського народа и на ихъ пьедесталъ поднявъ героичный, простой народъ. Фантастъ и философъ Манайловъ, черпающий зъ народной мудрости, сего-же незамѣтного до сего часу героя, зобразивъ намъ въ цѣлой его душевной простотѣ и въ цѣломъ его духовномъ богатствѣ.

VII.

Значеня »подкарпатского Барбизона«. Новое поколѣня художниковъ: А. Коцка, А. Борецкий, Е. Контратовичъ, А. Добошь, Юрій Ендредій.

До появления на художномъ горизонтѣ Подкарпатя руськой тройцѣ въ особѣ Бокшай, Ерделѣя, а потомъ Манайлова, ся территория была не огнищемъ для маляря, а переходимъ мѣстомъ. Вытворюючи огнище, организуючи соединения художественныхъ силъ регионального змысла, руська тройця осуществляла его не якъ принять для ремесельниковъ заказу и для локаль-патріотовъ, въ своей посередности и диллетантизмъ мріявшихъ быти »консулами на провинціѣ«, но якъ маякъ, кидающий свѣтло всѣмъ, глянущимъ художныхъ дорогъ. »Подкарпатский Барбизонъ« бывъ ударомъ для малого торговництва, по мѣщанскому самовдоволеню, котрое звычайно розцвѣтае въ провинціальныхъ

¹) Jaroslav Zatloukal op. с. ст. 244.

группахъ. Вытворивши огнище, его дипломованѣ, академичнѣ руководителѣ, самѣ подали высокий примѣръ отказу отъ традиціѣ ремесельности для товпы и суспольного низкопоклонства волѣючи живитися заробкомъ, вытворюючи черезъ се свободу въ своей творчо-художной работѣ. Она достала смыслъ особой, ни отъ кого независимой, творчей области. Симъ была отрѣзана дорога для дальшихъ поколѣнь руськихъ малярѣвъ до того, чтобы они дальше вдоволялися диллетантизмомъ и похвалою профана. Правда, большость молодыхъ, кромѣ посѣщени лекцій въ недѣльно-суботной публичной малярской школѣ Бокшая и Ерделѣя, не мали возможности спеціально учитися малярству, но и се дало ему право и смѣлость не вдоволятися аматорствомъ и по мѣрѣ силъ и возможностей ити доростою, намѣченою »подкарпатскимъ Барбизономъ«. Мы не уважаеме на мѣстѣ и на часѣ подробно характеризовати цѣлу художну руську молодежь, однако значна еѣ часть заслуге окремого споминаня. Насампередъ, двое зъ молодыхъ скончили въ семъ роцѣ высшее художное образования, а черезъ се закончили перший етапъ своего художного оформленя, а другѣ натолько выказали свой молодой талантъ, что заслуговали бы подпоры для продовженя своего профессионального оформмованя.

Наибольшого успѣха до сего часу достигъ **Андрій Коцка**. Онъ родився въ 1911. р., въ Ужгородѣ, зъ горожанской школы перейшовъ до учительской семинаріѣ и, маючи 15—16 лѣтъ, настолько привязався до рисованя, что почавъ посѣщати въ суботнѣ и недѣльнѣ днѣ сеансы Публичной школы рисованя на чолѣ зъ Бокшаземъ и Ерделѣемъ. Послѣдний натолько вплинувъ на Коцку, что тотъ, занявши посаду учителя рисованя на Верховинѣ, не лишъ почавъ еѣ мальовати, но и художно вглублятися до еѣ змысла. Въ 1935. р. въ Ужгородѣ была упрядкована самостойна выставка Коцки, котра выкликала захопленя и бывшихъ его учителѣвъ и публики. Молодой бывъ художникъ, молодость сіяла въ его краевидяхъ и лицахъ. Лица и фигуры хлопцевъ Коцка зображавъ беспосередно и просто, не черезъ захопленя синтетичною манерою, а скорше по родной близости. Лица верховинскихъ дѣвчатъ онъ знавъ штучно зрумянити, уста подчеркнуты червеною, очи — то покрыти поволокою, то придати имъ лукавый блескъ. Въ семъ бывъ сентиментализмъ. Позднѣйше Коцка змѣняе манеру. Въ краевидѣ онъ починае розрозняти теплое отъ студеного, подчеркловати барвою застывшу въ холодѣ рѣку, негрѣючий, хотъ и свѣтлый лучъ сонця на оборогахъ, въ хижакъ выявляти плоскостное розложениа, упрощаючи формы — глядати для нихъ барвистой отповѣдности. Онъ уже починае не лишъ передавати видимое черезъ рожевъ окулярѣ молодости, но и рѣшати композицію («Недѣльный день») и перспективу («До дому»). Въ 1941. р. Коцка достае державну стипендію для подорожи до Рима. Тутъ онъ вступае

до »Riali accademia di belli arti« а потомъ по конкурсу, межъ 20-ми чужинцами, стае ученикомъ »Riali accademia di san Luca«. Обѣ академіѣ онъ скончивъ зъ успѣхомъ. Интересно, что на выставѣ въ академіи онъ подавъ далеко больше экспрессионистичнѣ работы, якъ дома, однако, критика историчного города старинности поведилася въ отношеніи до сего побуждаючо. Теперь Коцка, послѣ дворочной неприсутности, вернувся до дому. Тяжко сказати, якъ увидить онъ роднѣ темы, но безъ сумнѣву — по-новому. Працюючи въ Римѣ надъ проектами для мозаики, Коцка достигъ майстерства пластики и блѣдыхъ, тусклыхъ тоновъ. Послѣднее впрочемъ, еще не означае, что онъ пригасить тонъ своей молодости и своей Верховины. Въ послѣднихъ портретовыхъ работахъ Коцки упрощена въ глянду характерности звязано не зъ якимсь утрированьемъ, типичнымъ для экспрессионизма, но зъ желаньемъ найти всему, даже и несиметричному, выразъ въ класичной формѣ. Глядяна такой класичной пластики пожадали самозрозумѣло и нового отношеня до барвы: фарбы теперъ не накладываются, якъ червенила и бѣлила, но выплывають зъ пластики формы. Взагалѣ въ малярствѣ, а особливо въ италіянскомъ, примѣненя скульптурной пластики до лица и рѣчей не новое дѣло, се было и въ готицѣ и у Ботичеллія, но въ русьскомъ малярствѣ ся манера еще не была примѣнена и выхснвана.

Ровесникомъ Коцки и его товаришемъ въ ужгородской Публичной школѣ малярства есть **Адальбертъ Борецький**. Онъ также скончивъ учительску семинарію и теперъ преподае въ горожанской школѣ въ Вел. Бычковѣ. Передъ суспольность онъ выступивъ недавно, и не безъ пригодъ интересныхъ для его дальшой творчости. Такъ напр., хотячи спознати своѣ способности, онъ предложивъ въ Празѣ одному профессорови малярства зошитъ зъ многими женскими актами. Профессоръ найшовъ работы интересными и дивився, что въ глушинѣ, де-небудь на Подкарпатію, можно знайти столько натурщицъ (моделовъ). Якъ же онъ дивився, коли дознався, что всѣ сѣ акты намальованѣ... зъ головы, что молодой художникъ взагалѣ, ани одного живого акту не намальовавъ! Ограниченный можливостями Подкарпатя. Борецький мавъ возможность познакомитися зъ свѣтовыми взорцами творчости и зъ рознородными манерами, »измами«, або книжно, або черезъ посередництво другихъ. Манеры онъ присвоивъ, но мѣсто того, чтобы выпробовати ихъ, або выбрати зъ нихъ, онъ зробивъ пробу — послѣ погляду правовѣрныхъ »истовъ« недопустиму — въ одной рѣчи зѣединити двѣ и три манеры. Въ семъ отношеніи, характеристична его, по размѣрахъ относительно велика, композиція зъ деревляною церквою. Цѣлый передный планъ, зображающий берегъ, переданы въ плоскостномъ розложено, сама церква зарисована реалистично, а горѣшний просторъ — горы и хмары — передано въ типичномъ для него

душѣ бурливой импрессионистичной романтики. На малюнку »При мостѣ«, самый мостъ зъ желѣзобетона и подводы зъ волами пластично стилизованѣ, а цѣлый задный планъ, тѣ самыя горы и хмары, нанесенѣ импрессионистично. Если бы такѣ противорѣчя ограничилися лишь формально, ихъ можно было бы уважати гляданьемъ, еще не установившимся поглядомъ художника; однако, протирѣчя у него переходить и до самой темы, трактуеся самымъ змѣстомъ. Цѣлое малярство Борецького идейное, найчастѣйше оно выражае соціальный, рѣдше романтичный протестъ, а насколько онъ изображае народное середовище своего Подкарпатя, сей протестъ, достигающий деколи степени душевного надрыва, достает дуже недвоязную форму. Сей надрывъ зрозумѣлый »При Розп'ятю«, но его можно отмѣтити и въ »Танцѣ« верховинскихъ дѣвчатъ, де олицетвореньемъ надрыва есть фигура горбатого, уродливого сидячого, музыканта. Напротивъ принятого, чоловѣкъ у Борецького часто не вправлений до природы, чоловѣкъ зокрема, а природа — зокрема, такъ, что не дивна ани розниця манеръ при зображеню, скажѣмъ, овчаря. субтильного и субтильно идучого по гористому луку — и стихіѣ горъ и хмаръ, вытворюючихъ фонъ для такого овчаря. Майже въ каждой рѣчи Борецького вы найдете тоту часть, котра находится въ огнищи его уваги: она або психологично подчеркнута, або оброблена ажъ до стилизаціѣ; зато часть лежача внѣ огнища, заповнена лишь тому, что не можно лишати порожного полотна. Зъ огляду принятого композиційного майстерства, се есть недопустимое, но зъ огляду людской психологіѣ — се проблема: якъ отдалити правду, бо хоть на что бы мы дивилися, просторъ за огнищемъ останеся живучимъ и истинючимъ. Мы нарочно выдѣляеме сѣ противорѣчя въ творчости Борецького, бо не выключено, что, если и не всѣ они, то часть ихъ звязана не зъ его учеництвомъ, но зъ сущностею его темы. Идейность Борецького осложнена острою и рѣзкостею чувства. Можно лишь желати, чтобы и онъ, по примѣру Коцки, доставъ возможность, розширити кругъ своихъ вѣдомостей черезъ профессиональную школу. Се помогло бы ему найти и утвердити самого себе.

Ровесникомъ Коцки и Борецького есть **Ернестъ Конратовичъ**. Онъ родився въ Кальной Ростоцѣ, въ 1912. р., скончивъ учительску семинарію въ Унгварѣ, зъ вдячностью споминеа Ерделѣя, якъ своего профессора, днесъ учительное. Выставляти своѣ образы Конратовичъ почавъ уже въ 1939. р. Першими его рѣчами были верховинскѣ краевиды, весны и осени, то зъ першимъ, то зъ послѣднимъ снѣгомъ. Часть ихъ намальована импрессионистично, («Осѣнь», »Волосянка«), но въ другихъ онъ вносит поправку на рахунокъ синтетичного напрямя Ерделѣя, особливо въ трактованю формы высокихъ верховинскихъ стрѣхъ, въ однообразности бѣднаго ростиного свѣта. Убогость вѣе взагалѣ зъ всѣхъ его верховинскихъ краевидовъ зъ ужоць-

кой долины. Недавно художникъ давъ даkoľко композиційныхъ рѣчей, и тутъ убогость, скорше выражена чувствомъ, достала идейное оформованя, стала прямою темою, достигла символичного значѣня. Можно сказати, что хоть якою манерою Контратовичъ бы корыстовався, все вытвореное нимъ до сего часу, проникнуто духомъ реалистичной правды. Онъ першій пробуе показати, сухуючуся поза внѣшною барвистою »нашой мальовничой Отчины«, соціяльну убогость простого народа. Ось его »Верховинска хижа«; хижѣ властиво ани не есть, стоить лишь одна еѣ третина, другое розметаное вѣтрами, знесеное стихією; на передномъ планѣ, — передъ »хижою« — ровъ зѣвае, якъ отворена могила, при ровѣ дуплава верба — готовый крестъ. Не думайте, что се все дыхае надуманностью и нежитьевостью: и тутъ »житя кипить«! Ось, горѣ, до остатковъ хижѣ спѣшитъ баба, тягнуци за собою худу козу, одиноку живительку. Ось — »Баба зъ козою« — се есть родовженьемъ до той самой третины хижѣ. Худа, суха, зъ сѣракомъ на одномъ плечи, зъ палицею въ руцѣ, баба выводитъ все тоту саму козу на невидимое пасовиско; кругомъ хижѣ и бабы зъ козою, фатальнымъ перстениемъ сторчить розвалившийся плотъ: очевидно за плотомъ — кинштарское, або урбарное. Такъ само безпосередно живо и въ томъ самомъ часѣ символично зробленѣ »Похорсны«. Гора, подъ горою хижа, коло хижѣ убога товпа зъ лавѣсами: небощика вынесли зъ хижѣ. А на передномъ планѣ — на половину розвалившийся плотъ и на его колы надѣтъ, по верховинскому звичаю, поламанѣ горшки. Ничтожность, убогость, земна суета. Есть у Контратовича казочно-фантастичный сюжетъ, но и тутъ онъ отрѣкаеся отъ величавыхъ горъ и мальовничихъ лѣсовъ: вздовжъ залишенной дороги, ведучой зъ якогось Голого Поля на Сухий Лугъ, сторчатъ, якъ колы, обрубанѣ, часомъ обпаленѣ ольхи и вербы, якъ стовпы на розпутю; вдивляешся — они оживають, прибирають людску форму и говорятъ межи собою: позирайте, якъ мы въ своей душевной глубинѣ! Се — боязливый протестъ все »той самой смиренной душѣ нашего народа«.

До сей плеяды молодыхъ треба приклучити такожь творчость **Андрея Добоша**. Онъ такожь скончивъ учительску семинарію и теперь злучуе посаду педагога зъ пильною працею художника. Въ смыслѣ напрямую и у него замѣтный руководячий элементъ Ерделѣя. Въ раннихъ работахъ Добоша бывъ замѣтный импрессионистичный элементъ, но потомъ, стремячися до упрощеня, до выдѣленя характеристичного, онъ перейшовъ до свободной композиційной манеры экспрессионизма. Одною зъ его любимыхъ темъ есть гористый краевидъ. Епичною силою вѣе зъ его горскихъ формацій, то ведучихъ борьбу зъ тучами, то величаво выступающихъ на фонѣ горского неба. А ниже туляться намѣченѣ мазкомъ, або въ плоскостной простотѣ — поселеня, хижѣ, людское житя. Проблема такого контрасту, типично под-

карпатского, интересовала Манайлова и Коцку, но Добошь подае еѣ въ новыхъ оформлєняхъ. Зѣ импрессионистичной манеры у Добоша осталося цѣнное свойство — любовь до свѣтловой игры воздуха, котра придае теплоту и сердечность въ цѣлости суровой стихіѣ подкарпатской природы. Въ »Ранѣ« онѣ эффектно запальное золотыми лучами зорѣ далекий березовый лѣсъ, въ »Селѣ« достигае отчуваня лѣтного тепла. Въ портретныхъ и жанровыхъ темахъ Верховины художникъ любить барвисту декоративность, при чомѣ ему помагае барвитость народной ношѣ. Интересно выроблена у него тема процессіѣ: она иде по стежкахъ гористыхъ поль, наклономъ хоруговъ супротивляючися вѣтрови.

Якъ мы говорили, »подкарпатский Барбизонѣ« не замыкався до узкихъ національныхъ рамокъ; онѣ руководився выключно интересами штуки и, якъ предметъ его, разбиравъ и руську тему. Еѣ рѣшена захоплювало и нерусиновѣ. Темою »душѣ руського народа« занималяся многоѣ, но дѣло звычайно кончалося або внѣшною этнографією, або пробою стилизовати на чужий и въ каждомъ случаю не руський манерѣ. Интересною выимкою есть **Юрій Ендредій**. Онѣ малярѣ, родившийся въ 1910. р., въ Мукачевѣ, отѣ дѣтинства привыкъ до подкарпатского окруженя. Въ 1920. р. онѣ выѣхавъ до Будапешту, тамѣ скончивъ академію художествѣ, а потомѣ побывавъ въ Италиі. По духу онѣ експрессионистѣ, по манерѣ у него много графичности и акварельности. Ендредій любить характеристичну подробность и часто якразь еѣ онѣ поднимаетъ степень центрального эффекта. Освѣченое окно, тѣнью и отбиткомъ упавшее на снѣгѣ, отзеркалюющее озерце, золотый верхъ церкви, ледянѣ сосульки на стрѣсѣ, косматое волося на головѣ хлопчика, характеристична фигура, або поза, особливость розгалужень того або другого дерева, — всѣ сѣ подробности въ малярствѣ Ендредія грають почеркнуто-эффективну ролю, его творчость повна такого роду лиричныхъ отступлень. Та лирика деталевѣ, мягкость тоновѣ и солодка акварельна нѣжность показались въ затрудненою, коли имѣ пришлося зоткнутися зѣ темою Подкарпатя, потребуемой твердости, рѣзкости, деякой грубости въ манерѣ и яркости въ краскахъ. Здвигъ въ томѣ напрямѣ у него и повставъ, при чомѣ и тутѣ основну ролю отограла деталѣ. Подкарпатска характерность у него передовсѣмъ начала выявлятися въ новыхъ персонажахъ — въ типичныхъ руськихъ дроворубахъ, идущихъ по дорозѣ отѣ Кальваріѣ, въ женщинѣ, гребучой сѣно, выдержанной въ византийско-иконной дворозмѣрности, въ фигурахъ евреевъ въ лапсердакахъ, въ типичныхъ позахъ газдѣ и газдынь. Ендредій оминавъ заманчиву, но чисто внѣшну этнографичность; руськое платя у него только покровѣ для типичного руського жесту и рухи, якъ отбитокъ душевной волѣ. Здвигъ повставъ и въ портретныхъ деталяхъ жанровыхъ рѣчей Ендредія,

прочно краснорѣчиво говорить его сцена молитвы русина въ церкви. Только два роки Ендредій робить въ томъ напряду, а межи тымъ имя его нерозлучно звязано не только зъ подкарпатскою темою, но и спеціально руськимъ малярствомъ. Онъ приишовъ изовнѣ, приишовъ зъ манерою художной тонкости, но интуитивный зоръ позволивъ ему открыти для оформлення руського стила многое, что оминае увагу родженого русина.

VIII.

Новѣйшѣ напряды. Иванъ Ерделѣй. Василь Дванъ-Шарпотокій. Художники-любительѣ. Художники на Подкарпатю. Критика Эрнеста Каллая. Заключение.

Совершенно зокрема стоять зъ межи молодыхъ Иванъ Ерделѣй и Дванъ-Шарпотокій. И они, якъ большость перечисленныхъ, такожъ вьыходять отъ Адальберта Ерделѣя, но уже не натолько черезъ свой отзывъ на учеництво, но и черезъ тѣ цѣли, котрѣ слѣдуютъ въ своей зобразительной штуцѣ. Большость межи перечисленными, достали бодай на первый разъ, отъ А. Ерделѣя, знаня новыхъ зобразительныхъ манеръ, принципы розпознаня формъ и барвъ, взагалѣ приняты новыхъ напрядомъ, а потомъ все се, приспособляючи до власного смаку и талантовъ, они переробляли въ своей творчости, трактуючи свою тему то теоретично, то филозофично, то идейно. Однако, самъ А. Ерделѣй, якъ сторонникъ синтетичного элемента въ штуцѣ, весь змѣстъ черпавъ зъ власного духа, отбиваючого процесъ внѣшного свѣта, межи иншимъ и Подкарпатя. Онъ душевнѣ зворушена выформовавъ въ дусѣ эстетичной правды. Служачи штуцѣ, служивъ онъ народови. Отси лишь одинъ крокъ до признаня тожноти интересовъ штуки зъ народными интересами, але не въ напрядѣ мѣщанской посередности, а въ смыслѣ признаня для штуки роль свободного законодателя народной красоты. Штука — сама есть цѣлею, она веде суспольность, а наслѣдкомъ того, она мусить постоянно здокональоватися, усложнятися и розбиратися. Наколько въ експрессионизмѣ форма грае основну роль. стремленя розобрати форму, выливаеся въ гляданя деликатной формы, а потомъ и въ формализмъ. На щастя, сухой формализмъ на Подкарпатю не стався культомъ, однако, формальный эстетизмъ, мае свихъ представителѣвъ.

Иванъ Ерделѣй — се братъ Адальберта Ерделѣя. Иванъ Ерделѣй перенявъ знаня штуки и манеру малярства отъ своего брата. Однако, межи тымъ, якъ той наваливъ на своѣ плечѣ цѣлу миссию на Подкарпатю, въ смыслѣ »основаня подкарпатского Барбизона«, выховы для него молодыхъ силъ, вытвореня новыхъ условий для работы малярей — Иванъ Ерделѣй омеживъ

кругъ своей работы, лишь на особисту творчость. Якъ правовѣрный сторонникъ барбизонцевъ, онъ и начинавъ розбирати форму особистого воспринятя природы. Роботы Ивана Ерделѣя ограничаються майже выключно краевидомъ. Сущность природы онъ зображае выразно, зъ розмахомъ, скорше многотонально, якъ многобарвно. Недбалѣ вихристъ мазки, при зображеню повдикој природы суть у него майже графичною подчеркнутостью тамъ, де треба зображати сягаючѣ до высоты ялицѣ. Найнѣжнѣйшу гру оттѣнковъ художникъ нагло кладе напередъ отъ однотонности зъ грубымъ ломленьемъ плоскостей. Но ся видима грубость и неувага у него такожь вынаходѣ! Однако, безъ огляду на такой формальный напрямъ, Иванъ Ерделѣй остаеся въ своей творчой сущности — лирикомъ, а отси выплывае у него интимность, котра загрѣвае внѣшний формализмъ. Въ послѣднемъ часѣ, онъ выставляе дуже мало и тяжко угадати, куды поведутъ его глядана юдноцѣльного выформленя свѣта. Тота сама дорога формального здоконаленя и выпробованя была выбрана и другимъ молодымъ барбизонцемъ — **Василемъ Дваномъ-Шарпотокиемъ**, однако результаты у него выйшли зовсѣмъ другѣ. Шарпотокиј родився 1914. р., въ Вышной Солотвинѣ. Учившися въ гимназию, онъ бывъ захопленный работою А. Ерделѣя. Скончивши гимназию, онъ вступивъ до архитектурного отдѣленя при Карловомъ университетѣ въ Празѣ, де и вывинулося, очевидно, его оформленя въ формѣ и манерѣ. По 1938. р. Шарпотокиј переходить до художной академїи въ Будапештѣ, де доставъ дипломъ профессора рисованя и дескриптивы. Въ академїи онъ учиться въ классѣ проф. Аба Новака, про котрого мы уже говорили, якъ про вызначного представителя мадярского експрессионизма. Еще въ 1936. р. А. Ерделѣй писавъ про Шарпотокию, якъ про »потенцию перегрѣтомъ талантѣ«, подчеркывая, что онъ »отзначаеся своею экстравагантностею«, что онъ »свѣдомо незаконченный, якъ и жита въ своей вѣчной змѣнѣ«. Все се зовсѣмъ правдивое — до певного часу. Типичною для ранного періоду работою Шарпотокиа, можно назвати »Руську церковь«: се лиричный безпорядокъ киненыхъ подъ острымъ угломъ — кубизму — недбалыхъ штриховъ, дагде доповненыхъ такими самими штрихами наложенной барвы. Позднѣйше, однако, сесь »лиричный безпорядокъ« Дванъ начавъ переробляти, при чомъ, основну ролю отограла его техничѣ вѣдомости. Плоскости и линїи онъ починавъ конструовати отповѣдно инженерной штуцѣ, зважаючи ихъ и гармонизуючи уже не лишь для того, чтобы выкликати вражѣня, но поступаючи въ згодѣ зъ законами дескриптивной геометрїи и сопротивленя матерїаловъ. Ранше Шарпотокиј користовався часто методою художного розложеня на плоскости, онъ не дуже старався про то, чтобы выповнити порожиѣ мѣста межи ними. Теперъ въ его работахъ выразно переважае плоскостный конструктивизмъ, котрый вза-

галъ не допускае порожнець. Если Шарпотокій теперь изображае городской мостъ, то будьте пересвѣдченъ, что сесь мостъ сильно укрѣпленный въ конструкціи рисунка, онъ мае и точки опоры и линіи упора. Его линіи розчисленъ на означену вагу, ихъ попередний внѣшний безпорядокъ бывъ **замѣненный** контуральною точностю, алгебра чувствъ перемѣнилася на графичну, напружену геометрію. Шарпотокій въ своихъ рѣчахъ достигъ незвычайного эффекта динамики. Каждая линія у него упруга, независимо отъ того, ци подчеркнута она графично, або лишъ выплывае зъ плоскостныхъ комбинацій. Въ его графичныхъ работахъ (обложки), або въ рѣзбѣ по линолею, простота и певность, досягають вражѣня символа, стилия. Теперь, коли Шарпотокій докончивъ свое образованя, мы справедливо можеме чекати отъ него дальшого поступу, въ напрямѣ практичного эстетизма. Онъ выкинувъ зъ своихъ работъ, линію безъ затыженя, и всѣ условія суть до того, что онъ поставить вопросъ про практичну корыстность малярства, не въ смыслѣ еѣ идейности, но прикладного значеня, якъ се выдвигаютъ одночасно и эстети и марксисты, въ нашихъ часахъ, видячи необходимость перебудованя жита. До сей группы художниковъ треба причислити передовсѣмъ работы непосредного ученика О. Бокшая — **Золтана Шолтейса**. Выимково — онъ есть священникомъ. Тема его — изображеня природы, рѣдше жанръ и то особливо зъ околицѣ Ужка, де онъ мавъ парохію. Импрессионистичну манеру онъ перенявъ безпосередно отъ своего учителя, однако, въ декотрыхъ етюдахъ ему удавалось досягнути эффекта, за котрымъ можно было чути битя живого сердца. Въ послѣднихъ рокахъ, на жаль, Шолтейсъ майже ничего не выставявъ и взагалъ не показавъ розвитку своей чинности, въ напрямѣ оригинальности.

Межи наймолодшими любителями треба особливо выдвигнути **Стефана Кутлана**. Онъ далекий отъ профессионализма, но одинъ часъ робивъ много и вытворивъ самостойну выставку. Его рѣчи реалистичнѣ, однако смѣлость барвистыхъ тоновъ и сполукъ, деколи противорѣчива звычайному смаку, додае имъ декоративности. Суть у него портреты, краевиднѣ и побытовѣ рѣчи.

Въ послѣднихъ рокахъ много робивъ и другой любитель — **Василь Полянскій**. Супротивъ Кутлана, онъ осторожный, больше примитивный и умѣренный. Наивна манера у него сполучеся зъ такою самою наивною темою, что додае Полянскому одноцѣльность, ширость, одушевленность.

Говорячи спеціально про руськихъ художниковъ, необходимо бодай спомянути и про декотрыхъ подкарпатскихъ малярѣвъ, котрѣ або родилися на Подкарпатю и роблять тутъ, або приишли зъ другихъ мѣсть, но участвовали въ переробленю мѣсцевой, подкарпатской темы, або взагалъ живо отзывалися на идею »подкарпатского Барбизона«, зъ одушевленьемъ и сповчутьемъ.

Зъ старшихъ тутъ треба спомянути про Самуила Берегія, про Емилия Грабовского, тонкого стилизатора природы въ реалистичномъ дусѣ, межи иншимъ и природы Подкарпатя, про Юрія Платтія, интереснѣ пастелы котрого почали появлятися на нашихъ выставкахъ, вводячи новое трактованя до старой темы подкарпатскихъ лѣсовъ и горъ. У Унгварія-Розенберга есть много типичныхъ подкарпатскихъ рѣчей въ импрессионистичномъ дусѣ, особливо портретныхъ и въ дусѣ ентеріеровъ, рѣдше краевиды. Сторонниками декоративной школы Л. Бакста и его учениками суть Инна Ромбергъ, имя котрой мы уже неразъ спомянули, и Борисъ Ромбергъ, († 1935.). Инна Ромбергъ мае досвѣдъ и вѣдомости въ переробленю етнографіѣ, въ широкомъ смыслѣ сего понятя, въ малярствѣ иллюструющего, показного характера, починаючи отъ художественного плаката и книжной иллюстраціѣ и кончаючи установленьемъ стила. На жаль житьевѣ обставины довели до того, что сѣ профессиональнѣ вѣдомости Ромбергъ може проявляти лишь въ свободномъ часѣ, но и тѣ малочисленнѣ рѣчи, котрѣ стали маеткомъ суспольности, свѣдчатъ взагалѣ про нову можливість при вынайденю стилевыхъ особенностей Подкарпатя и руського особливо. Щи дасть доля можливости И. Ромбергъ спеціально трудитися на семъ полю — тяжко сказати однако, если и не она сама, то другѣ, зъ межи русиновъ, пойдуть по намѣченой нею дорозѣ. Тутъ, впрочемъ, сталося уже перекрещеня художественныхъ дорогъ: уже многое выконавъ въ семъ отношеню Ф. Манайловъ. Треба спомянути также имена М. Березнай, художницѣ въ дусѣ реалистичного идеализма, и Маргареты Готтлибъ-Блюмовой, наклоняющей отъ характеристичного реализма все больше въ напрямѣ культа формы и упрощеня, приводячого еѣ на границу синтетичного малярства.

Очеркъ бывъ бы неповный, если бы мы особливо не спомянули про руськихъ художниковъ Пряшевщины. Кромѣ отдаленя, ихъ отдѣляла въ Чехословачинѣ административна граница, нынѣ они отдѣленѣ отъ »подкарпатского Барбизона« державною границею. По смыслу же своего малярства, они суть интереснымъ доповненьемъ до выробленя типично подкарпатского стила.

Дезидерій Миллій — уродженецъ Спиша, въ 1927. р. онъ почавъ, а потомъ и скончивъ образования на художественно-промысловой школѣ, въ Празѣ. Теперъ онъ учительное въ Кийовѣ. Оригинальность Миллія означила природа краю. Голѣ, скалистѣ горы, чистота и безграничность воздушной сферы, индивидуальна могутность фигуръ, дышучихъ самопевностью и силою, свобода горского осамоченя, дышуча деколи дикою волею — все се отбилося въ рѣчахъ молодого художника. Починаючи импрессионизмомъ, онъ завѣвъ до ней особливо фигуральность, и потомъ и чисто експрессионистичнѣ прикметы — подчеркнутѣ формы. рѣзкость барвѣ. Его »Свадьба« зображена на простомъ,

зеленомъ полѣ, при чомъ передній планъ, зображающий молодыхъ и молодежь, представленный въ цѣлой, барвистой пестротѣ, доки другой планъ, зъ старечими фигурами, зробленный въ сѣрыхъ тонахъ. Интересный его »Поцѣлунокъ«, зъ ледва наведенными барвою, лицами. Его »Конѣ«, кромѣ барвисто-фигурального трактованя, живо передають складное психологичное завданя. Табунь, правдоподобно дикихъ и въ каждомъ случаѣ не польовыхъ коней, позы и особливо наклоня головы, передають дику волю, игривость и неспокойность.

Другимъ пряшевчаниномъ есть Михаилъ Дубай, художникъ-любитель, котрый немало посвятивъ работы и обдуманя для перетвореня темы въ дусѣ розложеня плоскостей и кубизма.

Зъ симъ мы скончили переглядъ сучасной, художной руськой творчости. Треба однако выговоритися, что нашъ переглядъ не обнимае скульптуры, бо намъ здаеся, что мы еѣ можеме розбирати зокрема. На Подкарпатю працювали академичнѣ скульпторы: чехъ Яромиръ Цупаль, ученикъ Мысльбека, россияне Н. Осташкинъ, ученикъ Кафки и Н. Акатъевъ. Но одинокимъ руськимъ скульпторомъ есть Елена Мондичъ, роджена Шиналѣйова, учениця І. Штурдзы, вытворивша много памятниковъ руськихъ писателевъ и будителевъ — А. Духновича въ Севлюшѣ и Пряшевѣ, А. И. Добрянского и Е. А. Фенцика въ Ужгородѣ и А. А. Митрака въ Мукачевѣ. Въ дѣлѣ внесеня до скульптуры типично руського она ограничилася лишь дасколькими фигурами, котрѣ однако, доказують, что въ сей области еще много осталося работы. Спеціальными досвѣдами руського стилия въ скульптурѣ Мондичова не занималася. Взагалѣ въ области скульптуры, въ поровнаню до малярства, пануе класична тишина: подкарпатское зворушеня не достигло ани гипса, ани мрамора, хотя до сего есть далеко больше шансовъ, якъ въ малярствѣ. Зокрема, не было ани пробы заниматися деревляною скульптурою, чтобы выхосновати то своеобразное, рѣзбленое дерево, котрое мы знаходиме въ народной штуцѣ.

—«»—

Сучасныхъ руськихъ художниковъ мы находиме въ процесѣ работы, тому и уважаеме неможливымъ звести рахунокъ зъ еще недоконченого періода. Фактомъ есть, что завдяки организованности, самокритицѣ и вдохновено образованныхъ руководчиковъ, малярство на Подкарпатю, въ поровнаню до другихъ штукъ, стоить нынѣ на першомъ мѣстѣ. Значно слабшимъ показуються музыка и спѣвъ, де руськое богатство мелодій взагалѣ не переробленое и не дослѣдженое, а на самомъ задѣ иде литература, бо на ней найменше звернули увагу зъ стороны суспольности.

Декотрѣ критики и въ сучасномъ руськомъ малярствѣ хотять показати борьбу або сповжитя западныхъ и восточныхъ

впливовъ. Мы думаеме, что такое постановленя вопроса — буря въ склянцѣ воды. Про який небудь востокъ взагалѣ не може быти рѣчи, если востокъ въ сучасномъ европейскомъ малярствѣ починаея лишь на востокъ отъ Сахалина, бо цѣлое россійское искусство, причисляючи сюда и большу часть церковного, обнимае загалное понята европейского искусства. Такъ, въ полициѣ привыкли говорити про востокъ и западъ Европы, но для искусства Подкарпата находится въ серединѣ Европы. И сюда, правда спознившися, приходятъ новѣ напрямую малярства, якъ до Мюнхена, до Москвы, до Берлина, до Будапешту. И на Подкарпату, якъ и въ другихъ центрахъ, сѣ напрямую были переробленѣ отповѣдно до климата, природы, господарского положеня и всего другого, что назначае сущность народной душѣ и дали своеродный выслѣдокъ. Другое дѣло, яка была тотя душевна призма, черезъ котру переломлялися европейскѣ формы и манеры! Въ семъ отношеню, мы уважаеме потребнымъ, еще разъ спомянуги то, что написавъ про »подкарпатский Барбизонъ« деликатный и глубокий мадярский критикъ, безпересудно и зъ стороны дивлячийся на руськихъ художниковъ — Ернестъ Каллай. Онъ показуе на то, что художники нашѣ вступили »въ Празѣ, въ Мюнхенѣ, Берлинѣ и Парижѣ въ зносины зъ искусствомъ переважно импрессионистичного характера и насытившиися нимъ, передалися зъ цѣлою душею въ своей отчинѣ природному очарованю краю и его народа«. Въ наслѣдокъ сего »змаганя« и »очарованя« вытворилися »вызначнѣ черты нового искусства Подкарпатья«. Въ малюнкахъ, знятыхъ зъ сего края, зъ его селянъ и пастуховъ, внѣшное выявленя предметовъ подвышаея до открыта страстно переливаючихся и всюды проникаючихъ, житєевыхъ силъ, або тайныхъ, деколи подобныхъ привидѣнямъ, фоновъ. Збытокъ чувствъ зворушеня сильно поднимаючимися, ритмично рухливими формами и живыми барвами, сильна наклонность до мистичныхъ, мрїйливыхъ лицъ и фантазій — отъ вызначнѣ черты нового подкарпатского искусства«. Зробивши, однакъ, се загалное заключеня, Каллай, однако, продовжае свой анализъ: »Зобразительна прикмета, дати больше барвъ, якъ рисунка и быти радше чувствительно-романтичнымъ, якъ логично-конструктивнымъ — отъ черта, черезъ яку, здавалося бы подкарпатскѣ художники спороднюютья зъ традиціями мадярского художества. Спольное есть такожъ захопленя контрастами барвъ, легко переходячими до сѣрого. Якъ отбитокъ темперамента, сѣ черты суть взагалѣ »наслѣдствомъ востока«. Такимъ способомъ, розходиться не про впливъ востока, но про переломленя европейского влияния черезъ душѣ народовъ, пришедшихъ колись зъ востока. Установивши осторожно восточну спольность, Каллай продовжае: »Наоборотъ, у подкарпатскихъ художниковъ на внѣшность выступаютъ безсумнѣвнѣ славянскѣ прикметы, сильно отрозняючѣ ихъ отъ мадярского погляду. Нѣж-

нѣйша, безконечна смиренность, умильна побожность, поклонъ передъ святостею природы и народа, и глубокий, проникливый страхъ непостижимыхъ чувствомъ появъ». Отъ, цѣла тотъ складна формула, котра каждому наглядно дае можливости пересвѣдчитися, якъ складною дорогою станесе восприниманя свѣта и его зворушень, скорше, чимъ глядачъ увидить его втѣленнымъ на полотнѣ. Предкладаня тымъ або другимъ напрямомъ восприниманя свѣта, переломлюея трѣма склами душѣ, складаючими еѣ повный об'ективъ; восточнымъ, славянскимъ и руськимъ. Сю формулу повиннѣ мати передъ очима руськѣ художники при гляданю своей дороги въ штуцѣ и ще больше она направлена противъ критичного диллетантизма, котрый дуже легко сперуючи западомъ и востокомъ, представляе сучасну руську штуку въ формѣ простого епигонства на западный або восточный манеръ.

»Можно надѣяться, что сей розвитокъ буде захованый въ рамкахъ, данныхъ природою и народомъ — заключае Каллай. — Было бы ошибкою, достойною жалю, стремѣти подчинити сю въ найлѣпшомъ смыслѣ автономну, своеродну подкарпатску художну одухотворенность якимъ небудь чужимъ по сути представителямъ и формамъ, оштампованнымъ въ Будапештѣ«.

Мы обширно наводиме цитаты зъ статѣ извѣстнаго мадярскаго, художнаго критика, бо до сего часу она есть одинокою, до конца розумѣючою тѣ подвысненнѣ завданя, котрѣ были поставленѣ сучасными руськими художниками. Се примуше насъ зъ повнымъ довѣрьемъ относитися и до его замѣтокъ про недостатки нашихъ сучасныхъ художниковъ. Что недостатки суть — се знаютъ и признають передовсѣмъ самѣ художники. Что они будутъ стремѣтися поправити ихъ, або отдалити, въ томъ не можеме сумнѣватися; но не лишъ се може помочи новому поднятю якости руськаго малярства: необходимо, чтобы навстрѣчу старшимъ и молодымъ майстрамъ прийшла цѣла та суспольность, до котрой и были направленѣ зворушующѣ слова професіональнаго критика штуки.

Izvorin A.:

Jelenkori ruszin művészek

(Folytatás.)

Az új ruszin művészetnek Boksay (1. Zorja 1942, 3—4. sz., 387—418. ll.) után következő kezdeményezője **Erdélyi Béla**. Elődei a Hricz-családból tipikus képviselői voltak a ruszin földműves-

osztálynak. Bevégezván az 1911—16. években a budapesti szépművészeti akadémiát, az ifjú művész alig várhatta a háború végét, hogy... folytassa tanulmányait. Ezek egészen 1932-ig húzódtak el, amikor beutazván Olaszországot, tanulmányokat folytatván Lipcsében, Bécsben, Lengyelországban és Svájcban, sikerül elérnie álmainak netovábbját, — Párizst. Itt megismerkedik a legújabb festészeti irányzatokkal, híve lesz az expresszionizmusnak, jelesen pedig Cézannének és Derainnek és hazatérván, élére áll a ruszin festészet új irányának. Erdélyi — az örök kereső, mindenkor a jellemző, de egyúttal a lehető legjobban leegyszerűsített formának kutatója, amely kifejezze azokat a kedélyhullámzásokat s azt az életet, amely végtelen folyamként hömpölyög és változik lelkében és tudatában. Küzdvén a személyes élményekkel, a művész távol tartja magát a bölcselkedő szubjektivizmustól, mert lelkének hullámzása folytatását találja a külső világban, jelesen a népeletben. Az impresszionista téma megközelítése adta Erdélyinek a lehetőséget, hogy oeuvrejében bőségesen merítsen a népi elemből. Művész termelésében, az egész világ megtörvén a saját lelkének prizmáján, — Erdélyi bevitte a ruszin művészetbe a szenvedély s az erkölcsi értékelés elemét. Minden arcképe — reprezentatív mű, ahol ki van küszöbölve minden járulékos, ki van emelve a jellegzetes, visszaverődvén az egyén belső énjén. Így fogván hozzá az ember ábrázolásához, a művész valósággal nemcsak modelljének külső képét adja, hanem »erkölcsi mását« is.

A tájkép az Erdélyi felfogásában — a természet arcképe. Itt is igyekszik kiküszöbölni minden esetlegest s megtalálni a kárpáti hegyek és erdők sajátos alakját, színét, lelkét. Az Erdélyi genre-e — osztályítélet. Ott, ahol értelmiségi tárgyat ad vissza, mindennél gyakrabban a tehetetlen vergődést, a petyhüdt aggályoskodást, a kielégítetlen vágyódást, néha az elfínomodott erotikát, — az egyéni gyönyörködést testesíti meg. Ott, ahol tárgya a népeletbe kapcsolódik, a művész a munka örömeről s a fáradalmas nap utáni megpihenésről dalol. Komoly elmélyedés, finom tapintat, egyszerűség, amely a lélek minden titkát föltárja, — íme a néplélek. A színek szivárványa, melyeket Erdélyi használ, époly változandó, mint változandók lelkének hangulatai. A nyers színek puritánságából gyakran csap át a harsogó, az éles, a zöld-lángszín tombolásba, az árnyalatok finomságával lepve meg a nézőt, hol a tüzes színek nyersségével támadva reá.

Erdélyi nemcsak befolyással bírt az ifjú művészi nemzedékre, hanem föl is ébresztette az ifjú művészek egész sorát. Bírálóiban tribúnja az új festészeti iránynak, aki gyakran türelmetlen, de mindig előretörő, mert csupán ebben látja a jobb jövőt. Byroni Manfréd-lelkülete, örök nyugtalanságában, a ruszin témát általános emberivé tette.

Már a ruszin téma kialakulását Boksaynál és Erdélyinél szem előtt tartva, kezdte meg útjának keresését a harmadik s a Kárpát-

aljára nézve legjellemzőbb művész, — **Manajló Tivadar**. Született 1910-ben a falusi élet és bajlódás közepette. Elvégezve az iparművészeti iskolát Prágában, kísérletezett szürrealizmussal, konstruktivizmussal és egyéb »mai« irányokkal; kielégülést egyikben sem talált. A francia barbizoniak törekvései iránt viseltetvén rokonszenvvel, érkezett Kárpátaljára és kezdte keresni a vele rokon világ kifejezési módját. Ez nem volt könnyű. Prágában eltávolodott a »saját« világtól, az idegent nem fogadta be, itthon elvetette az idegent a »saját« kedvéért, — ám ez a »saját« csak csalogatott, de megfogni magát nem engedte. Csak 1939-ben, multával a vergődés és kételemek korszakának, kezdett Manajló olyan dolgokat alkotni, amelyek rögtön magukra vonták a figyelmet a lélek és a kifejezés formája közötti egyezésükkel. Keresve a néplélek számára a megfelelő alakot, Manajló áttanulmányozta, átkutatta, kitapogatta a nép arcát, a hegyeket, a vásárokat, hímezéseket, mozdulatokat, pózokat, hagyományokat, babonákat, járt a havasokon, beszélgetett a juhászokkal... Alaposan áttanulmányozva a nép iratlan bölcséletét, ma Manajló nem csupán a mélyérzésű »dalosa a Verchovinának«, az ottani élet sokoldalúságával, hanem a festészetnek önálló mestere is, aki ismeri az emberek és tárgyak lelkének lényegét s a legfínomabb lelki élményeknek is megtalálja szokatlanul eleven és a nézőt meggyőző kifejezését. Még ott is, ahol Manajló mesés tárgyat ad vissza, népi hiedelmet, — a néző nem kételkedik ábrázolásának valóságában. Manajló festésze mindig tárgyias, tartalmilag telített, amelyben sem hézagok, sem fölösleges aprólékosság nincsen. Juhásza — urai a havasoknak; asszonyai — az életnek női kezdetei; hegyei és erdei, házai és templomai — monumentálisak, teljes értékűek, önálló stílusúak. Fantasztá és filozófus, aki a népi bölcseségből merít: Manajló a heroikus köznépit egész lelki egyszerűségében és egész lelki gazdagságában adja vissza. Lelkében expresszionista létére, Manajló még sem vetheti magát alá egy irányzatnak sem, mert színei, festési módja, kifejezésének eszközei változnak a tárgy szerint, — ami azonban nincs ellentmondásban művészi egyéniségével. Egészben véve: Manajló a sajátos ruszin modor megalkotója, egyike a stílus megteremtőinek, amelyről valaha Boksay álmodozott.

A legfiatalabb ruszin művészek közül föltétlenül meg kell említeni **Kocka Andrást**, aki a Verchovina impresszionisztikus tanulmányaival kezdte és lassan tért át az expresszionista kifejezésmód híveihez. Ma befejezte művészeti kiképzését Rómában és igyekszik a monumentális festészeti eszközöket hozzáidomítani a helyi témákhoz. **Boreczky Béla** — autodidakta, de kísérletei határozott tehetőségről tanúskodnak. Lelkében romantikus, ki nem egyensúlyozott, tiltakozást lehellő. Ellentétének mutatkozik **Kontratovics Ernő**, gondolkodó és szerény ábrázolója a verchovinai szegénységnek, külső nyomorúságnak, melyből kiragyoa a nép alázatos és hosszantűró lelke. A magashegyri erdők költészetét, a csüggedést nem ismerő falu eleven lelkét **Dobos László** adja műveiben.

Mindannyian a »barbizoniság« követői, a művészi igazság keresői, amelynek apostola — Erdélyi.

Az utóbbi években csatlakozott hozzájuk a fiatal magyar festő, **Endrédy György**, a jellemző részletek művésze. Budapesten végezte a művészeti akadémiát s ma teljes odaadással dolgozik Kárpátalján, elmélyedve annak témáiba és érdekességébe.

Teljesen külön áll két ruszin művész, a formális dinamizmus hívei: **Erdélyi-Hricz János** és **Dván-Sárpataky László**. Erdélyi — lelkének mélyén lírikus s ez kísérleteinek melegséget és intimitást kölcsönöz. Sárpataky a saját útját járja. A politechnikumon tanult Prágában, utóbb elvégezte a művészeti akadémiát Budapesten. Műveiben eleinte szóhoz engedte jutni a »lírai rendetlenséget«, ma azonban mindent, amit fest, az ábrázoló mértannal ellenőriz s az anyag ellenállásával. Festészetében minden hatalmas, dinamikus, céltudatos. A forma esztetikáját a marxista hasznossággal párosítja össze.

A jelenkori ruszin festészetnek egész sor szerelmese van. Kárpátalján ma körülbelül tíz magyar művész dolgozik, igyekezve kiaknázni Kárpátalja témáit.

A »kárpátaljai Barbizon« részéről kifejtett munkáról egész terjedelmében Kállay Ernő, a magyar kritikus adott értékes méltatást. Megállapítja benne, hogy a ruszin művészek vásznai hármasszögű prizma törésének eredményei: Kelet lelkének, a szlávoké és Kárpátalja lelkének.

„Ů“ въ чинядѣвскомъ говорѣ

Въ сучасныхъ славянскихъ литературныхъ языкахъ *ii* стрѣчаея лишь якъ случайный варіантъ письменного *i* (примѣромъ въ польскомъ), або *u* (въ украинскомъ та російскомъ)¹⁾. **Фортунатовъ, Щепкинъ, Кульбакинъ, Бузукъ, Курцъ, Трубецкой** были того погляду, что староцерковнославянское ю маеся читати якъ *ii*, але се противиться языковой системѣ староцерковнославянскаго языка.²⁾ Звукъ *ii* истновавъ въ колишнѣмъ полабскомъ языкѣ, а въ среднесловацкомъ діалектѣ колись представлявъ самостойну фонему,³⁾ але нынѣ есть лишь дуже рѣдкимъ варіантомъ звука *u*.⁴⁾ Крімъ полудневокарпатскихъ руськихъ діалектовъ истнуе звукъ *ii* еще въ деякихъ повночноруськихъ (украинскихъ) діалектахъ.⁵⁾ Покликовався на се явище и **Александръ Бонкало**, занимаючися мѣстомъ походженя долѣшнянъ.⁶⁾ Въ полудневокарпатскихъ говорахъ звукъ *ii* есть не лише рефлексомъ праславянскихъ *o*, *e* въ замкненомъ складѣ, але, якъ будеме видѣти, стрѣчаеся онъ часами на мѣстѣ звука *u*, на мѣстѣ мадярскихъ звуковъ *ó*, *ő*, *u* въ запозыченыхъ словахъ та, якъ наслѣдокъ лабіялизаціѣ, на мѣстѣ старославянскихъ звуковъ *ě* та *i*.

На *ii* въ руськихъ говорахъ Подкарпатя звернувъ увагу вже першій руській діалектологъ **Иванъ Бережанинъ (Фогарашій)**, який въ своей рукописной статѣ „Въобще о различіи славян-

¹⁾ **О. Брокъ** : Очеркъ фізіологіи славянскої рѣчи. Энциклопедія славянскої філологіи. Изданіе отдѣленія русскаго яз. и словесности Имп. Акад. Наукъ. Спб. 1910, ст. 107, 115, 126.

²⁾ Пор. **Miloš Weingart** : Rukověť jazyka staroslověnského I. v Praze 1937, ст. 113.

³⁾ Гл. **Eudovít Novák** : Slovenské a podkarpatorské nárečia vo svetle európskej fonologickej geografie. Linguistica Slovaca I—II. Bratislava 1939—1940, ст. 98—99.

⁴⁾ **J. Stanislav** : Liptovské nárečia. Turč. Sv. Martin. 1932. ст. 167. Тутъ авторъ говорить и про руськое *ii*.

⁵⁾ Изв. Акад. Наукъ IV. 83. Спб. 1911.

⁶⁾ Die ungarländischen Ruthenen. Ungarische Jahrbücher I. ст. 227.

скихъ нарѣчій собственно же о мало-, карпато- или угрорусскомъ“ зъ 1827-го року⁷⁾ пише: „По 4-ое, такожде самогласное *o* въ именахъ перваго падежа по розличіи нарѣчій и повѣтовъ, то уже вмѣсто *a, e, i* то яко *y, ѣ,*⁸⁾ *ѣ*, то уже яко французское *ei* или угорское *ö*⁹⁾, *ii* произносятся, н. п. *голова, корова, корошка, чоловѣк, чорш, чорный, вѣл, кѣл, кѣнь, цѣц, снѣц, нѣж,* или *снѣи, нѣж, кѣл, вѣл, цѣи*; таже *вул, кунь, кул, снуд, нуж,* индѣже *веул, кеул, кеунь* и п.“ На другомъ мѣстѣ въ той самой стати говорить: „Отъ Галиціи по границы таки, якоже прежде о писмѣ *o* речасы: въ убоцкой (угочской), сукмарской, забоцькой (саболчской), берегской столицы на краини даже до города Мукачова и Уга, гдѣ смѣшано съ уграми или въ ихъ сосѣдствѣ живутъ, вмѣсто *o* и *y* угорское *ö, ü,* или французское *ei* употребляютъ н. п. *беуг, пеуп, веул, кеунь...*“ Сучасникъ Ивана Бережанина (Фогарашія) **Михайло Лучкай** въ своей знаной словяноноруськой грамматицѣ¹⁰⁾ про перезвукъ *o > ü* пише: „O pariter sonat velut *o* latinum. Sed inter Ruthenos in quibusdam partibus velut Hungaricum *ü,* Gallicum *u,* поп *pür,* пост *püsz,* колѣм *volüm...*“, а про *e > ü* пише сякъ: „Edit sonum etiam velut Gallicum *u,* Hungaricum *ü* e. g. рѣка *rükl,* пѣка *pükl,* пастыремъ *pastirüm*“. Не диво, что Лучкай на первомъ мѣстѣ говорить про *o > ü,* бо самъ походивъ зъ Великихъ Лучокъ, де на мѣстѣ праславянскихъ *o, e* въ закрытомъ складѣ находиме рефлексъ *ii.* **Иванъ Раковський** въ своей грамматицѣ¹¹⁾ взагалѣ не споминае про мѣстнѣ диялектологичнѣ прикметы, якъ то робивъ **Александръ Духновичъ**¹²⁾ або **Кирилъ Сабовъ**¹³⁾, але навѣтъ въ стати: О правописаніи и грамотическихъ формахъ, употребляемыхъ нами въ „Церковномъ Вѣстникѣ“¹⁴⁾ пише: „Нѣкоторый изъ нашихъ писателей, особенно галицкихъ, звыкли букву *o* накрывати знакомъ \wedge тамъ гдѣ она произносится якъ *u,* на примѣръ: *конь, волъ, возъ* и пр.“ Але Раковський не допоруоче сего, бо тогды и другѣ звуки треба бы якось означовати, и такъ, якъ говорить Раковський, „должно было бы навѣшевати майже каждую букву накрывательнымъ знакомъ...“ Сѣ ширѣ слова такожъ свѣдчатъ про то, что этимологичный правопись не отповѣдае звуковой системѣ мало-русского языка. **Евменій Сабовъ** въ своей грамматицѣ зъ 1890-го

⁷⁾ Друкомъ появилась въ книзѣ **И. С. Свѣнцицкій**: Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси I. Львовъ 1906, ст 46—56.

⁸⁾ *ѣ* читай якъ *i.* Пор. факсимиле въ стати **Ив. Панькевича.** НЗП VII—VIII, 1931, ст. 185.

⁹⁾ Знака *ö* мѣсто *ü < o* уживали часами въ своихъ працяхъ **Иванъ Берхратський** та **Володимиръ Гнатюкъ.**

¹⁰⁾ Grammatica slavo—ruthena veteroslavicae et actu in montibus Carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae. Budae 1830, ст. 5, 4.

¹¹⁾ Orosz nyelvten. Buda 1867.

¹²⁾ Сокращенная грамматика письменнаго русского языка. 1853.

¹³⁾ Грамматика письменнаго русского языка. Унгарь 1865.

¹⁴⁾ Церковный Вѣстникъ для Русиновъ австрійской державы. 1885, ч. 1.

року еще скупое и не точно говорить про перезвукъ $o > u, \ddot{u}, i$, про перезвукъ $e > u, \ddot{u}, i$ навѣтъ не згадуе.¹⁵⁾ **Августинъ Волошинъ** уже не лишь говорить про перезвукъ $o > u, \ddot{u}, i$, але для обозначеня сего o заводить дашокъ въ своей грамматицѣ зъ 1907-го року.¹⁶⁾ **Иванъ Панькевичъ** въ своихъ грамматикахъ¹⁷⁾ про сей перезвукъ говорить точно по всѣмъ вымогамъ науки, якъ и нова грамматика русьского языка **Ивана Гарайды**,¹⁸⁾ але ся для означеня перезвука не уживае дашка, хотъ, якъ мы видѣли, споминавъ его вже Иванъ Раковський, уживали его въ своихъ грамматикахъ Августинъ Волошинъ, позднѣйше Иванъ Панькевичъ. Ще въ 1893-ѣмъ роцѣ подаючи взорцѣ руськихъ діалектовъ, уживавъ дашка надъ o и e Евменій Сабовъ въ своей зной Хрестоматіи.¹⁹⁾

Звукъ \ddot{u} на Подкарпатю находиме межі рѣкою Боржавою та Латорицею, а частинно и на заходныхъ областяхъ (въ селахъ Звалѣ, Кобыльниця, Ольшавиця, Н. Репашѣ). Его границѣ поширеня точно навѣвъ **Иванъ Панькевичъ** въ своей працѣ: Українські говори Підкарпатської Руси та сумежнихъ областей. Прага 1938. Рефлексъ $\ddot{u} < o, e$ бывъ колись поширений поза его нынѣшними границями. Панькевичъ се доказуе тымъ, что **Иванъ Могильницький** рефлексъ $i < o$ называвъ подобнымъ до французького u , та тымъ, что въ помежныхъ назвахъ зъ подбескидскихъ сѣлъ зъ 1863-ѣго року находиме назвы: *Javürnik, Bazü veršok, Beljüncova, Petriüvcı* и т. д.²⁰⁾

Въ старыхъ рукописахъ, якъ походятъ зъ области нынѣшнѣго рефлексу $\ddot{u} < o, e$ не находиме знака \ddot{u} , бо кирилиця его не знае. За то **Георгій Геровский** въ даякихъ рукописныхъ памятникахъ зъ сей території часами букву ю уважае за \ddot{u} (*о шюмъ*,

¹⁵⁾ Русская грамматика и читанка. Къ изъ ученію угорско-русскаго литературнаго языка. Унгваръ 1890.

Про описъ звуковъ o, e сей грамматики гл. Е. Балецький: Языкъ грамматики Е. Сабова зъ 1890-го року. Зоря—Најнал II. ч. 3—4, ст. 336—350.

¹⁶⁾ *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*, Ungvár 1907, ст. 38.

¹⁷⁾ Грамматика русьского языка для школъ средних и горожанскихъ. В Празѣ 1896, ст. 17—21.

¹⁸⁾ Дръ **Иванъ Гарайда**: Грамматика русьского языка. Унгваръ 1942, ст. 18—20.

¹⁹⁾ Знакъ δ поставленъ тамъ, гдѣ „ o “ по нарѣчіямъ переходитъ въ i, u, y , или мадьярское \ddot{u} ; на пр. слова конь, волъ выговориваются по нарѣчіямъ: *кѣнь, вѣль, кунь, вуль, кѣнь, вѣль, кунь, вуль*, въ сихъ случаяхъ мы писали *кѣнь, вѣль*.

e переходитъ въ $i, \ddot{u}, ю$, на пр. *ушѣкъ* должно читати по нарѣчіямъ *ушыкъ, ушѣкъ, шѣшка = шышка, шѣйшка, шюшка*. Хрестоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ. Въ Унгварѣ 1893, ст. 211.

²⁰⁾ Укр. говори ст. 93.

годювля).²¹⁾ Въ донаційной грамотѣ Улашина зъ 1654-го року читаеме: „... шилко абы завше служила монастиреви...“²²⁾ Ци тутъ и въ словѣ „шилко“ мае значити *й*, або се галицизмъ, Панькевичъ не може рѣшити.²³⁾ Дуже можливо, что „шилко“ есть галицизмомъ (пор. польс. *tylko*), бо въ семъ памятнику мае больше галицизовъ (*завше*, *шеды* и т. д.). Въ одной изъ покрайнихъ записовъ зъ 1745-го року, переписанныхъ Панькевичомъ написано: *Етѣфан Когѣт парохъ квасікскихъ*. Панькевичъ и тутъ догадуеся: „... а може підписаний парохъ походив зъ Квасова, а тим і виражено *й*?“²⁴⁾ Не есть сумнѣву, что авторы рукописныхъ памятниковъ, походячихъ зъ области рефлексу *й* < *o*, *e*, знаками *s*, *w*, *i*, *ī* часами хотѣли означити звукъ *й*, бо онъ истновавъ уже въ XIII. ст. и по А. Крымскому повставъ изъ *o* черезъ *oo* > *úo* > *úy* > *uy* > *ü*, изъ якого повстало потомъ *i*.²⁵⁾

Самозвукъ *й* въ руськихъ говорахъ Подкарпатя есть заокругленнымъ, узкимъ звукомъ высокою поднятя, переднею твореня (*round-high-front-narrow*). Въ говорѣ села Чинядѣва—*Čiňad'/üw*, *Čiňadovo*²⁶⁾ — находиме его 1. на мѣстѣ праславянскаго *o* въ

²¹⁾ Jazyk Podkarpatské Rusi. Československá vlastivěda. III. Praha 1934, ст. 485.

²²⁾ Е. Сабовъ: Хрестоматія, ст. 51.

²³⁾ Укр. говори. ст. 95.

²⁴⁾ Др. Иван Панькевич: Покрайні записки на підкарпатських церковних книгах. Ч. II. НЗП XII. (1937), ст. 20.

²⁵⁾ А. Крымский: Украинская грамматика. Томъ I. Выпускъ I. Москва 1907, ст. 128—129, 139—140, 140—191.

Звукъ *й* могъ быти переходнымъ звукомъ между *u*—*i* примѣромъ и въ чешкомъ языкѣ *dušu* > *dušü* > *duši*, *cuzi* > *cüzi* > *cizi*. Пор. *Ľudovít Novák: Neznamená německé vplyvu na západoslovanský, východoslovanský a maďarský konsonantismus. Lingvistička Slovaca I.—II.*, ст. 107.

²⁶⁾ *Čiňad'/üw*, *Čiňadovo* (Чинядѣво) — *Beregszentmiklós* (теперь урядово *Szentmiklós*) лежить на правомъ березѣ рѣки Латорицѣ на повночь отъ Мункачова. (Рефлексъ *ü* > *o*, *e* сягае на западъ поза Латорицю). На лѣвомъ березѣ Латорицѣ лежать села: *Břest'/üw*, *Vüchöv'/éc'a*, *R'/japíd'*. Въ сихъ селахъ въ сполукахъ *ky*, *chy*, *hy* чуеме *u*, между тымъ коли въ Чинядѣвѣ въ сихъ сполукахъ чуеме *e* (*и*). Чинядѣвцѣ лѣвобережанъ называютъ *чоиками* (sg. *čöpk/o*, pl. *čöpké*). На повночь лежать: *S/uskôvo*, *P/asika* (на лѣвомъ березѣ); на повночный заходъ *N/ěžna Hr/jabüw'néc'a*; на полудневый западъ: *H/ěňanéc'*; на полудне — *Pudh/örjano*. Говоры сихъ лѣвобережныхъ сѣлъ разомъ зъ Пасткою не рознятся отъ чинядѣвскаго.

Про назву Чинядѣва въ минушомъ рочнику (въ двохъ апрѣльскихъ числахъ) газеты „*Kárpáti Híradó*“ писавъ Гядоръ Стрипський (Magyar eredetű ruszin helyszégnév Beregszentmiklós: Csinagyovo). Въ сей статѣ авторъ говорить, что народъ называетъ Чинядѣво сякъ: *Čiňadovo* (зъ наголосомъ на а) Ириней Контратовичъ въ той самой газетѣ говорить, что народъ называетъ село Чинядѣво сякъ: *Čiňad'/ijevu*. Пряногодно запримѣчуеме, что чинядѣвцѣ называютъ свое село: *Čiňa/düw*, або *Čiňad'/ovo* (наголосъ все есть на третѣмъ складѣ). Въ другихъ селахъ чуеме часами *Čiňad'/ijovo*, але возможно, что ся форма есть книжного походження: *Чинядѣво* > *Čiňad'/ijovo* (тутъ мае по *j e* > *o*). Что до формы *Чинядѣво*—*Сѣňad'/jevo*, народъ еѣ не знае. Народно етимология есть дуже наивно, якъ и въ иншихъ випадкахъ, бо выводитъ назву изъ *čěň*+*/ad'üw* (мад. *ágyu*). Гядоръ Стрипський выводитъ назву села отъ имени *Csinád* >

закрытомъ складѣ; 2. на мѣстѣ праславянскаго *e* въ закрытомъ складѣ; 3. на мѣстѣ старославянскихъ *ě* (ѣ), *i* (и); 4. на мѣстѣ *u* въ закрытомъ складѣ; 5. на мѣстѣ мадярскихъ звуковъ *ó*, *ő*, *u* въ концѣ слова. 6. наконецъ въ даякихъ звуконаподоблюющихъ словахъ.

ü < *o*

ü въ чинядѣвскомъ говорѣ, якъ и взагалѣ на означеной Панькевичомъ области, есть передовсѣмъ рефлексомъ праславянскаго *o* въ закрытомъ складѣ. *ü* зъ этимологичнаго *o* въ закрытомъ складѣ повстало наслѣдкомъ щезненя глухихъ (*z*, *b*).²⁷⁾ Сей перезвукъ есть загальнозвѣстнымъ у всѣхъ малорускихъ (украинскихъ) діалектахъ, де наибольше поширенымъ рефлексомъ есть нынѣ *i*. Что въ окраинахъ малоруськаго языка збереглися рефлексы *u*, *'u* (*ju*). *ü*, *y*, можеме пояснити передовсѣмъ природными перешкодами.²⁸⁾ *ü* < *o* въ чинядѣвскомъ говорѣ находиме якъ въ пнѣ слова, такъ въ флексіи и чуеме его примѣромъ въ слѣдующихъ словахъ: *Büh*, *b/üjs'a*, *büzb/a*, *bük*, *büb*, *čup* (< польс. *czop* < нѣм. *Zapfe(n)*),²⁹⁾ *č/óbüt*, *düm*, *drübn/yj*, (*drümn/yj*), *dzvün*, *hürk/ěj*, *Hürk/é* (< **gorki*, назва пасла), *hrüm*, *hr/üzno*, *h/ünno* (< **godno*), *hüsŕ*, *hnüj*, *küsŕ*, *k/üstka*, *küň*, *külk/é*, *k/üz'ėj* *rüh*, *hrüb*, *nüč*, *vül*, *püp*, *zach/ünnéčka* (< *zachodnička*), *müj*, *tvüj*, *svüj*, *t/ülko*, *ov/ün*, *püw* (< *polž*), *l/astüwka*, *plastüwn/éc'a*, *rüd*, *rôzb/üjnék*, *l/akümnyj*, *rôs/ül*, *sül*, *rük*, *nan/arük*, *okr/üp*, *lóbörü'h*), *t/üčka*, *pôt/üm*, *pot/ümše*, *nüž*, *vandrüwnék*, *p/üzno*, *spüd*, *sp/ôsüb*, *pr/üjma* (= вѣщовникъ, < *proimati*), або *pr/üwma*, *p/öküw*, *stül*, *düňň/a* (< *do dňa*), *düst/até*, *dükl/asté*, *püt/é*, *rüstv/o* (староцерксл. *rožděstvo*), *rôz/vür*, *Prók/üp*, *Sér/ütka*, *dvür*, *rüs* (< *rosž*), *müh* (< *mogž*), *mük* (< *mokž*), *ézb/üw* (< *bož*, *bode/bosti*); формы *döl'ü* (*döl'üw*), *döm/ü* (*dom/üw*) мали

Csanád и наводитъ дуже переконуючѣ факты, але Тивадаръ Легоцькый (*Begegvármege monographiája III. Ungvárott 1881*, ст. 729) приводитъ зъ XVI. ст. назву *Isdaniho*, яку носило село, зольявшоеся позднѣйше зъ Чинядѣвомъ. На другомъ мѣстѣ (ст. 815) Легоцькый говорить: „A XVI. században (*Csinagyievo*) önálló helység volt, mely később Szentmiklóshoz csatlakozott s azért ez oroszul máiglan is így nevezetik.“

²⁷⁾ Всеволодъ Ганцовъ: Діалектологічна класифікація українськихъ говорів. Київ 1923, ст. 12, 35.

²⁸⁾ Людовитъ Новакъ въ спомянутой статѣ про словацькѣ та руськѣ говоры (*Lingu. Sl. II*, ст. 98.) приводитъ иншѣ поясненя: „No i tak ne je náhodné, že sa *ü* ako archaismus zachovalo okrem nepatrných ostrovov na západе predovšetkým v centrálnej a zároveň južnej oblasti podkarpatorských nářečí v susedstve maďarskom. Keďže aj inde, napr. v poleskej oblasti, daly bývalé diftongy typu *öü* monofongizáciou ako výsledok *ü*, prešsa len jeho zachovanie práve i na periferii podkarpatoruskej v susedstve maďarčiny, i keď netreba nevyhnutne myslieť na konvergentní vývin o smysle genetickom, nebude azda vecou náhody. Teda i v tomto negenetickom, len archaistickom smysle možno hovoriť o konvergentnom vývine.“ Аналогію сего Л. Новакъ видить въ полонецьковъ (*palóc*) мадярскомъ діалектѣ, який въ сусѣдствѣ зъ словацькимъ языкомъ зберегъ нелабілізованое короткое *ä*.

²⁹⁾ Alexander Brückner: Słownik języka polskiego. Kraków 1927, ст. 80.

повстати изъ старого мѣстного падежа **dolovъ*, **domovъ* (пор. старочешское *dolovъ*, *domovъ* > нынѣ *dolŭ*, *domŭ*, словацкое *dolov*³⁰), *domov*). Се старѣ локативы (*u*—*пнѣвъ*) зъ законченѣмъ —*ь* (**i*).³¹) Возможно, что и слово *pôz/awtrŭw*, *roza/uzawtrŭw* повстало по аналогіи зъ формами *domŭw*, *dolŭw*. Перезвукъ *o* > *ü* часто повставъ въ наслѣдокъ протетичного *v*, якое есть дуже характеристичнымъ для малоруського языка взагалѣ: *v/üs'am*, *vüc'c'üznen/a*, *vüwc'/a*, *vüwc'/ar'*, *vüct/u* (ном. *oc/et'*, *vüc'c'/a* (ном. *ot/éc'*), *vüs/u* (ном. *ov/es*), *v/ülcha*, *Vülšén/y* (назва поля), *Vülchón/éc'a* (назва села), *v/ü-c'c'i* (< *otъ* — **sb*), *vütti*, *andv/ütti* (< *otъ* — **тъ*), *vütki* (< *otъ* — **къ*); въ даякихъ словахъ протетичное *v* вже затратилося: */üčko* (< *vüčko*), *üstr'ja* (< *vüstr'ja*). Форма *v/üwtár'* мала повстати не непосредственно зъ лат. *altarium* (ср. гречское *ἄλταριον*), але посередництвомъ мад. *oltár*, або польск. *oltarz*, бо изъ лат. *a* не можъ пояснити *ü*. Въ дѣтскомъ стишку про барана мы въ Чинядѣвѣ чули:

A de ty ideš bar/ane?
Dô Vülv/ova, müj p/ane.

Тутъ изъ **vo Lvovi* повсталала форма **Vül'vüw*, а изъ сеѣ *dô Vül'vova*.³²)

До перезвуку *o* < *ü* належать законченя твердыхъ *o* — *пнѣвъ* мужеского роду въ gen. pl. (— *üw*) та dat. pl. (— *üm*):³³) *rô/küw*, *v/ôlüw*, *pan/üw*, *žéd/üw*, *st/ôlüm*, *v/ôlüm*, *pan/üm*, але за то частѣйше чуеме форму *panlam*.

Такъ само сюда належать законченя мужескихъ та середнихъ твердыхъ приложниковъ та порядковыхъ числовниковъ (— *üm*): *čérv/énüm*, *d/ôbrüm*, *s'at/üm*, *č/ôrnüm*, *mücn/üm*, *pask/unpüm*, *h/ôlüm*, *h/ôl/ônnüm*, *spravôll/évüm*, *par/annüm*, *pudhôrj/añs'küw*, *dr/uhüm*, *dôw/jatüm*, *dvac'c'atüm* и т. д.; законченя dat. та loc. sg. женскихъ приложниковъ та порядковыхъ числовниковъ (— *üw*): *b/ilüw*, *ž/ôwtüw*, *star/üw*, *čerstv/üw*, */ôstrüw*, *tópól/éñs'küw*, *sv/ic'küw*, *cérküwn/üw*, *t/émnüw*, *dr/uhüw*; *dôwjatn/ac'c'atüw*, *tréc'c'/atüw* и т. д.;

³⁰) Форму *dolow* находиме и въ вѣршу А. Духновича „Тоска на гробѣ милой“. Поздравленіе Русиновъ на годѣ 1851 отъ Литературного заведенія Пряшовского. Вѣдень, ст. 34—39; рядъ 37.:

Спусти *доловъ* тонки
и гибляци лозы. . .

³¹) М. Weingart Rukověť I., ст. 160.

³²) Въ нашому припадѣ предложникъ зольявся зъ назвою. Богато при-мѣровъ маеме, коли первый самозвукъ назвы отпавъ и зольявся зъ предложникомъ. Прим. *Oroszvég* > *Oroszvégoi* > *Vo Roszvégoi* > *Rôszvégovo*. Про сей та про подобнѣ примѣры гл. *Kniezsa István*: *Elvonás a magyar-tót helységnevekben*. Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára. Budapest 1942, ст. 200.

³³) Сюда належать и колишнѣ *u*—*пнѣ*: *syn/üw*, *syn/üm*, якъ и мяккѣ *jo*—*пнѣ* *k/ôñŭw*, *k/ôñüm*, але dat. pl. *jo*—*пнѣвъ* по правилу належить до перезвуку *e* > *ü*. Пор. старосл. dat. pl. *крякумъ*, *мажеумъ* и т. д.

та наконецъ закончена dat. та loc. sg. мѣстоименниковъ: *tüm, tüh, küm, jak/üm, jak/üh, kôtr/üm, kôtr/üh* и т. д.

Что до повноголосу, то въ науцѣ майже якъ правило принято, что въ нѣмъ и въ закрытомъ складѣ *o* не подпадае перезвукови. На Подкарпатю, дѣйстно, маеме мало примѣровъ на перезвукъ *o* въ повноголосѣ. Далеко больше примѣровъ маеме на се въ другихъ малоруськихъ диялектахъ.³⁴⁾ Въ Чинядѣвѣ мы чули *ü* въ сполуцѣ **tort* въ слѣдующихъ словахъ: *pôr/üh (pôr/üh)*, *vô-rüt* (gen.) та *dôr/üžeňka*; се послѣднее слово мы чули лишь въ стародавней пѣсни „У мамки'мъ росла“,³⁵⁾ яка мала быти занесена зъ Галичины вже зъ рефлексомъ *i*, який тутъ бывъ змѣненный въ *ü*.

Закону перезвука чинядѣвский говоръ точно додержуеся, бо въ открытыхъ складахъ не находиме перезвука *o > ü*, хотъ въ иншихъ малоруськихъ (украинскихъ) говорахъ стрѣчаемься зъ нимъ доста часто: *müst*, але *môst/ok*, *vüz*, але *vôz/ok*, межи тымъ коли въ сходныхъ та западныхъ малоруськихъ говорахъ чуеме: *mist* — *mistok*, *viz* — *vizok* и т. д.³⁶⁾ Маеме примѣръ и на то, коли и въ закрытомъ складѣ (не въ повноголосу) збереглося первичное *o*: *h/onnyj* (< **godnyj*),³⁷⁾ *h/onno b/yté* (= може быти) на роздѣлѣ отъ *h/ünno* (= вольно). Сюда належать ще слова *tr/ôjca* (укр. лит. *триця*), *vôjna* (укр. лит. *війна*),³⁸⁾ але фактъ, что въ сихъ словахъ не маеме перезвука, можъ пояснити тымъ, что сѣ слова суть книжного походження, якъ примѣромъ и слово „*Богъ*“ мае двѣ формы: 1. книжну (церковнославянску) *Boh* и 2. народну: *Büh*.

Подаколи маеме вже тутъ перезвукъ *o > i* попри *o > ü*: *sl/ôbinno*, (*sl/ôbünno*), *vit/orok* (*vütorok*).

На мѣстѣ *o < z* въ чинядѣвскомъ говорѣ не маеме *ü*, але въ даякикъ селахъ и тутъ маеме перезвукъ: *l/ôküť* < *lokъť* (Давыдково), *l/ôkuť* (Салдобошъ).

ü < e

ü зъ праславянского *e* въ закрытомъ складѣ, якъ *ü < o*, повстало въ наслѣдокъ щезненя *z, v*. Рефлексъ *ü < e* не розниться отъ рефлексу *ü < o*. Мала розниця спочивае въ томъ, что *ü < e* дуже часто палатализуе попередный зубный сповзвукъ (*na n'üt*, але *nüs < nesť*). Въ сякихъ випадкахъ (коли палатализуе) его артикуляція пересуваеся мало впередъ. Въ Чинядѣвѣ *ü < e* мы чули примѣромъ въ такихъ словахъ: *vüw* (< *vetъ*), *nüs* (< *nesť*), *vüz*

³⁴⁾ Про се гл. статью В. Розова въ *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Sv. II. Přednášky. Praha 1932, st. 668—695.*

³⁵⁾ Надрукована въ Лит. Недѣль II., ст. 124.

³⁶⁾ Укр. говори, ст. 51.

³⁷⁾ *h/onna žôn/a* = велика жона.

³⁸⁾ Л. Чопей сѣ слова записавъ зъ перезвучнымъ *o* (*ó*). Русько—мадярскый словарь. Будапештъ 1883, ст. 35 (*війна*), ст. 398 (*триця*).

(*<vezlǝ*), *hrüb* (*< greblǝ*), *pük* (*< peklǝ*), *urük* (*< reklǝ*), *plüw* (*< plelǝ* *< *plet — lǝ*), *tük* (*< teklǝ*), *lüh* (*< leglǝ*), *prôš's'ün*, *j/aš's'ürka*, *t/ütka*, *ôdv/ürok*, *žün* (gen. pl.), *pčül* (gen. pl.), *ñür/ôku*, (*< ne — u — rekǝ*), *c'üt*³⁹) и т. д. *ü < e* чуеме дальше въ законченяхъ dat. pl. мягкихъ *jo* — пнёвъ (мужеского роду): *k/ôñüm*, *p/ałc'üm*, *č/ér'c'üm*, *rybar'/üm*, *hončar'/üm* и т. д.; въ законченяхъ loc. sg. мужескихъ та середнихъ мягкихъ приложниковъ та порядковыхъ числовниковъ: *s/é-ñüm*, *sp/üññüm*, *pér/éññüm*, *p/és's'üm*, *tréf'üm* и т. д.; въ законченю dat. та loc. sg. женскихъ мягкихъ приложниковъ та порядковыхъ числовниковъ: *t/uñüw*, *j/arñüw*, *sér/éññüw*, *z/aññüw*, *tr/éfüw* и т. д.; наконецъ въ законченяхъ мѣстоименниковъ: *č'üm*, *s'üw*, *s'üm*, *m/ôjüm*, *m/ôjüw*, *ws'üm*, *jüw* и т. д.

Треба зазначити, что *ü < e* находиме въ Чинядёвѣ не такъ часто, якъ *ü < o*, бо

1. въ деякихъ словахъ задержалося еще старое *e*: *med*, *led* (въ околицѣ Иршавы *mñüd*, *lñüd*);

2. часами *e* дало *i*: *s'il, žinč/ôwka, ufik*;

3. по *č* часто маеме перезвукъ *e > u*: *v/éčur*, *véč/urña*, *véčur-kjé*, *rôna/udvéčur*; навѣтъ въ мадырскомъ словѣ *csür* не збереглося по *č ü*, але дало *u*: *čur'*. Такъ само чуеме *č/ulka* (*< čel — ka*), а не *čülka*.⁴⁰ Въ валашскомъ ческомъ говорѣ истнуе слово *čulena čulka* (=коза зъ малыми ухами), але се слово ледвы мае чотсь спольного зъ мѣстнымъ *č/ulka*, бо оно, якъ догадуеся дослѣдникъ румунскихъ впливовъ въ Карпатахъ **Dumitru Crânjälä**, есть полудневославянского походженя и занесено въ Карпаты румунами.⁴¹ Слово *kač/ulka*, якое чуеме и въ чинядёвскомъ говорѣ сюда не належитъ, хотъ Чопей его пише черезъ перезвучное *o* (*ka čólka*),⁴² бо походить отъ слова *качуляти*. Слово „качулка“ (зъ и-знають словарѣ **Б. Грѣнченка**,⁴³ и **Ев. Желиховского**,⁴⁴) а дѣслово „качуляться, качулишь, -ся“ знае и словарь **В. Даля**.⁴⁵

³⁹) Пор. російское *чѣт — нечѣт*. Цѣкаво, что тутъ маеме *s*. Се слово на Подкарпату есть загально známymъ. Чопей: Словарь (ст. 424): „*čobšť h párosan, či čobšť : páros-e*.“

⁴⁰) *čulka* = *üstök* (Чопей: Словарь, 430), хохоль, чолка, клокъ, волосы на лбу, на кукурузѣ (Александръ Митракъ: Русско—мадырский словарь. Унгварь 1881. ст. 818). Въ староруськомъ такожь означало *бунчукъ на стягу*. Владимиръ Даль (Толковый словарь живого великорусскаго языка. IV. Москва, 1882, ст. 605) наводитъ урывокъ изъ лѣтопису: „*Пошяша стяговника нашего и челку стяговую сторгоша со стяга*.“

⁴¹) **D. Crânjälä**: *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*. V Praze 1938, ст. 244. Але и то не выключено, что *čulena, čülka* есть наслѣдомъ непосредственнаго впливу полудневыхъ славянъ въ Карпатахъ. (Ibid. ст. 245).

⁴²) Чопей: Словарь, ст. 146.

⁴³) **Б. Д. Гринченко**: Словарь украинского языка. Киевъ, II. 1908, ст. 228.

⁴⁴) Евгений Желиховский: Малорусско—німецкий словарь. Львів, 1886. I., ст. 338.

⁴⁵) **В. Даль**: Словарь 1881, II, ст. 100.

За то **D. Crânjală** мае правду, коли сумнѣваеся относительно румынского походження сего слова.⁴⁶⁾

Въ иншихъ селахъ бережского діалекту часто находиме $e > \ddot{u}$ и по \check{c} (*večūr, čūr*),⁴⁷⁾ такъ само, якъ и въ даякихъ словахъ чинядѣвского говору (*šfo — čüm*).⁴⁸⁾

$\ddot{u} < \check{c}$ (к), i (и)

Въ деякихъ словахъ чинядѣвского говору изъ i ($< \check{e}$) та e ($< i$) подѣ въплывомъ лабіяльного w , який слѣдовавъ за ними, повставъ звукъ \ddot{u} : *c'iwka* ($< c'ivka < c'ěvь$), *d'iwka* ($< d'ivka < d'ěva$), *chl'iw* ($< chl'iv < chl'ěvь$), *prót'iw* ($< prot'év < prot'ivь$), *püwn/ěc'a* ($< p'ěvn'éc'a < p'ivnica$), *püwn/ak* ($< p'ěvn'ak < p'ivn'akь$). Въ иншихъ говорахъ бережанского діалекту находиме и иншѣ примѣры на $\ddot{u} < \check{c}$ (к). Такъ примѣромъ въ Шелестовѣ чуеме *sp'üvanka*,⁴⁹⁾ а **Г. Геровскій** въ помянутой праці наводитъ еще такѣ слова: *d'üw, ôtpôv/üw, hñüw, d/ôlü, d/ôkü*.⁵⁰⁾

Въ чинядѣвскомъ говорѣ чуеме еще $\ddot{u} < \check{c}$ въ словѣ *l'ütüs'* ($< l'ětosь$), але се есть ассимиляция i ($< \check{e}$) до \ddot{u} , якое повстало изъ o въ другомъ закрытомъ складѣ: *l'ětosь > *l'itüs' > l'ütüs'*.

Перезвукъ \check{c} (к), i (и) $> \ddot{u}$ есть характеристичною чертою чинядѣвского говору та бережанского діалекту взагалѣ. Въ полуднево мараморошскомъ діалектѣ примѣромъ, де пануе рефлексъ u ($< o$), $'u$ ($< e$), сего явища не находиме. Якъ изъ i ($< \check{e}$) та e ($< i$) повстало \ddot{u} , такъ подѣ въливомъ того билабіяльного w часами изъ $e, é$ повстало $ö$ въ чинядѣвскомъ говорѣ: *девяшь < d/öwjaš, дивная новина > d/öwnaja növéna*, а въ запозыченыхъ словахъ зъ мадярского языка такожъ збереглося $ö$, якъ что въ квантитативномъ отношеню было довгимъ ($ö$, изъ чого повставъ дифтонгъ $öw$) або слѣдовавъ за нимъ пригласный l , (изъ якого въ нашихъ говорахъ повстало w): мад. *hök* $>$ чин. гов. *höwk, löcs > löwč, töttés > töwt/iš, tölcsér > töwč/ir' и т. д.⁵¹⁾*

$\ddot{u} > u$

Въ двохъ словахъ маеме рефлексъ $\ddot{u} < u$: *tüčn/yj* та *kfüčk/é*, але часто чуеме и *kl'učka*; такъ само чуеме *kfüč*, але частѣйше *kfuč*. Въ другихъ селахъ стрѣчаются еще слова *küzña* (В. Рако-

⁴⁶⁾ Op. cit. ст. 302.

⁴⁷⁾ Въ Довгомѣ примѣромъ **Г. Геровскій** записавъ *večürn/iči*. Op. cit. ст. 471.

⁴⁸⁾ **W. Kuraszkiewicz** въ своей рецензії на укр. говори Панькевича (*Rocznik Slawistyczny XV. [1939] ст. 88*) такожъ зауваживъ, что въ руськихъ говорахъ Подкарпатя часами на мѣстѣ етимологичного o, e въ закрытыхъ складахъ не находиме рефлекса отповѣдно данному говору.

⁴⁹⁾ Наши стремления 1932, № 2, ст. 21.

⁵⁰⁾ Op. cit., ст. 470.

⁵¹⁾ Про $ö$ подробнѣйше гл. **Е. Балецкий**: Самозвукъ $ö$ въ бережанскомъ говорѣ Лит. Недѣля II, ст. 222—224.

вечь).⁵²⁾ Г. Геровский говорит, что въ бережанскомъ діалектѣ на цѣлой области майже до Мукачова говорятъ *bl'üdo*.⁵³⁾ (Въ чинядѣвскомъ говорѣ сего слова не знаютъ.) Въ Зарѣчу чуеме *k/üchña*⁵⁴⁾ (<нѣм. *Küche*), але въ Чинядѣвѣ лишь *kuchña*. Слово *küchña* въ Зарѣчу не зберѣгае оригинального нѣмецкого *ü*, бо въ иншихъ діалектахъ та и въ славянскихъ языкахъ стрѣчаеме се слово зъ *u*, а не зъ *ü*. Такъ и *küchña* повстала изъ *kuchña* въ наслѣдокъ перезвука *u > ü* и то може въ той часъ, коли *u (< o, e)* переходило въ *ü*. Въ другихъ малоруськихъ діалектахъ доста часто находиме перезвукъ *u > i* (*дїброва, замїж*) та навѣтъ у насъ на Верховинѣ чуеме *Jirko* (< *Юрко*).

ü < ó, õ, u

Въ чинядѣвскомъ говорѣ, якъ и взагалѣ у всѣхъ малоруськихъ говорахъ, законови перезвуку подпадають и тѣ слова, якѣ были запозыченѣ зъ чужихъ языковъ: нѣм. *Zapfe (n) >* польск. *szop >* чин. гов. *šup*, лат. *honor >* польск. *honor <* ч. гов. *h/õnür*, мад. *beteg >* ч. гов. *b/ěfũh* (коровляча хворота), мад. *panasz >* ч. гов. *rõnüs*⁵⁵⁾ и т. д. Однако рефлексъ *ü* находиме въ чинядѣвскомъ говорѣ не лишъ на мѣстѣ *o, e* запозыченыхъ словъ, але и на мѣстѣ мадярскихъ звуковъ *ó, õ, u* въ конци слова. Въ семъ припадѣ мадярскѣ звуки такожъ подлягли законови перезвука и отповѣдно поодинокимъ говорамъ, на мѣстѣ мадярскихъ звуковъ *ó, õ, u* въ конци слова находиме дифтонги: — *uw, — üw, — iw* (*sab/uw, sab/üw, sab/iw, résél'uw, résél'üw, résél'iw, val'uw, val/üw, val/iw*.⁵⁶⁾ Въ словацкихъ діалектахъ на мѣстѣ сихъ мадярскихъ звуковъ найчастѣйше чуеме дифтонгъ — *ow*, часами — *ew* (*kančow, žačkow, čikow, dugõhuzow, hintow, belčow, hajow, valov, čengew* и т. д.)⁵⁷⁾ Въ сербо—хорватскомъ языкѣ находиме на мѣстѣ сихъ звуковъ дифтонгъ — *õv* (*ákõv, lórõv, sábvõv*).⁵⁸⁾ Въ румунскомъ

⁵²⁾ Укр. говори, ст. 94.

⁵³⁾ Op. cit., ст. 469.

⁵⁴⁾ Укр. говори, ст. 95.

⁵⁵⁾ Въ мад. языкѣ *panasz* повставъ изъ слав. *ponosъ*, але нашъ говори вже не зберегли се слово, але позднѣйше позычили его зъ мад. языка. Порovn. дѣслово *rõnõslõvates'a* въ чин. говорѣ.

⁵⁶⁾ Поп. Szocey László: Magyar szók a rutén nyelvben. Nyelvtudományi közlemények. XVI. (1981), ст. 249. „A magyar ó és õ a dialektusok természetéhez mérten i-vé, u-vá, ü-vé változott át.“ (Про мад. *u >* руськ. *u, ü, i* Чопей не згадуе). — А. Бонкало такожъ споминае сей перезвукъ (op. cit., ст. 320): „Die Wörter mit auslantendem — iv lauten in verschiedenen ugr. — russ. Dialekten, als — *iv, — óv, — úv, — üv, — iw, also ad'iv, ad'õv, ad'üv.*“

⁵⁷⁾ Поп. Halász Ignác: Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. Magyar nyelvőr. XVII. (1888) ст. 250. — Jozef Szabó: Mad'arské elementy v slovenských narečach v Gemeri.“ Lingu. Slov. I/II, ст. 183.

⁵⁸⁾ Поп. Asbóth Oszkár: Magyar hatás a horvát-szerb kutyanyelvben? Nyelvtudomány V. (1915), ст. 161. — Hadrovics László: A horvátban lévő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára. Budapest 1940, ст. 113—116. Авторъ тутъ згадуе и законченя — *o* та *ol*.

языцѣ мадярскѣ звуки *ó, ő, u* въ концѣ слова дали найчастѣйше дифтинги — *őw* (*ǎű*), — *ew* (— *eű*), прим. *sábűű, tekenűű valűű*.⁵⁹⁾ Изъ сего видиме, что якъ въ поодинокихъ говорахъ, такъ и въ каждомъ языкѣ на мѣстѣ *ó, ő, u* находиме отповѣднѣ дифтонги.

Въ чинядѣвскомъ говорѣ найчастѣйше уживанѣ гунгаризмы зѣ перезвукомъ *ó, ő, u* > *ű* суть слѣдующѣ: *szabó* > *sabűw*, *bíró* > *bérűw*, *szolgabíró* > *sőwgabérűw*, *faragó* > *faragűw*, *kancsó* > *kancűw*, *hordó* > *hőrdűw*, *zacska* > *žacűw*, *csikó* > *čikűw*, *hintó* > *hintűw*, *koporsó* > *kőpőrsűw*, *hajó* > *hajűw*, *forgó* > *főrgűw*, *kaszáló* > *kősajlűw*, *halastó* > *halaštűw*,⁶⁰⁾ **kerítő*⁶¹⁾ > *kéritűw*, *temető* > *témétűw*, *ténetűw* (ассим. межи зубными), *esernyő* > *észérűwka*, *reszelő* > *résélűw*, *gyalu* > *dalűw*, *fatyu* > *fattűw*, *válu*, *vályu* > *valűw* и т. д.

Перезвукъ въ семь припадѣ отбываеся по большости тогды, коли сѣ звуки (*ó, ő, u*) суть подѣ наголосомъ. Въ иномъ припадѣ на мѣстѣ сихъ звуковъ находиме дифтонги: — *őw*, — *őw* (*Slabőw* — имя [на роздѣль отъ майстра — *sabűw*], *člakőw*, *b/agőw*, *d/arőw*). Выимками суть слѣдующѣ слова: *ladűw*, *va/gűwňa*, *laršűw*, въ якихъ наголосъ не паде на *ó, u*, а всетаки чуеме въ нихъ перезвукъ.

Что до мад. звука *ű*, то онъ не все дае въ чинядѣвскомъ говорѣ *ű*: *gyűlés* > *dűl iş*, *műhely* > *műh/élűna*, *sűtemény* > *šűtém/éűni*, *szűkség* > *sűšš/ég*, але *becsűlni* > *bēcělőv/até*, *csűr* > *čur'*.

ű въ звуконаподоблюющихъ словахъ.

Наконецъ треба згадати ще *ű* въ даякихъ звуконаподоблюющихъ словахъ. Сюда належать: *dűw*,⁶²⁾ *fűwkaté* (= кидати), *pűwkaté*, *pűwč/até*.⁶³⁾

Мы уже говорили про то, что въ чинядѣвскомъ говорѣ *o, e* въ закрытомъ складѣ часами не дали рефлекса *ű*, але зберегли первѣсну вартость: *hlonnyj*, *v/őjna*, *med*, *led*, а часами дали рефлексъ *i*: *sl/óbinnó*, *žincűwka*. Много больше примѣровъ маеме,

⁵⁹⁾ Alexics György: Magyar elemek az oláh nyelvben. Magyar nyelvtör XVII (1888), ст. 12. Наведенѣ рум. слова мы переписали за Алексичомъ, але онъ не придержався старого рум. правописа; онъ писавъ *ű* мѣсто *ő*; нынѣ на мѣстѣ *ű* уживаеся *ă*.

⁶⁰⁾ *Halaštűw* (< мад. *halastó* = рыбникъ) — назва части села, въ котрой десь въ 30-ихъ рокахъ XVII ст. за панования Стефана Нарія, бывъ побудованый рыбникъ. (Lehoczky Tivadar op. cit. III, ст. 719, 549). Нынѣ рыбника (поза незначными слѣдами) не есть, але назва задержалася.

⁶¹⁾ Русское *kéritűw* повстало зѣ мад. *kerítő*, а не *kerülő*, хоть по значеню отповѣдае послѣднѣму, а не первому.

⁶²⁾ Се слово правдоподобно походить отъ мад. *gyű* = *lovakat menésre pógató szó*. (Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Budapest, 1866, ст. 494), такъ якъ и *hőwk* < мад. *hők* = *a befogatot, ökröt hátrálásra szólító szó* (ibid., ст. 591). Плеканя рогатого скота та коней жителѣ Карпаты познали посередництвомъ мадяровъ, тому въ пастырской терминологии русиновъ, румуновъ, словаковъ та моравлянъ часто стрѣчаемяся зѣ словами мадярского походження. Пор. Knieza István: A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar karcso-latai. Különlenyomat az „Ethnographia — Népelet“ 1934. évi 1—2. számából.

⁶³⁾ *pűwkaté*, *pűwč/até* могло повстати и отъ дѣслова *pofoj/pėti*.

коли *o*, въ даякихъ припадахъ и *e*, (якъ мы то видѣли по *ĉ*), дало рефлексъ *u*, котрый колись мавъ пановати на области нынѣшнѣго *ŭ*. Рефлексъ *u* < *o* въ чинядѣвскомъ говорѣ чуеме наибольше разъ въ предложникахъ (препозиціяхъ): *otъ, podъ: ud, uddan/ěc'a, /utŭwk udr/izaté, udrŏv/isté, udkaz/até, udš's'achn/uté, udbér/até, uffat/é, ud-djerté, puā, pudk/ova, pjudpés, pudp/inka, Pudh/ŏr'jano, P/udpŏlŏz', pudv/ijaté, pudat/ěs'a, pudjaz/até, pudstr/ŭčěs'a*. Але въ предложникахъ *po, do, pro* находиме лишь перезвукъ *o* > *ü*: *püt/é, düňň/a* (< *do dña*), *pr/üšto* (< *pro ěь-to*). Сюда належать еще слова *druť* (< нѣм. *Drath*), бо въ россійскихъ діалектахъ маеме *дрот*,⁶⁴⁾ та *bužňa* (россійск. *божница*.⁶⁵⁾ Дуже можливо, что сѣ слова запозыченѣ зъ польского: *drót*,⁶⁶⁾ *bŏżnica*, бо въ польскомъ яз. *bŏżnica* = *święc'tynia niechrześcijańska, szczeg. żydowska, dom modlitwy, synagoga*.⁶⁷⁾

Сюда треба зачислити и слова: *r/unyj, run/até, r/juno* (< *rov-nuj* < **orvnyъ*), та *truťuk* (< *trovľuk*)⁶⁸⁾, але и то можливо, что повстало отъ *truti* (**trovo, truti*) якъ *s/lutyj* отъ *slovo/sluti*. Въ словѣ *r/unyj, runo* и + семивокаличное *w* золялися и повстало зъ нихъ *u*, въ наслѣдокъ чого складъ ставъ замкненымъ и тому не маеме *u* < *ü*. Въ иншихъ говорахъ, де *u* + *w* не золялися, маеме *ŭ* (*rŭw-njŭ*). Чопей се слово такожъ приводить зъ перезвучнымъ *ŏ* (*rŏv-nŭjŭ*). Чопей се слово такожъ приводить зъ перезвучнымъ *ŏ* (*rŏv-nŭjŭ*, ст. 343). Слова, въ якихъ *u* повстало въ наслѣдокъ ассимилаціѣ (*kuh/ut, cul'ŏv/até*), не належать сюда.

Недавно Людовитъ Новакъ, профессоръ братиславского университета, розбиравъ руськѣ та словацкѣ говоры зъ погляду европейской фонологичной географіѣ.⁶⁹⁾ Подкарпатскѣ говоры лежать на периферіи евразійского языкового союза, до котрого належать корреляцію мягкихъ приголосныхъ. Але фонемою *u*, яка не естъ варіантомъ *i*, руськѣ діалекты прилучуються до балканского союзу языковъ. А что до *ŭ*, то сей звукъ лучить руськѣ говоры зъ центральноевропейскою романо—германскою языко-

64) Erich Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch. I. Heidelberg 1913, ст. 221.

65) В. Даль: Словарь I. (1888), ст. 108.

66) Berneker ibid.

67) Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedoźwickiego. I. Warszawa 1900, ст. 198.

68) А. Митракъ: Русско-мад. сл.

69) L'udovit Novák: Slovenské a podkarpatoruské nárečia vo svetle eurupskej fonologickej geografie. Synchronické i diachronické poznámky k porovnávacej jazykovede stredoeurupskej. Venované prof. J. Zilynskému k šesťdesiatym narodeninám. Linguistica Slovaca I/II Bratislava 1939/1940, ст. 86—97 нѣмецкый змѣстъ (99—102) россійскый змѣстъ (102—105).

вою областью.⁷⁰⁾ Отже то, что въ одномъ изъ руськихъ говоровъ Подкарпатя зберегся звукъ *ü*, мае великое значеня въ подѣлѣ дйялектовъ зъ погляду фонологичной географіѣ. Тому говорили мы про *ü* подробнѣйше.

Зъ техничныхъ причинъ наразѣ мы не могли робити звуковыхъ знимковъ. Въ сей праці мы уживали слѣдующѣ знаки:

1. *o* для означеня *o* (*mid — back — wid*), что подобное до мадярскаго *a*;
2. *ö* для означеня *o* (*mid — back — narrow*);
3. *ê* для означеня *i* та *i* (*ê*), яке повстало изъ *e* и въ чинядѣвскомъ говорѣ дало *ê* (*и*);
4. *ш* для означеня семивокаличного *и*, яке замыкае складъ;
5. *j* для означеня семивокаличного *ï* та *j* (*й*).
6. Наголосъ мы означали знакомъ / передъ самозвукомъ, на якомъ онъ есть.
7. Для означеня замкнутого *i* (*î*) та *u* (*u*) мы не уживали окремыхъ знаковъ.

Baleczky Emil:

Az „*ü*“ hang a beregszentmiklósi nyelvjárásban

Az egyes szláv nyelvekben csak igen ritkán fordul elő az *ü* hang. A zárt szótagokban levő ősszláv *o*, *e* hangoknak a kisoroszbán (ukránban) ma *i* a megfelelője. Itt az *i*, az *u* és *ü* hangokon keresztül fejlődött. Ma már csak ritkán fordul elő egyes ukrán nyelvjárásokban, de Kárpátalján egy elég nagy területen uralkodik, nevezetesen

⁷⁰⁾Л. Новакъ не знае про иснованя *ö* въ бережанкомъ дйялектѣ, тому говорить: „Kým vokály *y* а *ы* spájajú podkarpatoruské i ostatní maloruské nárečia s príľahlou oblasťou rumunskou, vokal *ü* zhruba na strednej oblasti podkarpatoruskej zasa so susedným jazykovým svetom maďarským. Tak, ako vznik hlások *y* — ového typu (*y*, *ы*, *â*, *ä*, *э* ap.) v balkanskom jazykovom sväze а v príľahlej periferii je novší, vzniklý konvergetným vývinom susediacich hoci nepribuzných jazykov, tak isto to plati о *ö* (*ü*) -ovom masive jazykov v centrálnej románsko-germánskej zóne eurupskej, ku ktorej na východnej periferii pripojuje sa svojim *ü*, *ö* (*ö*, *ü*) i maďarčina а už len s *ü* časť príľahlej podkarpatskej ruštiny.“ Але мы знаеме, что въ бережанскомъ дйялектѣ истнуе не лишь *ü*, але и *ö*, про что мы вже говорили въ окремой статѣ.“ (Лвт. Недѣля II, 222—224). А Л. Новакъ навѣтъ поясное, чому въ руськихъ дйялектахъ попри *ü* не розвився звукъ *ö*. (ст. 98—99).

tesen a Borzsova és a Latorcza folyók között. Nyugaton az *ü* hang határa túllépi a Latorcza folyót, majd előfordul még szórványosan a ruszín nyelvtérület legnyugatibb részének néhány községében. Az *ü* valamikor sokkal nagyobb területen uralkodott, de már *i*-vé változott, mint a többi kisorosz nyelvjárásban is. Kárpátalján először **Fogarassy — Berežanin Iván** vette észre, majd **Lutskay Mihály** és valamennyi kárpátaljai ruszín grammatikus, ha nem is mindig tudományosan, de említést tesz az *ü*-ről.

A Latorcza jobb partján fekvő Szentmiklós — Čičađovo (Bereg megye) községben az *ü*: round-high-narrow a következő esetekben fordul elő:

1. A zárt szótagban lévő ősszláv *o* helyén mind a töben, mind a ragokban: *büžb/a*, *drübn/yj*, *hürk/éj*, *dzvün*, *sp/ünnéj*, *v/öläw*, *r/öküw* (pl. gen.), *v/öläm*, *čört/üm* (pl. dat.), *pöz/awtrüw*, *döm/ü(w)*, *döl/ü(w)*, *v/ütti*, *vüwč'/ar'*, (*v*)/*üč'ko*; néhány esetben még a **tort* típusokban is megvan: *pörü(h)*, *vör/üt*, *dör/üženňka*.

Egyes különösen könyvekből átvett szavakban még *o*-t találunk ma is a zárt szótagban lévő ősszláv *o* helyén: *tr/ójc'a*. Néha azonban ebben a helyzetben még *u*-t hallunk: *b/uzňna*, *r/junyj* < *ruwnyj* < *rovnyj* < *орвнѣ*; ez különösen a prepozíciókban vehető észre: *ud ň/oho*, *udd/até*, *udkaz/até*, *puđ*, *puđpiés*, *puđv/ijaté*, *Pluđpólöz'*. Itt ritkán már *i*-t is hallunk: *sl/öbinno* < **slobodno*.

2. A zárt szótagban lévő ősszláv *e* helyén mind a töben, mind a ragokban: *plüw*, *müw*, *nüs* < *neslě*, *ur/ük* < *reklě*, *pük*. Az *ü* < *e* néha, nagyritkán, lágyítja az előtte álló mássalhangzót: *t/ütka*, *lüh*, *ňür/öku* < *ne ureku*. Itt is mint az *o*-nál, előfordul néha az *e*: *led*, *med* és *č* után az *u*: *v/ěčur*, *čjulka*; ritkán az *i* is előfordul: *ut/ik*.

3. Néhány esetben a *w* (< *v*) hatása alatt a labializáció következtében a régi *ě* és *i* hangok helyén is előfordul az *ü*: *d'/üwka*, *c'/üwka*, *chlüw*, *prötüw*, *püwnéc'a*. Szintúgy a labializáció folytán a beregszentmiklósi nyelvjárásban az *e*, *é* hangokból egy pár esetben *ö* fejlődött: *d/öwjať*. A *l'/ütüs'* szóban az *ě* > *ü* fejlődés asszimilációval magyarázható: *l'etosě* > *l'itüs'* > *l'/ütüs'*.

4. Az *u* helyén Szentmiklóson csak két szóban hallunk *ü*-t: *tüč'n/yj*, *kl'üč'k/é* (pl. nom.), de gyakran hallunk *kl'üč'ka* alakot is.

5. *-üw* diftongust találunk a magyar jövevényszavak szóvégi *-ó*, *-ő*, *-u* helyén, ha rajtuk van a hangsúly: *szabó* > *sab/üw*, *hordó* > *hörd/üw*, *temető* > *témét/üw*, *esernyő* > *észérňüwka*, *válu* > *val/üw*.

6. Végül a hangutánzó szavakban is előfordul az *ü*: *füw*, *f/üwkaté*, *düw*.

A ruszin népviselet

A ruszinok népviselete, noha nagyon kisszámú és több nagyobb nép szomszédságában élő népnek kultúrkincse, mégis eredeti és sajátlagos. Mert a csaknem járhatatlan hegyek és erdők közepette századokon át érintetlenül maradhatott, megőrizve számos archaikus elemet.

Lényegében voltaképp keleti-szláv viselet ez, de erős behatását mutatva föl annak a viseletnek, amely a Kárpátok lakóit általában jellemzi.

A ruszinok népviseletére számos kutató figyelt föl, akik mindenekelőtt annak — habár felületes és hiányos — leírását is adták. A hiányokat akarja, ha csak részben is pótolni a jelen tanulmány, alapul véve főleg a helyszínen folytatott tanulmányokat, de maga a köznép által szolgáltatott felvilágosításokat is.

A viseletek alapvető jellemzői szerint a ruszin népviseletet három csoportra lehet osztani: 1. a huczul, 2. a máramaros-verchovinai és 3. a lemák viseletre, noha lényegében a ruszinok népviselete egységes. A síkvidékiek — dolisnyánok — viselete már csak nyomait mutatja a népviseletnek, de archaikus jelleggel. Maga az együttélés, az együttélés kölcsönhatása folytán, már alkalmas volt arra, hogy kiegyenlítse az eltéréseket, mégha ilyen eltérések voltak is. A hegyek ugyan elszigetelő hatással bírnak, aminek következtében egyik népsziget a másikkal ritkán találkozik; azonban ennek ellenére is vannak érintkezési felületek s ennek következtében kölcsönhatások is. Ennek folyománnyaképpen változást szenvednek az öltözék jelentősebb részei is: a fejtakaró, a díszítmények stb.

Idegen befolyás alá mindenekelőtt a déli és nyugati határsávok kerültek, — délkeleten részben rumén, délen magyar, nyugaton szlovák oldalról. Az ilyen befolyás eleinte legtöbbször csak a részleteket érinti, csak később válik általánossá, kiterjedvén az egész viseletre s újjal helyettesítvén a régit. Sőt, beszélhetünk itt Kelet és Nyugat viseleteinek összeolvadásáról is, (amint ezt a magyar területeken is észlelhetjük).

A viselet tanulmányozásához részben a kérdéses nép történeti perspektívája is szolgálhat kulcsot. Nálunk e tekintetben legfontosabb szerepet az átköltözési mozgalmak játszanak, amelyek Keletről Nyugatra haladtak és sohasem megfordítva. (Ezért van annyi lemák behatás a dolinsnyánok kultúrájában). Jelentős költözködési hullámok indultak meg különösen a Rákóczi-harcok után; állandó lakosság-beszívargás folyt fentről a hegyeken át Máramarosba, mely legkésőbb települt be s állandó volt a Kárpátok népeinek pásztorkodó vándorlása is. Mindezeknek megvan a maguk jelentősége a népviselet kialakulásában.

Egyébként a történelmi adatok nálunk a ruszinok viseletét illetőleg igen hiányosak; nincsenek kimondottan történelmi adatok, amint hogy a jelenkorra vonatkozólag sincsenek múzeumok. Irodalmunk sem őrzött meg leírásokat; festészetünk szintén nem a népet szolgálta, hanem az egyházat. Csupán a szűkös néphagyomány szolgálhat forrással a népviselet történetének megismeréséhez — és az, ami véletlenül megmaradt a falusi ládákban és padlásokon.

Azonban az itt végbement költözések mindenkor csak egyéni jellegűek voltak, vagy legföljebb elszigetelt csoportokra terjedtek ki.

A hegyek közt azonban népviseletünk változatlan maradt, ami mellett sok tény tanúskodik; ugyanúgy megtartotta ősi jellegét is. Az egyesek beköltözése nem változtathatta meg; ellenkezőleg: a beköltözők viselete hasonult az itt találthoz. Az olyan természetű változások, mint a népviseletéi, különben is forradalom jellegével bírnak. Századokon át marad minden változatlanul; egyszerre jön valami szociális behatás, amelyik aztán fenekestül felforgat mindent. Nálunk ilyesmi nem történt, még az amerikai kivándorlás s az onnan való visszavándorlás hatása alatt sem; ellenben történt, a kulturális és szociális változás folyamánaképpen, közvetlenül a világháborút követőleg és kiterjedt főleg síkvidékünkre, részben azonban érintette általában egész területünk férfiviseletét.

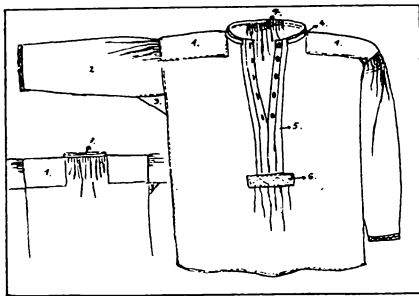
A viselettel — lényegével, alakjával és esztétikai vonatkozásaival — közvetlen kapcsolatban van a varrottas is, noha e mellett magábanvéve is valami különállót jelent, saját eltérő jelleggel. Míg a ruházat csak viszonylagosan műtárgy, addig a hímzés önmagában véve is az s a mellett kollektív természetű, mint minden népi művészet.

A mi népi hímzéseinket több csoportra lehet osztani; a huczult polyánaira, bogdánira és körösmezeire.

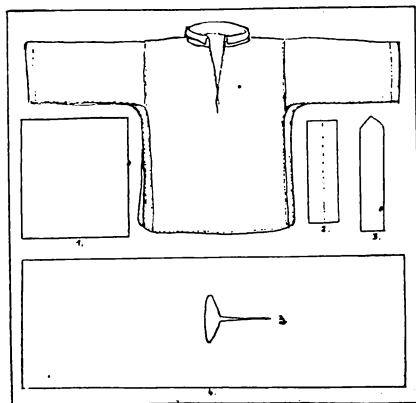
Stílusuk leginkább keleti behatás alatt áll, mely ide különböző befolyások és csatornák közvetítésével jutván, itt konzerválódott. A máramarosi s a vereckzei lényegükben a legújabbak; de sok jelét viselik magukon az archaizmusnak. Legprimitívebbnek látszik az ungi díszítésmód; de, mint Makovszkij Sz. K. véli, valamennyien csak módosulásai a huczult stílusú alakoknak.¹⁾

¹⁾ Makovski, S. K.: L'art populaire en Russie Subcarpathique, p. 45.

Alapjában véve ez az ornamentálás geometrikus: négyzet, rombusz, kereszt stb., ezek az alapvető részei, amelyek (mint más nemzetek hasonló jelenségeinél is látjuk) nem egyebek, mint a nap ábrázolatai, a régi nap-kultusz maradványai,²⁾ — sajátosságai az őszlávoknak, általában az árjaknak, — melyeket állandóan éltetett a keletről: Iránból jövő impulzus. Népi díszítményeinkben vannak ősi jelek, amelyek általában jellemzik az árjákat s vannak nyugati elemek, amelyek valószínűleg Magyarország és Ruménia közvetítésével jutottak el hozzánk (Makovszkij). Figyelemreméltó, a többek között, hogy nálunk a növényi (ukrán, orosz) elem, eltekintve holmi „fenyűágacskáktól“, „virágocskáktól“, nem fordul elő. Csak a legutóbbi időben, mesterségesen, az iskola s az irodalom révén költözött be ilyesmi hozzánk is. Ha van is növényi ornáment, az magyar behatás, — „virágos varrottas“ (vö-séványá ná koszécské“.) A varrottas a ruházat lényeges része, habár alakjuk csak ritkán áll egymással viszonyban s egyik föltételezi a másikat.

Női ing (ősi, részben még ma is használják; Szajkófalva).

Hajdani férfiing (Szajkófalva).

Legnehezebb a történeti oldalt tisztázni; valamikor azonban mindenütt azonosság uralkodott. Az alsóbb vidék „első“ lakói például a népi hagyomány szerint száz évvel ezelőtt így öltözködtek: a férfiak lábukon bocskort hordtak (pasztalő), szőrétől meg nem tisztított bőrből, ahogyan jött. Felöltéshez kapcát (onucsi) használtak, vászonból, bőrt a szőrével együtt, vagy gubadarabokat (petekáncji). Ezt s a nadrág alját hosszú szatyinggal (voloké) kötözték át, amit néha télen

²⁾ Kletnova, E. N.: Szémboléka národnöch ukrász (A népi díszítmények szimbolikája); U. a.: Kárpátorusszkájá ornámentéka, Russzkij Národnöj Holosz III., 105. szám. — Sachanev, V.: Kárp. vysivky (Kárpáti hímzések): Podk. Rus: dr. Manajlov, F.: „Kárpátorusszkaja ornámentika“. Ohonyké.

gyapjúból készült harisnya-féle („zokni.-féle; — v. ö. kapca) helyettesített.

Az ing széles volt (bévná, — v. ö. „bö“), ezzel szemben rövid, csak kötésig (perejárnék) érő és kötözködésnél a széles tüsző (cseresz) alá húzták be. Gombok helyett a nyaknál két zsineggel (ostyinká) kötötték meg (zástyinkováté). Az ing ujjá széles volt és kézelő (zápjasznik) nélküli. A tüsző sohasem hiányzott. A gatyá széles volt, rojtokkal (z rojtámé). A fejet télen kucsmával (kucsmá) fődtek be. Mind ez a ruha általában egyszerű volt, komplikált kivarrások nélkül. A nők azonban nemrégiben egyebek közt tört vonalat varrtak az ing ujjára fekete fonállal.

Később az ing, — a férfiaké s részben a nőké is, — kivarrást kap; fehér fogacskákkal (zubkö) és mintával (uzorö) kivarrott kézelőt; a nyaknál a kötőzsinegeket gombok (gombécjö) helyettesítik, rendszeren kék, később fehér és kávészínűben. Az ingujj a vállrésszel egy darabból van szabva.

A tüszőt kezdik elhagyogatni; az „avatott“ kalapot (dublená klebánya: juhtej-savóval stb. beitatott nemez-kalap széles felhajló karimával, amely a beavatás után olyan, mintha viasszal lett volna átítatva; meglehetősen súlyos, de vízhatlan és féregtelen) a vásári áru és télen a sapka (kovpák, v. ö. kalpag) kezdi helyettesíteni. Nyáron a házi készítményt vásári szalmakalap váltja föl. A gatyá széles magyargatyá (mágyárszkéj) és nagyon gondosan ráncolt. Nyáron mellényt (lájbék) hordanak, télen ujjast (ujos, ujjas mellény), vagy gubát (petek); azonkívül harisnyát (székely értelemben; kolosnyi, holosnyi, v. is ö. a székelyek harisnyájával; holöj = meztelen, csupasz).

A női ruházat kezdetben kizárólag otthon szőtt vászonból állott ki. A női ing eleinte hátul záródott, kötőzsinórokkal. Elül és az ujján részben ki volt varrva tört vonalban fekete cernával. Az ujj széles volt és kézelő nélküli. Fején az asszony csepeszt (csepec) hordott, „amilyet még ma is hordanak a Verchovinán“. Hordtak övet is (pojász), amelyet csak a világháború után hagytak el és női mellényt (rekléké zsonszki). Most ezt „viganó“ és városi ruha váltotta föl, kiszorítva lassan a népviseletet.

A szoknya (podolok) fent ráncolva volt, hosszú és széles. Most már nyoma is alig maradt és legfeljebb szükségből hordják.

Mint látjuk, ez a pásztorkodó nép viseletének jellemzőit mutatja, melyek hozzánk talán a Kárpátok ormait egészen Morvaországig bekalandozó rumén pásztoroktól kerültek.

Ebben az alakjában szolgáltatta az alapot a mostani népviselethez a Taracztól nyugatra eső egész területen, — amiből ismét látható, hogy valaha az egész népviselet mindenütt egyforma volt nálunk, ha egyes vidékeken ma eltűnt is, vagy idegen elemeket vett is föl. Ezekből a maradványokból rekonstruálni lehet a népviselet eredeti alakját és elkülöníteni a járulékoszt az alapvetőtől. S az eredmény: hogy a népviseletnek két típusa volt: a huczul és a máramaros-verchovinai. A járulékoságok

és módosulások kelet felől ruménoktól, délről a magyaroktól, nyugatról pedig a szlovákoktól származtak; innen a keleti és nyugati behatás a népviseletben.

Ez mindeközben mégis megtartotta az ősi szláv viselet jellemzőit s ezt az állítást alátámasztja hasonló viseletek előfordulása más szlávoknál, valamint egyes ruhadarabok nevei is: így pl. „szorocska“ (ing; ó-szláv szráká, szrácsécjá); „gátyi“ (ószláv gástyi, gátyá); „návécji“ (nadrág, nahávécjá). Ámbár a „rubáchá“ (ing) szó nálunk nem használatos, megmaradt nálunk is a „rubecji“, „rubátká“, „v rubjách“; „náv rubö“ szó (hajtás, szegés — szegély, szélül, végül a szegés oldaláról: visszajáról) stb. Mindez ДА56-ból³⁾. Éppígy nem idegen ma már nálunk a „szukmán“ szó sem s az alsó vidéken hosszú ruhadarabot jelent: szoknya, alsószoknya vásári vászonból stb.⁴⁾

Feltűnő, hogy ezek az elnevezések inkább az alsóvidéken maradtak meg, semmint hegyeink között. Oka valószínűleg a régebbi település s az, hogy az idegen nyelvi behatások elől elzárta a lakosságot éppen ez az idegen nyelvű réteg, mintegy védőfalul szolgálván.⁵⁾

A huczul viselet

Férfiaknál: Részei az ing (szorocská), gátya (gátyi), mellrevaló (képítrj, a kalotaszegi mejrevaló: szőrével befelé fordított, bőrapplikációval és szűcsimzéssel díszített ujjatlan bőrmellény,) kozsuch, (a magyar vidéken is sokfelé ismeretes kozsók, ködmön: mejrevaló, de ugyancsak bőrből készült ujjakkal,) zeke (szerdák), nadrág (nohávícji), tüző (cseresz), vagy széles szíj (reminy), tarisznya (tájsztréna), kallap. bocskor, kapcsur (a már említett gyapjú „zokni“-féle) stb.

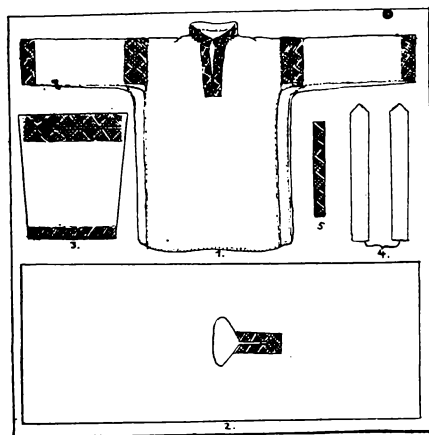
A férfiingnek (szorocská vagy kosulyá) ma több formája van. Az őseredetű — amely a többieknek alapul szolgált, ma azonban ritkábban használatos — elég széles ruhadarab, a mellen záródik, elég széles, vagy pedig keskeny gallérral (oséjnék), melynek két végét a nyakon két zsinórral (oscsunká) húzzák össze, vagy még gyakrabban két gombra járó gombházzal (osztrok, a gallér széléhez gombkötés-szerűen

³⁾ L.: Niederle, L.: Slovánské Starozitnosti II.

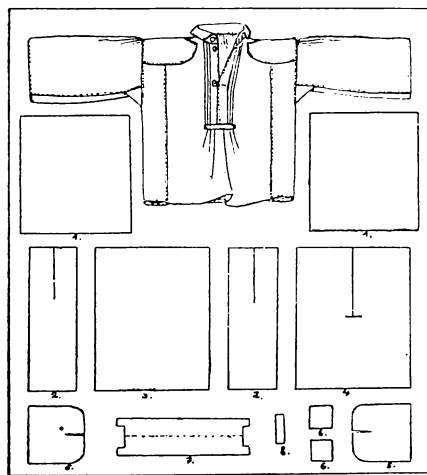
⁴⁾ Szukmánnak most főleg a női alsóruhát, — alsószoknyát nevezik, amely vásári vászonból készül. De még a Beszkidek másik oldalán a hosszú férfi-felsőruhát nevezik „szukmán“-nak. (V. ö. székely szokmány.)

⁵⁾ A ruszin népviseletre vonatkozó irodalomból megemlítendő: Holováckij J.: O kosztjumách élé národnom ubránsztvi russzkéch v Hálécsényi é szeverovosztocnoj Vengrijé (Az oroszok ruhájáról vagy népviseletéről Halicsban és északkeleti Magyarországon); Záp. Émp. Russzk. Geogr. Obscs. (Az orosz csász. Földr. Egyes. Közlem.) Spb. 1877.; Vovk, F.: Sztud. z ukr. etnogr. é antropol. (Tanulmányok az ukrán néprajz- és antropológiából) — Odezsá (Ruházat) 118—166; Tumová, M.: Národná odeszá ná Podk. Ruszé (A népviselet Podkarpatszka Ruszban). Podk. Rus I. 72—79; 102—110. Centr. Evrop. V.: 22—31; Nac. koszt. u Karpatorosszov. (A népviseletről a kárpátoroszoknál Russzk. Nár. Holosz 1934, 18—20 sz.

hozódolgozott hájicérna-fül). A fiataloknál ez a szokásosabb, öregebbek szívesebben használják a zsinórt, melynek végein a kibontott szálak bogra kötve, bojtszerűen végződnek: kétécjű (v. ö. „kötő“). Az ing ujjai rendszerint szélesek s a vállrészt az ujjával egy darab; kézelő (dudék) nélkül készülnek. Az ing rendszeren hosszú s a tüsző alatt kilóg, néha combközépig is. Kivarrás a keskeny gallérkihajtáson, a mellrészen és az ujjai-alján köröskörül szokásos. Az ilyen hosszú inget kötözködésnél színes szőrzsínórral kötik le, melynek kétécjű-bojtsjai oldalt lógnak le. Mellette az utóbbi időkben divatba jött egy rövidebb, gazdagon kivarrott, kézelős ing, magasabb és visszahajtott (dupla-) gallérral, hímzett mellel, egyebekben is városira emlékeztetve, különösen az ifjúság között. Csak legutóbb terjedt el az iskola révén. Itt is megfigyelhető a jelenség, hogy az újabb típus, amilyen a most vázolt

Huczul férfiing.

Férfiing (új, Nagybocskó).

(ráncok nélküli), kizsorul a régibb (általános szláv) típus mellett, amely megmaradt Kárpátalja más részein, — mint ahogy a szabás alapján megállapíthatjuk. Ugyancsak nem szokásos már az ifjúság között kibocsátott inget hordani, hanem a tüsző alatt behúzni a „stáné“-ba (alsónadrág), a két típust azonban kombinálják. A hímzés rendszeren — mint különben mindenütt — külön darabon készül és úgy varrják a megfelelő helyére. Körösmezőn már a képtárj mintájára varrják az inget, kettőbe hajtott anyagból, széles gallérral, kézelővel, hozzávarrt ujjával.

Az ing mindenekelőtt a férfi jelvénye és ruhájának legfőbb darabja. Jelképezője a vagyonosságnak, vagy szegénységnek. [Ezt bizonyítják az olyan közmondások, mint „é szorocské uzse ne máje“ (már inge sincsen), — ami a teljes elesettséget fejezi ki, „V dvach szaracskách gyit“

(két ingbe öltözött) — a gazdagot jelenti. „Vzjáv z nyaha poszlyidnu szorocsku“ (Ihúzta róla az utolsó inget is); „Lésélá ha v számoj szorocscji“ (egy ingben hagyták ott) stb., amelyek általánosak egész Kárpátalján.]

A fiúk hetedik évükig egybeszabott „hosszú inget“ (dóvhányá) hordanak.

A gatyá (gátyi, gácsi, stáné, protjánécji, nahávké) kétféle típusú: szűk „na kjén“ (rombuszalakú betéttel a két szár összevarrásánál); „szévonókat“ (kocserhá) hordanak a felsőbb vidékeken. Nyáron pedig általában ez a viselet, nadrág nélkül. Az alsóbb vidéken viszont Luhtól és Bocskótól kezdve, széles, de nem ráncolt gatyát hordanak, nyilván a magyaroktól véve át. Régebben „kétécjá“-s volt, ma azonban ebből már csak az egyszerű kirojtolás (a vetélőfonál kifejtése után: sztrjápácskö) maradt meg. Egyiknek és másiknak megerősítésére a csípőn a viszonylag elég széles galand (madzag, hácsnék) szolgál, amely a korbán (záhénká) szalad. A széles gatyát nyáron állandóan nadrág nélkül hordják, télen pedig becsavargatva a nadrágba húzzák. Más megkötési módot nem ismernek, [sőt, maga a hácsnék a (gátyi szóból) átvitt értelemben általában a férfiasság szimbólumát jelenti].

Az ing fölött a huczul télen, mint nyáron a képtárj-t (rum.: pep-tariu), kozsusok-ot hordja (mellrevaló); fehérített gyapjával befelé fordított ujjatlan bőrmellény, színes rávarrott bőrdíszítményekkel; szűcsők készítik. Díszítése nagyrészt magyaros színezésű. Ha eső esik, vagy túlmeleg van, szőrével kifelé fordítják, télen viszont a szerdák (zöke-szerű ruhadarab) alatt viselik. Az alsó vidéken újabban túlnyomóan „lajbánéná“-k divatosak: mellényszerű ruhadarabok, vastag fekete gyapjuszövetből, mindenkor gombok nélkül. Általában a huczul szeret melegen öltözködni, a nélkül, hogy ebben bármi észszerűséget láthatnánk, amiért is, noha az időjárás változásaival szemben elég edzett, mégis gyakran betegeskedik.

A huczul-nadrág rendszeren szűk, testhez álló, a síkvidéken egészen szűk, mindenkor vörös, kék, vagy fekete színű. Gyapjából készül, egészen sajátos gyártási eljárásokkal; festése házilag történik (vörös, vagy kék festék timsóval, savanyú káposzta levélvel vagy ecettel stb.). A síkvidéken szokásos néha fehér, elég széles nadrágot viselni, rumén módra.

A ruha felső és alsó részeit a tüsző (cseresz) köti össze. Még nemrégiben az egész Kárpátalján el volt terjedve; még ma sem tűnt el — a síkvidéken sem egészen — a népviseletnek ez a darabja: öregebb embereken még láthatjuk, vagy a család őrzi, mint emléküket. A huczul férfi viseletének ma is el nem maradható része, mert nagy segítség az erdei munkánál, védvén a hasi részeket. A mellett jelentékeny mértékben helyettesíti a zsebeket s nem is megvetendő dísz a ruháznak. A háború után nehezen volt kapható (Erdélyből), ezért néha mellőzték. Ugyanúgy pótlására szolgál néha egy elég széles szíj kapoccsal (különösen a szegényebbeknél). Az igazi juhásznak szintén hivatászerű viselete. — Díszítik sárga (réz-) gombokkal, szögecskékkel stb.

A téli viselet jellemzője a zeke (szerdák, szeredás) s a huczulnak és huczul viseletnek, mint ők maguk vallják, voltaképpeni jellemzője. A zeke anyagát maguk szövik és festik; megvarrása úgy történik, hogy az elég széles anyagot hosszában összehajtják, két oldalt összevarrják az ujjak helyéig, azután elől középen az egyik rétet fölhasítják, fent a nyaki részt kivágják. A felhasítás útján nyert két szárny mentén sötétebb színű pántot (zsér) varrnak díszítésül és szegést (hrjaduská). Azután alacsony gallért (oséjnék) varrnak rá és széles ujjakat, mint ahogy általában a huczul ruhadarabokra. Hogy a fonal ki ne foszolja, harasszal szegik be, különböző mintákban, — Rahón vörös, zöld és sárga, Kőrösmezőn sárga, mélykék és aranysárga színekben. A síkvidéken szerdák helyett „lájban“-ok vannak divatban, otthon szőtt gyapjuszövetből a városi kabátok mintájára varrva, nem színezett — nyers — gyapjúból, szürkén és simítatlanul. A férfiaké dísz nélküli, a nőké fekete bársony rátét-dísszel.

Ünnepen és kivételes alkalmakkor a huczul díszes kozsuchot visel a lájban mintájára: mellrevaló, amelynek azonban — ugyancsak bőr — ujsa is van. A kozsuch a legnagyobb dísz és büszkeség, különösen a szép „írottas“ („hímes“, pészánőj) kozsuch, „dármmovészjá kétécják“-kal (pusztán, szükségtelenül, céltalanul lógó kétécja-bojtokkal: l. fennebb). Öltözetének többi darabjait ehhez alkalmazza s nem sajnál érte néha egészen jelentős összegeket fizetni. Egyébként a ruhadarab mindenfelé azonos s a női és férfi-ruhadarab között csak a díszítésben van eltérés. Készítői otthoni mesterek; ehhez képest színezése és díszítése is helyi jellegű, bár néha idegen — főleg erdélyi — hatás is mutatkozik rajta.

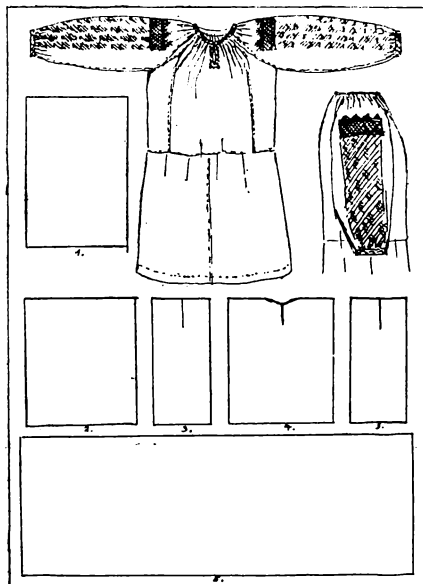
Luhban használnak még (rumén behatásra) rövid gubát is.

Huczul lábbeli rendszerint a bocskor (bocskoró, posztolő — plur.) bőrből készítve, mely a más vidékiekétől a varrás módjában különbözik elül és — rendszeren telekesen (rámá) — hátul. A bocskorba gyapjú, „zokni“-féléit (kapcsurő, kapczi — „kapca“, páncsoché — „pantoufle“) húznak, vörös színben; ritkábban pedig gyapjú-kapcát (onucsji). A lábszáron szőrből font kisebb szatytinggal (voloká) kötögzetik át, amely régebben hosszú és széles volt és katonai lábtekercs módjára az egész lábszárat befonta.

Kalapnak (klebán) a huczul a zöld színűt kedveli, keskeny karimával és széles szalaggal, erdész-módra; ez vásárolt áru. A szalag mögött különösen a legények szívesen hordanak valami dísz: pávatollat, puszpáng-ágot stb. Valamikor divatban voltak a „miskovszki“ — valószínűleg „miskolczi“-kalapok (Kabolapolyána), felhajtott karimával és bársonyzinórral, mely háromszor kerülte meg a fejrészt; az alsó vidékről származtak. Télen báránybőrből otthon készült, vagy készen vett sapkát (chovpák — „kalpag“) hordanak. — A hajviselet már modern; vällig érő hosszúnak már csak az öregek hordják hajukat, középen elválasztva, — ami pedig hajdan egész Kárpátalján általános viselet volt.

Kiegészíti az öltözéket a tarisznya (tájsztréná, trájsztréná), amelyet oldalt hordanak széles, gyapjúból szőtt, különböző színű és díszítésű kantáron, (bajur—„baudrier?“), amely a mellen átvetve, egyúttal díszül is szolgál, míg maga a tarisznya a zsebeket pótolja, minthogy ilyenek sem a szerdákön, sem a lábánon nincsenek — épúgy, mint gombok sem. Ma már ritkábban használatos, — főleg a fiatalságnál, mint dísz.

Mint látjuk, a huczul viselet alapvető elemei némileg emlékeztetnek a beköltözők viseletére (a keleti hatás határozottan megállapítható), pl. a „bojko“ pásztorviseletre. Eredetét Keleten kell keresnünk, ahonnan a huczul, beköltözésekor, magával hozta, idő múltán sajátos helyi vonásokat adva hozzá, — részben a közeli rumén és erdélyi behatás alatt.

Huczul női ing.

„Huczulka.“

Nőknél: A huczul nő öltözéke ingből (szorocská), alsószoknyából (podtoká, podolok), két előkötőből (zápász), övből (pojász), mellrevalóból (képtárj), télen kozsuchból vagy lajbánból, fejkendőből (sérénká, chusztká), kapcsurból és bocskorból áll, amely utóbbit a csizma (csobotő) helyettesítheti. Az ing rendszeren széles, majdnem négyzet alakú és bokáig érő hosszú; rövid mellrésszel (pázucha) és keskeny kivarrással (vzorce), keskeny gallérral (oséjnék); kétécskás zsinórokkal (oscsénká) záródik. A huczul ingek általában igen szélesek. A vállrész (oplyicsá) az ujjával egy darabból van. Az ingujj majdnem az ing közepéig ér, egy arasszal (pjágy) a kötés (operizká) alatt és mindig

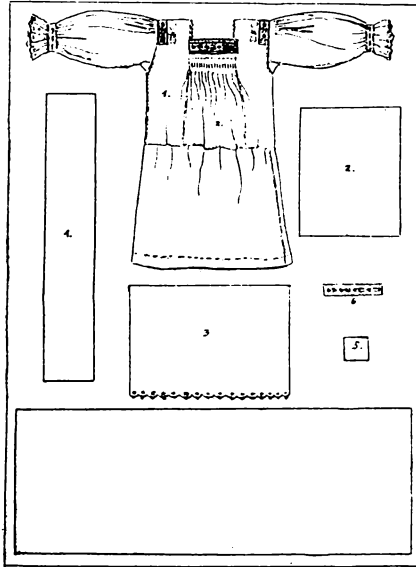
kézejében (dudék, zápjásznék) végződik, amely épúgy, mint a vállfű (oplyicsá), sűrű hímzéssel van fődve, míg maga az ujj csak ritka hímzést mutat föl a váll mellett: egy sor „fenyűágast“ (szmereco) steff., ellentétben a dolha-voloszkavidéki terjedelmes kivarrással. Ing kétféle van: rövid és hosszú. A hosszúnak az ujjja rendszeren szűkebb; alakja derékszögű és az övnél összehúzzák. Alsó része, a „pidtocse“, vagy egyszerűen hozzá van varrva a felsőhöz, vagy éppen egy darabból van vele, egyazon darab vászomból lévén kiszabva. A hosszú inget rendszeren az előkötővel (zápászko) hordják: két derékszögű szőnyeg-szerű lap, gyapjúból szöve és csillogó, vagy aranydróttal átszöve, hogy rugalmas legyen. Színezése mindig helyi jellegű sávokból áll. Ha a huczul nő előkötőbe öltözik, ingét csipőben ráncokba (fáldé = Falte) szedi s az előkötőket a csipőkön felül övvel (pojász, okrájká, operizká) köti meg, egyiket elültre, másikat hátra. Az övet éppúgy, mint az előkötőket, gyapjúból szövik és a rugalmasság kedvéért fényes dróttal szövik át. Az előkötők rendszeren túlérnek felül az övön. A rövid inghez rendszeren alsószoknyát (szpodnécjá) hordanak, amely három szélből készül, felül a csipőnél ráncba (obsévcji) varrva össze. Inkább az alsóvidéken használatos és ritkán takarja kötény (fártuska—Vortuch.) Az alsóvidéken többnyire vett anyagból készült alsószoknyát használnak, gyakran öltve azt fel, „parádé kedvéért“, a hosszú ingre is. Ezzel mindig velejár a kötény is (plát), ha nem is alkotja olyan el nem maradható részét a női ruhának, mint pl. a beregi részeken.

Közös ruhadarab mindkét nemnél a képtárj és a kozsuch. A női mellrevaló rendszerint virágos és kétécjakkal díszített, noha a szegényebbek hordanak díszítetlent is, sőt, egyszerűen szerdákot is, mint a férfiak. De ha ez kimondottan nő számára készült, sohasem hiányzik róla a kétécja-dísz (különösen Körösmezőn). Téjen vagy szerdákot vagy kozsuchot hordanak, amely utóbbi voltaképpen semmi egyéb, mint ujjal ellátott képtárj-mellrevaló. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szerdák is alig egyéb, mint a kozsuchnak — vagy tulajdonképpen a képtárjnak — utánzása, mert szabásban teljesen azonosak. Hosszú kozsuchot, vagy általában hosszú, a térdekig leérő felsőruhát sem a férfiak, sem a nők nem viselnek.

A lányok rendszeren fődetlen fővel járnak és hajukat hátul vagy egy ágba fonják, vagy koszorúba. Az alsóvidéken általában középen választják a hajukat és a fül fölött két kerek fonatba (záplyit) alakítják, vörös vagy kék szalagot fonva belé. Ünnepeken kerek és rendszeren élő virágokkal díszített koszorút (vinok) hordanak, amely egyidejűleg a leányságnak és fiatalságnak jelvénye is, mint ahogy ezt a lakodalmi énekek (lákányá) is megállapítják.⁶⁾ A lakodalmon a nyoszolyók és a

⁶⁾ Hogy nálunk valaha általánosan el volt terjedve a lányok közt a virágviselés szokása, bizonyítja a máig megmaradt hagyomány, hogy ahol leány van a háznál, virágos kert is van s az ablakban, rozmaringot és krispán-t nevelnek, épúgy a kertben is. Így a dalokban mai napig is a koszorú elvesztése a leányság, az ártatlanság elvesztését jelenti, mégpedig nemcsak a népdalokban, hanem általában a dalokban.

menyasszony színes harasszal virágot fonnak be a hajukba s a menyasszony fejére koszorút (koroná — corona) tesznek puszpángból (kudruc, rutá) vagy művirágokból. Férjes nők mindig piros színű fejkendőt hordanak, (a síkvidéken feketét is), amelyet az áll alatt keresztbe vetve hátul kötnek meg. Lábbelinek a huczul nő bocskort hord, vörös kapcsurokkal, — újabb időben rendszeren cipőt, míg bocskort csak a havasra vagy munkába menetelkor, kapcsurokkal közönséges, nem festett és nyersen hagyott gyapjúból, hogy rajta a víz könnyebben lefusson.

Női ing (Nagybocskó).

Az öltözéket gyöngyfonatú szalag egészíti ki a nyakon — helyi jellegű dísszel, esetleg betűkkel vagy egész szavakkal, — hogy a nyak ne maradjon csupaszon; hasonló a célja a gyöngysoroknak (námösztá, monésztá, szélyánká) s a virág bőséges használatának is.

A síkvidéken (Luh, Bocskó stb.) a huczul formák rumén és városi elemekkel vegyülnek. A női ingen a nyílás négyszögletű lesz és széles, hogy a fej átférjen rajta; elül ráncolva van és — rendszeren himzett — szalaggal van beszegve, melli hasíték nélkül. Az ingujj fodrosan végződik, kivarrott kézelővel, összehúzóval (peretyihányá). Az ing hosszú, alsószoknyával; ritkábban rövid. Fölötte „rámára szedett“ (ná rokot, „rakott“, ráncba szedett) kötény s ugyanúgy ráncolt szoknya. Nyáron lájbéket hordanak házi gyapjuszövetből, gombok nélkül, télen sima

kozsuchot vagy városi mintára szabott gyapjú, „kábát“-ot. Az asszonyok fekete vagy színes fejkendőt hordanak, a lányok befonják a hajukat a fejük mögött („pozá holovu“) és rozmaringgal virágozzák fel. A lábbeli majd mindig vásári áru, ritkábban bocskor, fehér kapcsurral, mint a Taracsvölgyén.

Kiegészítői a ruhának a különböző horgolt dolgok, mint az egyujjas kesztyű, mindig kivarrással a szélén.

A máramaros-verchovinai viselet

Férfiaknál: A most leírandó népviselet s a huczul között lényeges különbség van, noha egyébként azonosak, sok közös vonással rendelkezvén.

Alapja a régi bojkó viselet, mely részben még ma is megtalálható az öregebbeknél, majdnem őseredeti alakjában, néhány jelentékenyebb módosulással. Jellemzi az egészen rövid ing, amely kötözködésig sem ér — ahol a cseresz helyettesíti — hosszú, széles és kézelőtlen ujjakkal, amelynek az ing hossza körülbelül a feléig ér. Gallér helyett szűk szegése van, nem nagy mellli hasítéka és ocsunkával (zsinór) záródik. Szabása egyszerű, emlékeztet a kozsuchra és bizonyítéka ősi voltának.

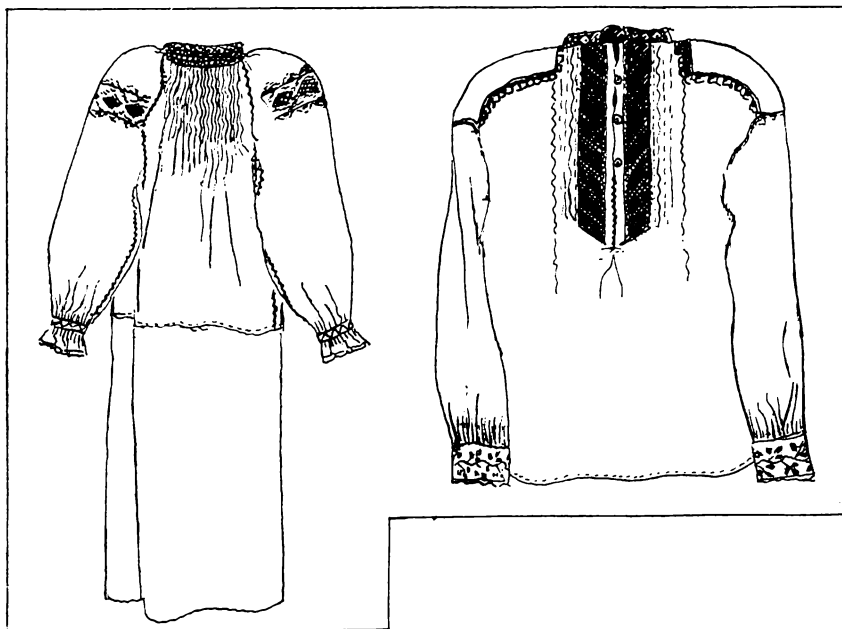
A Taracsvölgy rumén behatásokat tüntet föl, mint a huczul alsóvidék is. S ami a férfi-viseletet illeti, nem is találunk eltérést a többi máramarosi formával szemben.

A Verchovinán a háború előtt (részben még most is) az ingnek régi alakja volt elterjedve, amelyik két rétből és egy harmadikból készült, hogy „bövna“ legyen; ezt a harmadikat hosszában ketté hasítva a hónalj alatt varrták be — „présztávké“. A sík vidéken e helyett a váll alatt az ujjáhozavarrásánál egy 8 cm négyszögű vászon-darabot — „látécjá“ — varrtak hozzá; a vásznat „szlyipém rubcem“ — vak szegésre: a vásznat kétszer hajtvá be — szegték be, a vásznon végig fölfelé pedig hímzéses varrással: „cerka“. A mellén a hasíték — „rozporka“ — az áll alatt fehér szalagocskákból, vagy cérnaszővedékből készült „ocsinka“-val záródott. — A női ing ujját alul ráncolták és hozzávarrtak egy 5 cm széles hímzett pántot kézelőnek; a vállon pedig geometrikus, vagy növényi motívumokkal kivarrott vállfőt varrtak hozzá láncöltéssel — „lánckom“. Az ujjá felül „podsztavka“-val — a vászon kettőzésével — volt az inghez varrva s a kettőzésnél betoldottak egy 8 cm-es háromszög alakú darabot, a „kuték“-ot. A vászon felső részét „fölszedik“ — „zbérajuty“ — ráncokba és hímzést varrnak hozzá, amely „golyir“ — gallér — formájában végződött. — Ilyen inget hordanak az alsóvidéken egészen Bocskóig.

A mostani ing csak változat, amely városi behatásra keletkezett: magas gallér gombokkal és részben fehér kivarrással „botocskásan“ (ná czipké), ami erdélyi vagy alföldi eredetű lehet. Egyebekben az itteni ing a mellrész keskeny hímzésével és a rendszerint szintén ki-

varrott kézelővel tűnik ki. Ünnepekre rendszeren a szokottnál dúsabban hímzett a használatos, — Csernán csak a vállakon, az alsóvidéken az övig terjedő hímzéssel.

Nyáron rendszeren széles gatyát hordanak házivászonból, madzaggal kötve meg a csípők fölött ráncokra. Ez a régi bojgó-gatya, amely egyszerűségében majdnem mitsem változott. Krasznosorán és környékén, mint az ing is, sajátos formát vesz föl: széles az alján és rojtokban végződik. Csernán pl. széles szálagban varrják ki, nagyobb mintában, — ez a rumén behatás. Régebben mindenütt széles gatyában jártak.

Női és férfiing (Volóc).

amely alul „sztyopka“-s — kirojtozott — volt és „cjrka“-val — hullámvonalas varrás — volt összevarrva.

E fölött télen-nyáron házivászonból vagy vásárolt vászonból készült nadrágot (nohávécji) hordanak díszül — bár munkára nyáron csak gatyát húznak. Ismerik a harisnyát is, — amely a huczullal ellentétben szélesebb.

Az újabbkori módosult viselethez járult a vásári „lájbék“ is, — a huczultól eltérően mindenkor gombokkal. A „lájbék“ a Verchovinán szintén közönséges vászonból volt. Régebben „kacabajka“-t, vagy „kobacajka“-t varrtak, zseb nélküli rékli formájára, szűk ujjával, golyir nélkül és csak szegéssel beszegve. — Szabónál varratták a „kame-

zólka"-t fehér, vagy szünke anyagból. Ehhez hasonlított a női ruhadarab is.

A lábbeli még mindig a bocskor (posztolő) szatinggal (voloké), noha kezdi helyét elfoglalni a vásári lábbeli.

A fejtet rendszeren kalap (klobányá) födi, vásárolt vagy szálmából házilag font, télen pedig a „chovpák“. Ismerték az otthon készült szálmakalapot „z vészokémé krészámé“ — magas — „zubcsányi“ — fogazott — karimával, valamint a „dublenyi“ — beavatott — kalapotak is, amelyeneket a pásztoroknál mindenütt találunk. Télen „barankovi“ — báránka — sapkát hordtak fehér és fekete báránybőrből: belül volt a fehér, kívül a fekete. Helyi szűcsök készítették, városi mintára. A gyerekek „csepák“-ot hordtak, akármilyen vászomból. Legszébb viseletnek számított a „sapka zavicsasztá“ sapka. Még a háború előtt általános viselete volt az öregeknek. Benn nyírott fehér gyapjú, kívül kék borítás (posztav). A leffentyűket felül fekete „szmus“ fogta össze. Ezek a leffentyűk hátul a nyakszinten két drótkapoccsal kapcsolódtak össze. A borítás négy, felül csúcsbafutó részből volt összevarrva, az összevarrás piros „proklad“-dal — passepoil — történt, fenn pedig kék és piros haraszából almanagságú „kétécja“ volt. Ha valaki meghalt, kötelező volt ezt a sapkát a háta alá tenni. (A Turjavölgyön a neve „papas.“)

A tüző (cseresz) viselete mindig az ősi kosztüm viseletével kapcsolatos, amely mindenekelőtt hozzá alkalmazkodik. Az itteni semmiben sem különbözik a huczutól.

Egyik fontosabb jellemzője a viseletnek kétséggkívül az ujjas és a guba (petek v. hunyá). Az ujjas mindig gyapjúból van, melyhez a szövetet rendszeren maguk készítik, néha azonban vásárolják is idegen, nem helyi áruból. Saját anyagból többnyire már csak az öregek hordják s azok is rendszeren csak egyes, kevésbé megközelíthető falvakban. Megvarrni helybeli szabó szokta, híven ragaszkodván a hagyományos alakhoz, amely valaha általános volt és amelyet a hagyomány megőrzött. Ez a szabás majdnem mindenütt azonos s az eltérés csak színbeli: Máramaros rendszeren sötétebb, a Verchovina (hegyvidék) világosabb (világoskék) színt használ. Ismernek „prosztoj“ (közönséges) és „nyimeckej“ (német) ujjost, az utóbbi rékli-formájú, golyirral.

Régebben kozsuchot is hordtak, négy juh bőrből varrva. A férfi kozsuchnak nem volt szmus-a, csak a szélén volt kivarrrva fehér, zöld, vagy piros szíronnyal. Némelyek a hátukon „kutaszö“-t (bojtokat) hordtak; szmus csak a nyak körül volt használatos. Halicsból (Chiovvo) hozták be vándor szűcsök. A kozsuchhoz hasonlított a „kamizola“ is: két bőrből varrták a szűcsök s a háború előtt minden legénynek meg kellett legyen. Köröskörül piros és zöld kacskaringókkal („krévulyka“) volt kivarrrva, növényi ornamenssel kétoldalt. Ujja nem volt. Az alát „rozporka“ (hasíték) volt, amelyik szíronyból: vékony szíjacsakából készült gombbal és gombházzal záródott. A jobb váll alatt gombolódott végig, hossza úgy volt számítva, hogy az övet

takarja. Az elején két kis zseb volt, köröskörül s mindenütt a varrá-
sokon sokszínű szíronyokkal volt kivarrrva.

A hegyek közt rendszeren rövid, — fehér vagy fekete gubát (petek)
hordanak, hosszú ujjakkal. Némely helyen a szürke, másutt a fekete
vagy tarkázott van divatban. Alakjában azonosnak találjuk az egész
Verchovinán, föl Uzsokig. Jellemzi a hosszú ujj; ismeretes azonban a
magyaros guba is. Az alsóbb vidéken, Dolháától nyugatra, helyébe lép
a hosszú fehér „csuchránój“ (csokros?) guba (petek), hosszú szőrrel,
hasonlatosan a magyar gubához. Errefelé télen a hideg, nyáron az eső
ellen viselik. Azonos formában használják férfiak és nők. Biljétől és
Ilosvától lejjebb lassan eltűnt, mert anyagot szolgáltatott a más val-
tásúaknak a gúnyosdásra a ruszin fölött, egyúttal pedig mert a műve-
letlenség jelvénye volt. Ide valószínűleg Erdélyből hozták be a pász-
torok; teljesen azonos alakban található egyes vidékeken ott is és el-
térő alakot csak nyugaton ölt. Egykor az alsóvidéken el is volt terjedve
a (piros) himzéssel ellátott „magyar“ (mágyárszka) guba; ma már
csak a nyugati részen található. Negyven évvel ezelőtt még a Vercho-
vinán is hordták „koszmnyi hunyi“-t (füntösguba), amelyet maguk
készítettek. Volt belőle fehér és szürke s terden alul ért, ugyanolyan
hosszu ujjakkal.

Ami a férfi hajviseletet és fejfedőt illeti, mindkettő teljesen elmo-
dernesedett. Hosszu haját, mely a vállakig hullott, már csak itt-ott ta-
lálunk egészen öreg embereknél. Kedvelt itt a házi készítésű szalma-
kalap, a „szolomnyánka“, melyet azonban újabban már készen szerez-
nek be a vásárokon.

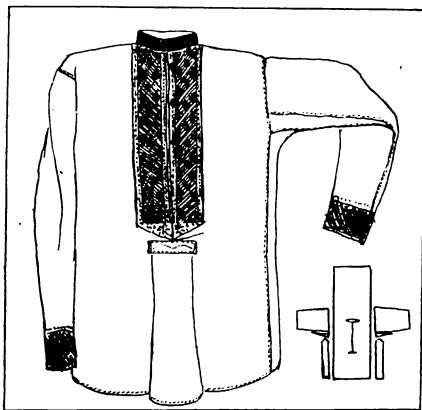
Ung vidékén stb. a férfi-viseletben legfőljebb azt a jellegzetességet
találjuk, hogy itt nagyobb részét nagyon szűk „harisnyát“ viselnek, fehér
házi vászomból, mely szorosán tapad lábszárhoz és combhoz. Az ing
gallériján keskeny kivarrrás van, — díszes vagy egyszerűbb és télen
helyenként „pápáché“-t (sapkát, felül dísszel) is viselnek.

Nőknél: A női ing mindenütt fő képviselője a viseletnek; ezen a
vidéken egyes, a huczulokétől eltérő vonásokat mutat föl. Feltűnik né-
mely helyen azzal, hogy hátul záródik (összehúzó ocsunkákkal vagy
gombbal is). Mellő oldala nagyobb részét apró ráncokba van szedve ki-
varrrással, négyzet- vagy téglalakúra, vagy sorjában kivarrrott sávokkal
kihímézve. (Pál. Kalocsa.) Ez a ráncolás a mellrészen különböző alakokat
vesz föl. Keletről nyugat felé egyre növekszik, a mellrészen apró rán-
cocskák alakulnak, himzést utánozva s néha egészen az ing hosszának
feléig lenyúlnak. A vállrész egy darabból van az ujjával, amely elég
széles és amelynek egész felső része egyszínű himzéssel (zászpujnécjá)
van fődve, rombuszalakban elhelyezett virágokból, keresztből, ke-
resztalakra elrendezett rombuszokból stb. és széles kézelővel, amely
éppúgy, mint a kézre hulló fodrok széle, ki van varrrva, a vállfőhöz és
a mellrészhez harmonizáló himzéssel. Hordanak azonban csak kézelős,
fodor nélküli inget is, párhuzamosan a fentebb leírttal, mert mindkét
alak elég szétszórtan található föl, itt-ott egy-egy faluhoz kapcsolódva,

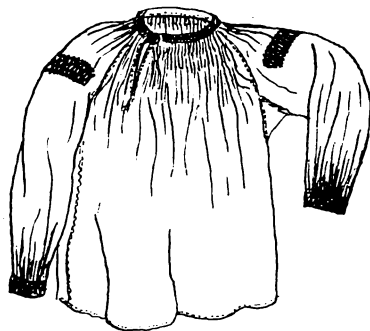
majd vándorolva s átmenve egyikből a másikba. Bustyaházától kezdve nyugatra és messze föl a hegyek között „fehérített inget“ (bilená szorocská) hordanak, mint valaha úgy húsz év előtt az alsóvidéken, — fehér cérnával „botocskásan“ (ná czipké) kivarrva, kék gombokkal stb. Nem hiányzik ez a kivarrás a Verchovinán sem.

Az alsóvidéken az ingnek sajátos szabása van, amely széles vállpánt alá fogott ráncjaival tűnik ki. Női ingeknél főleg elül és a vállakon mutat föl himzést.

A rövid inget „bövnéj“ alsószoknya-pódogok egészíti ki, házivászonból készítve, melyet azonban kezd kiszorítani a vásárolt szukmán. Reá rendszeren tarka színű kötényt (fártusok) öltenek, vásári anyagból. Általában sehol sem hiányzik ez a ruhadarab, noha szélessége az esztétikai felfogás szerint változik — egyéb szerepe t. i. nincsen; — alul

Férfiing (Felsőszinevér).

Női ing (Felsőszinevér).

fodrookban végződik. (Ökörmező.) Kelecsenyben pl. majdnem egészen körül befödi az inget, csak hátul láttatva belőle egy keveset. Dolha környékén viszont már nem nagy és egyszínű.

A Taracz völgyében más a forma, noha alapjában semmi sem változott. De itt már a női ingen meglátszik a rumén behatás — épúgy, mint Bocskón. — amely imitt-amott a színekben is érvényesül. Bruszturnán főleg piros vagy ahhoz közelálló színű a himzés, ami a környező vidék befolyása. De már itt is találkozunk a fehér kivarrással és a fogacskákkal, amelyek még pár éve az egész alsóvidéken el voltak terjedve (valószínűleg magyar behatásra). Neresznice és környéke is tüntet föl rumén behatást: széles fodrokkal ellátott ingujj, födetlen nyak, keskeny kivarrás. Vásári szoknya tarka színekben, pántokkal erősített övkorccal.

Tovább nyugatra ismét ruszin alakok jutnak érvényre. Az ing kézelős, a nyak födött. A női és lány-ing a himzésben különbözik: a

leány-ingen keskenyebbek a rombuszok. A nyakat gyögyfüzérosorok díszítik, a hímzés szélesebb, míg Huszt alatt geometriai alakok egy-szerű széles pántja lesz belőle.

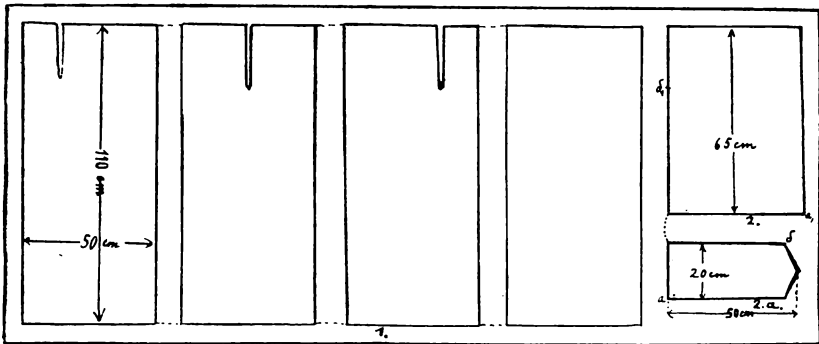
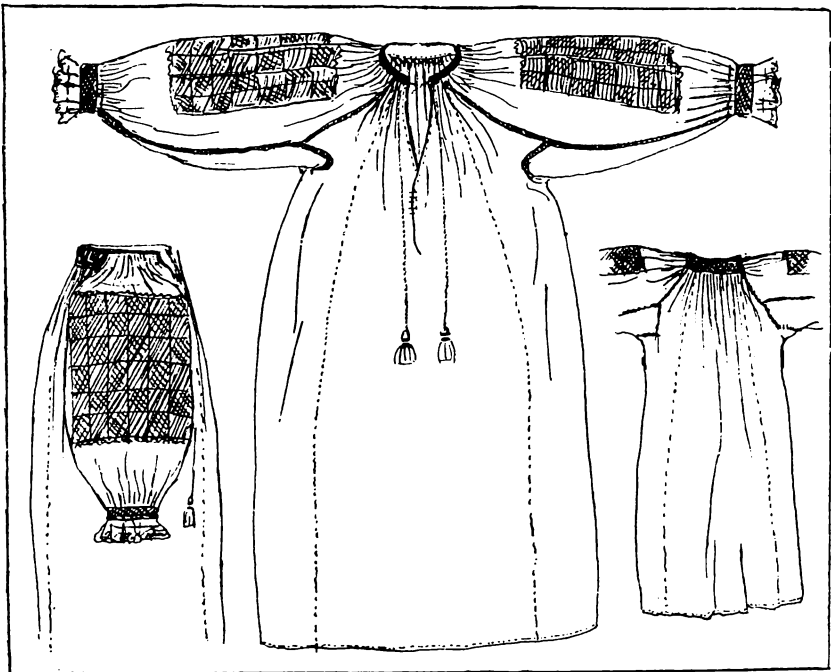
Ökörmezőhöz közeledve, legföljebb a hímzésben találunk eltérést, amely az áll alatt négyszögű kivarrásban jelentkezik (jellemző alakja lévén már a verchovinai női ingnek). Az ujjakon a hímzés keskenyebb. Hasonló alakot találunk Vonyihovótól nyugatra el egészen Dolháig, el-terjedve egészen fel a Verchovinán. Ugyanúgy találunk egyidejűleg az egész máramarosi völgyben fehér hímzést fogacskákkal (ná zubicji), vagy kivarrás nélküli ruhát.

Az inget mindenkor az öv (pojász) egészíti ki. Szélessége külön-böző (gyakran még ugyanabban a faluban is), minél nyugatabbra me-gyünk, annál szélesebb (Terebesfejérpatak, Ökörmező, Turja). Színe többnyire piros. Fő feladata szebbé tenni a ruházatot, használata jas-san ritkább lesz.

A ruha felső részét kiegészíti a „lájbék“; ez a képtárj utánzata s néhol ugyanúgy is van díszítve, mint az. Rendszeren selyemből vagy vett vászonból készül, de készen is veszik a vásárokon. Színe túlnyomó-részt fekete, lányoknál a színek világosabbak. Ha néhol díszítve van a huczul kozsuch módjára (főleg Izán), mindenféle díszek láthatók rajta. Elsősorban díszül szolgál, különösen pedig a test összefűzésére, és közvetlenül az ingre húzzák; néhol (Ökörmező) gombokkal záródik néhol nem. Télen ujost hordanak, mely semmiben sem különbözik a férfiakétól, hacsak nem a szélesebb kivarrásában (mint az alsóbb hu-czul vidéken a lájbánok). Leggyakrabban a feketével, pirossal vagy kékekkel dúsan kivarrott ujost hordják. A guba (petek) férfinál-nőnél azonos és rendszeren rövid.

Érdekes itt a fejdísz is. Rendes viselet a fejkendő; lányok gyakran járnak hajadonfőtt, hajukat két fonatba fonva s hosszú szalagot fonva belé, vagy hosszú kivarrott pánttal, esetleg kétéccjakkal toldva meg. A leány rendszeren koszorút hord, mint az alsóbb huczul vidéken (lásd pl. Vonyihovo). Lakodalomkor egész Kárpátalján szokásos a menyasszony fejére virágkoszorút tenni; helyenként — Ökörmező és Huszt vidéke, Vonyihovo — ez a koszorú valóságos korona lesz, művirágokkal, szala-gokkal díszítve, melyeket nagyjából készen vesznek, de érdekesen állítanak össze. Ugyanezt a szerepet játssza néha a „csepecz“: szorosa t a fejhez simuló sapka-szerű ruhadarab, melyről két hosszú és széles szalag lóg végig a háton. Valamikor állandóan hordták, ma azonban már csak két ízben jut szerepe az életben: az esküvőn és a temetéskor.

A csepecz több részből áll. Az első a hárs héjából készült „chomel-ka“, melyre felül „kápecj“-et, „poncsocha“-t feszítenek: pamutcérnából kötözött hálószerű szövédéket. A chomellkát körül hosszú és 2—3 cm széles szalagok (pláténké, — „pántlika“) vonják be. Hátral a chomelka zsinórral összehúzóható, hogy szorosan álljon. A pláténka fekete harasz-szal és különböző cérnával van kivarrrva. A csepeczre 8—10 cm széles és a derék közepéig érő fekete szalagok tűzve. Még 1890 előtt

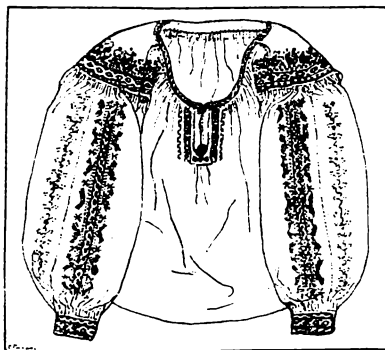
Női ing (Hosszúmező környéke) oldalról, hátulról, előlről.

fehér „plát”-tal (fátyol?) borították be, vékony fonalból külön szőtt vászonból készítve; később az idősebbek feketét kezdtek használni. Egykor templomba is hordták.

Ugyancsak általános viselet volt eladó lányoknál a háború előtt — mintegy 1890-ig — a „zápliyitké”, — „fonat”, — piros és zöld harasz-ból, három ágra fonva, valami száz fonalból. Leért ez az övig, amely

le is kötötte. Kétécja-ban végződött és rézgombokkal volt díszítve, patronhüvelyből. — Megjegyzést érdemelnek a „bilennéké“ is az eladónknál: ugyanúgy varrva, mint a „szuknya“ s a „polka“, csak felhírtet vászomból. Fejül rajta ugyancsak hordták a „katran cservenőj“-t — „piros katrinca“ — nagy ünnepeken. — Ugyancsak általános viselet volt valaha az öv — „pojász“ — fiataloknál mint öregeknél a Verchovinán.

Régebben az alsóvidéken is hordták — úgy 60 év előtt. Igen érdekes és valószínűleg a csepecz pótlója a szokás, két fejkendőt hordani, amely szokás Ökörmezőtől nyugatra Volócig és tovább is el van terjedve. Egyik kendővel a homlokot kötik le, a másikat az áll alatt kötik meg. A felső legtöbbször piros, az alsó — idősebbeknél mindkettő — fekete. Ez egyúttal megkülönbözteti az asszonyokat a lányoktól, akik csak egy kendőt hordanak.

Női ing (Turja völgye).

Megjegyzésre méltó még a gyöngysorok viselete, amely egészen Uzsokig általános; a Verchovinán a gyöngysorok neve „holoczké“.

Ebbe a csoportba tartozik a dolhai viselet is, amelyiknek néhány tisztább jellemzője van, mint magának a verchovinainak. Mindenekelőtt a női viselet tűnik ki festőiségével. Ez áll rendszeren hosszú ingből, amely ráncolva van az elején, a mellrészen; ujjá kézelős, fodor nélkül. A kézelő elég széles rombuszokkal van kivarrrva, piros színben. Nem nagy kötény járul hozzá, amelyet elül néha szűkre húznak össze; lányoknál rendszeren kék színű. Fejükön a lányok piros kendőt hordanak, az asszonyok feketét. Télen ujos jön hozzá, amely miben különbözik a férfiakétól. Az öv rendszeren kék és csak díszül szolgál. Kusnicán széles fejkendőt hordanak, amely a vállakra hullva, különleges jelleget ad a viseletnek.

Az ungi Verchovinán a viselet azonos a máramarosival, alig néhány sajátos vonással. Minél tovább haladunk nyugat felé, annál gya-

koribb jelenség a piros szín s részben a fekete is. Az ingen általánosan feltűnő a nyaki nyílás elcsúszása oldalra, valamint a mellrész hímzése.

A vállakon — mint a voltaképpeni máramarosi rövid ingeken is — a sűrű és rendszeren összefogott (összevarrt) ráncok mellett, hullámvonallal (krévulyká) összefogott „utacska“ (puték) van hímézve. A mellrészre különböző mintákra fűzött gyöngy sorok fekszenek rá. A jobboldalon hagyott nyaki nyílás a többi hímzéshez hasonlóan van kivarrva. Az alsószoknya valóban alsó szoknya (szpodnék) lett, amelyre már szoknyát (kátrán, puvká) öltének, vásárolt anyagból.

Turja környékén ez a viselet színesebb és némely vonásban sajátos. A házivászonból készült széles szoknya itt megmaradt a hegyek közt, kiegészítve — különösen a lányoknál — a piros övvel. Télen nők, mint férfiak kék pántokkal varrott ujjost hordanak, — szélesebbekkel a nők, keskenyebbekkel a férfiak. A férfi-viseletben nincs semmi sajátosság.

Igen tarka és aránylag szép a turjai viselet, melyet a szépen hímzett rövid ing jellemez, nem túlszéles ornamentikával a vállfőn, a mellrészben s a kézelőn. Az ing fölött rendszeren szukmánt és kötényt (prepnács, zátékács) hordanak széles övvel. Hajukat két vagy egy fonatban hordják, szőr-gömböcskékkel kitöltve.

Lábbeli rendszeren csizma vagy cipő.

A lemák (lemkó) viselet

Az alsóvidék viseleté, az ingtől és gatyától eltekintve, már egészen a városi viselethez hasonult.

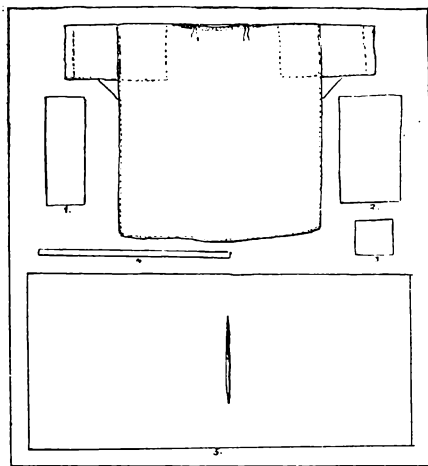
A ruszin-szlovák határvidéken erősen észrevehető a szlovák viselet behatása, mert ez majdnem teljes egészében vásárolt anyagból van s a női testnek némely olyan vonást kölcsönöz, aminőkkel nem találkozunk a mi népi viseletünkben, mely mindenekelőtt az esztétikai szépet tűzte maga elé célul egyéb vonatkozások kihangsúlyozása nélkül. Ing helyett itt a nők „oplecse“-t hordanak és sok szukmánt, hogy a test némileg a járás közben ringó haranghoz hasonlítson. Ezt már mindjárt Ungvártól kezdve láthatjuk. Ehhez alkalmazkodik a csípőkre „bövnó“ omló „kábát“ selyemből, sajátosan szabva.

Az oplecse rövid ing, rövid és szűk ujjakkal; csípőn alul a kábát és a szukmánok fődik a testet, — az utóbbiakból 7—15, sőt húsz is.

Valaha a szukmánt podolok helyettesítette, amint öregebbeknél még ma is láthatjuk, valamint az alsóvidéken még általában is. Az oplecse-ra lábék jön, egy vagy két gombbal, vagy ünnepi alkalmakkor „vézétká“; kiegészíti mindezt a kötény (neuczot). A fejet kendő fődik, amelyet sajátos módon kötnek meg, — helyesebben nem kötnek meg, hanem csak befődik vele a fejet. Télen nagykendőt (veléká sérénká) hordanak, vagy kozsuchot s egyes községekben hosszú vagy rövid gubát.

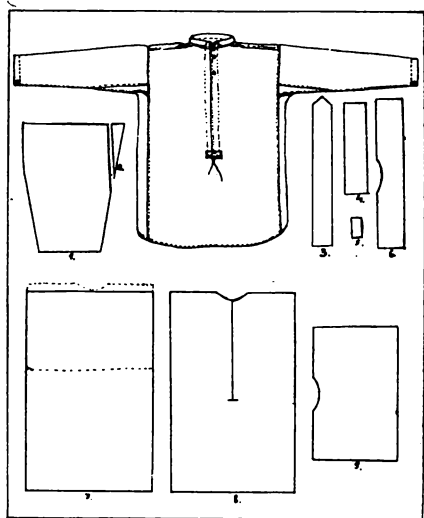

A viselethez a szokásoknak egész sora fűződik. A viselet köznapi és ünnepi. Az ünnepit csak ünnepre szánják, hétköznap nem illik hordani, legfőljebb esküvő s eff. alkalmából; még vásárra a szomszéd községbe menet „sem finom“ (ne fájno) ünneplőbe öltözni. Ezzel szemben ünnepen a templomban, általában emberek közt hétköznaplóban mutatkozni senki sem merne, hacsak nem koldus vagy nyomorék. Így aztán vannak, akik éveken át nem bújnak ki a házból ünnep- és vasárnapon, híján az ünneplő ruhának, — noha minden ruszinnak tartozó kötelessége húsvét napján templomban lenni.

Női ing (Pinkóc).

Szabás: 1. a vászon, 2. az ujjak, 3. a „sapka“, 4. szegés a gallérhoz, 5. az ing eleje és háta.

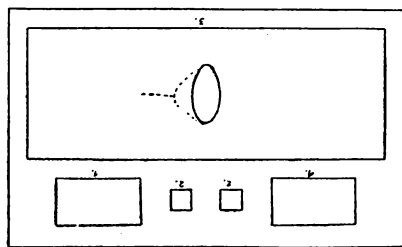
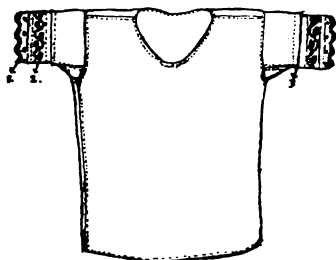

Férfiing (Pinkóc).

A férfi-viselet e tekintetben is egyszerűbb lett; de vásár- és ünnepnapon tiszta ingnek lenni kell és legalábbis új kalapnak. Nagyon kiöltözni — „mód fölött“ (ponád mju) — nem illik; az ilyet megítélik. A ruha valamelyik részét feltűnés kedvéért megváltoztatni a közvélemény szerint csak stílszerűen szabad, de minden változtatás általános elégedetlenséget vált ki. Azonban, míg ez meg nem bocsátható bűn olyan vidéken, ahol a népviselet fönntartotta magát — az alsóvidéken, ahol idegen befolyások jelentkeznek, idegen viselettel tüntetni — amerikaiival, magyarral stb. — egyáltalán nem szokatlan dolog, mert itt már tényleg kezd hódítani a városi viselet. Úgy, hogy a viseletnek egy harmadik fajaról beszélhetünk, amelyik sem nem ünnepi, sem nem köznapi s amelyet vásárra, keresztelőre, temetésre, más faluba menetelkor stb. használnak. Ez már csak a viselet legfontosabb részeiből áll ki, vegyesen köznapiból és ünneplőkből.

Ruházat tekintetében a bőség, ha a ruha háziipari termék, a gazdaszony szorgalmának bizonyítéka és dicséretet arat. A ruszin ügyiszeret kiöltözni, súlyt helyezve egyúttal a tisztaságra is. A szennyes ing lealacsonyító, még munkában is; mindenütt, ahol csak lehet, megkövetelik a tisztaságot. Különösen jelentkezik ez a lányoknál s öregeknél. Csak a legötötebb nyomor és a rossz példa bírhat rá, hogy megfeledkezzenek róla. A piszkos ruha lelki elesettség.

Mosás, a ruha elkészítése, megvarrása stb. kizárólag női feladat. Férfiaknak női munkában még segédkezni sem illik; az ilyen férfi tekintélyét vesztí környezete előtt. Általános szokás legalább egyszer hetenként, mégpedig mellőzhetetlenül, mosatni az alsóruhát; ezért szabály, hogy minden családtagnak legalább három, de lehetőleg több darab alsóneműje legyen. Idősebbeknél szokásos a ládában előkészíteni külön a halotti ruhát (plátyá do szmerté).

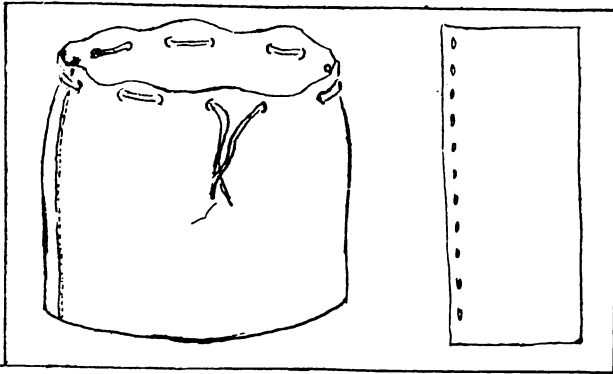

Női ing.

Házi készítésű alsóruhának szabály szerint egy évig kell tartania, viszont húsvétra már készen kell lennie. Ezért karácsonyig fonnak, karácsony után szőnek a szövőszéken (kroszná), mikor a hó elolvad, fehérítik a vásznat a fűvön, azután szabnak és rögtön hozzálátnak a varrásához. Maguk szabnak és maguk varrnak, mert a férjhezmenetelig, azaz 16—18 éves koráig minden lánynak tudni kell már minden női munkát — addig nem is eladó. — ez pedig elsősorban női foglalkozás. Varni nem szabad a küszöbön vagy az udvaron, különben a féreg megrágja a kendert, a ház alá kigyó fészkel be magát stb. A női munka tabuk egész sorával kapcsolatos, amelyek a hét napjaival s az év ünnepeivel függnek össze s megszegésüként bosszút állanak a magasabb hatalmak, pl. a napok. Ez elsősorban vonatkozik a varrásra és mosásra. Nyáron csak kócot és gyapjút szabad szőni; a gazdasági év ebben a tekintetben következetes munka-forgót teremt.

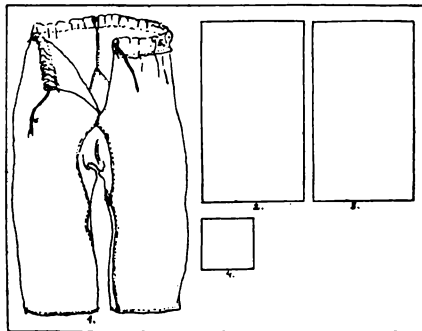
A ruszin egészen más okokból válik hűtlenné népi viseletéhez, mint ahogy ezt általában hiszik. A fő ok a szociális helyzet: mióta nincs juh, nincs gyapjú sem, akarva-nem akarva el kell hagyni a szerdákot a városi „reklék”-ért; ha pedig a kender vagy a len nem akar megteremni ren-

desen, akkor az inget is „zsidó vacakkal“ (zsigyivszjke dránte) kell felcserélni. Mert a ruszin egyébként nagyon szereti ruháját és azt tartja, hogy csak a maga ruhájában valóban ruszin a ruszin. Ezért aztán még ott is, ahol már kihalt a népviselet, megőrzik a ládákbán a régi ruha-

Padalak.

darabokat, hogy „ruszin öltözékben“ menjenek a másvilágra, különben a mieink nem ismernék meg és „megharagudnának“ (été na tot szvit v ruszkoj odezsi, bo énákse szvoji tám ne paznájébé é szerdélészjá ná nyaha). „Isten az embert ruszin vallásban és ruszin ruhában szereti.“

Gatya.

(Boh tyubéty csoloviká v ruszkoj vjrji é ruszkoj odezsi). Másféle ruhában valakit eltemetni pedig megbocsáthatatlan bűn.

Ezért ruszinjaink, mikor Amerikába vándoroltak ki, magukkal vitték népviseleti ruhadarabjaikat is, hogy halál esetére „emberi módra“

(po lyudszjki) temethessék el őket, a visszatérő pedig templomjárásra mindig visszaöltözik népviseletébe. — A városok közelében azonban megváltozik a kép. Itt akarva-nem akarva terjed a városi viselet, az emberrel veleszületett pszichikai okokból; mert „öltöztess föl a tuskót, adj neki nevet, — kész az ember“. (Préberé pnyá, dáj mu émjá, bude z nyaha csolovik).

A népviselet a nép művészetének egy része; ahogy a nép az öt környező tárgyakon, a használati eszközökön kifejezésre juttatja művészi hajlamait, úgy juttatja kifejezésre viseletén is. Annál inkább mert hisz a ruha úgyszólván a testnek teste, — megjelenési formája. Sőt, ez éppen a néplélek megnyilatkozásának egyik éppoly jelentős formája, akár dalai. Zászlaja ez és uniformisa a vidéknek — ahogy egyik kutató magát kifejezte, — egyúttal pedig a legbeszédesebb jegye, amely egyesít, összefog és erősít. Századokon át alakult ki a nép lelkéből és alakilag kiegyensúlyozódva, lelkének kifejezője lett.

Федоръ Потушнякъ :

Руський народный костюмъ

Костюмъ русиновъ есть оригинальнымъ и своеобразнымъ, зъ многими архаичными знаками въ основѣ, характеризующими взагалѣ костюмъ сходныхъ славянъ, подъ сильнымъ влияниемъ такоужъ костюму характеристичного для карпатскихъ горняковъ.

Костюмъ сей даеся дѣлити на три отдѣлы: гуцульский, мараморошко-верховинский и лемацький, хоть въ своей основѣ онъ одинъ. На пограничныхъ полосахъ подпавъ сей костюмъ значнымъ змѣнамъ и вplyвамъ, або вповнѣ затратився: на юзѣ — малярскимъ и румынскимъ, на западѣ словацькимъ.

Что костюмъ бывъ колись одинъ и тамъ, тому насвѣдчуютъ и тѣ оставшѣся данѣ, якѣ о немъ задержалися и до теперь.

Костюмъ гуцульский проявивъ найвыразнѣйше сходнѣ вplyвы (кост. наѣздниковъ). Сорочка мужеска (звана такоужъ »кошуля«) складаеся зъ перегнутого въ двое полотна зъ прорѣзомъ по срединѣ для шиѣ и пазухи, де пришиваеся прямой, не перегнутый ошийникъ, який защѣнкуеся ошѣнками. До плечъ пришиваються широкѣ вольнѣ рукавы. Днесъ замѣняе еѣ сорочка зъ перегнутымъ ошийкомъ, щѣнкаеся на гомбицѣ, а на рукавахъ кончиться дудиками (по взорѣ стар. жонской).

Гатѣ (гачѣ, штаны, портяницѣ, ногавки и п.) суть двоякого типу — гузыкѣ шитѣ »на клинъ« носяться въ долѣшной области, а широкѣ гатѣ на долину. Сорочку зъ гатыми споюе чересь або ре-

мѣнь. Капелюхъ носить гуцулъ купованый, зъ ускими крысами (овчарѣ дублянку), ноги обувае въ постолы («бочкоры») зъ волоками и звычайно у вовнянѣ плетенѣ «капчуры». Верхню одежду гуцула лѣтомъ характеризуетъ «лайбикъ» и «киптарь» — то есть кожухъ безъ рукавовъ. Въ зимѣ носятъ поверхъ него «сердакъ», а якъ долѣшню одежду колошнѣ (чорнѣ або червенѣ), такожъ «кожухи» (зъ рукавами), а на долинѣ простѣ «лайбаны». Еще задержалось до днесь ношеня «тайстрины» («трайстрина») зъ писанымъ «баюромъ», скорше молодежью для прикрасы. Такожъ уживають (рѣдко) и куртый чухраный петекъ на долинѣ. Для овчаровъ (якъ и всюды на Подк.) шують чорну смолянку.

У жонокъ сорочка наименше мѣнилася и она всюды характеризуетъ ношу до днесь.

Сорочка жонска широка и довга, зъ куртою пазухою и зашѣнкуеся китичками. Оплѣча зъ рукавомъ (напроти мужеской) творить одно. Рукавы широкѣ и закончуются «дудиками». Замѣсть сукнѣ носятъ двѣ «запаски», якѣ привязуеся «поясомъ». До куртой сорочки уживаеся «сподницю» зъ купованого полотна и то зъ платомъ. Жоны носятъ такожъ киптарь и кожухъ, напроти мужеского они больше цвѣтистѣ. Кромъ него носиться такожъ сердакъ (зъ китицями). Обуваются въ постолы зъ червеными капчурами. Дѣвчата ходять зъ открытою головою; волоса заплѣтають въ одну косу, або у вѣнокъ, въ святочнѣ днѣ носятъ на головѣ вѣнокъ. Замужнѣ жоны носятъ червенѣ хустки, якѣ завязуеся окрutomъ довоккола шиѣ.

На долинѣ носятъ сорочки спец. покрою, зъ квадратнымъ груднымъ отворомъ и рукавами, зъ «фодрышами». Поширенный тутъ «лайбанъ» (сѣрый лайбанъ). Обуваются переважно въ городску обувь.

Костюмъ, что его стрѣчаеме на долинѣ шириться ажъ до Брустуръ. Въ дальшой части Мараморошу приходитъ подъ увагу костюмъ, який нагадуе своєю основою костюмъ пастырскый Карпатъ (румынскый въ основѣ) зъ домѣшками взагалѣ бойковскаго костюму.

Характеризуетъ его курта сорочка зшита зъ перегнутой полы, де прорѣзуеся для шиѣ отворъ и пришиваеся загнутый ошийникъ, зъ широкими рукавами безъ запясниковъ. Позднѣйше типъ, шитый на «парамеслики», зъ запясниками, зубцятымъ вышиваньемъ загально уживаеся. Лѣтомъ носиться звычайно на долинѣ широкѣ гатѣ, лайбикъ, або бѣлѣ, полотнянѣ ногавицѣ, зимою колошнѣ и уйошѣ. Такожъ поширено есть всюды по Марамороши ношеня петекъ (куртый сивый), на долинѣ довгого (почасти якъ выслѣдокъ гунѣ, котра была колись всюды поширена). Обувью служатъ и тутъ бочкоры зъ шерстяными волоками (гарасевыми для жонокъ). Костюмъ означаеся простою и слабою вышивкою. Поручъ купованой «клебанъ» поширена тутъ «соломянка», а давнѣйше знали «завѣйчасту» шапку, «кожухъ» и др.

Жонска сорочка тогожь покрою, что и гуцульска, причомъ оплеча и рукавъ творять одно (на долинь нѣтъ), изъ сходу на западъ мѣняются на ней рамы. Подъ бородою доповняются вышитымъ щитикомъ, мѣняючимся послѣ околицъ; такожь розрѣзъ переходитъ изъ переду на бокъ ажъ зовсѣмъ до заду (дагде и на мужеской). Рукавы на долинь кончатся фодрышами, на горѣшныхъ окол. запясликами. Вышиванка заспульна. На долинь она безъ вышиваня зъ отворомъ на передѣ (нагадуоча бычковску (румунску). — такожь Тура Пасѣцька).

Сорочка переважно курта доповняея »подолкомъ« (»полкою«), який дагде зъ долины и вышитый або и »сукманомъ«; заходить въ подолокъ при чомъ та полоса доповняея поясомъ. (отъ якого дагде опустили). Верхню часть одежѣ становить »лайбикъ«, зимою и др. носятъ жоны уйошѣ. Дѣвчата ходять частинно въ ширинкахъ, но въ недѣлю ходять зъ непокрытою головою. Давнѣйше носили »чепецъ«. Теперь на Верховинѣ повязують голову жоны двома »хустинами« (чорными лише старшѣ). Обувью суть постолы зъ волоками (»гарасевѣ«), онучѣ и т. д. Такожь и жонскою одежою для зимы есть тутъ петекъ. Специальными знаками отрозняея костюмъ довжанский и турянский (хар. рисою есть тутъ и способъ ношеня ширинки).

Въ западномъ Подкарпатю (низина) костюмъ проявляе спеціалнѣ знаки, подъ впливомъ словацького. Мужеский хйба тымъ стзначаея, что мужчины носятъ дуже гускѣ ногавицѣ и сорочку на парамеслики шиту (якъ на долинь). Жоны носятъ »оплече« — сорочку, до 7—15. »кабатовъ« — суконь. На оплече приходитъ »лайбикъ«, або »визитка«. Такожь носятъ и платъ. Голову накрывають ширинкою, яку спеціально завязують подъ бородою.

До костюму русинѣ привязуе много обычаевъ и повѣрь, якѣ вытворилися вѣками. Костюмъ есть одночасно мѣстною отзнакою, характеризуючою дотычну группу народу, якъ почасты и самъ край.

Война въ руськой народной пѣсни

Не есть такой области народной творчости, въ которой изъ такую повнотою отбивалося бы цѣлое житя нашего народа, якъ въ его народной пѣсни. Отъ родженя ажъ до смерти — всѣ важнѣйшѣ подѣлы народнаго житя представленѣ и здокументованѣ народною пѣснею. Пѣснѣ колысковѣ, дѣточѣ, богатѣ пѣснѣ любовной лирики, пѣснѣ рекрутскѣ и военскѣ, колядки, пѣснѣ великоднѣ, пѣснѣ о природныхъ явищахъ, о сельской праці и т. д., и т. д.; въ дѣйности, майже не остаеся ничего, что, входячи въ денный бѣгъ народнаго житя, не найшло бы своей художной интерпретаціѣ въ семъ чудесномъ дарѣ коллективной народной творчости — въ народной пѣсни. Якъ справедливо примѣтивъ одинъ зъ извѣстныхъ дослѣдниковъ народной пѣснѣ — д-ръ И. Колесса — народна пѣсня мѣститъ въ собѣ все — «отъ колыски до гробовой дошки».

Война, котра все приноситъ изъ собою великѣ политичнѣ, экономичнѣ и соціальнѣ здвиги въ житю державы и народа; война, порушаюча найрознороднѣйшѣ области нашего деннаго житя; война, приносяча изъ собою не лише физичнѣ бѣды и смерть, но и геройскѣ приклады высокаго патриотизму; война — зрозумѣло, зъ особливою силою поражаетъ народну фантазію. Зъ той причины, для насъ есть интереснымъ и важнымъ — прослѣдити, якимъ способомъ и въ якой мѣрѣ — рисуе народъ войну въ глубокихъ тайникахъ своего духовнаго житя — въ своей народной пѣсни.

Приступаючи до сего нашего скромнаго дослѣду, який являеся одночасно и пробою системизаціѣ, мы ставиме собѣ за основну цѣль — показати, якъ отбивалася война въ нашихъ народныхъ пѣсняхъ, и то: 1. зъ точки погляду историчной хронологіѣ, 2. зъ точки погляду побытового и 3. зъ точки погляду музичнаго оформленя народныхъ пѣсень. Такимъ чиномъ, першѣ двѣ частини становлять якбы пробу системизаціѣ текстовъ, а третя часть — заключае въ собѣ критично-музичный

оглядъ находячихся въ нашомъ пѣсѣданю — мелодій народныхъ пѣсень о войнѣ. Парадоксальнымъ (на першій поглядъ), являеся тотъ фактъ, что по зрѣваню зъ тиншими отдѣлами нашей народной словесности (напр., въ пѣснями обрядовыми, любовными) — пѣснѣ о войнѣ занимають по своему числу — доста скромное мѣсто. Не беремеся туй рѣшати, зъ якой причины то сталося, але можеме все-же, зъ допущеньемъ указыти на одну важну, по нашэй думцѣ, обставину. Военска служба въ рамкахъ чужоязычныхъ военныхъ формаций и въ условіяхъ чужоязычной службовой дисциплины — не могла напомагати розцвѣту въ достаточной мѣрѣ, пѣснѣ-творчого процессу. Подкарпатскѣ русины за довгѣ столѣтя выповняли военну службу въ австрійской и мадярской арміи (за короткий часъ — и въ б. чехословацкой арміи). На военной службѣ нашѣ русины сходилися зъ представителями разныхъ національностей, и еще больше, зъ представителями разныхъ народныхъ культуръ. Роздѣленѣ по окремыхъ войсковыхъ частинахъ, предоставленѣ впливу часто не зовсѣмъ зрозумѣлого имъ (по языку и народныхъ звичаяхъ) окруженя — русины не мали легкой и природной можливости тутъ, въ обставинахъ военно-службового приятельства — отображати своѣ враженя — въ формѣ своей народной пѣснѣ. То якразъ може быти и причиною того, якъ намъ здаеся, что нашими збирачами збрано дуже малое число народныхъ пѣсень о войнѣ, якъ такой; наоборотъ, мы розпоряжаеме далеко большимъ числомъ пѣсень, присвяченыхъ тымъ многимъ змѣнамъ, котрѣ приносятъ изъ собою война.

Условимеся, для ясности терминологіѣ, что къ пѣснямъ о войнѣ — мы причисляеме: 1. пѣснѣ, рисуочѣ войну въ еѣ историчномъ аспектѣ — историчнѣ пѣснѣ, звязанѣ зъ войною (татарскѣ напады, турецкѣ войны, перша свѣтова война и т. д.), 2. пѣснѣ рекрутскѣ, 3. пѣснѣ военного быту (касарня, униформа, зброя, дисциплина и т. д.), 4. пѣснѣ о домашнемъ житю въ звязку зъ войною (туга за оставшимися дома, думки о домашней працѣ и т. д.), 5. пѣснѣ военно-патріотичнѣ. Зрозумѣла рѣчь, что сѣ вышенаведенѣ рубрики не все повностью отповѣдають своему текстовому змѣсту, и, якъ по своей вартости, такъ и по своему числу — далеко не равноцѣннѣ.

Намъ уже приходилося, на сторонкахъ сего часопису, указывати на то, что Подкарпатя — не только есть территорією, по котрой проходили и стрѣчались въ тяжкихъ бояхъ воюочѣ орды, но и въ своемъ властномъ историчномъ житю — повностью дѣлило военну судьбу зъ Угорщиною.¹⁾

Найменше пѣсень залишилося изъ часовъ татарского нападу. Даякѣ отповѣднѣ тексты приведенѣ въ высшезгаданой нашой

¹⁾ Див. статью нашу: „Руська народна пѣсня“ (пути историчного розвитку). Зоря II, ч. 1—2.

статии.¹⁾ Пригадуемъ туй лише то, что уже въ одной зъ найстаршихъ писаныхъ памятникѣхъ нашей народной творчости — въ т. зв. «шаришскомъ романсу» зъ р. 1550. — народное почутя ставить въ рядъ двѣ наибольшѣ небезпеки мирного житя — татаръ и турковъ.

«... На версѣ Дунаю три роты ми стоять: перша рота турецка, друга рота татарска, третя рота волоска».²⁾

Въ большомъ числѣ найдемъ пѣснѣ о войнахъ зъ турками. О томъ, зъ якою рѣшучою безпощадностю боролися подкарпатскѣ русины (вѣдно зъ цѣлою християнскою Угорщиною) — противъ жестокого турецкого исламу — свѣдчать многочисельнѣ и выразнѣ тексты захоронившихся до нашихъ часовъ пѣсень. Самое появляня турковъ — неминучо означало — войну.

Andante sostenuto 1. Ужасокъ *)

U - ge My-rok' uge bo vojna bu - ge.
Plac' milajka - ja mo - ja ze sa - ma bu - ge.

*) Изъ рукописного зборника : А. Контратовича.

Не плачь милейка, сама не будешь.
Поставлю я тобѣ каштиль межи горами.
Межи горами тамъ будешь бывать,
Будешь ты тамъ краснымъ хлопцямъ вино продавать.
Тамъ будешь бывать, вино продавать,
Же бысь ми оя та не дала хлопцямъ изкламать.³⁾

Независть къ турецкимъ гнобителямъ доходила до того, что и мирное населеня уважало лѣпшимъ добровольно себе забити, якъ попасти у турецкий полонъ. Ниженаведена народна пѣсня выразно говорить о томъ, якъ: «... Турки село зруйновали,

¹⁾ Ibid., стор. 61.

²⁾ Др. Ядоръ Стрипский: „Штефанъ воевода“. Литературна Недѣля. 1942. Ч. 20. стор. 208.

³⁾ Варіяціѣ тексту и мелодіѣ сей пѣснѣ найдемъ такожъ въ зборн. М. Гоера: „Школьный хоръ“, часть III. Издан. автора. Унгарь. 1942. Ст. 12. Поровн. такожъ: В. Гнатюк: „Етнографічні матеріали з Угорської Русь“, т. III, стор. 61. чис. 31.

двѣ сестрички руднѣ взяли». Одна зъ сестеръ забивае себе ножомъ, лишь чтобы не достатися туркамъ; пѣсня кончиться пѣтичною отозвою къ водянымъ звѣрямъ:

»... Ёжте, гарчѣ, бѣлѣ плечѣ, най ихъ турокъ не вдбивае,
Ёжь, плотичко, бѣле личко, най го турокъ не цѣлуе,
Ёжте, щучки, бѣлѣ ручки, най турка не обробляють,
Ёжте, рыбки, бѣлѣ нужки, най вни турка не обходятъ«.¹)

Войны зъ турками отзначалися великою суровостью и напряженностью всѣхъ силъ. Выразно о томъ розповѣдае интересна »Пѣсня про 8-ый годъ«.

»... Ой, кувала зозулечка на зеленомъ тогу,
Ци чули вы, люде добрѣ изъ восьмого году?
Ой, вы чули, ци не чули, бо вы были дома,
Та якъ ся то зачинала зъ Туреччиновъ война«.

Войско выѣхало зъ Пешту на корабляхъ, отправажено смѣлыми привѣтами:

»... Тримайтеся крѣпко, хлопцѣ, зъ краю Буковины,
Бо мы усѣ рускѣ хлопцѣ зъ краю Верховины«.

Боѣва встрѣча зъ турками сталася коло Иршавы, де, по свидѣтельству приведенной пѣснѣ, послѣ геройского подвигу капитана Добрянского — турки были розбитѣ.²)

Спеціально — за участь русиновъ въ войнахъ проти турковъ, найдеме и въ иной пѣсни (зъ Пряшева), по словамъ котрый:

»... твоѣ братчикъ не въ невольѣ,
Онъ остався въ широмъ полѣ;
Турецька му злоба дѣйшла,
Куля му серденько прѣйшла.

Та онъ въ широмъ полѣ лежить,
Соколь надъ нимъ гѣрко слезить:
Ой, туй лежить храбный воинъ,
Чорноусый витязь Русинъ.

Ой, мой братикъ за дружину
Легъ у полѣ за отчину:
Уже ся не верне вспять,
Дай му Боже, вѣчну память«.³)

¹) Изъ рукописного зборника проф. Д. Задора.

²) Литературна Недѣля. 1941. стор. 48. Варіантъ тексту дав.: Михаилъ Вратель: „Угро-руськи народны спѣванки“, I. I., стор. 167, ч. 515.

³) Я. Головацкій: Народныя пѣсни „Галицкой и Угорской Руси“, т. II, стор. 564.

Войнѣ зъ турками присвячена и нижеуведена пѣсня:

Moderato 2. Середнього. П. М.^{*)}

Ле тить во-ронъ уза Ду - на - ю, Што ташч
чутти въродноль кра-ю? Ой ташч чутти но-ви-
ноч - ку: У-дуть хлопцъ на вой - ноч - ку 1)

*) Означеня „П. М.“ — всяды означае то, что пѣсня приведена изъ нашего властного рукописного зборника руськихъ народныхъ пѣсень. У всѣхъ иншихъ случаяхъ — приведемъ точно указанѣ жерела.

Въ дальшому текстѣ той же пѣснѣ найдемо: «... летять турки у три снурки, канонѣре у чотыри, россіяне горы вкрыли.. «Дальше пѣсня говоритъ, якъ тяжкѣ были тѣ боѣ. Лежачий »въ кровци« воякъ — «... въ правой руцѣ саблю держитъ, зъ лѣвой руки кровця тече» — находить еще силы просити »чорного ворона« (котрый »кровцю оппивае«), чтобы тотъ передавъ его старенькой матцѣ »всю правдѣнку« о томъ, что онъ »... не дуже порубаный: на шестеро головочка, на восьмеро сердце«.²)

Варіяціѣ на сю тему найдемо и въ иншой народной пѣсни (изъ Хуста):

«... Черезъ поле верещькое иде войско мадыарское, На передѣ конь турецький, на немъ сидитъ хлопецъ руський. Въ правой руцѣ саблю держитъ, долѣвъ саблею въ кровь ся цѣдитъ, Надъ той кровцей воронъ кряче, а за сына мати плаче. Не плачь мати, не журися, не порубавъ я ся дуже, Лише ручку, на четверо мое тѣло посѣчено«.³)

¹) Варіянты тексту и мелодіѣ див.: Станислав Людкевич: „Галицько-руськи народні мелодії.“ ч. I. (ч. пѣснѣ 423, 424, стор. 110, III.). Етнографічний Зборник Наукового Товариства імени Шевченка, т. XXI. Львів. 1906.

²) Изъ рукописного зборника проф. П. Ливтура. Вар. тексту див.: Врәбель, стор. 269, чис. 758; поровн. такожъ: Головацкій, т. III, стор. 8, 102.

³) Литературна Недѣля, 1942, чис. 17, стор. 178. поровн.: Головацкій, т. III, стор. 90.

Характернымъ есть то, что въ проломленю народной психологіѣ — войны зъ турками, окремъ своего національно-политичного значеня — мали такожь и явно выраженный религіѣнный характеръ и были войнами противъ »Бусульмана« за свою христіянску вѣру. По словахъ народной пѣснѣ (изъ Рѣпинного): »... Ты, Боже нашъ милостивый, что будемъ дѣлати? Ни церковцѣ, ни зверхности — чимъ насъ будутъ звати?« Дальше высказуеся страхъ передъ тымъ, что

»... Заберуть насъ подь офиру ажъ до Бусульмана.
А Бусульманъ, поганый царь, нашъ народъ збыткуе,
Живыхъ въ землю закопуе, коньми вытрачуе.
Живыхъ въ землю закопуе, бороновъ волочить,
А надъ нами, христіяне, страшну войну точить.
Ты Боже нашъ милостивый, спаси насъ для того,
Штобы мы ся свободили изъ ярма тяжкого«. ¹⁾

Даколи цѣль войны представляеся и иншою; по словамъ стародавней пѣснѣ (изъ грамматики Лучкая):

За васъ дѣвчата«²⁾
»... Ожь прочь ити треба
До поля на Турка;
Отъ Турка на Бранденбурка,
Буду воевати,
И кровь проливати
За васъ дѣвчата«. ²⁾

Самозрозумѣло, что стремленя всѣхъ борючихся противъ турковъ христіянъ направлено къ тому, чтобы за каждую цѣну высвободитися изъ сего »ярма тяжкого«. После словъ народной пѣснѣ (изъ с. Буштино), не лише цѣлый народъ, але и самъ цѣсаръ лише о томъ и думаетъ, якбы »турка згубити«:

»... Та зачали въ бубны бити, а въ кулѣ гремяти,
Заплакали въ Туреччинѣ май маленькѣ дѣти.
Та зачали въ бубны бити, у кулѣ фрынчати,
А турецкѣ легиники у воду скакати.
Одинъ скочивъ, не доскочивъ, другий утопився,
Третий скочивъ — перескочивъ, на сабельку збився«. ³⁾

¹⁾ Русскій Народный Голосъ. 1935. № 1511. Вар. тексту див. такожь: Василь Піпаш: Збірничок гуцульських народних пісень коломинок. 1941. стор. 31—32, Вратель: стор. 313—314, чис. 856.

²⁾ Головацкій: т. III, стор. 129.

³⁾ Наш Родный Край. 1926. стор. 72, поровн.: Вратель, стор. 194—196 чис. 546.

Тема о войнѣ зъ турками отбилася и въ нижеприведенной пѣсни (изъ с. Рѣпинного), по словахъ котрой цѣсарь найшовъ уже собѣ и союзника:

»...Пише листокъ, пописуе темненкоѣ ночи:
Ты, москалю, славный царю, будь ми на помочи.
Москалю ему отписуе: »Я ти пити піду,
Не буде мнѣ турка бити отъ рана до вѣду...«¹⁾

Цѣлкомъ инший союзъ зъ »москалями« описуеся въ другой народной пѣсни (изъ с. Золотарева):

»... Ты цѣсарю пане славный, на что насъ вербуешь,
Въ магазинѣ хлѣба не е, чимъ насъ погодуешь?

— — — — —
Я васъ буду выправляти на цѣсаря турка,
Де будете потопати въ крови безъ ратунка.
Та де йдеме, легиники? Мы бы радѣ знати.
Та мы йдеме въ Довгополе, турка звойовати.
Тамъ мы турка звоюеме, а маскаля вбѣеме,
Богъ намъ ачей допоможе, дому ся вернемек.²⁾

Дальше, якъ зачали вороги »у воду скакати« — повна аналогія у всѣхъ трѣхъ высшенаведеныхъ пѣсняхъ. Вар. тексту див.: Врabelь, стор. 85, чис. 279; Гнатюкъ: Коломыйки, т. I., стор. 195., чис. 2026.

Интересно, что войны зъ турками отбилися не лише въ народной пѣсни подкарпатскихъ русиновъ, но такожъ и въ народной пѣсни галичанъ. Въ дуже поширеной пѣсни («Ой, лѣсъ гудить, трава шумить, а въ той травѣ жовнярь лежить») — звѣдаеся отъ коня старенька мати: »... де мой синокъ? Ой, ци ти го у травѣ згубиу, ой, ци ти го у водѣ утопиу?« Конь отповѣдае: »... За мной, нене, Турки гнали, твого синка зъ мене зняли.«³⁾

О томъ, зъ якою цѣлью ишли турецкѣ орды, не могло быти двохъ поглядовъ. По словамъ иншой пѣснѣ:

»... Там у поли сныжок тръасе, ой, там жоунар коня пасе.
Пасе, пасе, у руках водить, шабелькою вогень робить,

Иа фусточкою поддувайе, свойі рани загривайе.«
Потому приходить до заснувшего вояка — дѣвчина. Она:

¹⁾ Русскій Народный Голосъ. 1935, ч. 126.

²⁾ Литературна Недѣля. 1942. ч. 20, стор. 211.

³⁾ Др. Иван Колесса: Галицько-руські народні пісні з мeльодіями. Етнографічний Збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. т. XI. стор. 270.

»... ой, вирвала пшениченьку, та ударила по личеньку,
Годы, жоуньар, годы спати, бо йдуть Турки рабувати.«¹⁾

Доба народныхъ взруховъ, звязаныхъ изъ Кошутовскими войнами, такожь найшла свое отраженя въ народной пѣсни:

»... Шо мы будеме робити, сараки Руснаки,
Шо на насъ се нагнѣвали Венгры та Поляки.
Ой, на насъ се погнѣвала Польша та й Аршава,
Але бо намъ на помочи сила Москалева.
Ой, а Кошуть не знавъ того, не знавъ той дѣймы,
А вѣнь не знавъ, шо йде Москаль вороными кѣньми,
А вѣнь собѣ змысливъ зраду, вчинивъ се екъ курка,
Узевъ собѣ шкадронъ войска, та утекъ подъ Турка...«²⁾

Народна пѣсня находить и слова своевыразной жалости къ судьбѣ Кошута; котрый:

»... пише листы, пише по Угорско́й Краинѣ.

— — — — —
Кошуте, Кошуте. На што насъ вербуешь?
Мало машь пѣнязи, чимъ насъ выгодуешь?
Шкода, Боже, шкода й Кошута самого,
Што вѣнь утекъ, што утекъ изъ орагу «своего».³⁾

Если войны зъ турками, переломившиися въ историчной свѣдомости, дойшли до насъ зъ меншою остроотою индивидуальныхъ переживанъ, то пѣснѣ изъ свѣтовой войны, сохранившиися въ памяти многихъ прямыхъ участниковъ той войны, дають намъ и больше ширший, и больше рельефный матеріаль. Война, въ котрой въ перший разъ уживалися дакотрѣ, еще незнанѣ до сего часу, модернѣ способы веденя, а такожь и новѣ смертоноснѣ збрѣ (танки, еропланы, газы и т. д.) — «самозрозумѣло, довжна была вызвати и больше жестокости, и большѣ жертвы. Описаня ужасовъ свѣтовой войны — и являеся головнымъ лейтмотивомъ народныхъ пѣсень. Страшнѣ зпустошеня въ людяхъ, великое число забитыхъ, сиротъ, вдовъ и калѣкъ, все то приводить до думки, по словамъ народной пѣснѣ, о томъ, что

»... не въ щастливу годиночку война ся зачала.
Ксй война ся зачинала, вшитко ся змѣнило.
По вшиткому свѣтикови смутно ся вчинило.
Кой ся война зачинала, сонѣчко плакало

¹⁾ Ibid. стор. 272. Див: такожь: С. Людкевич, ч. I, пѣсня под ч. 379.

²⁾ Головацкій, т. III, стор. 40.

³⁾ Ibid., стор. 132.

Ишли, ишли два овчарѣ, зъ бѣлыми овцями,
 Та найшли тамъ вояченька въ лѣсѣ подъ корчами.
 Ой, овчарѣ, ой, овчарѣ, дайте войску знати,
 Та най прийде панъ капитанъ, щось му мамъ казати.
 Пришовъ, пришовъ панъ капитанъ, зъ свѣтлою саблею,
 Тай заплакавъ надъ воячкомъ, тай надъ головою.
 Ой, ты, пане капитане, дай до дому знати.
 Та най прийдуть отецъ, мати, щось ѣмъ мамъ казати.
 Прийшли, прийшли отецъ, мати, стали ся звѣдати.
 Ой, ты, сыне, вояченьку, де тя поховати?
 Ой, вы мене поховайте въ зелену долину,
 Та дайте ми посадити на гробѣ калину.
 Будуть пташки прилѣтати, цвѣтъ калины ѣсти,
 Будуть менѣ приносити изъ родини вѣсти.
 Будуть пташки прилѣтати, калину дзьобати,
 Будуть мене молодого хлопцѣ споминати.¹⁾

Отмѣчаются не лише однѣ жорстокости войны, але даколи и припады чисто-лицарского отношеня къ загинувшому ворогу. Народна пѣсня изъ с. Репинного рисуе намъ, зъ барвистыми локальными подробностями, якразъ такой припадъ: «... Въ Волосянцѣ война была, козаки ся били, въ Волосянцѣ коло моста генерала вбили». Умиращий генералъ просить, чтобы его понесли у родну землю. Прийшли на его могилу и мати, и жона, и цѣла его родина. А «... панъ капитанъ потѣшавъ ихъ: не плачьте, не плачьте, дайте мундуръ на касарню, коника спродайте».²⁾

Народна пѣсня даколи интересуеся и вопросами забезпеченя воюющего войска припасами, при чомъ рѣшае сей вопросъ дуже просто: «... Вербую гусара по-пудъ зеленый гай, и я ся звербуемъ моей милой на жаль. Цѣсарю, цѣсарю, начъ тельо вербуешь? Малу краину машь, чимъ го выгудуешь? Не бойтеся хлопцѣ военного гладу, достигне пшеничка коло Бѣлограду». (П. М. Мелодія сей пѣснѣ опубличована нами въ нашей стати «Руська нар. пѣсня», стор. 73.)³⁾

Звычайно, широкѣ версты народа не дуже розбираються въ формальныхъ и фактичныхъ причинахъ войны. Но ось народна

¹⁾ Мелодія и текстъ изъ рукописного зборника Г. Костья, поровн.: Головацкй: т. III, стор. 96.

²⁾ Русскй Народный Голосъ. 1935. № 141, Вариантъ тексту див. Литературна Недѣля. 1941. ч. 13. стор. 109.

³⁾ Интересно, что послѣ словъ иншой народной пѣснѣ (изъ Туря Реметь), Бѣлограду приписуеся цѣлкомъ инша роля: «... Бѣлоградъ, Бѣлоградъ, Бѣлоградскѣ мосты, тамъ ся розсѣкують младымъ хлопцямъ кости». (П. М.), або «... Бѣлоградъ, Бѣлоградъ, война на немъ стоитъ, Не одного хлопца головка заболить. Едного заболить, а десять упаде, Не одной матери тамой сынъ пропаде». (Головацкй. ч. III, стор. 131.)

пѣсня (изъ Рахова) — подае намъ, въ лапидарно-згущеной формѣ — причины свѣтовой войны:

»... 14-го года сталася неволя,
Вбила царя Фердинанта сербiянска зброя.
Вбили царя Фердинанта та его царицю,
Стало войско въ Мадярщинѣ по саму границу.
Стало войско въ Мадярщинѣ, бубны забубнѣли,
Нещасливѣ сербiяне, а що наробили?
Нещасливѣ сербiяне, а що наробили,
На що царя Фердинанта въ Сараевѣ вбили?«¹⁾

Передчуваня воякомъ своей тяжкой судьбы — облегчуетъ часто и въ формѣ своеобразной иронiи:

»... Ой, мамко солоденька, ты мновъ не журися,
Бо я хлопецъ молоденький въ Сербiи вженився.
Та на моей, мамко, свадьбѣ — велика парада:
Машингверы ми гуслияли, каноны изъ зада.
Машингверы ми гуслияли, каноны спѣвали,
Они мене молодого до гробу вправляли.«²⁾

Тяжкѣ жертвы, понесенѣ подчасъ свѣтовой войны — вызываютъ въ народѣ и чувство патриотизму, тѣсно связанное зъ не допустимостью не лише зрады, або подкупа за грошѣ, але и то переступной неуважности, изза якой приходится отдавати данч ворогу. Народна пѣсня такѣ случаѣ рѣшучо осужуе:

Moderato 4. *Шербiяны*

Ци вы, хлопцѣ, пи-ли, ци у кар-ты гра-ли,
Що вы ту кра-и-ну за гро-ши про-да-ли?

Не мы, хлопцѣ, пили, не у карты грали,
Лемъ мы молодежкѣ злу команду мали.
Една компанiя злу команду мала,
Друга компанiя тижъ зле выступала.

¹⁾ Литературна Недѣля. 1941. ч. II.

²⁾ Изъ рукописного зборника проф. Д. Задора.

Хоть бы така была, отъ кола до вкола,
Лемъ бы не влапили моего сокола.«¹⁾

Для поровняня приведеме такожь интересный варіантъ тексту — на ту саму тему — зъ пѣсень галицькихъ русиновъ:

»... А у неділку пораненько йа у усы дзвони задзвонили,
Молодого парубочка на рекрута ізловили.
Йак вони го ізловили, назад руки ізвйязали,
Посадили на возочок, йіде рекрут, йак паночок.«²⁾

Самопонятно, что такой порядокъ набора на военну службу дававъ широку можливість для всякихъ несправедливостей, подкуповъ, обмановъ и т. д. Народна пѣсня (изъ Марамороша) сохранила намъ то почутя соціальной неровности:

»... Идутъ хлопцѣ за вояковъ и говорятъ зъ нами,
Не видно тамъ богатого, самѣ сирохманы.
Богачѣ ся выкупають, будутъ газдовати,
Мы сироты, сирохманы, будемъ воѣвати.«³⁾

Инша пѣсня (такожь изъ Марамороша) прямо говорить о возможности откупитися отъ военной службы:

»... Женочко староста, продай ми когута,
Най собѣ выкуплю милого зъ рекрута.«⁴⁾

Отголоскомъ нормального отбирания на военну службу есть ниженаведена пѣсня:

»... Ой, пішов я до церковці в неділю раненько,
Письмо поштарь подае ми — головко бідненька.
Ой, то ставъ я молоденький те письмо, читаю:
Та на двадцять и першого ставитися маю.«⁵⁾

Такъ, або инакше — уже молодой хлопецъ — рекрутъ. Разнороднѣ почутя въ его сердцѣ: туй и горда свѣдомость о томъ, что онъ уже «воякъ», что онъ уже якбы высше стоить, чимъ звычайный сельский хлопецъ, туй и думы о «бѣлявинѣ», котру мусить незадовго лишити, и о старенькихъ няньови и мамцѣ, о томъ,

¹⁾ М. Гоеръ: Школьный Хоръ, стор. 14, вар. тексту див.: Врabelь, стор. 300, чис. 830; Головацкий, ч. II, стор. 550.

²⁾ Др. Колесса, стор. 256.

³⁾ Исидоръ Бѣлякъ: «Жаворонокъ». Собрание русскихъ пѣсней и посланицъ подкарпатского народа. Ужгородъ 1926. стор. 77; поровн. Врabelь, стор. 208, чис. 581; Гнатюкъ: Коломыйки, т. I, стор. 174, г. 1836.

⁴⁾ Ibid. стор. 7, поровн.: Гнатюкъ, т. I, стор. 197, чис. 203.

⁵⁾ В. Піпаш. Збірничок гуцульскихъ народныхъ пісень коломыяк. 1941. стор. 15.

якъ они будуть безъ него жити и т. д. Народна пѣсня выразно отмѣчае всѣ тѣ змѣны психологичного настрою. Передовсѣмъ, горда пыха, что онъ уже не есть »такъ собѣ — дащо ледаше«:

»... Ой, дѣвчино молоденька, вбила бы тя гута,
Ты казала, ожъ изъ мене не буде рекрута.
Ты казала, ты казала, тай усѣ казали —
А теперь всѣ увидѣли, якъ ня отобрали.«¹⁾

Не лише самъ рекрутъ думае о собѣ, что онъ такой »молъдець«; але и тѣ, котрѣ лишилися дома, признають, что зъ отходомъ рекрутовъ не остаеся никого — красного и файного. По словахъ коломыйки:

»А я дѣвка молоденька, что буду робити?
Не остало хлопа въ селѣ, лишь самѣ жебраки,
Хромѣ, слѣпѣ та слабенькѣ, якъ въ осени раки.«²⁾
Або: »... Забрали насъ въ рекруты, забрали выбранцѣ,
Осталися свинопасы, что выводятъ танцѣ.
Ой, то бѣда, ахъ бѣда, ой, то бѣда, ахъ бѣда.«³⁾

Але скрозь сесѣ почуваня пробиваються и иншѣ думки, думки с томъ, якъ буде безъ него, безъ рекрута, дома?

»... Ужъ ня отобрали за того воячка, кто буде ховати отця неборачка?« (Жаворонокъ, стор. 97.) Въ томъ отношеню всѣ рекруты почувають себе въ однакомъ положеню. По словамъ народной пѣснѣ (изъ Гайдоша):

»... Паробки, паробки, мы усѣ еднакѣ,
Не една за нами плаче стара мати.
Та не една мати, та не едень отець,
Бо намъ на той войнѣ може быти конець.«⁴⁾

Что относиться до милой, то молодой рекрутъ розумѣе наставаючу перемѣну въ своемъ житю.

»... Ой, Боже милостивый, вже бы руковати,
Та за любку, за набутки, вже бы забувати.
Ой, иду я у катуны, бѣда ми не буде,
Затилько ми бѣда буде, чія рыбка буде« (Квасы. П. М.)

¹⁾ Николай В. Щербей: „Нашъ народъ о военной службѣ и войнѣ.“ Русское Слово, 1941, № отъ 3. VIII.

²⁾ „Жаворонок“, стор. 33.

³⁾ Хоровый Сборникъ. Выдана Подкарпатского Общества Наукъ. Унгваръ 1941. стор. 69; поровн.: Гнатюкъ, т. I, ч. 1828; стор. 173.

⁴⁾ Н. В. Щербей: Нашъ народъ о войнѣ и военной службѣ. Русское Слово 1941. № отъ 17. VIII.

Але даколи, почутя рекрута до своей милой выражаеся и въ иномъ, иронично-бравадномъ дусѣ:

«... Та коли нѣи відбирали до войска, до войска,
Заплакали двѣ дѣвчины, руська тай волоска.
Ой, гораздъ, товаришу, бо я вже рукую,
Теперь свою бѣлявину — тобѣ подарую».

Зрозумѣлымъ стаеся и отповѣдь дѣвчины:

«... Ой, Боже милостивый, якъ ми жаль вчинився,
Пішовъ любко у катуны, тай не відклонився». (П. М. с. Квасы.)

Першѣ кроки для наступившихъ на военну службу — звязанѣ зъ великимъ числомъ цѣлкомъ новыхъ вражѣнь. Изъ нихъ не послѣднимъ мѣстомъ занимае и то, что молодому вояку приходится розлучитися изъ своими «кучерями»:

«... Мы будеме вино пити у Пештѣ у ротѣ,
Тамъ будутъ намъ подстригати кучерики жовтѣ».
Волосячко мое, тосъ кучерявое,
Клада на тя «чаковѣ», та будь щасливе».¹⁾

Поровняйме:

«... Ой, кобы я Боже знала, шчо то мій суджений,
Була бимъ ты почекала, хоть йес острижений»

(Др. І. Колесса: Галицько-руські пісні. Стор. 254.)

За униформу старатися не треба, бо, по словамъ народнѣй пѣснѣ изъ Драгова:

«... Мамко моя стара, не май журку на ня,
Въ севлюшской касарни шиють платя на ня.
Одни на ня шиють, другѣ на ня дають,
А третѣ подъ мене коника сѣдлають».²⁾

Коли уже и цѣла униформа приладжена, коли уже и «... сабельку ми дали, жовтенькое волосичко на бокъ зачесали»³⁾ тогды уже можѣ сказати:

«... Молодицѣ и вдовицѣ мы ся радуеме,
Что на себе уже мундиръ военский береме»⁴⁾

¹⁾ Н. Щербей: Русское Слово, 1943. № отъ 3. VIII.

²⁾ Нашъ Родный Край, рочн. IV, 1925. стор. 9.

³⁾ Др. С. А. Фенцикъ: Пѣсни подкарпатскихъ русиновъ, ч. II. стор. 9.

⁴⁾ Жаворонокъ, стор. 74.

або: »... Шапочка ся засвѣтила, на боцѣ ременьчикъ,
Дивись, дивись, моя мамко, який я воячокъ«.¹)

Зъ першихъ днєвъ перебуваня въ касарни, молодой воякъ твердо проникнутый сознаниемъ воинской дисциплины и готовностью быти послушнымъ военной субординаціи:

»... Ремінячко-мъ выпуцовавъ, мантиль замашеный,
Иде капраль зъ палицею, я вже засмученый.
Ой, капрале, капралику, не їж мені душу;
Та якись єсь невеличкий, слухати тя мушу«.²)

Къ своимъ занятямъ въ касарни молодой воякъ относиться, по словамъ народной пѣснѣ (изъ Нижн. Селища) зъ незлобивымъ гуморомъ:

»... Узяли ня у катуны, та на канонѣра,
Та дали ми пуцовати канонъ та ремѣня.
Я ремѣня упуцовавъ, канонъ напаровавъ,
Сожотѣться, нашѣ хлопцѣ, бымъ васъ не устрѣлявъ«.³)

Головное занятя (особливо для пѣхоты) такожь отмѣчено народною пѣснею:

»... Ой, вояку, небораку, ты мало фасуешь,
Отъ повночи ажъ до рана лише машируешь«.⁴)

Особливо замѣтна любовь до коня, котрый для вояка (тай же и каваллериста-гусара) — все есть вѣрнымъ другомъ:

»... Ой, пойду я до Унгвару, до склепу,
Куплю собѣ бѣлой масти тай кефу, —
Якъ я буду свого коня кефовать,
То ся буде моя мила чудовать«.⁵)

Подумає гусаръ и о доброй стравѣ для своего пріятеля-коня:

»... По капустѣ, по кочану коника попасу,
Забрали мя за вояка изъ першого класу«.⁶)

¹) Др. С. А. Фендикъ: Ibid. стор. 9; поровн.: Врabelь стор. 191, чис. 553.

²) В. Піпашъ: стор. 16; поровн.: Врabelь, стор. 137, чис. 442; Гнатюкъ, т. I, стор. 220, 227.

³) Нашъ Родный Край. 1935, ч. 6.

⁴) Жаворонокъ, стор. 71.

⁵) Н. В. Щербей: Русское Слово, 1941, № отъ 3. IX.

⁶) Жаворонокъ, стор. 71.

Зрозумѣло, что не такъ легко молодой воякъ звыкне зъ думкою, что онъ на довго оторваный отъ своей домашней працѣ, и что жита его пошло по цѣлкомъ иншой дорозѣ, але онъ то приймае, якъ свою неотмѣнну повинность:

»... Мене мамка породила травичку косити,
А взяли мя у катуны — сабельку носити.
Гадавъ имъ ся оженити, та взяти Марійку,
Та мушу йти отслужити службу цѣсаріуку.«¹⁾

Не забывае молодой воякъ и про оставшихся дома. Особенно врѣзались въ его память першѣ днѣ розлуки зъ милою и тяжкое почутя оторваности отъ родныхъ и близькихъ:

Parlando 7. *Мурыя Рещети. П. М.*

Ко-мль шил до вой-ска, ш-ла плачя прама,
Я ей ся покло-нилъ, а вна запла-ка-ла

Я ей ся поклонивъ, дай Боже, дай Боже,
А вна заплакала, о Боже мой, Боже.
Не плачь мила, не плачь, поплачеме оба,
Якъ будуть втинати волосячко мое.
Въ унгварской касарнѣ хлопцѣ позерали,
Якъ ся въ полонинѣ бучки розвивали.
Ще ся не розвило, лемъ една липочка,
Што надъ ню сидѣла моя фраирочка.

(Вар. тексту — Вржебель, стор. 97., чис. 308.).

Въ томъ отношеню, повторюе вояку, въ своихъ безхитростныхъ коломыйкахъ, и оставшася дома дѣвчина:

»... Ой, шо менѣ изъ рути, коли рута крута,
Ой, шо ми любку зъ тебе, коли ти рекрута?

¹⁾ Литературна Недѣля, 1942, № 21. стор. 228. Варіянты див.: Нашъ Родный Край, 1926, ч. 4; Гнатюкъ, т. I, стор. 230, чис. 2364; Головацкій, т. III, стор. 116.

Та на кути дорѣжечка, на кути — на кути,
Тота дѣвка нещаслива, що любить рекрута«

(П. М. Квасы).

Даколи дѣвчина предкладае и цѣлкомъ несподѣванѣ причины, чому взяли еѣ милого:

»... Ци вы паны, подурѣли, ци вы паны, панѣ,
Што вы мого миленького у катоны взяли?«¹⁾

Якбы не были краснѣ новѣ мѣста, что увидѣвъ молодой
войкъ, онѣ памятае все и на свою родну краину, и, природное
дѣло, и на свою »бѣлявочку«:

»... Не гадай, не думай, що лемъ люблю Дунай,
Я хлопецъ изъ лѣсу, не забывъ емъ Тису.
Пишу тобѣ, моя мила, на тоненькомъ листу,
Напередъ ти ся кланяю — Слава Йсусу Христу.
Напередъ ти ся кланяю, тай тя поздравляю,
Бо вже друга недѣлонька, якъ ты не видаю.«²⁾

Проходять довгѣ мѣсяцѣ житя въ касарни и военной науки,
и ось, изъ колишнього рекрута, сельского хлопа, стався уже хо-
робрый и освѣдченный войкъ. Теперь, коли острота новыхъ пере-
живанъ осталася для него природнымъ явищемъ каждоденного
военного житя, — думки его все частѣйше вертаются до дому,
въ кругъ родныхъ и близькихъ особъ. Онѣ, хоть уже на боцѣ и

»... сабельку носить,
Отъ пана капитана на урлопъ ся просить.
Пане капитане, пустьъ ня до дому,
Лишивъ я тамъ дѣвча, самъ не знаю кому.«³⁾

По словахъ популярной пѣснѣ »На войну иду« — дѣвчина,
звѣдаючася своего милого, чому онѣ иде на войну и залишае еѣ —
продовжае:

»... Ачей тобѣ милша чужая сторона,
Отъ твоей родимой е краснѣйша она?«

Тяжкое передчуваня не дае дѣвчинѣ покою:

»... Ужъ ты мой миленький назадъ не вернешся,
Ужъ твое серденько на вѣкъ розстанеся,

¹⁾ Литературна Недѣля. 1941, ч. 22, стор. 239; поровн.: Гнатюкъ, стор. 240, числ. 2437.

²⁾ Н. В. Щербей: Русское Слово, 1941, № отъ 31. VIII и 27. VIII.

³⁾ Литературна Недѣля, 1941, стор. 75.

Тобѣ моѣ слезы, тобѣ моя кровь,
Спомни ихъ миленький на вѣрну любовь«. ¹⁾

Зѣ особливаю поетичную и музичную выразность проявля-
ется тема тяжкихъ дѣвочихъ думокъ — въ ниженаведенной
народной пѣсни:

Andantino 8. Зяцковъ. П. М.

Вогао зе-ле-ненькой пташенькой сви-ва-ють, вогао зе-
-ненькой пташень-кой сви-ва-ють, вже мого ми-
-лого, вже мого ми-лого на вой-ну во-лають.

Волають, волають, коника сѣдлають,
На кого ня лишашь, мой милый шугаю?
Лишаю тя тому, кто не видѣвъ краю,
А я за рокъ, за два — до дому вертаю.
Два рочки минули, хлопцѣ зѣ войны идуть,
Зѣ подь мого милого — лемъ коника вѣдуть.
Вѣдуть его, вѣдуть, на черно прикрытый
Ой, вже мой миленький — на войнѣ забитый.
Ой, не плачь, дѣвчино, не жалуй ты его,
Е насъ туй сто тысячъ, выбирай другого.
А хоть бы васъ было, якъ пѣску морского,
Не было й не буде — якъ мого милого.

Интересно, что варіянты сего тексту — изъ розныхъ мѣстъ (Ра-
ково, Вел. Бочковъ, Перечинь) — отхилиются одинъ отъ дру-
гого въ дуже малой мѣрѣ.²⁾

¹⁾ Мелодію пѣсни див.: дръ С. А. Фенцикъ: „Пѣсни подкарпатскихъ руси-
новъ“, ч. II, стор. 3; вышенаведенный текстъ — изъ сборника П. М.

²⁾ Див.; Литературна Недѣля, 1941, ч. 8, стор. 60; Нашъ Родный Край,
рочн. XVI, ч. 4, стор. 74; М. Гоерь — Школьный Хоръ. стор. 14 (тамъ же див.
и варіантъ мелодіѣ).

Что представляють изъ себе нашѣ народнѣ пѣснѣ о войнѣ — зъ чисто-музичного погляду? Якъ выше было указано, на порвнюючи малое число текстовъ военной пѣснѣ — приходится еще меншее число пѣсень зъ мелодіями. Возможно, то сталося ось зъ якихъ причинъ: 1. пѣснѣ о войнахъ, котрѣ относятся — по сути — до пѣсень историчныхъ — взагалѣ дошли до насъ въ маломъ числѣ. Кроме того, въ сихъ пѣсняхъ — головна увага удѣлялася фактичному змісту, а не формѣ. Можно припустити и то, что дакотра частина тыхъ пѣсень ограничилася лише словнымъ текстомъ, безъ его музичного оформленя. 2. значна частина пѣсень о войнѣ и пѣсень рекрутскихъ — спѣвалася и спѣваеся — на мелодіѣ коломыйокъ, мелодіѣ тѣ — дуже ограниченѣ въ своемъ числѣ. 3. Въ обовязки военной службы входило, само собою, и то, чтобы научиться красно машировати подъ спѣвъ. Але якъ можъ собѣ представити, чтобы який небудь батальонъ австрійской, малярской, або б. чехословацкой арміѣ — машировавъ подъ руську пѣсню? Зрозумѣла рѣчь, что нашѣ русины, подчасъ перебуваня на военной службѣ, заучовали ци мало походовыхъ военскихъ пѣсень; мусиме все же признати, что зъ музичного боку, сей пѣсенный репертуаръ не дуже спричинився до развитя своей военно-походовой пѣснѣ. Се якразъ и есть причиною того, что военнѣ пѣснѣ подкарпатскихъ русиновъ, въ дакотрой своей части, суть лише музичными парафразами пѣсень иншихъ народовъ (по части пѣсень малярскихъ).¹⁾

Самый терминъ «военна пѣсня», въ представлено широкой публики — есть не зовсѣмъ яснымъ и являеся по своему змісту дуже широкимъ и перемѣнчивымъ. Чтобы оминутти возможныхъ непорозумѣнь, поговориме туй о томъ, что, по нашей думцѣ, крыеся подъ терминомъ «военна пѣсня». Групповѣ дефиниціѣ — по змісту текста — мы уже навели выше. Что относится до мелодичной стороны, то туй часто стаеся то, что подъ назвою «военной пѣснѣ» — фигуруе множество пѣсень, котрѣ не мають зъ войною ани наименшого звязку. Неотмѣнною прикметою сихъ пѣсень есть то, что всѣ они — зъ $\frac{2}{4}$ -мъ, або $\frac{3}{4}$ -мъ тактомъ, въ походовомъ темпѣ, и зато служатъ добрымъ допроводомъ при машированю. Мы могли бы привести многѣ десятки такихъ пѣсень, котрѣ (по своему тексту) ани якъ не могутъ быти зачислеными до военныхъ пѣсень (якъ напр. «Мила моя, де ты была», «Сонце низко», «Мила моя, чичири» и т. д.). Кроме того, середь нашего народа (особливо межи молодежью) суть поширенѣ и такѣ пѣснѣ, котрѣ хоть и суть (по содержанию) военными, но суть не нашими, Богъ знае, якимъ путемъ досталися до насъ (напр. «Около рѣчки, около Дунаю», «Ой, тамъ на горѣ та женцѣ жнуть», «Бородино» и т. д.). Самозрозумѣло, что всѣ такѣ пѣснѣ мы выключаеме изъ нашего обзору.

¹⁾ Подробитѣйше о томъ див. въ вышезгаданой стати нашей «Руська народна пѣсня»; тамъ же приведенѣ и отповѣднѣ нотовѣ иллюстраціѣ.

Якъ мы уже выше спомянули, значна частина нашихъ военныхъ пѣсень спѣваеся на мотивъ коломыйки. Се стане для насъ зрозумѣлымъ, коли пригадаеме собѣ якѣ часомъ довгѣ тексты суть въ военно-историчныхъ пѣсняхъ. Незнаннѣ композиторы не ламали собѣ голову надъ тымъ, чтобы придумати — къ довгому тексту — и отповѣдну мелодію на каждую пѣсенну строфу, а просто, складуючи овоѣ вершѣ въ 14-ти складовыхъ рядкахъ — спѣвали ихъ, якъ коломыйку. Звычайный ритмъ коломыйки въ $\frac{2}{4}$, при *tempo marziale*, якразъ подходивъ къ тому, чтобы такѣ пѣснѣ могли зъ успѣхомъ уживатися при походѣ.¹⁾

Подаеме ниже найпростѣйший видъ пѣснѣ въ формѣ коломыйки:

allegretto 10. Монахъ. П. М.

Ой и-де тамъ ма-ши-ни-ця, ой и-де тамъ руси-ки,
Пуши-воѣ шку-и у ка-ту-ны, при-не-се имъ кир-ки.

Дальший текстъ може варіоватися до безконечности, тому, что — звычайно — короткѣ коломыйковѣ рядки — не звязанѣ межи собою логичною послѣдовностью змѣсту. Даколи коломыйкова форма мае меншѣ ритмичнѣ змѣны въ другой половинѣ каждой пѣсенной строфы. Приводиме ниже прикладъ такой коломыйковой пѣснѣ, зъ законченнымъ и большѣ довшимъ текстовымъ змысломъ:

allegretto 11. Середное. П. М.

Взрѣ-а-ла не-дѣ-ль-но-ка, а днѣсь по-не-дѣ-локъ,
По-сѣ-я-ла мати жито. таи войшовъ бер-вѣ-новъ.

¹⁾ Замѣтно, что и межи военными пѣснями галицкихъ русиновъ, коломыйкова военна пѣсня стоять на першомъ мѣстѣ.

Ой, бервѣнку, бервѣночку, ще ты зелененький,
 Не женися, легѣнику, ще ты молоденький.
 Якъ менѣ ся не женити, хлопѹ молодому,
 Ходять дѣвки, якъ ластувки, коло мого дому.
 Ой, вы дѣвки, якъ ластувки, бстаньте здоровенькѣ,
 Бо мы йдеме у катуны, хлопцѣ молоденькѣ.
 Бо мы йдеме у катуны, будеме панами,
 Та не одна бѣла дѣвка поплаче за нами.

(Вар. тексту див.: Врabelь, стор. 37., чис. 144.)

Чистый двочетвертиновый тактъ ($\frac{2}{4}$), дуже подходящий до машированя, найдеме такожь въ пѣсняхъ подѣ чис. 1. («Ой, турокъ иде», 6. «Иване, Иване»). Особливу заосмотренность прибирае походава пѣсня при тактѣ »allabreve«:

Tempo marziale 12. *Средняе. П. М.*

де-ти-ми цу-соч-ки зь-даме-ко-во кра-ю, зь-колотили
 во-ду, зь-ко-лотили во-ду на ти-хоми дь-на-ю.

Якъ изколотили, крыльця намочили,
 Голось трубки чути, голось трубки чути —
 Якъ идуть рекруты.
 Выйшла стара мати, стала ниже хаты,
 Кличе свого сына, кличе свого сына —
 Изъ войны до дому.
 Вернися сыночку, сѣдай на лавочку,
 Най я тобѣ змыю, най я тобѣ змыю
 Твою головочку.
 Не змылась ми мамко, доки я бывѣ твоимѣ,
 А теперь не змыешь, а теперь не змыешь,
 Бо я воякѣ собѣ.¹⁾

¹⁾ Варянтъ текста див.: Н. В. Щербей. Русское Слово, 1941, 3. IX. Порвн, такожь: С. Людкевичъ, ч. пѣсни 245, стор. 69.

Типичнымъ взорцемъ $\frac{1}{4}$ -ой походовой пѣснѣ есть ниже-наведена пѣсня:

Tempo marziale 13. *Глевицкое. П. М.*

Ой тамъ за го-го-го, тамъ за ме-жо-го. Тамъ свѣтъ
го-убъ спо-чи-ва-е; Тамъ стоитъ на вартѣ воякъ
мо-ло-день-кѣи, Сто-итъ на вартѣ, думки ду-ма-е.

Дарьмо, вояче, думки думаешь,
Дарьмо, вояче, въ сердцю жаль маешь:
Вже три лѣта тому, якъ твоя дѣвчина,
Зъ иншими хлопцями, гей, гой, гуляе.

Четырчетвертиновый тактъ зъ правильно-повторячимся синкопированьемъ на третей четвертинѣ — найдемъ въ пѣсни подъ чис. 7. («Колымъ шель до войска»). Зложена $\frac{1}{4}$ -го и $\frac{2}{4}$ -го тактовъ встрѣчаеме рѣдко; $\frac{2}{4}$ -й тактъ вводится по необходимости, на окликахъ »гой-я-гей« и т. п. (див. пѣсню подъ чис. 5. — »На горѣ, на горѣ«). На тричетвертиновомъ тактѣ збудованѣ пѣснѣ подъ чис. 2. («Летить воронѣ з-за Дунаю») и чис. 3. («Ой у полѣ два яворы»). Что относится до сей послѣдней пѣснѣ, то хоть она и тактована на $\frac{3}{4}$, але мае явно-выраженный коломый-ковый видъ складовыхъ рядковъ: (8 + 6) + (8 + 6). Зъ той причины $\frac{3}{4}$ -й тактъ звучитъ якосъ не природно, хоть онъ и сохраняе правильное совпаденя мелодичного и словарного акцента (нагосовъ). Возможно, (что часто и стаеся) что въ данномъ случаю спѣвакъ допустивъ невольну помылку, подложивши подъ текстъ мелодию зъ тридольнымъ тактомъ. Зложеня паристого и непаристого тактовъ найдемъ въ военныхъ пѣсняхъ доста часто.

дѣи до октавы, и переходячи даколи и до ноны (див. пѣснѣ подь чис.: 6., 13.). Складова симетрія (найчастѣйша: 6+6; 6+6;) все укладуеся въ рамки цѣльныхъ мелодичныхъ отрывковъ. Въ значной степени замѣтна и мелодична симетрія (якъ, напр., въ пѣсни подь чис. 2., и то по схемѣ: АВВА). Отмѣтиме такожь и той прикладъ мелодичной симетриѣ, коли тоника переноситься на квинту вышше, что являеся, жежи прочимъ, и однимъ зъ признаковъ мадыарской мелодики).¹⁾

Подаеме ниже отповѣдный прикладъ одной народной пѣснѣ (дуже интересной и по змѣсту своего текста):

Moderato 15. Макарьово

Си-дѣтъ цѣ-сарь на тро-нѣ, си-дѣтъ
цѣ-сарь на тро-нѣ, Ду-мать ду-м-ку о вой-
-нѣ, ду-мать ду-м-ку о вой-нѣ.

Въ дальше приведеномъ текстѣ, роздѣленъ »/« двѣ части одного рядка, каждая повтореся два разы.

»Суть у нього три дѣвки / и тоты дасть до войны.
Ты май старша, ты пойдешь / ты войовать май будешь.
Я на войну не пойду / я войовать не буду.
Бо я серця мяккого. / не забю я никого».

Такъ само стповѣдае и середуца; дѣло доходить до най-меншой:

»Ты май менша ты пойдешь / ты войовать май будешь.
Я на войну, я пойду / я хоть кого забю.
Кой до войны ступила / изирь людей забила.

¹⁾ Подробнѣйше о томъ див. статью нашу: „Руська народна пѣсня“, стор. 13–14.

Самъ ся чисарь чудовавъ / що за гусарь войовавъ.
То не гусарь-гусарька / гусарьова жѣночка«. ¹⁾

Модулаціѣ, котрѣ стрѣчаються въ нашихъ военныхъ народныхъ пѣсняхъ — найзвычайнѣйшого характеру — переходъ въ параллелнѣ тональности (c-dur—a-moll), або зъ переносомъ тоники на кварту высье (g-dur—c-dur). Часто зустрѣчаеме такожъ знижену або звышену ступень на повтона въ сусѣднихъ тактахъ, что затрудняе чистоту интонирования (якъ, напр. въ пѣсняхъ подъ чис. 11., або даколи уживанѣ въ коломыйкахъ ходы: d-es; d-e; cis-d; d-c). Характеристичныхъ признаковъ стародавнего походження пѣснѣ (пентатона, церковнѣ лады и т. д.) — найдеме въ нашихъ пѣсняхъ дуже мало. Каждая пѣсня мае ясну тональность, закончуеся, якъ правило, на тоницѣ, и не уживае тыхъ мелодичныхъ комбинацій (особливо зъ квартами и квинтами), котрѣ такъ часто затрудняють означеня тональности пѣснѣ.

Приходиться пожалѣти, что нашими музыкантами-этнографами зобрано до сего часу такъ мало мелодій народныхъ пѣсень о войнѣ (мы маеме всего, числячи в'едно, якъ пѣснѣ, опубликованѣ въ розныхъ зборникахъ, такъ и пѣснѣ, находячѣся въ нашомъ рукописномъ архиву) — не высье 50 мелодій; се служить и причиною того, что нашъ критично-музичный обзоръ, по необходимости — не есть такимъ обширнымъ и вычерпуючимъ, якбы намъ того хотѣлося.

Война, военна служба и вызванѣ войною змѣны въ домашнемъ житю — отбилися въ нашей народной пѣсни всѣми своими свѣтлыми и темными сторонами. Высье мы увели приклады того, въ якихъ сильныхъ и мрачныхъ фарбахъ рисуе наша пѣсня ужасы войны. Народна психологія, зрозумѣло, стремить къ тому, чтобы напряженя войны якъ скорше змѣнилось нормальными, спокойными часами. Одна народна пѣсня (зъ Вел. Бочкова) кончаеся тыми словами: «... такъ то война выглядала, послушайте, люде, просѣтъ Бога и молѣтѣся, най войны не буде...» (Наш Родный Край, 1937., ч. 4., стор. 74.). По словахъ колядки (изъ долины Тересвы), повставшой уже по свѣтовой войнѣ, паны:

«... нѣ п'ють, нѣ ѣдятъ, ай суды судять —

Та досидѣли и досудили, абы попове службы служили,

Службы служили, Бога просили, чтобы въ мирѣ всѣ люде жили,

Абы по сему войны не были — вражда и война не знае мѣры —

Людей убивать и казить вѣры.« ²⁾

Але, коли зрозумѣлымъ есть то стремленя народа оминуты пострахи войны, то зрозумѣлымъ есть такожѣ и иное: передѣ

¹⁾ Изъ рукописного зборника проф. Д. Задора; повный текстъ див.: Гнатюкъ, т. III, стор. 76.

²⁾ „Подкарпатска Русь“, рочн. IX, ч. 9—10, стор. 162.

лицемъ врага, передъ грозячою небезпечою — народна пѣсня кличе насъ до мужества, до жертвъ, до геройскихъ подвиговъ, къ боротьбѣ до послѣдней капли крови за свою державу и за свой родной край. Та охота боронити свою родну землю — выразно звучитъ въ словахъ стародавней мараморошской пѣснѣ:

». . . Ой, царю нашъ молоденькій,
Ты отче нашъ пане!
Ай съ кимъ будешь войовати,
Кой насъ не выстане?
Буду я лишь войовати
Зъ жидми тай зъ поляци,
Докля минѣ повыростуть
Сироты руснаци.
Лишь вы росте, хлопцѣ мои,
Силны, якъ смерека,
Буду ся вамъ радовати
Зъ щирого серденька«.

(М. Врабель: »Угро-руски народны спѣванки«, т. I. 156—157., чис. 493.)

Milozslávszkij Péter:

Ruszin háborús és katonadalok

A háború gazdag politikai, gazdasági és társadalmi sokarcúsága nagy kihatással van a nép lelki világára. Ezért áttekintjük a nép dalait és megkíséreljük felismerni a háború különféle visszatükrözését a ruszin népdalokban. Közleményünk első részében történelmi visszapillantást óhajtunk nyújtani. Elsősorban a dalok szövegét vesszük figyelembe. Ennek vezérfonalául az alábbi csoportosítást választottuk: 1. az egyes háborúkat megéneklő történelmi dalok; 2. újonc-(regruta-)dalok; 3. a katonaelet egyes mozzanatait megjelenítő dalok (laktanya, egyenruha, fegyelem, fegyverzet, stb.); 4. a háborúval kapcsolatban a családi kört érintő dalok (honvágy, családi- és munkagondok); 5. hazafias katonadalok.

A tatárjárásról és az ezt megelőző hadjáratokról megemlékező dalanyagunk elenyészően csekély.¹⁾

¹⁾ L. „A ruszin népdal“ c. tanulmányt (Zorja-Hajnal; II. évf. 1—2. sz. 1942).

A törökök elleni hadjáratokról szóló dal-hagyományunk már valamivel gazdagabb. A népdal megemlékezik a fenti háborúskodások szörnyűségeiről, kegyetlenkedéseiről, de innen szerzünk tudomást arról a kemény elszántságról is, mellyel a ruszinok — a keresztény Magyarországgal vállvetve — a keresztény hit és a nemzeti szabadság eltiprói ellen harcolnak. (1. és 2. sz.) — A zsarnok törökök elleni gyűlölet már odáig fokozódott, hogy a dal hőse, a ruszin leány, inkább saját maga vet véget életének, semhogy török fogságba essen. A nemzet-politikai színezeten kívül egyes dalokban felcsendül a vallásos motívum is. A dal a »muzulmán elleni háború« kifejezést használja és a keresztény hit megvédéséről énekel.

A Kossuth-háború nemzeti törekvései szintén nyomot hagytak a népdalokban. A megőrzött népdalok Kossuth elárulását és menekülését, a sorsa iránti őszinte részvétet és a ruszin nép panaszát örökítik meg az utókor számára.

Még bővebb és összefüggőbb anyagot nyújtanak az első világháború népdalai, melyek még ma is igen elterjedtek a nép között. Az új harci eszközök, az új fegyverek által gyakorolt benyomás, a háború óriási méretei, a rengeteg áldozat mélyen megrendítették a nép lelkét, ami jelentős helyet követelt a népköltészetben is. Megrázó, költőies hangon énekelte meg a harcoló ruszin katona hősi halálát és megkapóan ecseteli a megvert ellenséggel szemben gyakorolt lovagias bánásmódot. Szívesen foglalkozik a népdal a katonaság jókedélyével, szórakozásaival is. Meglepő, hogy milyen élethűen vázolja a világháború okát (»... 14-ik esztendőben, nagy rabság idejében legyőzte Ferdinánd császárt a szerb hadsereg...«) és mily megvetéssel ítéli el az árulást, a közönyt, az egyenletlenséget, mint amelyek a háború elvesztéséhez vezettek (... »vajjon, fiúk, ittatok, vagy kártyáztatok-e« ... 4. sz.).

A háborús népdalok többségét a katonaéletről, a családi házzal kapcsolatos érzelmekről és egyéb hasonló gondolatokról éneklő értékes népdalok alkotják. Még azokról a történelmi időkről is megemlékeznek, amikor a hadsereget nem kötelező törvények alapján, hanem egyszerű karhatalommal gyűjtötték össze. A nép ezt az eljárást »jimánki«-nak nevezte el és ennek az emlékét dalba is foglalta. (5. sz.) Igazságtalanságból vagy a rossz bánásmódból eredő keserű hangok is felcsendülnek. Ezek rendszerint irónikus színezetben jutnak kifejezésre.

Az újonc- (regruta-) dalok általában lelkesek és a fiatalság életkedvétől duzzadnak. Nem hiányzik a dicsekvő hang sem, mellyel az újonc a férfias erőt szeretné kifejezésre juttatni, hogy ezáltal szerelme előtt saját értékét növelje. A büszke tekintet azonban gyakran gondterhessé is változik, amikor a ruszin katona a családjáról és az otthagyt munkájáról kezd énekelni.

Mi sem természetesebb, a ruszin újoncgyerek igen-igen gyakran gondol babájára, a »biljaviná«-jára. A búcsú megható pillanatát, a levelezés jóleső izgalmát, sőt annak minden részletes körülményét

valóban kedvesen tudja dalba önteni a ruszin újonc költőies lelke, hisz a szív még a háború közepette is megköveteli a jogát... (6. 7. 8. sz.)

A katonadalokból nem hiányoznak a foglalkozással járó külsőségek sem. Az egyenruha, a fegyver, a paripa és általában az egész laktanyai élet közismert katonai »szakkifejezéseivel« együtt, néha jóízű osztrák vagy magyar terminológiával: ez mind-mind megfér a ruszin katonadalokban. A szomorú és pajkos hangulat különös egybeolvadásával foglalkozik a népdal pl. az újonc »felavatásával« — a hajvágással. A levágott »hajfürtök« magukban rejtik az újonc első nagy bánatát és azok a szelek utasaiként töltik be az újonc és a szülői ház avagy a kedves leány között a közvetítő postás szerepét. Büszke önbizalom fogja el a katonaelettel már megismerkedett újoncot, mikor fiatal izmaira és a tüzes paripájára számítja a »kariér« lehetőségeiről ábrándozik (9. sz.).

A ruszin újonc azonban a komoly, sőt a legkomolyabb oldaláról is tudja szemlélni a katonaeletet, mikor is ajkáról hazafias hangok csendülnek fel. Ilyenkor büszke a szerepére és a szülőknél, első-sorban az édesanyjának is juttat az őszinte, hálás szavakból, mert — szerinte — nekik, illetve neki köszönheti, hogy ő most ilyen hős »katonagyerek«.

A szövegrész áttanulmányozása után azt a kérdést tesszük fel, vajjon milyen zenei anyagot nyújtanak a háborúkat és a katonaeletet megörökítő ruszin népdalok?

Már az első pillantásra megállapíthatjuk, hogy itt is jelentős szerepe van a ruszin népdal csaknem minden ágazatába behatolt kolomöjka-dallamnak. Igen elterjedt a 4/4-es vagy az »alla breve« menetütemű dallam is, mely természetesen szoros kapcsolatban van a katonaelet egyik legfontosabb mozzanatával, a meneteléssel. A páros ütemű beosztásban jól hatnak helyenként a szinkópikus beékelések, melyek a »heje-hoj!« vagy »ju-ha-ha!« felkiáltásokkal hangulatosan tarkítják a szabályos hangsúlyú, menetelő dallamot. A történelmi és általában az elbeszélő balladaszerű dallamok elrendezésénél általános szabályt felállítani nem lehet. Találkozunk 3/4-es vagy páros és páratlan ütemek váltakozásával. Szabálytalanul váltakozó beosztású dallamok ritkábban fordulnak elő.

A dallamszerkezet egymagában véve egyszerű. A dallamvonal szinte következetesen az egyszerű kemény vagy lágy alaphangzathoz van kötve és ezt a határt csak ritkán lépi túl. A hangterjedelem szűk, néha 4—5 hangfokozat is elegendő. A 8., néha a 9. hanglépcsőig való kibővítés a tonika állandó figyelembevételével, természetesen történik. Találkozunk szimmetrikus dallamszerkezettel, valamint a tonikának az 5. fokozatra való áthelyezésével is, ami a magyar dallamszerkezet hatásáról tanúskodik. Elvértve kromatikus hangok is előfordulnak, amelyek némileg megnehezítik az intonációt. Pentatón vagy más régi eredetű hangsort és egyházi hangnemeket a katonadalokban ritkán találunk. A hangnemiség (tonalitás) csak-

nem mindenütt világos, a kadencia is az alaphangra esik és alig akad rá példa, mely ezen átlátszó egyszerűséget meghaladná.

A háború által okozott szenvedések sok keserű hangot szóaltattak meg a ruszin nép ajkán. De nem marad el a derű, a lelkesedés és az önbizalom hangja sem, mely buzdítólag és serkentőleg hat a nép szívére-lelkére, hogy a kellő időben a legnagyobb áldozatokat is meghozhassa a haza szent céljainak megvalósításáért.

A keleti szlávok antropológiája

különös tekintettel a kárpátaljai ruszinokra

A KELETI SZLÁVOK FAJTÖRTÉNETE

Antropológiai leletek a régi szlávok korából

Olyan antropológiai maradványok, melyeket valamely nép fajtörténetének első hiteles adataiként szoktunk értékelni, a szlávokra vonatkozóan csak későn, a X—XII. századból kerültek napvilágra. A halottégetés szokása következtében ugyanis régebből származó csontleletek nincsenek.

Ez az idő azonban már arra a korszakra esik, amikor a nyugati, déli és keleti szlávok elfoglalták mai helyüket, sőt a nyugatiak elérték terjeszkedésük legszélső határait. Minderről a német, görög és orosz krónikák alapján van tudomásunk. Ezek szerint a nyugati ág, mely a VII. században Kelet- és Közép-Németországot az Elbe alsó folyásáig és a Saale folyóig benépesítette, a X. században már visszaszorult. A délre vándorolt ág a Balkánon telepedett le. A keleti ág ugyanakkor történelem nélküli törzsek sokaságából állt.

A nyugati szlávokra vonatkozó antropológiai maradványok úgynevezett soros sírokból és temetőkből, a keletiekét illetők túlnyomóan dombsírokból, kurgánokból kerültek felszínre.

A régi szerzők (Lissauer 1878, Bogdanow 1879, Virchow 1881, Kopernicki 1883, Schumann 1891, Matiegka 1891, Talko-Hryniewicz 1900, Asmus 1902, stb.) adatait újakkal (Frankenberger 1920, Bunak 1932, Busse 1934, stb.) kiegészítve, néhány évvel ezelőtt egy összefoglaló monográfiában Schwidetzky dolgozta fel (1938). Ebben módszeres összehasonlító vizsgálataival sok tekintetben sikerült hozzájárulnia a régi szlávok fajképeének tisztázásához.¹⁾

¹⁾ I. Schwidetzky: Rassenkunde d. Altslawen. Stuttgart 1938. Az orosz, lengyel, angol és német irodalom jegyzékét l. u. o. Munkánk következő oldalain közölt 1-3. és 6-8. ábrát is innen vettük.

A régi szlávok uralkodó fajtípusai.

Ágak és törzsek szerint nagyon változatos a régi szlávok fajképe. A sokféle összetevő között azonban kettő mindenütt jelen van, mégpedig némelyik törzsből szinte kizárólagosan, némelyikben azonban már elkeveredve egyéb típusokkal.

A két fő típust a X—XII. századból előkerült koponyák alapján következőképpen rajzolhatjuk meg:

Első típus. Hosszú (dolichocephal), magas koponyájú, körfogata felülről tekintve ovális, nyakszirttája oldalról nézve erősen kidomborodik. Arca keskeny és magas, éles arcéllal. Orra egyenes, szemnyílása magas, álla kifejezett. (L. pl. a Danzig vidékén, Saskoschinban feltárt leletet, 1. ábra). A típus az irodalomból ismert és z a k i f a j t á v a l azonos. (Lelőhelyek: Pozenban, Szászországban, Pomerániában, stb.).

Második típus. Középhosszú (mesocephal) és az előbbi típusnál alacsonyabb, a falcsonti tájon kiszélesedő koponyájú. Arca az első típusnál szélesebb és alacsonyabb, kevésbé éles arcéllal. Az orrcsontok tompaszögben hajlanak össze és sokszor „mintha kétoldalt fel volnának fűjva“ (R e c h e). A felső állkapocs fogmedri nyúlványa kissé előreáll (prognath). Ebben a típusban a keleteurópai fajtát ismerjük fel. (L. a Breslau vidékéről, Buchwitzből származó leletet, 2. ábra).

A régi szlávok e két általánosan elterjedt főtípusa mellett még a következő melléktípusokat elemezhetjük ki.

Harmadik típus. Rövid (brachycephal) és alacsony, felülről nézve kerek koponyájú. Arca szintén kerek, alacsony és határozatlan arcélú. Homloka széles, domború, orra rövid, álla lekerekített. Ezt a típust Bunak brachykran kurgan típusnak nevezi és protoázsiai eredetűnek tartja. Az alpesi fajtához áll legközelebb. (L. pl. a krivicsi kurgán leletet, 3. ábra).

Lelőhelyek: Csehország, Boszniában a bjelo-brdoi sorozat.

Negyedik típus. Koponyája nagyon rövid (hyperbrachycephal) és magas. Arca is magas, erősen kifejezett alsó állal. Orra markáns. Megfelel a dinári fajtának. (L. Horvátországból a svinjarevci és Boszniából a zenicai leleteket, 4. ábra).

Ötödik típus. Sok tekintetben az északi típusnak kicsinyített alakja. Hosszú fejű és keskeny arcú. Leginkább a mediterrán fajtával lehet kapcsolatba hozni. (L. pl. a madarai régi bulgár leletet, 5. ábra).

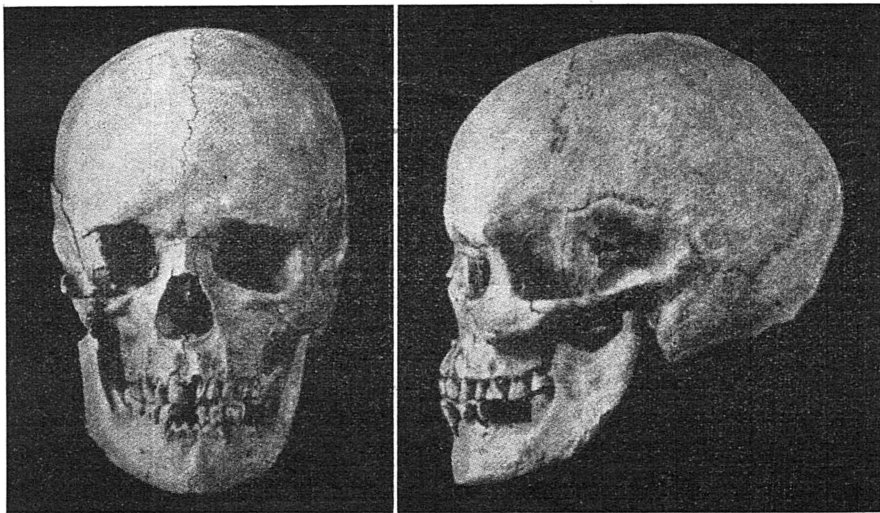
Fontosabb leelőhelyek: Bulgáriának egykori fővárosa, Madara és az oroszországi szeverián és vjaticsi törzsek kurgánjai.

A különböző fajták megoszlása az egyes törzsekben.

Miután a régi szlávok családjában szereplő fajtákat sikerült így rekonstruálnunk, lássuk, hogyan oszlottak meg azok az egyes ágakban és törzsekben.

Az 1. sz. táblázat feltünteti a különböző típusok százalékos megoszlását törzsek, illetve lelőhelyek szerint.

A rendelkezésünkre álló anyagból — a koponyaalak alapján — négy csoportot különíthetünk el. A határok természetesen nem élesek és az egyes csoportok és típusarányok nem fedik egymást tökéletesen, vannak köztük kivételek.

1. Északi típus Saskoschinből (danzigi kerület).

Ezek szerint:

I. A nyugati szlávok közt az északi fajta van túlsúlyban (l. mazóviai, pozeni, szászországi, pomerániai, hawellandi soros sírokat).

A nyugati csoporton belül a dévényi és csehországi leletek alpesi elemeket is tartalmaznak. Dévény azonkívül átmenet a Balkán dinári típusához.

II. Kelet felé, a Saaletól a Dnyeperig csökken az északi elem túlsúlya és felülkerekedik a keleteurópai, vagy keletbalti.

A nyugatporoszországi szlávok, a stájermarki szlovénok, a keleti szlávok krivicsi és kosztromai törzseiben, valamint a délszláv

1. sz. táblázat.

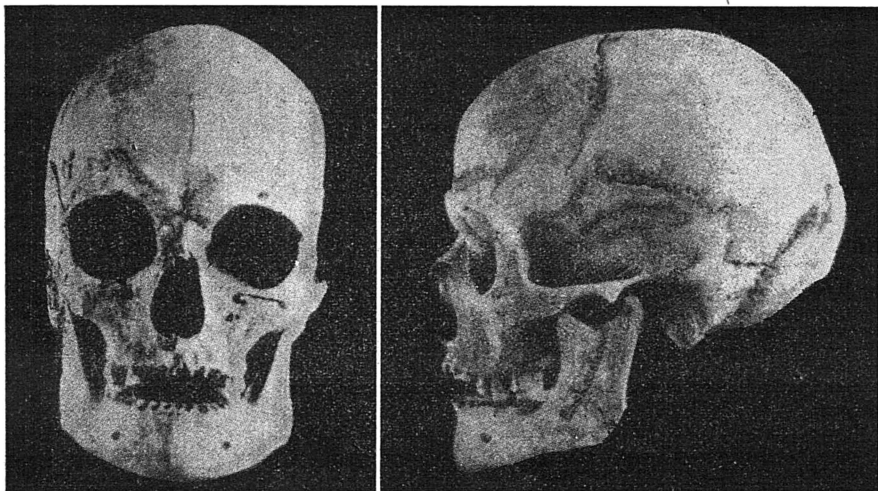
A különböző típusok (koponyaalakok) %-os megoszlása egyes szláv törzsek, illetve lelőhelyek szerint.

Törzsek, illetve lelőhelyek	Dolicho- kephal x — 74·9	Meso- kephal 75·0 — 79·9	Brachy- kephal 80·0 — 84·9	Hyperbra- chykephal 85·9 — x
mazóviai	77·8	22·2	—	—
szászországi	69·2	15·4	7·7	7·7
havellandi	60·0	33·3	6·7	—
pozeni	60·0	40·0	—	—
sziléziai	57·1	32·2	7·1	3·6
pomeráni	54·5	45·5	—	—
szeverian	52·5	45·0	2·5	—
északhorvátországi	51·2	30·2	18·6	—
Dolný Jatow	47·7	45·4	6·8	—
dregovicsi	47·4	42·1	5·3	5·3
nyugatporoszországi	45·0	43·3	10·0	—
vjaticsi	44·7	40·4	12·8	2
Stájer-Krajna	40·5	54·0	5·5	—
polán	40·0	46·7	13·3	—
krivicsi	37·1	35·5	9·7	17·7
mecklenburgi vend	36·7	43·4	20·0	—
cseh	33·3	46·0	12·7	7·9
Kosztroma	28·9	35·5	33·3	2·2
Dél-Horvátország—Bosznia	28·6	42·8	—	—
bulgár	21·9	53·7	24·4	—
drevelján	14·0	86·0	—	—
Dévény	9·9	39·4	35·2	15·5
nowgorodi	7·6	58·5	32·1	1·9

bulgárok között még nagyjában egyenlő arányban van képviselve a két fajta. A Pripet mocsarak vidékének dreveljánai és tőlük délre a polánok, majd a legkeletebbre lakó nowgorodiak között azonban a keleteurópai már elhalványítja az északi típust.

A keleti csoport északkeleti szélén azután a rövid fejű kurgán fajta nagyfokú beütésével találkozunk. Pl. a krivicsi törzsben.

III. A Dunától délre és a Balkán-félsziget nyugati részén azután feltűnik a dinári elem, de ezidőben még csak kisebbségben a keleteurópaiival, illetve északival szemben. Pl. Észak-Horvátországban. Dévény, mint említettük, átmenet a nyugati szlávok északi típusától a Balkán nyugati felének dinári jellegéhez.

2. ábra. Keleteurópai típus Buchwitzből (breslaui kerület).

IV. A Balkán keleti felén sem alpesi, sem dinári elemmel nem találkozunk. Itt a mediterrán lép elő, s áterjed a keleti szlávok délkeleti csoportjára, különösen a vjaticsi és szeverián törzsekre. Utóbbiak kurgánjaiból még hajmaradványok is előkerültek, melyek túlnyomóan fekete színűek voltak, ami szintén mediterrán jellegre utal.

Összefoglalás:

Áttekintést nyújtottunk a régi szlávok faji összetételéről. Látuk, hogy az északi és keleteurópai elem egyik ágban sem hiányzik. Ezeket tehát a szlávok legősibb összetevőinek kell tekintenünk. Ezzel szemben a térképen feltűnik (1. 6. ábra), hogy a többi fajta (alpesi, dinári, mediterrán) a széleken jelenik meg. Helyzetük így

arra enged következtetni, hogy csak az ősszlávok szétterjedése után, az előnépek és szomszédos idegen törzsek beolvadása útján jutottak be a szlávokba.

II.

Az ősszlávok fajaképe.

Mint az előbbi fejezetben említettük, a X. század előtti szlávok fajaképét megfelelő antropológiai leletek híján, közvetlenül nem tudjuk megrajzolni. Megkíséreljük azonban a hiányt közvetett úton pótolni. Ez olyképen sikerül, hogy a régi szlávoknak imént kimutatott két fő fajtípusát összehasonlítjuk régebbi, vagy történelemelőtti korok típusaival, s azután azt is kutatjuk, vajjon az alak hasonlóságok mögött nem rejtőznek-e származási összefüggések is.

Az északi fajta eredete.

Az északi fajta eredetének kérdése ma már nem vált ki komoly vitákat. Az orosz antropológusok kezdettől fogva szembehelyezkedtek azzal a mult századbéli nézettel (Mayer tól és Kopernickitől), hogy a szlávok ősi típusát abban a rövid fejű fajtában kell látnunk, mely különösen Galícia mai lakosságában uralkodik. Bogdanow, Anucin, stb. sohasem kételkedtek abban, hogy az ősszlávok autochton eleme egy hosszú fejű fajta volt.

A szlávok nyelvileg az indoeurópaiak családjába tartoznak. Az indoeurópaiak legáltalánosabb fajtája pedig az északi típus és annak változatai voltak. Az ősszlávok tehát az indoeurópai gyökérből a fajtát is örökölték.

Ugyanehhez a megállapításhoz jutunk akkor is, ha ellenkező útról kiindulva vezetjük le következtetésünket.

Nevezetesen akár Csehországról, akár Németországról, Oroszországról, vagy a Balkánról van szó, mindenütt azt látjuk, hogy a régi szlávok fajaképe rövid néhány századon belül feltűnően módosul. Régebb korszakból származó sírokban aránylag jelentékenyebb az északi jelleg (a koponya hosszabb, az arc keskenyebb stb.), az újabbakban ellenben a keleteurópai, illetve egyéb nem északi fajtajellegek erősödnek (a koponya rövidebb, az arc szélesebb stb. L. 2. sz. táblázat). Pl. Csehországban Žalov régebb, mint Levý, az oroszországi szeveriánok kurgánsírrjai is régebbiek, mint temetőik. Utóbbiakban azután a keleteurópai elem fölébe kerekedik az északinak, amit az előbbiekről még nem mondhatunk el. Horvátországban és Boszniában a dinári elem javára szemlélhetjük a jellegek módosulását. (L. 2. sz. táblázatban a 10—12. és 13—15. századbéli leletek összehasonlítását).

A régi szlávok idősebb és fiatalabb csoportjainak fajtakülönbségei.

(Az északi jellegek csökkennek, a keleteurópai, illetve dinári jellegek fokozódnak.)

	n	Koponya			Arc		
		Hosszúság	Szélesség	Hossz-szélesség-jelző	F. arcmasság	Arcszélesség	F. arcjelző
Csehország: Žalov	4	189	139	73·8	71	132	53·5
Levý Hradec	25	187	143	76·7	69	132	52·1
Szlovákia: Uh. Skalice	4	191	138	72·2	73	130	56·3
Dévény	71	181	145	80·4	70	134	52·1
Dolný Jatov	38	185	140	75·5	71	133	53·2
Mecklenburg: Alt-Bartelsdorf	4	183	138	75·4	66	133	54·5
Gamehl	5	181	139	77·6	65	130	47·8
Dregovicsiek: Földkurgán	14	187	139	74·6	68	127	53·4
Kőkurgán	4	183	140	76·7	65	130	50·6
Polánok: Kurgán	15	184	140	76·6	69	130	53·0
Temető	14	185	143	77·0	66	132	49·3
Szeveriánok: Kurgán	41	184	134	73·5	67	128	52·3
Temető	21	183	146	80·1	64	136	47·2
Horvátország: 10—12 század	7	183	141	78·8	68	134	50·0
Bosznia: 13—15 század	10	182	147	81·4	70	135	51·7

Ha azonban a régi szlávokban így visszamenően egyre több északi elemet találunk, felvetődik az a gondolat is, hogy ezek a germánokkal való többszöri érintkezés útján kerültek beléjük.

Tény az, hogy a Kárpátok és a Pripet-mocsarak között, Kelet-Galíciában és Podóliában a Kr. e. IV. sz.-ban a basztarnok, a Kr. u. IV. sz.-ban pedig a gótok leigázták a szlávokat. Uralmuk azonban nem volt tartós. Dél felé, a római birodalommal való viszályban pusztultak el. A keleti gótok ezért uralmuk súlypontját északabbra helyezték és nemcsak a felső dnyepervidéki szlávokat (venéteket) igázták le, hanem az oka- és volgamenti finnugorokat is. Am, ők is áldozatul estek a rájuk törő húnoknak.

A nyelvi és kulturális érintkezés természetesen még e rövid idő alatt sem maradt el a szlávok és keleti germánok között. Tartós biológiai kapcsolatok azonban nem oly könnyen keletkeznek uralkodók és leigázottak között.

Az ágakra való differenciálódás után még a nyugati szlávok is, akik évszázadok óta germánok-lakta területeket hódítottak meg, vagy éppen germánok (pl. a normannok) uralma alá kerültek, csak helyenként vettek magukba északi elemeket. (Pl. Kelet-Németországban, Nyugat-Lengyelországban). Egyébként bennük is inkább halványult az északi típus, egyéb újabban felvett fajtákkal szemben.

Így az északi fajtát a szlávokban nem germán eredetű, hanem elsődleges elemnek tartjuk és az összlávokat megelőző indoeurópai korszakból származtatjuk.

A keleteurópai fajta megjelenése az összlávok között.

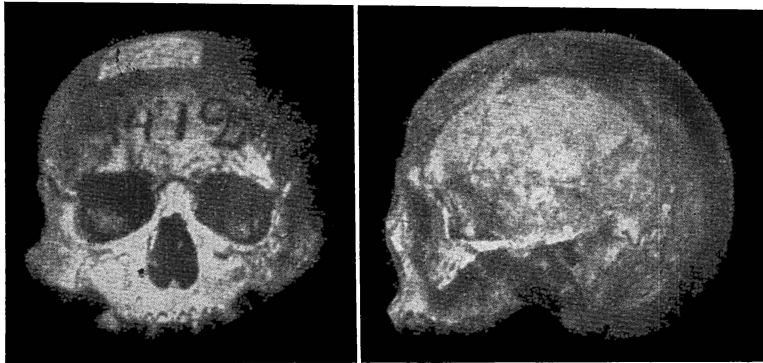
A keleteurópai vagy keletbalti fajta az északi mellett az összlávok második alaprétege lett és idővel annyira előtérbe került, hogy ma leginkább ezt tartják „szlávos típusnak“. Eredetileg azonban nem tartozott sem a szláv, sem a többi indoeurópai nép biológiai állományához. Czekanowski a preszláv nevet adta neki. Ugyancsak ő, aki élők vizsgálata alapján elsőnek írta le ezt a típust (1911), azt is észrevette, hogy morfológiailag a finnek keletbalti típusához áll legközelebb. Tarasow és Dehez (1929) Oroszországnak vjatkai tartományában (Maly Polom helységben) egy IX. századbéli finn kurgánban talált ugyanolyan alakú koponyákat, mint amilyeneket a XI—XII. századbéli szláv kurgánokból ismerünk.

Előbbi fejezetben kifejtettük, hogy a szlávoknak időbelileg régebb és térbelileg nyugatibb csoportjaiban egyre vékonyabb a keleteurópai elem. Ezzel szemben a finneknél töretlenül visszanyúlik a kámavidéki finnugor őshazáig (az ú. n. „ananino kultúráig“), sőt innen még messzebbre, egészen az eurázsiai újkőkorig.

Az a felfogás, hogy az ősszlávok második faji alkatrésze a finn ségtől származik, régi keletű. Már *Niederle* képviselte, aki pedig elsők között hangoztatta a régi és ősszlávok északi fajtajelgét is.

Az antropológiai bizonyítékokat megerősítik a nyelvtudományiak is.

A nyelvészek a szláv őshazát Közép-Oroszországba, Kíev Szmolenszk közé helyezik, mely magában foglalta Lengyelország közepső részét, Volhíniát és Ukrajna nyugati részét, ezt a mocsrakkal tarkított jellegzetes, erdős vidéket. Ez a terület volt egyben az ősfinn és ősszláv törzsek átvonulásának és érintkezésének is színhelye.

3. ábra. Alacsony arcú, rövid fejű típus Oroszországból (krivicsi törzs).

Településük északi határszélein kétségtelenül finn népek voltak a szlávok elődei. Emléküket a legrégebb orosz feljegyzéseken kívüli vidékek folyóinak és helységeinek finn neve is őrzi (1. 8. ábra). *Sahmatow* akadémikus szerint a Dnyeper északi részén Kr. e. ezer esztendővel még nem lehetett szláv népeket találni. A fehér oroszországi Poleszjétől a Volga közepső és alsó folyásáig esztendővel a Kr. e. VI. századig finnugorok népesítették be. Koszroma, Vjatka és Nizsnij-Novgorod tartományokban pedig ma is élnek finnugorok.

Összefoglalás:

Előbbi fejezetben a régi szlávokról (X—XII. század) kimutattuk, hogy bár fajképük ágai és csoportok szerint sajátosan alakultak, az északi és keleteurópai típus mindegyikben jelen van, úgyhogy joggal tartjuk őket az ősszlávok hagyatékának.

Most kimutattuk népi kapcsolatukat is. Előbbit az indoeurópai-akig, utóbbit az ősfinnekig vezettük vissza. A két fajta összetalálkozása a Kr. e. II. évezredre nyúlik vissza. Innen kezdve a szláv-ságnak nemcsak népi jellege, hanem antropológiai arculata is egyre sajátosabban domborodik ki és ehhez az arculathoz a keleteurópai fajtajegyek nélkülözhetetlenül hozzátartoznak. Így lesz az ősszlávok típusából északi és keleteurópai keverék.

III.

A keleti szlávok elkülönülése.

A nyugat- és délirányba kirajzó szlávok fajtatorvénetének nyom követése kívül esik munkánk keretén. Figyelmünket tehát csupán az őshazában maradtakra fordítjuk.

Ezek, az immár keletinek nevezhető szlávok annak idején mai óriási kiterjedésükhöz képest még csak igen kis területet mondhatunk magukénak. De az avar lökés valószínűleg még innen is kimozdította őket (VI. század). Legalábbis a nyelvészek szerint ebben az időben valóságos úr támadt az őshaza helyén. Ezt pedig a következő jelenségből következtetik. Két különböző nyelv határán mindig keletkezik egy átmeneti, vagy keverék nyelv (pl. a cseh és lengyel között a sziléziai, a szerb és bolgár között a macedon, a szlovák és ruszin között a szloviák). A lengyel és az orosz között azonban ilyen átmeneti nyelv nem keletkezett. A hiányt csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy volt egy időszak, amikor a két nyelv nem érintkezett egymással, azaz a két nyelvterület között megszünt az érintkezés. Az úrt átmenetileg *balti népek* töltötték ki. Később a két nép ellentétes irányú expanziója következtében ők is vagy kiszorultak innen, vagy beolvadtak a lengyelekbe, illetve oroszokba.¹⁾

A keleti szlávok így a többi ágtól elkülönülten indultak neki az új fejlődésnek. Ennek során biológiai állományuk is sokféleképpen megváltozott. A változás három úton: 1. népi asszimiláció, 2. fajkeveredés és 3. társadalmi átrétegződés útján ment végbe.

1. A népi asszimilációra alig találunk a történelemben olyan szemléletes példát, mint amilyen a finnek beolvasztása a keleti szlávokba. Ezek a finnek elvesztették népiségüket, de nem veszítették el testi és lelki alkatukat, hanem beleörökítették a szlávokba.

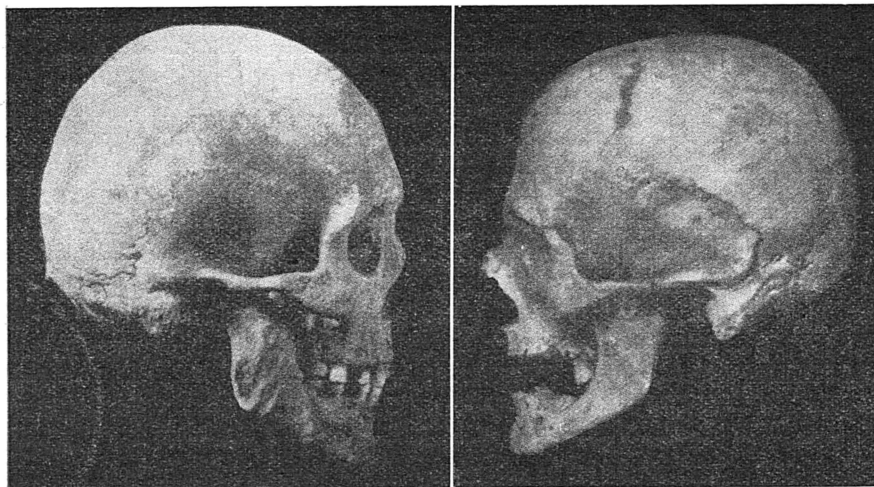
Ezzel kapcsolatban a finnek északi rokonainak, a *lappok*-nak asszimilációjára is kell néhány szót fordítanunk.

¹⁾ Kniezsa István: A szlávok őstörténete. A magyarság és a szlávok c. munkában (Szerk: Szekfű Gy.). Budapest, 1942. 30. old.

A régi szlávok idején a lappok is mélyen benn ültek Oroszországban. Terjeszkedésük határa még a XIV. sz.-ban is az Onyegától a Dűna északi folyásáig, délen Nowgorod tartományig és Cserepovezig nyúlt. (L. e. területek finn eredetű földrajzi elnevezéseit, 8. ábra). Ezen terület felé kezdtek szivárogni a keleti szlávok és felvették, „elszlávosították“ annak uralkodó fajtaelemét, a régi szlávoknál már leírt brachykrán kurgán, vagy alpesi, illetve újabb elnevezés szerint lapp típust.

A keleti szlávok eleinte dél felé is népi beolvasztás útján terjeszkedtek.

A Kr. e. IV. századtól a húnok betöréséig (Kr. u. 375) iráni népek voltak a délorszországi steppék lakói. A Don jobb partjától

a)

b)

4. ábra. Dinári típus a) Svinjarevciből (Észak-Horvátország), b) Zenicából (Bosznia).

Belső-Ázsiáig a szarmaták uralkodtak. Egyes törzseik (jazigok, roxolánok stb.) a Kr. e. II. században nyugatra törtek elő és levertek a szkítákat (akkor vette fel Szkitia a szarmata nevet). A szarmata származású alánok tartózkodtak legtovább a déli steppéken. Az orosz fejedelmeknek a Don vidék elleni hadjáratai bizonyítják, hogy a folyó torkolatánál még 1260. körül is alánok laktak.

A Balkán nyugati részének és Dél-Oroszországnak a rézkorban mediterrán, a bronzkorban dinári volt a legáltalánosabb embertípusa. De nem hiányzott az utóbbinak az az ismert változata sem, melyet népi vonatkozásai miatt az oroszok „szarmata“ típusnak neveznek. Ezek adták meg az imént felsorolt és

a történelemből ismert egyéb déli népek fő faji jellegét. Természetes tehát, hogy miután a szlávok növekvő hatalmának árnyékában e néptörédek felszívódtak, általuk a keleti szlávok fajtörténete délen egészen másként alakult, mint északon.

Nyugatról, a Kárpátok felől szomszédos népekről szinte semmit sem tudunk. De az itt élt fajtípusok közül kettőt jól ismerünk.

Egyik az alpesi, mely először (Kr. e. V. sz.) a keltákkal jutott el a Kárpátok vidékére, Galíciába és Podóliába.

Másik a keleteurópai fajtának egy régibb, neolit-, illetve bronzkori változata. Reche elemezte ki s hívta fel rá figyelmünket (Reche-féle neolit-típus). Terjedését Czekanowski Kievig tudta követni. Azonos a már említett preszláv típussal.

Mindkettő nagyon régi fajta, mégis feltűnő, hogy Galícia és Nyugat-Ukrajna (Volhínia) népességének ma is (összláv elemekkel keverve) ők adják egyik fő antropológiai jellegzetességét.

2. Fajkeveredés. A népi asszimiláció, mint általában történni szokott, itt is fajkeveredést vont maga után. Ott, ahol ez bekövetkezett, a tiszta típusok határvonalai elmosódtak és az egyénekben a szétesett fajtajegyek a legkülönbözőbb kombinációkban találkoztak. A Moszkva vidékéről rendelkezésünkre álló X—XII. századbeli leleteken mindezt világosan szemlélhetjük.

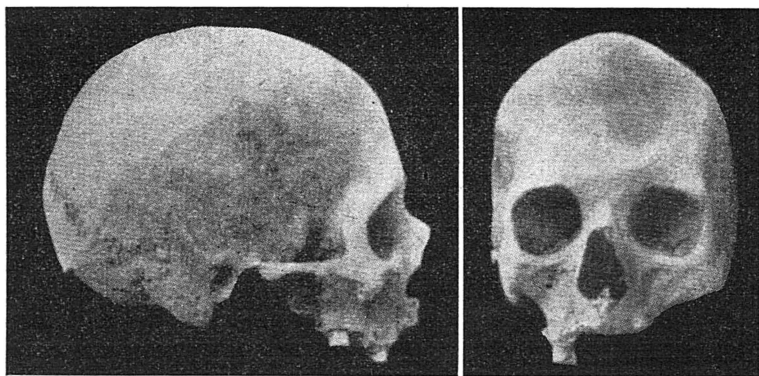
Az összetételében kiegyensúlyozatlan emberanyag a szélsőséges kombinációk kiselejteződése következtében rendszerint előbb-utóbb megnyugszik, a variációs szélesség megszűkül és egyes harmónikus típusok fennmaradhatnak. Az említett moszkvai anyagban a koponyaindex *Bunak* szerint a keveredés következtében 73.53-ról 79.55-re emelkedett. A XVI. század után azonban, amikor a népi asszimiláció és a fajkeveredés üteme alábbhagyott, a koponyaindex mindössze 1%-ot nöött. Ezzel szemben azoknál a szomszédos finneknél, akik nem szlávosodtak el, hanem továbbra is beltenyésztésben éltek, a típus variációs szélessége változatlan maradt és a XVI. század után előkerült finn koponyák alak- és nagyságméretei ugyanolyanok, mint a régieké.

Sok keleti szláv típus ilyen tájak szerint kialakult keverék. Így például a riazán, az Oka folyó alsó vidékének uralkodó típusa, a Fekete-tenger és Észak-Kaukázus mediterránjainak az oroszországi keleteurópai vagy keletbalti fajtával való keveredéséből jött létre. Ezzel kapcsolatban itt még csak annyit akarunk megjegyezni, hogy a keleti szláv típusok rendszertana azért olyan határozatlan és kialakulatlan, mert egyes szerzők ugyanazt a típust tiszta ősi fajtának, mások viszont csak keveréknek tartják. (Pl. a preszláv típust Czekanowski önálló fajtának, Pöch keletbalti-mongol-lapp, *Bunak* keleteurópai-pontusi keveréknek tartja.)

3. A társadalmi rétegződés is módosította a keleti szlávok biológiai összetételét.

Az egyik nép-, illetve fajtaelem helyenként és időnként társadalmilag háttérbe szorult, a másik viszont a többi fölé került. Az állandó kicserélődés hullámain természetesen mindig érezték a legmélyebben állók is. Ilyen kicserélődés ment végbe az északi és keleteurópai típus között. Az egykor túlsúlyban lévő északi elemek viszonylag megfogyatkoztak a beáramló keleteurópaiakkal szemben s ezzel elvesztették elsőbbségüket.

Ellenkező folyamatra példa a *v a r é g o k* sorsa. Útjuk a Ladoga- és Ilmen-tótól Kievig vezetett, és a keleti szlávok társadalmában mindjárt felső rétegeként foglaltak helyet. Államalapításuk már az írott történelem lapjaira tartozik, vállalkozásuk kimenetelét azért nemcsak archeológiailag, hanem genealógiailag is nyomon követhetjük. Fejedelmeik már a harmadik nemzedékben szláv nevet vettek fel, az a vezető réteg pedig, mely kíséretükből alakult, ugyanarra a

5. Mediterrán típus Madarából (Bulgária).

sorsra jutott, mint amire azon időben valamennyi új alapítású ország idegen származású vezető rétege: kihalt, a vezető családok kihasználását előidéző, jól ismert tényezők (pl. idegen éghajlat, visszavándorlás, rosszul sikerült házasságok, gyermektelenség) következében.¹⁾

IV.

Nagyoroszok, fehéroroszok és ukránok.

A X—XI. században a keleti térség volt az európai kereskedelem középpontja. Délre volt Bizánc, melynek hatóköre a Dnyeperig

¹⁾ I. Gáspár: Ein Abschnitt aus der Rassenbiologie der ungarischen Aristokratie. 1935. Budapest.

ért, északra Skandinávia, ahonnan évről-évre vikingek, normannok, varégok indultak el Európa minden tájára kereskedelmi vállalkozásokra. A finn öböltől a Dnyeper torkolatig vezető úton jutott el Kievig az a csoport is, mely a szomszédos szláv törzseket leverte s a kedvező gazdasági, kereskedelmi és kulturális (vallási) feltételek között az orosz nép politikai szervezetének alapítója lett.

A kievi uralom alig másfél századig tartott. Bizánc bukása és Skandinávia expanzív erejének hanyatlása miatt, de talán legfőképpen azért, mert a volgamenti kazár birodalommal együtt a keleti biztonsági határok is összedőltek, Dél-Oroszország a világ szélére került és csakhamar a nomádok zsákmánya lett.

Az orosz fejlődés súlypontja ettől kezdve kétfelé, északra és nyugatra helyeződött.

Az északi súlypont a szúzdali, a nyugati a halicsi fejedelemségek területén képződött ki.

A szúzdali fejedelemséggel a csendes hódítás korszaka kezdődött, elsősorban a gazdasági kolonizáció eszközeivel.

A finnek részint meghódítottak, részint elhúzódtak az oroszok elől.

A XII. század után a déli steppék népessége is északra menekült a tatár invázió elől. A Dnyeper jobb partja szinte pusztává lett és a moszkvai hatalom csak évszázadok után, északon megerősödve, kezdett néprajokat bocsátani a dél-oroszországi területek benépesítésére.

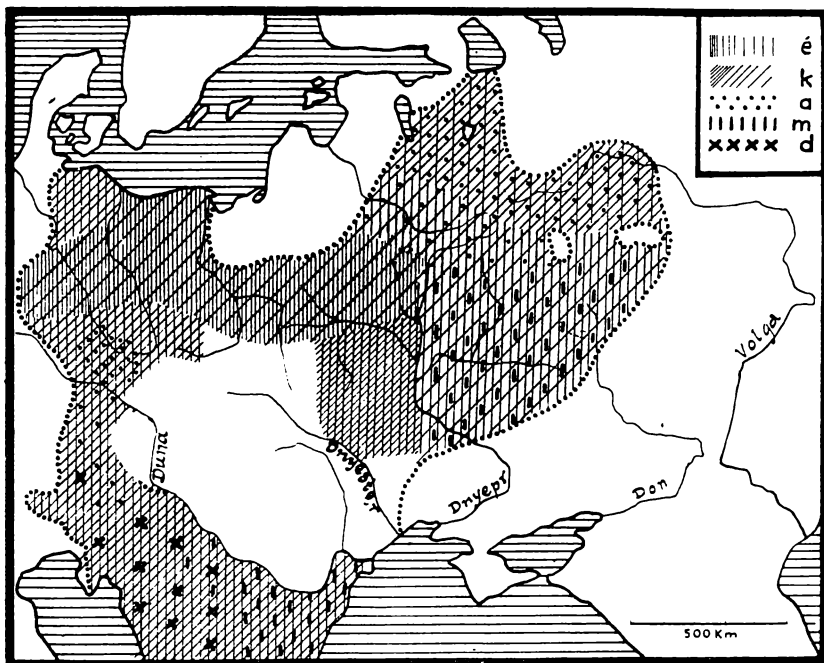
Halics a XII—XIII. században gyorsan felvirágzott. Ezt főleg helyzeti energiájának, földrajzi és politikai környezetének köszönhette. Hatóköre ugyanis a Dnyeszter és a Prut közötti védett területeken, a Fekete-tengerig nyúlt.

A kétirányú politikai fejlődés az orosz nép biológiai differenciálódását is maga után vont.

Az északkeleti rész a finnekkel való keveredéssel a keletbalti fajta vonalán fejlődött tovább. A délnyugati (az egykori őshazától valamivel lejjebb), a régi fajtaelemek megőrzése mellett nyugatról kelta, délről szkita, szarmata és más régi népekből felvett preszláv, alpesi és dinári fajták vonalán alakította tovább fajképét.

Kettőjük között éles határok sohasem alakultak ki. Poleszje mocsaras és erdős vidékein csak itt-ott emelkedett ki egy-egy földdarabka a jégkorszakból maradt morénák és homokdűnék helyén.

Északkeleten a moszkvai uralom alatt, délnyugaton Galícia és Nyugat-Ukrajna (Podólia és Volhínia), s közöttük a mai Fehéroroszország területén így kezdett a nagyoroszok, ukránok és fehéroroszok népe kiformalódní. (Ukrajna déli és délkeleti része akkor még nem lépett be az orosz történelembe).

6. ábra. A szlávok faji összetétele a XII. sz.-ban.

(Rövidítések: é = északi, k = keleteurópai, a = alpesi, m = mediterrán, d = dinári fajta.)

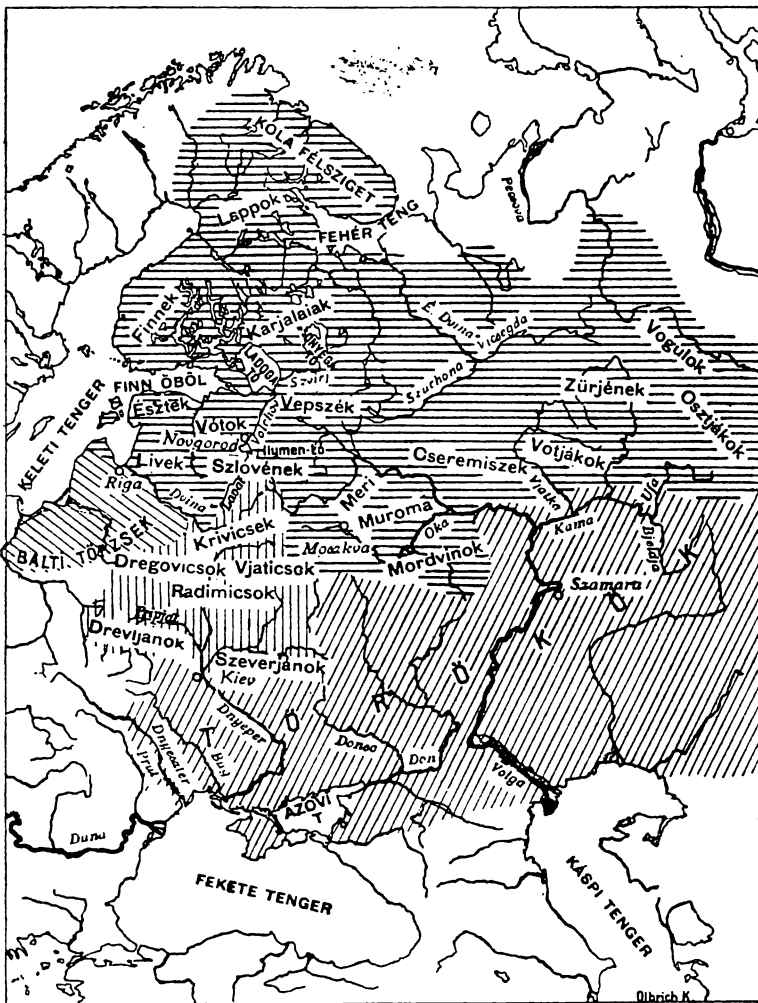
Antropológiai módszerek a szlávok település- és kultúrtörténetének szolgálatában.

A szlávok fajtörténetét tárgyaló fejezet végéhez közeledve elmondhatjuk, hogy az antropológiai anyag elsődlegesen forrásnak bizonyult azokra a korszakokra vonatkozóan, melyeknek még nem voltak írott emlékeik; vagy ha voltak is, kiegészítésre szorultak.

A felsorakoztatott leletek különösen két szempontból voltak segítségünkre. Először a szlávok, illetve egyes ágaik és törzseik településtörténetét, másodsorban kultúrfejlődésük különböző korszakait sikerült velük megvilágítani.

Láttuk ugyanis, hogy a fajták földrajzi megoszlása nagyjában megegyezett az egyes törzsek és ágak települési határaival. Azok a területek pedig, ahol kevert antropológiai anyagot találtunk, különböző származású népek településhelyei voltak.

Ami viszont a szlávok kultúrfejlődését illeti, az antropológia segítségével sikerült tisztázni, hogy egyes kultúrjavak (pl. kölcsön-

7. ábra. Oroszország népességi viszonyai a IX. sz. körül.
(Kniezsa I. munkájából.)

szavak, társadalmi szervezet) átvétele egyszerű szellemi adaptáció útján történt-e (pl. a gótok és varégok esetében), vagy pedig a beolvadó idegen emberanyag hozta azokat magával (pl. a finnek és szarmaták esetében).

Megállapításainkat módszertanilag az a körülmény tette lehetővé, hogy az emberi egyedek és csoportok különböző antropológiai típusokban jelennek meg és az egyes fajtajegyek (pl. koponya-,

arcalak stb.) kielemezhetők minden fajkeveredés és népi asszimiláció ellenére is.

A továbbiakban is, amikor a keleti szlávok már törzsi tagozódás helyett kifejlett népként jelennek meg és sorsalakulásukba egyre több tényező kapcsolódik bele, település- és kultúrtörténetük egyik legérdekesebb és legfontosabb kérdésének tisztázásában is az antropológia segítségünkre van. Ez a szlávok keleteurópai terjeszkedésének és további népi (nagyorosz, ukrán, fehérorosz, stb.) differenciálódásának a kérdése. A feladat egyedül szellemtörténeti adalékok alapján nem oldható meg, szükség van hozzá magának a települő és kultúralkotó embernek az ismeretére is.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket, az antropológiai és település-, illetve kultúrtörténeti adatok egybevetése alapján megállapíthatjuk, hogy már az ő s s z l á v o k emberanyagát is két főfajta adta: egyik az északi, másik a keleteurópai.

A X—XII. sz.-ban, amikor az első antropológiai leletek napvilágra kerültek (Porosz-, Orosz-, Csehországból, Jugoszláviából, Bulgáriából), az egyes szláv népcsoportok már faji összetételük szerint is nagyon különböztek egymástól. A két ősi fajta egyikben sem hiányzott, de

a keleti szlávokban az ú. n. keleteurópai,

a délszlávokban a Balkán nyugati felén a dinári, keleti felén a dinári és mediterrán típus került túlsúlyba,

a nyugati szlávok északnyugati csoportja ebben az időben már lehanyaglott, s a germánságba olvadt (poroszok), középső csoportja (Csehországban) alpesi elemekkel telítődött, egyébként azonban még a keleteurópai fajtának preszláv változata is felszínen maradt.

A keleti szlávok további fajtörténetük során több irányban differenciálódtak:

Oroszország északi felében számos finn törzs beolvastása következtében a keleteurópai fajnak keletbalti típusa vált uralkodóvá; a legészakibb vidékeken laponoid jellegekkel keverten.

Oroszország déli fele a prehisztórikus korokban a mediterrán és dinári fajták hatása alatt állt.

A mediterránok Oroszország közepéig hatoltak fel és ott a keletbaltiakkal összetalálkozva, az oroszok riazán típusát alakították ki.

A dináriak a későbbi ukránoknak a fő alkatelemei. Az ukrán népiség kifejlődését a fajkép sajátos differenciálódása nagyon elősegítette. A keleti szlávok ugyanis a Volhínia—Podólia—Kárpátok közötti területen az ősi szláv elemek mellé újabb pre-

A keleti szlávoknak ilymódon való faji differenciálódása Oroszország népi történetének több érdekes fejezetéhez szolgál magyarázatul.

Irodalom: Toldt, Schliz, Virchow, Czekanowski, Matiegka: Diskussion über die Altslawenfrage. Korr. Bl. Dtsch. Ges. Anthrop. 1912. Saller K. Die Steinzeitschädel d. ehemaligen Russland. Anthrop. Anz. 1925. Hildén K. Zur Frage von der ostbaltischen Rasse. Acta Geographica, Helsingfors. 1927. Basma k o f f A. Les substrats ethniques de la population Russe au Temps pré historique. Zeitsch. f. Rassenk. 1936. Bunak V. The craniological types stb. Anthrop. Prag. 1932. és Zeitsch. f. Morph. u. Anthrop. 1936., Schwidetzky I. Rassenkunde d. Altslawen. Stuttgart. 1938.

A KELETI SZLÁVOK MAI FAJKÉPE.

A szlávokra vonatkozó antropológiai kutatások megszervezése.

A keleti szlávok népes családja a történelem folyamán több ágra szakadt, de egységük és összetartozásuk nyelvi és kulturális téren ennek ellenére is fennmaradt.

A különböző szellemi tudományok sohasem szűntek meg kutatni azt, hogy az egyes ágak mit őriztek meg az ősi összetartozás emlékeiből és milyen új elemeket vettek magukba későbbi útjaikon.

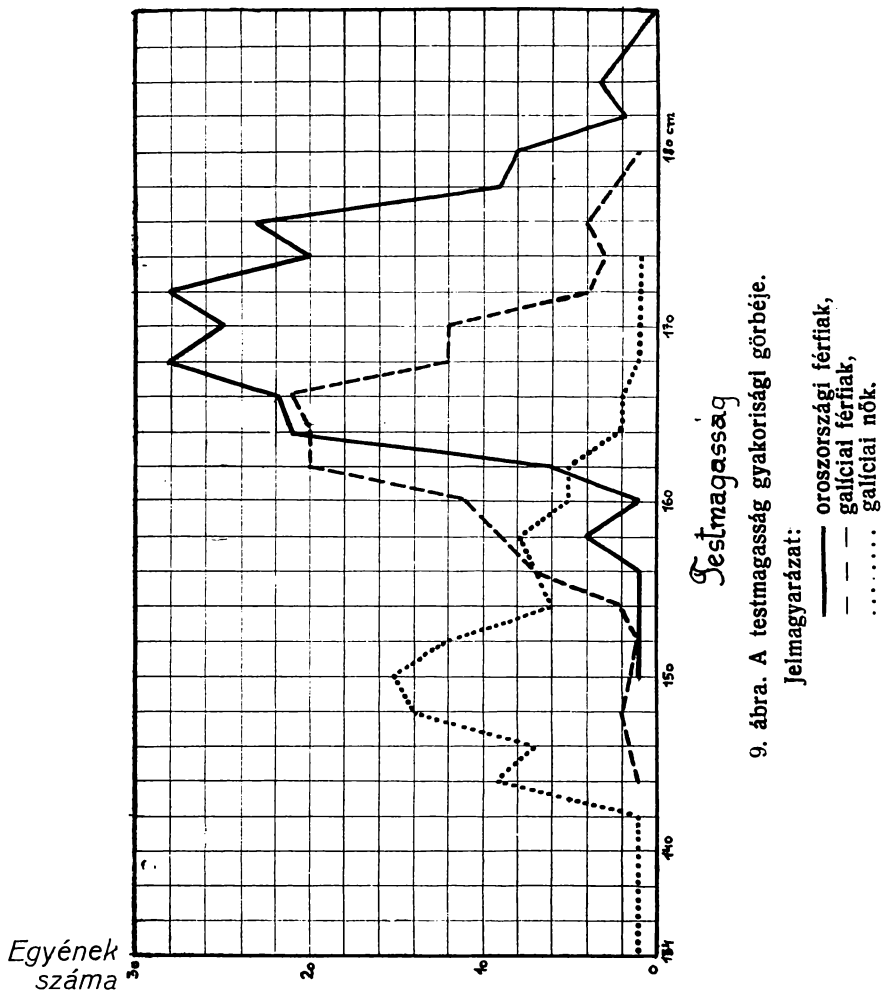
A nép azonban nemcsak szellemi, hanem biológiai közösség is, mely testi és lelki alkata szerint is sajátosan van jellemezve. A biológiai közösség viszont nem jelent egyben morfológiai-antropológiai egységet is. Sőt inkább úgy állnak a dolgok, hogy mennél jobban differenciálódik egy nép, annál változatosabbá válik morfológiai struktúrája is.

Éppen ez a folyton változó sokszerűség teszi majd lehetővé, és kínálja az antropológia számára azt az érdekes feladatot, hogy természettudományi módszerekkel kövesse nyomon az egyes népek belső struktúrájában végbement változásokat.

Amikor tehát az antropológia a szláv népek faji összetételét elemzi, kimutatja és elkülöníti egymástól az eredeti összetevőket és a későbbi járulékokat, akkor a néptörténet számára is hasznos munkát végez.

Az antropológia felhasználása a szlávokra vonatkozó történelmi kutatásokban mintegy félévszázados multra tekint vissza.

Csehországban Matiegka, a prágai egyetem antropológiai tanára, a történész Niedereiterrel egyidőben már múlt század 90-es éveiben tanulmányozta a régi (X.—XII. századbeli) szláv sírokat. 1882-ben a hivatalos osztrák iskola-vizsgálatok, 1895-ben pedig a saját felvételei alapján elemezte Cseh-Morvaország

9. ábra. A testmagasság gyakorisági görbéje.

és Szilézia népességének faji összetételét. Beszámolója legutoljára egy reprezentatív műben (Československá vlastivěda. II. kötet 1933-ban) jelent meg.

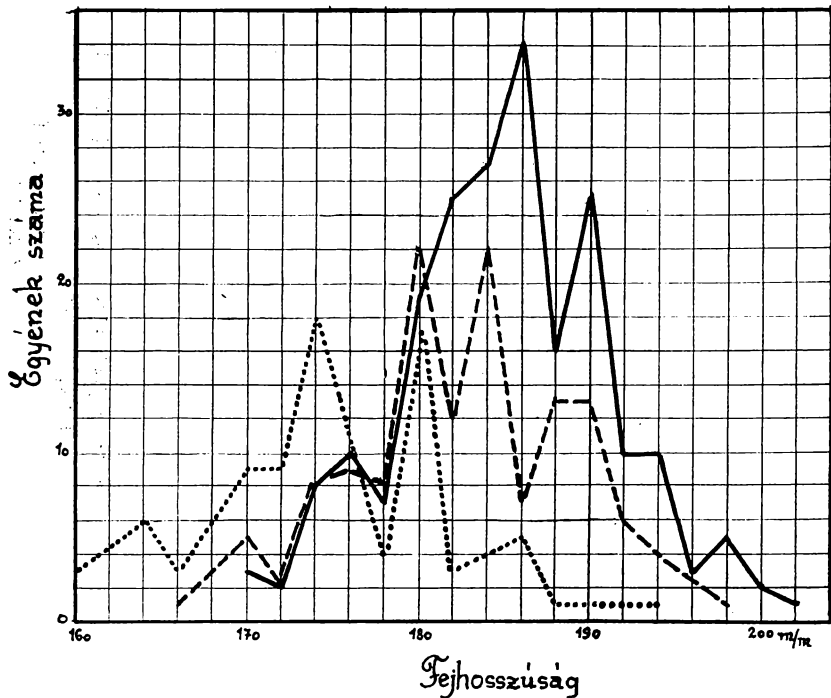
A fiatalabb kutatók (Suk, Maly, Absolon stb.) munkásságát hathatósan elősegítette az Amerikába szakadt cseh antropológus-professzor, Hrdlička.¹⁾

¹⁾ Matiegka J. Histoire de l'anthropologie physique en Tchécoslovaquie, Anthrop. 1924. Praha.

Frankenberger Z. Die Anthropologie in der Tschechoslowakei. Zeitschr. f. Rassenkunde VII. 1938.

A Szlovákia nyugati részén feltárt szláv sírok csontmaradványait Frankenberg, pozsonyi anatómus-professzor ismertette (1930., 1935.). Ugyancsak ő gyűjtötte össze kérdőívek alapján 120 ezer gyermek haj- és szemszínadatát, és ezzel az első kísérletet tette Szlovákiában a különböző nemzetiségek faji összetételének meghatározására.¹⁾

Lengyelország krakói egyetemén 1905-ben szervezte meg Stołhwo az első antropológiai laboratóriumot. A világháború

10. ábra. A fejhosszúság gyakorisági görbéje.

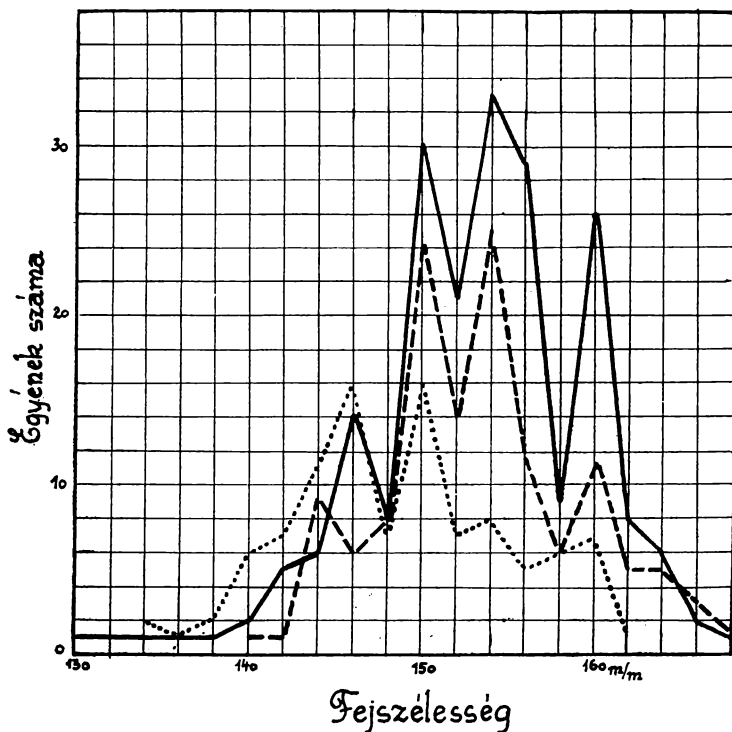
után már öt intézetben, öt külön központban (Krakóban Talko-Hryniewicz, Ilyvóban Czekanowski, Varsóban Lotth és Mydlarski, Pozenben Wrzosek) folytak azok a nagyméretű kutatások, amelyek eredményeként ma Lengyelország — beleértve az Oroszországból idekerült fehérorosz és ukrán vidékeket is — Európának fajbiológiai szempontból legalaposabban átvizsgált területe.²⁾

¹⁾ Frankenberg Z. Anthropologické Studie ze Slovenska. Bratislava 1936.

²⁾ Schwidetzky I. Die Rassenforschung in Polen. Zeitschr. f. Rassenkunde. 1935.

Oroszországban is magas színvonalon állnak az antropológiai kutatások. Moszkvában 1879-ben megrendezték az első antropológiai és etnológiai kiállítást. Ezen számolt be Bogdanow a dél-orosz és szibériai kurgánokból előkerült leletek alapján Oroszország népvándorláskorabeli lakóiról.¹⁾

Nemsokára az élő lakosság vizsgálatára is sor került. (Anucin, Rudenko, Zolotareff, Czepurkowskij stb.)²⁾ Orosz származású volt Deniker is, a világháború előtti korszak egyik

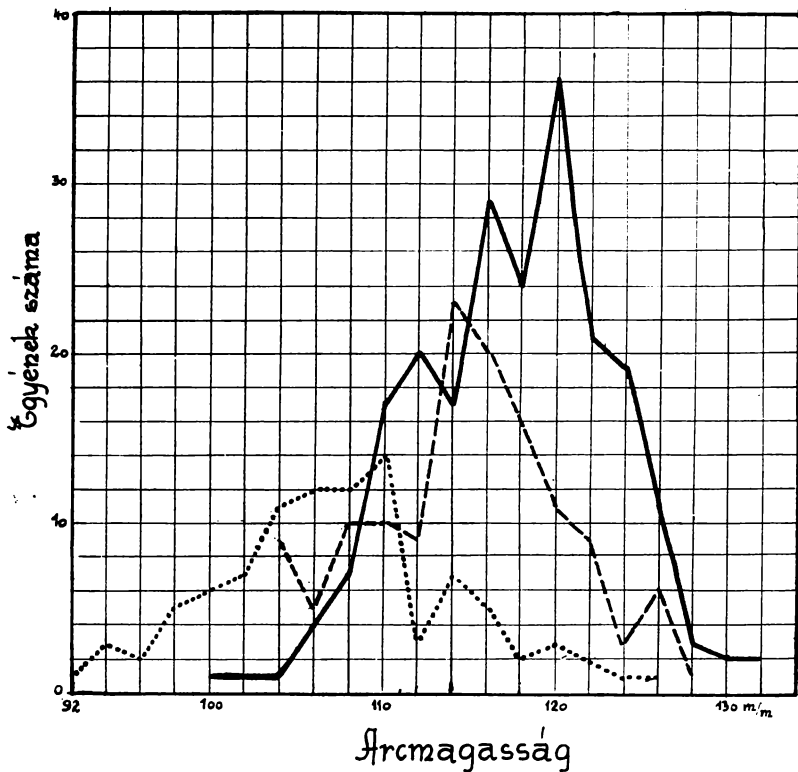
11. ábra. A fejszélesség gyakorisági görbéje.

legnagyobb antropológusa Párizsban adta ki alapvető művét az európai fajták rendszeréről, és ebben már nagyjából megtaláljuk a különböző keleteurópai, illetve orosz fajták és típusok ismertetését. (Les races et les peuples de la terre. 1900 Paris. II. kiadás 1926-ban.)

¹⁾ Stieda L. Die anthropologische Ausstellung in Moskau 1879. Arch. Anthropol. XXVI. 1900.

²⁾ Troitzki: Les études anthropologiques à l'université de Moscou. Bull. Mém. Soc. d'Anthrop. Paris VIII. 1930.

Az antropológiai kutatások a forradalom után sem szüntek meg. B u n a k professzor moszkvai intézetében fajtudományi és származástani osztályokat szervezett. Leningrádban V i s n e w s k i, Tien-cinben C z e p u r k o w s k i j, Peipingben S i r o k o g o r o f f professzorok és munkatársaik hatalmas anyagot gyűjtöttek a nagyorosz, fehérorosz, ukrán és egyéb oroszországi népek fajismeretéhez. Ukraj-

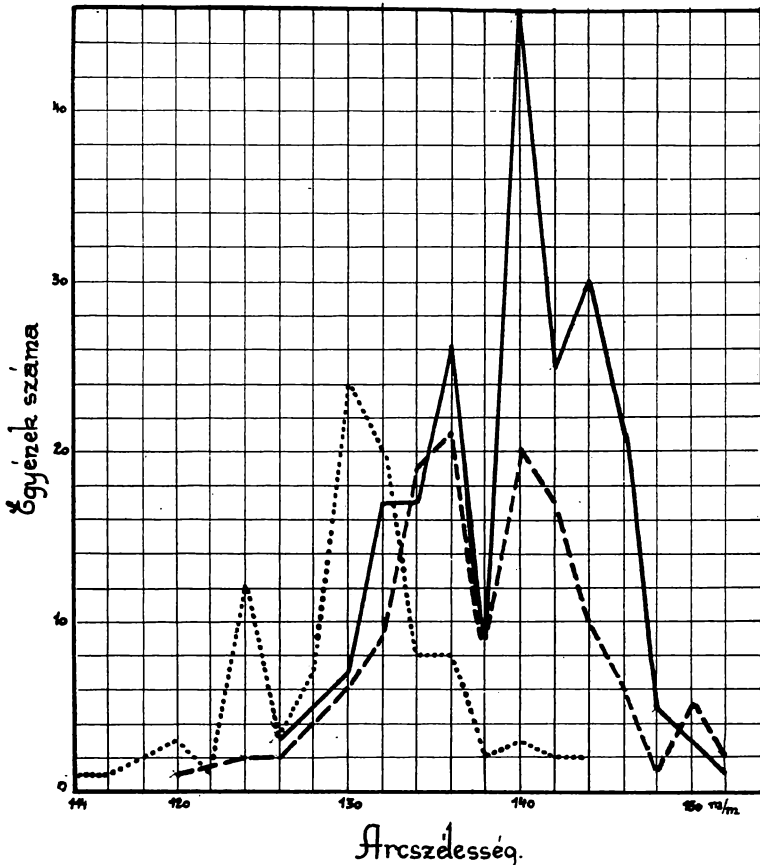
12. ábra. Az arcmagasság gyakorisági görbéje.

nában a kievi tudományos akadémia keretében indultak meg az antropológiai munkálatok. 1933 óta már a charkowi egyetemnek is van antropológiai intézete, amely I w a n o w s k i j professzor vezetésével az antropológiának különösen szociológiai és eugenikai irányát műveli.¹⁾

A Szovjetban a tudományos módszerekkel gyűjtött adatokat esetenként egészségügyi és gyermekvédelmi célokra is felhasználják. Némely felvétel már eleve egészen gyakorlati szempontokat szol-

¹⁾ Nicolaeff L.: Aperçu des travaux anthropologiques effectués à Kharkow Rev. Anthrop. XLIV. 1934.

gált. Pl. valamely vidéknek, népességnek, egyes korosztályoknak és foglalkozási csoportoknak azért akarták tudni a testalkati, fej-, kéz- és lábméreti adatait, hogy ezek ismerete alapján indítsák meg számukra a ruhák, cipők, sapkák, kesztyűk tömeggyártását. A kaukázusi, szibériai és turkesztáni telepítéseknél is felhasználták az antropológiai expedíciók adatait és gyakorlati tanácsait.

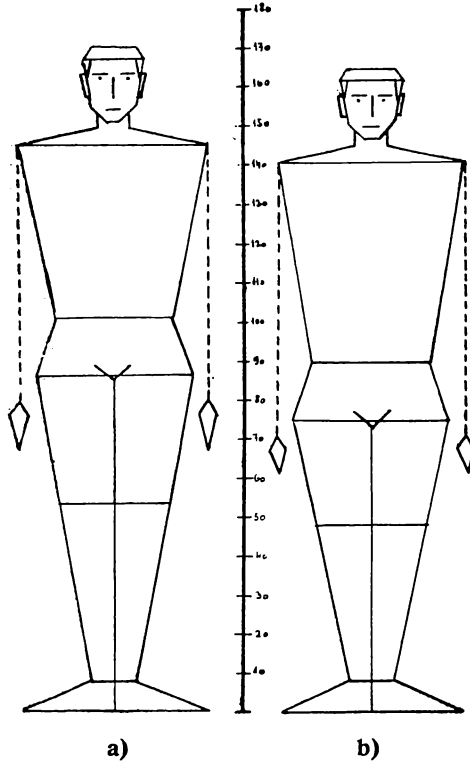
13. ábra. Az arcszélesség gyakorisági görbéje.

Bulgária antropológiai munkássága annyiban érdekel bennünket, amennyiben a szlávok már a IV—VI. sz.-ban megjelentek a Balkán keleti részén. Az itt feltárt csontmaradványok a szlávok fajtörténete szempontjából bizonyultak értékeseknek.¹⁾

¹⁾ Seisow Chr.: Rassenforschung und Rassenpflege in Bulgarien. Rassen im Donauraum (Red. Gáspár J.). 1935.

Jugoszláviában Skerlj és Males foglalkoztak a délszlávok antropológiájával. Kimutatták, hogy a Horvátországban és különösen Szlovéniában nagy számban található szőke fajtaelemek rokonai az északi és keleti szlávok fajtatípusainak.¹⁾

Magyarországon a világháború után indultak meg a rendszeres antropológiai munkálatok, akkor, amikor szláv népességünk már nem volt. Így a szlávok antropológiájával érdemben még nem foglalkozhattunk.

14. ábra. a) oroszországi és b) galíciai férfiak átlagtípusa.

Kárpátalja visszacsatolásával azonban megnyílt az alkalom arra, hogy a ruszinokat, a keleti szlávoknak ezt az érdekes és sajátos ágát antropológiai szempontból is tudományos vizsgálat tárgyává tegyük.

Eddig mindössze Matiegkának egy kis dolgozatáról tudunk,²⁾ amelyben a verchovinai iskolás gyermekek antropológiai

¹⁾ Skerlj B.: Rassenforschung in Jugoslawien. Rassen im Donauraum (Red. J. Gáspár 1935).

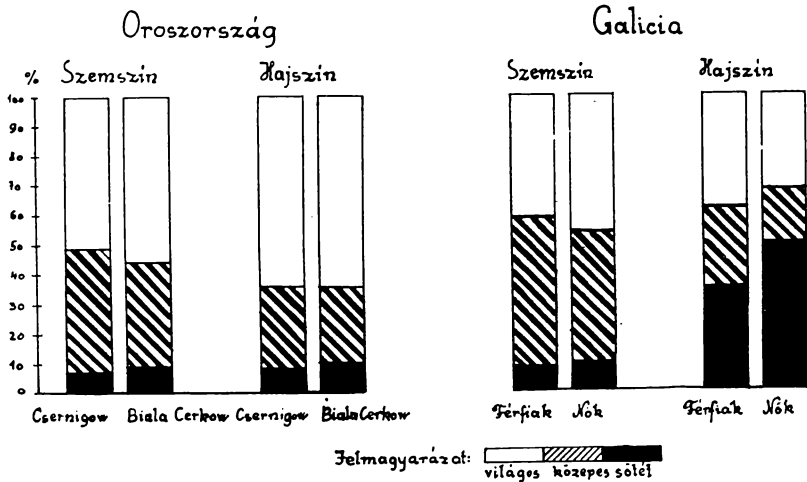
²⁾ Matiegka u. Chrapko: Anthropologische Untersuchung der Schuljugend in der subkarpathischen Verhovina. Anthrop. Praha, 1940.

adatairól számol be. (A bojkókról, lemákokról és huczulokról elterjedt fajtaleírások eredetileg nem a kárpátaljai, hanem a galíciai törzsekről készültek,¹⁾ és még ezek is helyesbítésre szorulnak.)

Azokat a vizsgálatokat tehát, melyek a ruszinság egészéről, egyes tájtípusairól, fajtörténetéről, vérségi rokonairól adnának felvilágosítást, ezután kell elvégeznünk.

A ruszinságra vonatkozó antropológiai vizsgálatok értelme és célja magától adva van.

Meg kell ismernünk mindenekelőtt a nép faji összetételét és tisztáznunk kell a benne talált típusok helyét a nyugati és kelet-európai fajták rendszerében.

15. ábra. A szem- és hajszín megoszlása.

Mivel pedig a kárpátaljai ruszinság sem maradt meg teljesen abban az összetételében, amelyben itteni életét megkezdte, azt is vizsgálunk kell, hogy milyen újabb elemeket vett fel s milyen irányban változtatták meg fajképét a későbbi keveredések.

Ilyen elgondolásban munkánk a következő fejezetekre tagozódik:

Kiindulásként meg fogjuk rajzolni a nagyoroszok, fehéroroszok és ukránok fajképét orosz és lengyelországi szerzők, valamint saját vizsgálataink alapján.

azután a kárpátaljai ruszinság között végzett antropológiai felvételeink eredményeiről számolunk be, s ezek nyomán kíséreljük meg összehasonlítani a ruszinság és a többi keleti szláv nép fajképét.

¹⁾ W o w k C m.: Antropologicseskija osobennosti ukrajinskogo naroda. Ukrainskij Narod. 2. kötetében 427—454. old. Moszkva 1916.

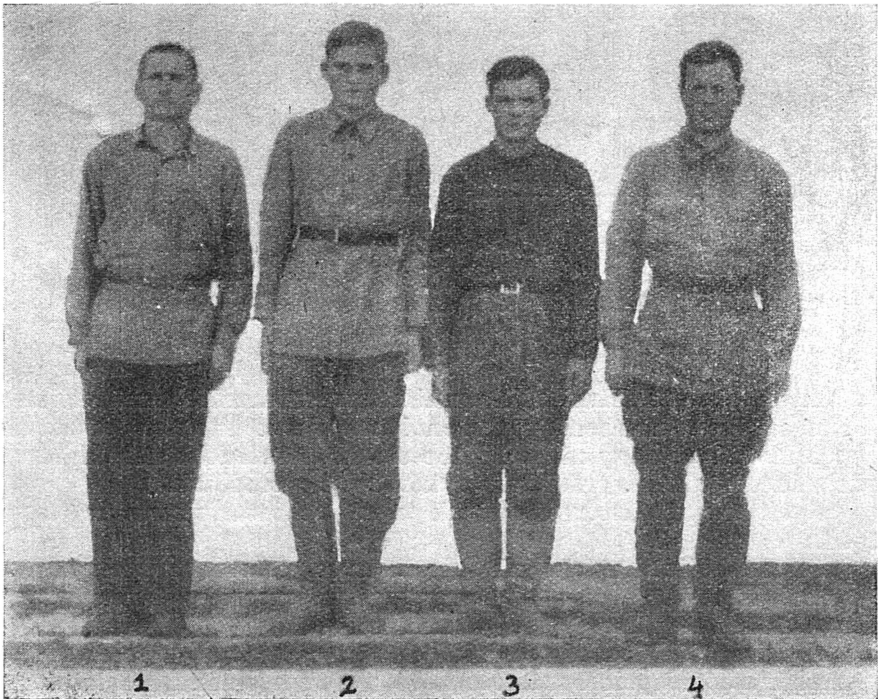
OROSZORSZÁG.

Saját vizsgálatok.

1942. nyarán Oroszországban végzett tanulmányutam során alkalmam nyílt antropológiai vizsgálatokra. (Tanulmányutam támogatásáért ezen a helyen is köszönetemet fejezem ki a Külügyminisztérium kulturális osztályának, a Kultuszminisztériumnak és a budapesti tud. egyetem részéről dr. Kiss Ferenc professzor, orvoskari dékánnak.)

Kutatásaim — azonkívül, hogy kiindulásul és összehasonlítási alapul szolgáltak a későbbi, kárpátaljai vizsgálatokhoz — talán azért is számot tarthatnak érdeklődésre, mivel a kiválasztott helyek Oroszországnak kevésbé feltárt területei közé tartoznak.

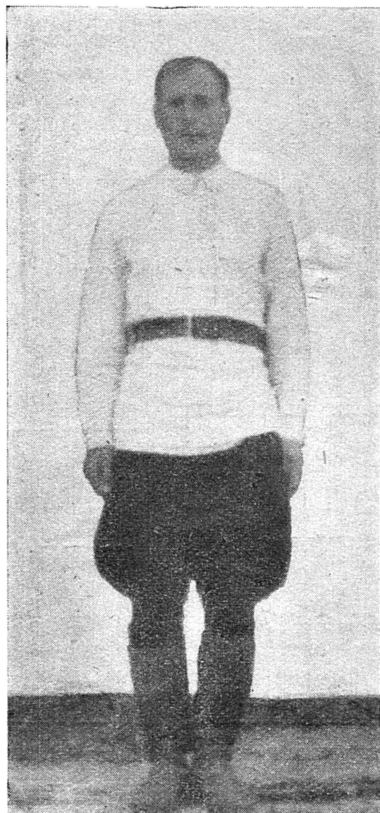
Némely vonatkozásban sikerült is az itteni népesség faji összetételét az eddigieknél részletesebben megelemezni.

16. ábra. Oroszországi típusok (Csernigow tartományból).
1 = dinári-keletbalti, 2 = subnordicus, 3 = preszláv,
4 = (túlnyomóan) keletbalti típus.

A terület, amelyről vizsgálati anyagom származott, Csernigow déli és Biala Cerkow keleti körzetét ölelte fel. Előbbi helyen, Ukrajna, Fehéroroszország és Nagyoroszország határán, az ukránokon kívül sok nagyorosz és fehérorosz is él.

Kizárólag férfiakat, mégpedig 21—26 éves egészséges férfiakat vizsgáltam, összesen 205-öt. 141-et a biala-cerkowi, 64-et a csernigowi kerületből.

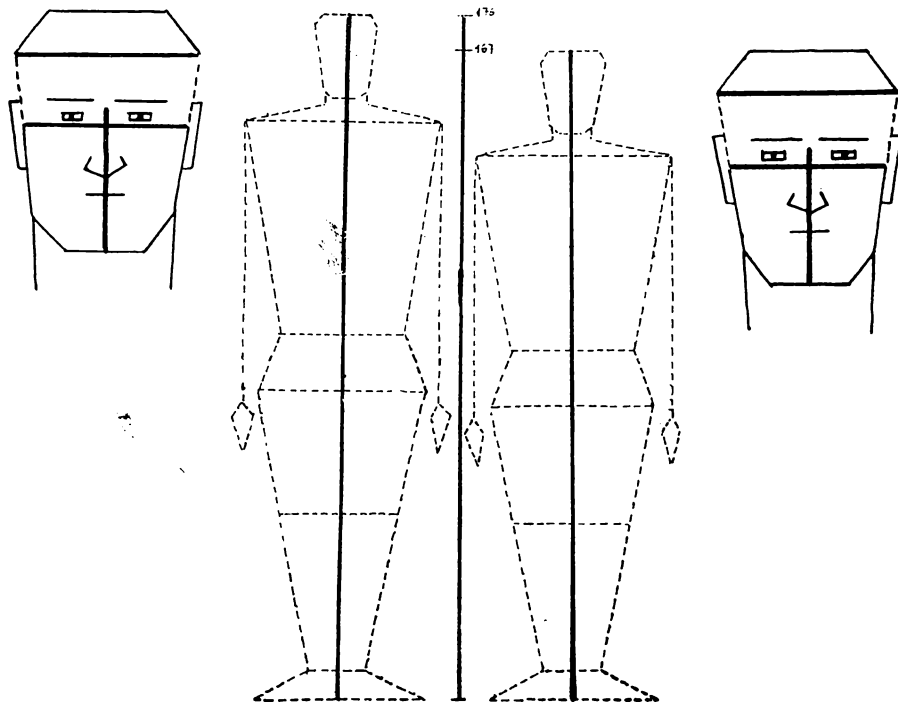
17. ábra. Északi-keletbalti típusú férfi Csernigowból.

Felvételeimben a nemzetközileg szokásos antropometriai módszereket követtem, úgy, ahogy azok *Martin* (*Lehrbuch der Anthropologie II. kiad. Jena 1928.*) és *Davenport* (*Guide to physical anthropology and anthroposcopy. New-York 1927.*) könyveiben le vannak fektetve.

Felvételeim kiterjedtek az egyének alak-, nagyság- és színviszonyaira (termet, csípőtővismagasság, fejhosszúság és szélesség, arc-magasság és szélesség, homlok- és állszélesség; orrmagasság és szélesség, szem- és hajszín).

Ha figyelembe vesszük a fajfogalom meghatározását, amely szerint a faj olyan egyének csoportja, akik alak-, nagyság- és színviszonyaiban egymáshoz hasonlítanak, más csoportbeliektől ellenben különböznek, akkor megértjük, hogy a megvizsgált emberek faji meghatározásához miért van szükségünk a felsorolt jegyek ismeretére.

Néhány jeggyel természetesen még nem sikerül a fajt kimerítően jellemezni, hiszen a faji sajátosságok kiterjednek az egyén valamennyi

18. ábra. A csernigowi és biala-cerkowi férfiak két típuscsoportja.

I. = magas termetű (északi, dinári), II. = középtermetű
(túlnyomóan keletbalti).

tulajdonságára. Arra azonban nagyon alkalmasak, hogy segítségükkel kimutassuk az egyes fajtaikat elhatároló fontosabb testi különbségeket. A mi célunk pedig éppen az, hogy a keleti szláv népekben található fajtaelemek útját egymástól elkülönítve kövessük.

Eljárásunk ezek előtt tartásával tehát az lesz, hogy I. egyes fajtajegyek szerint osztályozzuk, vagyis típusokba soroljuk a megvizsgált egyéneket, II. a különböző jegyek együttes előfordulása alapján rekonstruáljuk az egész fajtípust.